Дмитро Стус

Василь Стус: життя як творчість

Видання третє

ДУХ І ЛІТЕРА
kmbs
Києво-Могилянська
Бізнес Школа

УДК 821.161.2.09"19/20"

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА
ДОНБАСЬКИЙ ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУРНИЙ МУЗЕЙ ВАСИЛЯ СТУСА

С884 **Стус Дмитро.** ВАСИЛЬ СТУС: ЖИТТЯ ЯК ТВОРЧІСТЬ. 3-тє видання. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА. – 2015. – 384 с. з іл. (Сер. «Бібліотека спротиву, бібліотека надії»).

ISBN 978-966-378-396-3

Ніхто не знає, в чому полягає загадка слави. Часто трапляється, що про когось, хто все життя перебував у епіцентрі подій, забувають відразу після смерти. До Василя Стуса широка відомість прийшла після перепоховання в 1989-му. Що цьому причиною: поетична творчість? героїка життя? непримиренність позиції? здатність перейматися чужим болем? На ці та інші питання пробує знайти відповіді син поета – Дмитро, який майстерно поєднує об'єктивні біографічні відомості про життя Василя Стуса з власними спогадами і спостереженнями про батька, парадоксально зіставляє контексти, змішує високий науковий та белетристичний стилі. Пропонована книга – це Василь Стус очима дослідника і сина на тлі «запізнілого націєтворення».

Розрахована на широке коло читачів: від учнів до науковців.

Nobody knows how to explain the mystery of fame. Often a person who has spent all his life at the very core of events falls into oblivion right after his death. Vasyl Stus became renowned only after his reburial in 1989. What was the reason? His poetry? His heroic life? His irreconcilable position? Or his ability to be compassionate? In his attempt to answer these and other questions, the poet's son Dmytro masterfully combines the objective data of Vasyl Stus's biography with his own private recollections and observations about his father. His book offers a paradoxical interrelation of contexts combining the highbrow scientific with fiction-like styles. This book shows Vasyl Stus through the eyes of his son and researcher against a background of «belated nation-making».

For a wide circle of readers: from students to academics.

Висловлюємо подяку:
Олегу Федорову – Голові оргкомітету Донбаського історико-літературного музею Василя Стуса

Спільний видавничий проект Києво-Могилянської Бізнес Школи та видавництва «ДУХ І ЛІТЕРА»

Видавці: *Костянтин Сігов* та *Леонід Фінберг*

Редактор: *Тетяна Щербаченко*
Коректура: *Тетяна Шкарупа, Оксана Пашко*
Комп'ютерна верстка: *Світлана Невдащенко*
Дизайн обкладинки: *Світлана Невдащенко*

ISBN 978-966-378-396-3

Усім, хто зберігає віру
всупереч «об'єктивним» обставинам,
присвячую.

Автор

Або світ прийме мене таким, як я є, як мене народила мати, – або вб'є, знищить мене. Але я – не поступлюся! І з кожної миті своєї, з кожного почуття й думки зроблю свій портрет, тобто портрет цілого світу...

Василь Стус

Передмова до третього видання

Коли років п'ятнадцять тому задумувалася книжка, окрім власне наукового завдання написати її в непопулярному жанрі біографії, хотілося передусім дати уявлення читачеві про складний процес пошуків Василем Стусом свого місця у світі: спершу несвідоме, а згодом цілком свідоме конструювання ним біографії Поета, який через власні падіння та злети вчився жити, не порушуючи обраних життьових принципів і мати право говорити від імені народу. Таке кредо декларується багатьма, проте мало кому вдається його дотримуватись.

Інша річ, яку доводилося мати на увазі, – непомітне сторонньому спостерігачеві, але від того не менш принципове протистояння в середовищі дослідників життя і творчості Василя Стуса, зумовлене різними методологічними підходами. Мені йшлося про розкриття образу Стуса-поета, що формується в результаті життєвої самореалізації в конкретних суспільно-історичних обставинах, вироблення Стусом-людиною вміння жити так, аби не піддаватися життьовим негараздам. Ця унікальна здатність вириватися з-під тиску обставин, «квітувати» і «самособоюнаповнюватись» попри все і є тією унікальною рисою Василя Стуса, що робить його постать і творчу спадщину актуальною. На жаль, навіть попри рясне цитування книжки, у шкільних підручниках та історіях літератури запанував примітивний образ Стуса-борця без страху і докору, який швидше відштовхує від спадщини поета, аніж зацікавлює нею.

Сьогодні, як і понад десятиліття тому, мені здається, що шлях було обрано правильно, хоча не завжди вдавалося долати опір матеріалу. Утім, в книзі чесно й широко цитовані та представлені міркування і вислови поета різних років, які більшість дослідників та коментаторів спадщини Василя Стуса намагаються опускати, бо вони кидають тінь на постать людини, яка впродовж останніх десятиліть стала одним із символів національного духу.

Суспільний запит на образ сильної особистості в українській культурі переважив естетичне осмислення творчості Василя Стуса. За останні роки в суспільній свідомості фактично сформувався одноплановий – агіографічний – погляд на В. Стуса: викладачів і численних коментаторів цілком влаштовує чорно-біла картинка, за якої відпала потреба пошуку складних відповідей. Сформований образ незламного і кришталево чесного борця з режимом тішить національну гідність і служить психологічним виправданням до кінця неосмисленого процесу суспільної стагнації, що мав місце на Україні в 1970–1980-ті роки. Багатьох заворожує вже сам чин протистояння В. Стуса з режимом, а поезія сприймається лише додатковим бонусом.

Справді, життєві принципи і поведінка зрілого Василя Стуса були вдячним матеріалом для творення героїчного образу письменника, й зусиллями Василя Овсієнка, Євгена Сверстюка, Михайлини Коцюбинської та їхніх численних переспівувачів героїчний образ поета став домінувати у суспільному сприйнятті.

Мені ж здається, що все треба сприймати дещо інакше. Поезія – сенс Стусового життя – не може бути додатком до активної суспільної позиції. Навпаки, чин «служіння народові» був своєрідною платою за право говорити високі слова про трагедію України від імені народу. І щоб цим словам повірили, поет офірує себе на боротьбу з «імперією зла» й відстоює національну гідність.

Цей процес «доростання до себе», або, як влучно окреслив його Кость Москалець, «кшталтування себе» стає у Василя Стуса безперервним. Саме про це й задумувалася книжка. Факти реального життя поета лише підтвердили очевидне: ідеальний романтичний образ, витворений соратниками та друзями Василя Стуса, не лише надто спрощує його постать, а й віддаляє сучасників від розуміння його внутрішніх мотивів учинків і вагань, трансформуючи образ живої людини в міф, символ, знеособлену зірку в темному царстві тоталітарного мороку.

Я пам'ятав батька іншим. Іншим він з'являвся у листах та віршах, своєму щоденнику, спілкуванні з батьками та близькими друзями. Зібраний документальний матеріал допоміг остаточно визначитися з темою: спробувати розкрити непростий процес творчості людини, яка свідомо вибудовує власну біографію.

Біографію не лише реальну й певною мірою міфологізовану, адже Василь Стус доволі рано усвідомив суспільну потребу у відстоюванні національної гідності. Може, він думав «хто, коли не я», може, якось інакше. Проте фактом є те, що Стус-поет завжди гостро відчував відповідальність поета перед народом – беззаперечно підтримуючи напевне найголовнішу Шевченкову традицію, підважену в 1990-х постмодерністами.

Звісно, я цілком усвідомлював, що книга протистоїть постмодерному контексту української літератури початку 2000-х. Але недоречність сміху й підсмішковувань з численних поразок молодої держави гостро відчував не лише я. Особливо гостро трагедійне відчуття світу віддзеркалене у віршах, може, найбільших поетів того періоду – покійного вже Ігоря Римарука та Василя Герасим'юка. Самі лише назви їхніх збірок – «Бермудський трикутник» та «Поет у повітрі» – свідчать про гостре передчуття кризи, а трагедійність звучання опонує веселому розгулу постмодерного маскульту, що виявився неконструктивним в період осмислення поразок під час творення національного державного організму.

Переглянувши сьогодні книжку, я бачу в ній окремі недоліки, але в мене не виникає бажання щось змінювати. Вже тоді, одинадцять років тому, Донбас був вагітним трагедією й поступово чужів, культурно віддаляючись від українського культурного простору. На це не дуже зважали, не бажаючи осмислювати причини культурних розломів у краю Олекси Тихого, Володимира Сосюри, Івана Дзюби, Василя Стуса, Івана Світличного і ще багатьох і багатьох людей культури та науки, яких виховала донецька земля.

Може, саме тому значну частину книги присвячено Донбасу – території, без якої процес Стусового «кшталтування» міг би розпочатися значно пізніше.

Коли писалася книжка планувалося й її продовження – розмова про героїчну частину Стусової біографії. Проте книжки потребують суспільного запиту, а я його не відчував.

Представляючи сьогоднішньому читачеві видання, написане ще в примарному світі суспільних та культурних ілюзій, не обіцяю легкого читання, але гарантую, що жодної драстичної проблеми (з тих, що усвідомлював) у книзі не обійдено.

Це книга про те, як усвідомити себе та стати на Шлях.

Сьогодні, здається, це ще більш актуально, аніж десятиліття тому.

Дмитро Стус
березень, 2015 р.

ПОПЕРЕДНІ ЗАВВАГИ

Василь Стус.

Поет.

Правозахисник.

Людина.

Товариш. Чоловік. Батько. В'язень. Філософ. Знайомий. Коханий. Знаний і незнаний. Політик і антиполітик водночас. Живий і давно – з точки зору життя людини, а не історичної перспективи – померлий.

Хто Ви? Чому ось уже впродовж десятиліть після Вашої смерти Ваша постать притягує до себе увагу, викликаючи спротив одних і беззастережне захоплення інших? Чому Ви деретесь на котурни й падаєте долі водночас?

Чому, попри таку значну цікавість до Вас, такими близькими до істини й водночас такими непричетними до Ваших текстів, видаються слова Миколи Рябчука: «*деміфологізований молодими критиками Василь Стус має ще менше шансів стати популярним культурним героєм України, ніж його міфологізована народницька іпостась*»?[1]

І – знову-таки – що змусило майже 100 000 людей вийти 19 листопада 1989 року на морозні вулиці Києва, аби віддати останню шану Вам, хто досі залишався невідомим навіть багатьом письменникам. (Неодноразово люди зізнавалися мені, що про Василя Стуса довідалися саме того дня, однак ніхто з відомих людей, наскільки я знаю, так і не наважився про це написати.)

З якихось причин **д о л я** Василя Стуса видовжилась у часі й досі слугує лакмусовим папірцем справжности, вкотре доводячи, що людина – попри всі обставини – таки спроможна здолати свій страх і стати гідною свого покликання. Певен: коли б працівники ЦК КПУ і КДБ України, які прийняли 1972 року рішення засудити поета, усвідомлювали, що самі ж творять національний міт незламности українського духу, вони б ніколи не довели висмоктану з пальця і «зав'язану» на протистоянні П. Шелест – Л. Брєжнєв[2] справу до суду (зрештою, цілком можна було залишити В. Стуса, як М. Рубана, у психушці, куди його було відправлено на обстеження). Але сталося саме так, і це – ще одне свідчення всесильности Долі[3] – тієї недосяжної розуму субстанції, вірність якій була головною метою останніх десятиліть Вашого життя. Утім, владний заклик Ви відчули ще у ранньому дитинстві, ще не осягаючи його розумом, але вже відчуваючи: я – покликаний. Ви були чесними з собою і людьми, а тому сьогодні навряд чи хто зможе сказати, в чому Ви корились диктату Долі, а в чому коригували його надлюдською вимогливістю до себе.

Свого часу та ж Доля – у якій поєднано інстинкт самозбереження й прагнення самоспалення, провидіння й віру, будень і свято – примусила Стусових батьків перебратися з голодної й безперспективної Рахнівки до робітничого Сталіно, а самого Василя погнала звідти до Києва, міста, яке неодноразово виштовхувало його з себе як чужорідне тіло, аби вже по смерти вшанувати яко героя. Доля випробовувала поета щораз новими шляхами та випробуваннями, але він, угадуючи її веління, знаходив у собі сили й готовність гордо приймати виклик. Так творилася містерія життя Василя Стуса, за внутрішньою логікою якої йому належало, попри все, максимально реалізовувати – «тратити» – себе. Постійна готовність за всіх обставин максимально наповнювати життєву мить і дозволяє сьогодні говорити про феномен Василя Стуса – людини, поета, чоловіка, батька, сина, знаного і незнаного, доброго і...

Однак пропонована читачеві книга – не лише про Василя Стуса. Адже ким би він не був, кого б не творив із себе, його залежність від соціально-культурно-політичних умов, у яких випало жити, настільки значна, що для розуміння справжніх мотивів учинків поета обов'язковим є висвітлення його соціальної історії, бо соціум впливає навіть на асоціальну людину. Що ж тоді говорити про В. Стуса, вся особистість якого підпорядкована «*загальному, соціальному, у всіх його конкретно-історичних зв'язках і опосередкованостях*»[4]. І як би не хотілося сьогодні багатьом літературним критикам звільнитися від соціального, забарвленого неґативними стереотипами не такого вже й далекого минулого, надто очевидною є залежність художника від соціуму, оточення, традиції, соціального стану та звичного середовища. Нехтування ж цим аспектом лише допомагає приховати елементи станової й соціальної зради, зречення традицій і коренів – первнів, на яких зростав і яким упродовж усього життя зберігав вірність Василь Стус.

До того ж, цей «*естет, аристократ, західник, шанувальник езотеричного Рільке й усякої іншої ворожої "наському" духові чужоземщини*»[5] у якихось своїх виявах парадоксальним чином виявився значно ближчим усталеній традиції підпорядкування українського митця болям та проблемам свого народу, аніж відстороненій від політичного звучання високій естетиці (остання, щоправда, займає надзвичайно важливе місце в поетичному світі В. Стуса). Поет добровільно прирік Слово на боротьбу за збереження української національної гідности та традиції: «*Якби було краще жити, я б віршів не писав, а – робив би коло землі*»[6], – пише він у передмові до збірки «Зимові дерева». І це – не поза. Радше, – свідомий вибір і готовність стати частинкою великого національного дерева[7].

За цих обставин плинним модерним тенденціям і течіям літературної моди, що займають важливе місце в формальному аспекті творчости поета, завжди відведено другорядну, допоміжну функцію[8]. «Головне – не зрадити правді життя», – любив повторювати Василь Стус.

За такого вибору (нині це заяложено-патетично зветься «служінням інтересам народу») немає нічого дивного в тому, що до історії української літератури й культури загалом В. Стус входив не завдяки, а, скажімо так, лише за суттєвої підтрим-

ки своїх віршів. І коли в середині 1970-х його вірші у проникливому читанні Надії Світличної почали досить часто звучати на радіо «Свобода», за ними вже стояв образ борця з системою, людини, яка для багатьох слухачів цієї радіостанції була взірцем незламности.

Так, доповнюючи й заперечуючи себе, творчість та біографія Василя Стуса існують донині. Письменник, у творах якого органічно поєдналися елементи народництва, модерну та постмодерну[9], постає в реальному житті постшістдесятником[10], дисидентом, який, «*керуючись персональною відповідальністю... за долю всього народу*», вирішив, що не лише можливо, а й необхідно «*протиставити насильству влади позицію громадянської непокори*»[11]. Жорстке дотримання цієї позиції впродовж усього життя парадоксальним чином наближувало його (і в той же час робило поета доволі далеким) як від самого шістдесятництва, так і від його ідей. Василь Стус добре усвідомлював, що його шлях не обіцяє ні кар'єрних успіхів, ні життєвих благ, що це – шлях у нікуди, але попри це він безоглядно офірував себе справі відстоювання національної та людської гідности: «*Доля подала мені знак – я сміливо йду за її покликом. Бо хочу бути гідним того народу рідного, який народиться завтра, скинувши з себе ганьбу вікового нидіння. І в тому народі я здобуду безсмертя!*»[12]

Аби гідно йти цим шляхом, треба було не лише навчитися витримувати моральні й фізичні тортури та приниження, не лише навчитися множити й множити автографи своїх творів, які за першої ліпшої нагоди нищилися державними служками, не просто насталити свій дух та навчитися сприймати розлуку з рідними і друзями за належне, – для цього треба було створити такий внутрішній світ, який би дозволяв почувати себе впевнено й не впадати у відчай за будь-яких обставин. М. Коцюбинська окреслює це як «*самособоюнаповнення*», – цитата (чи справді – термін?), запозичена в самого Василя Стуса[13].

Вміння тримати планку вимог внутрішнього світу до своїх учинків – «гідно / не гідно» – на захмарній висоті й дозволило поетові в історичних умовах другої половини XX віку достойно витримати всі випробування, що випали на його долю.

Як же формувалось те внутрішнє, із якого проросли не лише вірші й твори, але – і це, може, навіть більш істотно – той стиль життьової поведінки, що був названий сучасниками поета невмінням проходити повз чужий біль та розпач?

Здається, що саме всевідкритість до болю і страждань доби робить поетову постать всепринадною й усевідштовхуючою водночас: байдужих нема – або повне сприйняття і захоплення, або таке ж повне неприйняття й заперечення його способу життя. За такої поляризації, здається, можна припустити, що особистість Василя Стуса опинилася на перетині тих силових ліній, які спричинили перетворення людини з натовпу (звичайної людини) в «*людину з біографією*». З цього приводу Ю. Лотман говорить, що «*зовсім не кожен, хто реально існує в даному суспільстві, має право на біографію*». Адже кожен тип культури «*формує свої моделі "людей із біографією" і "людей без біографій"... кожна культура витворює у своїй ідеальній моделі тип людини, чия поведінка цілковито зумовлена системою*

культурних кодів, і людини, яка володіє певною свободою вибору ***с в о є ї*** *моделі поведінки»*[14].

Яскрава біографія – то завжди «виламування» з узвичаєного, порушення канонів, творення власного кодексу чести й нетипових поведінкових стереотипів, що визнаються суспільно значимими настільки, наскільки служать іншим взірцем у визначенні вже їх життєвих стратеґій. Таке творення та викохування особистости з гордим і незалежним профілем – річ значно складніша за будь-яку літературну творчість. Адже література – передусім спроба осмислення світу мистецькими засобами. Натомість життєтворчість – це творення себе, своєї долі, а відтак і світу довкола себе. І ця боротьба особистости за право бути зреалізованою в окремих випадках реально впливає на існуючий стан суспільства, що викликає більшу чи меншу реакцію (трансформацію, видозміну) останнього. І нехай тут, у передмові, ці слова звучать надто високо, але тільки так, на високих реґістрах суперечностей можна вести мову про Василя Стуса.

Внутрішнє прагнення самореалізації поета природно співпало з виразним тяжінням радянської та української інтеліґенції перших десятиліть повоєнної доби до філософських ідей екзистенціалізму, які багатьма невіруючими інтелектуалами сприймалися за єдино можливе протиставлення доктрині марксизму-ленінізму.

А що теоретичні праці навіть відносно лояльних до Союзу К. Ясперса, М. Мерло-Понті, Ґ. Марселя, Ж.-П. Сартра та А. Камю придбати в ориґіналах (про переклади не могло бути й мови) щастило одиницям, то загальні уявлення про цей філософський напрям формувалися завдяки «вилущуванню» зерен смислу з огульної критики марксистськими філософами екзистенціалістів. Звісно ж, це не давало можливости скласти чітке уявлення про екзистенціалізм як філософський напрям, але, натомість, дозволяло кожному зацікавленому на свій розсуд доповнювати доктрину індивідуально близькими уявленнями про те, якою вона мала б бути. І те, що екзистенціалізм проголошував людську індивідуальність найвищою цінністю, а подальше буття світу пов'язував саме з самореалізаціями кожного, робило саме цю, а не іншу філософську доктрину найбільш впливовою на формування не лише молодого Василя Стуса, а багатьох молодих людей, які входили в життя наприкінці 1950-х – початку 1960-х років.

Певною мірою саме уявлений та індивідуально доповнений екзистенціалізм допоміг В. Стусові розпочати цілеспрямовану роботу над творенням себе внутрішнього, справжнього, за якого не соромно. До того ж, для психологічного типу Стуса дуже близькою виявилася ідея щоденного життя «на межі» – між життям і смертю, та «за максимумом». А тому остаточно звільнитися від переважного впливу ідей екзистенціалізму поетові вдалося лише на початку 1970-х років. Як слушно зауважив Іван Дзюба, Василь Стус переростає екзистенціальне світопочування, розмикаючи його *«в переживання долі свого народу і у приналежність йому, у подвиг задля нього»*[15].

Процес формування особистости Василя Стуса фактично закінчується напередодні арешту 1972-го. Далі все було просто й зрозуміло. Незрозумілим залишалося

лиш одне: чи зможеш ти, Василь Стус, як мільйони твоїх попередників, заплатити нелюдську ціну. Ця розтягнена на десятиліття плата за право бути собою доповнює горизонти наповнення стрімкою вертикаллю зростання.

Працюючи над текстом книги, я не раз ловив себе на думці, що поет відчув своє майбутнє призначення надто рано, а тому окремі його вчинки до 1972-го дивним чином перегукуються зі значно пізнішими роками. Не маючи раціонального пояснення цієї часової розірваности («нелінійности»), я вирішив розпочати книгу з його перепоховання, часу, коли Василь Стус повернувся в Україну й як творець, і як людина з біографією. Це й стало початком його «життя після смерти», тією точкою відліку, яка привернула увагу до його постаті на батьківщині. Для нього це означало досягнення абсолютного успіху, бо все життя він прагнув бути цікавим своєму народові.

Маю надію, що книга «Василь Стус: життя як творчість» буде лише першою спробою осягнути містерію життя Василя Стуса, і після її появи з'являться ґрунтовніші й цікавіші праці в цьому напрямку. Я ж просто намагався зібрати й систематизувати найважливіший, на мою думку, матеріал. І якщо вона допоможе комусь приодчинити «двері» до таємниці життя і творчости Василя Стуса, значить моя десятирічна праця виявилася немарною.

ПРИМІТКИ

1. ***Рябчук Микола.* «Небіж Рільке, син Тараса»** (Василь Стус) // Герої та знаменитості в українській культурі / Редактор-упорядник *Олександр Гриценко.* – К.: УЦКД, 1999. – С. 231.
2. Про це див.: ***Хейфец Михаил.* Избранное.** В трех томах / Т. 3. Украинские силуэты. Военнопленный секретарь / Харьковская правозащитная группа. – Харьков: Фолио, 2000. –С. 26–28.
3. ***Стус Василь.* Твори** у 4 томах: 6 книгах. Два додаткові томи: 5 і 6 (2 книги) / Голова редакційної колегії *М. Коцюбинська*; Укладання, підготовка текстів, коментарі – *Г. Бурлака, С. Гальченко, М. Гнатюк, М. Гончарук, О. Дворко, М. Коцюбинська, Д. Стус.* – Львів: ВС «Просвіта», 1994–1999. – Том 6: кн. 1. – С. 149, 239, 330, 469.
4. ***Благой Д. Д.* Проблемы построения научной биографии Пушкина** // Лит. наследство. – М., 1934, Т. 16–18, С. 270. Див. також: *Лосиевский И. Я.* Научная биография писателя: проблемы интерпретации и типологии. – Харьков: Крок, 1998. С. 22.
5. ***Рябчук М.* «Небіж Рільке, син Тараса»** (Василь Стус). – С. 232.
6. ***Стус Василь.* Двоє слів читачеві // Твори.** – Том 1: кн. 1. –С. 42.
7. Саме живий організм дерева найчастіше асоціюється у поета з нацією, народом, традицією. Див., зокрема, його програмні речі: «*Гойдається вечора зламана віть...*», «*Довкола стовбура кружляємо...*» та ін.

8. Якимось чином це підтверджує факт становлення саме традиційного, а не модерного, дискурсу довкола Стусової творчости. Див., зокрема, **«Стусівські читання»** // Слово і Час. – 1998, Число 7. С. 17–28 (доповіді *Михайлини Коцюбинської, Євгена Сверстюка, Елеонори Соловей, Михайла Наєнка);* Число 8, С. 62–70 (доповіді *Миколи Бондаря, Галини Бурлаки, Миколи Кодака, Вікторії Плаксіної, Дмитра Стуса)*; а також статті: ***Коцюбинська М.*** **Поет** // ***Василь Стус.*** **Твори.** Том 1: кн. 1. – С. 7–38; ***її ж.*** **Феномен Стуса** // Сучасність. – 1991, Число 9. С. 26–35; ***Жулинський М.*** **Василь Стус.** 1938–1985 // Літературна Україна. – 19 квітня 1990; ***Шевельов Юрій.*** **Трунок і трутизна**. Про «Палімпсести» Василя Стуса // Василь Стус у житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників / Упорядкували і зредаґували *Осип Зінкевич і Микола Француженко.* – Балтимор–Торонто: Укр. вид–во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1987. С. 368–401 та ін. Усі ці автори в той чи інший спосіб осмислюють постать В. Стуса передусім у традиційному українському контексті, лише вряди-годи неакцентовано окреслюючи напрям можливих інтертекстуальних та компаративістських досліджень. Протистоїть їм невелика група дослідників, так би мовити, модерного налаштування, чиї тексти переважно зібрані в книзі: **Стус як текст** / Ред. та авт. передм. *М. Павлишин.* – Мельбурн: Відділ славістики Ун-ту ім. Монаша, 1992, XII + 93 с. (статті ***Гундорової Т.*** **Феномен Стусового «жертвослова»** (С. 1–29) і ***Павлишина М.*** **Квадратура круга: пролегомени до оцінки Василя Стуса** (С. 31–52)); значною мірою в нетрадиційному дискурсі осмислюється постать та творчість В. Стуса в статтях: ***Івашко В.*** **Міф про Василя Стуса як дзеркало шістдесятників** // Світовид. – 1994, Число 3, С. 104–120; ***Москалець К.*** **Страсті по Вітчизні.** Лист до мандрівника на Схід // Людина на крижині. – К.: Критика, 1999. – С. 209–254.
9. Див.: ***Наєнко Михайло.*** **Виступ на перших Стусівських читаннях** // Слово і Час. – 1998, Число 6, С. 26–28; ***Стус Д.*** **«Палімпсести» Василя Стуса: творча історія та проблема тексту** // *Василь Стус.* Твори. Том 3: кн. 1. – С. 13.
10. ***Наєнко Михайло.*** **Виступ на перших Стусівських читаннях.** – С. 28.
11. ***Стус В.*** **Голос з України** // Твори. Том 4. – С. 482.
12. ***Стус В.*** **Лист до друзів від 30.07.1978** // Твори. Том 4. – С. 468.
13. ***Коцюбинська М.*** **Стусове «самособоюнаповнення»:** (Із роздумів над поезією Василя Стуса) // *Сучасність.* – 1995, Число 6. – С. 137–144.
14. ***Лотман Ю. М.*** **Литературная биография в историко-культурном контексте**. // Ученые записки Тартуского университета: Труды по русской и славянской филологии. Вып. 683. – 1986. – С. 106.
15. ***Дзюба Іван.*** **Різьбяр власного духу** // ***Василь Стус.*** **Під тягарем хреста**. Поезії. – Л.: Каменяр, 1991. – С. 19–20.

ЖИТТЯ ПІСЛЯ СМЕРТИ

ПЕРЕПОХОВАННЯ Й БОРОТЬБА ЗА СПАДЩИНУ

рік 1989-й

Кожна зірка має свій час – сходити й заходити...
Василь Стус

Він мусив повернутися. Нехай навіть не до своєї, зболілої сотнями принижених літ, Рахнівки, нехай навіть не під стрімке, закіптявіле териконами, небо Юзівки-Сталіно-Донецька, а до такого непривітного до чужаків Києва: це місто таки мало схилитися перед нами, українцями. І нічого, що після похорону Лесі Українки в липні 1913-го[1] воно виявляло повагу й острах лише перед військовою силою білих-червоних-коричневих-зновучервоних, або шикувалось і облудно схилялося в гордо-холуйських тисячолюдних колонах демонстрацій, профільтрованих і контрольованих КДБ і МВС. Ми повертаємося. А отже, тобі, облесливо-потворна жабо інтернаціоналізму, таки доведеться схилити чоло перед націоналістами – Юрієм Литвином, Олексою Тихим та Василем Стусом...

* * *

Листопад 1989-го. Борісово. Тут і там промаркований стовпчиками без прізвищ цвинтар. Світ немов зупинився. Я бачив лише цілину білого снігу, в якій швидше вгадувалася, аніж бачилася погано втоптана стежка, що ніби фіксувала сліди злочину – геть нечастого відвідування ще свіжих могил, які поповнювалися й новопомерлими в'язнями з довкільних тюрем Пєрьмської области, і місцевими жителями, задіяними переважно на обслуговуванні політичних таборів ВС-389/36 (суворий та особливий режими). Воно й не дивно. Непогана оплата, на відміну від кримінальних зон – доволі спокійна праця, а що значна частина з/к не виявляє до обслуги належної пошани, то на це можна махнути рукою, адже гроші, як відомо, не пахнуть.

[1] Про багатотисячний похорон Лесі Українки детальніше див. М. О. Мороз. Літопис життя та творчості Лесі Українки. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 514–515.

Чомусь саме тут, на цвинтарі, коли Славко Чернілевський (режисер кіногрупи, що знімала фільм «Василь Стус. Тернова дорога») надміру настирливо просив зачекати, аби зафільмувати «історичний» момент мого наближення до могили, очі вперше з часу татової смерти наповнилися слізьми, а зсередини почали прориватися сухі спазми внутрішнього ридання. Здерши з голови шапку, я намагався приховати такий нікчемний для чоловіка мокрий момент, але кінооператор Богдан Підгірний вже наладував камеру і пустився глибоким цвинтарним снігом за мною, примушуючи тікати в бік лісу, аби не дати зафільмувати залите слізьми обличчя.

Ніхто з нас не знав напевне, що трапиться за кілька годин, і чи не доведеться нам, як і домовлялися з Олегом Покальчуком, розпочинати голодівку протесту з метою дати можливість перепоховати Василя Стуса та Юрія Литвина в Україні. Я повинен був залишатися на цвинтарі, Олег – їхати до Чусового, підставляючи себе під перші мєнтовські удари. Ця думка промайнула блискавкою, але ані ридань, ані сліз так і не погамувала.

Перестрибнувши через паркан, я майже заховався в лісі, полишивши обуреного Богдана ні з чим, адже стрибати зі старою камерою в руках за мною він не міг, розуміючи, що будь-який різкий рух може вивести апаратуру з ладу і тоді – прощавай хроніка.

За якийсь час, підійшовши до вже знайомого стовпчика з бляшанкою, на якій кернером було вибито принизливу для людини цифру «9», я ще довго не міг погамувати внутрішнього спазму, який дивним чином навіював на мене певність: усе буде добре.

– Голодувати не будемо, – сказав я Олегу. – Я звідси поїду лише з татом.

Він не здивувався, як і я, все ще перебуваючи підо впливом нічного читання Біблії. Він, я і... містичний голос, що лунав так очевидно, що присутність у кімнаті когось третього Олег теж відчував майже фізично.

– Я якось дивно розмовляю з батьком, – сказав я йому.

І не так суттєво, повірив він мені тоді чи списав дивну поведінку на надто велику знервованість 23-літнього юнака, але і він, і я й досі пам’ятаємо святочну атмосферу чусовського гуртожитку, яка на ранок була сповнена чистим знеплоченим спокоєм і готовністю до будь-чого. Ні до, ні після чогось подібного я не відчував: певне саме так, тамуючи плоть і гартуючи дух, ченці наближають себе до чистого й недосяжного служіння Богу. Нам (мені?) було простіше – наш дух, окрім Василя Стуса, гартували тисячі забитих борців проти совєтського режиму й мільйони його безсловесних жертв, які з телячою покірністю їхали в тому числі й до Пєрьмі, сподіючись на неймовірне. Хтось мусив стати першим, мусив стати символом перемоги принаймні над непам’яттю, мітом нескорености українського духу. І ця першість, завдяки Володимиру Шовкошитному, Василеві Овсієнку, Станіславу Чернілевському, Олегу Покальчукові, Богдану Підгірному, Василю Ґурдзану, Валерію Павлову, Сергію Вачі, Володимиру та Миколі Тихим, пєрьмсько-чусовському поету Юрію Бєлікову, директору міжнародної бази гірськолижного спорту

«Огоньок» Лєонарду Постнікову, а також десяткам інших людей, які випадково опинившись поруч із нами, замість того, щоб благополучно відійти вбік, допомагали потрібним знайомством, порадою чи навіть майже протиправною дією: так, водій нашої вантажівки батько шістьох дітей Валерій Сідоров проїхав уральським бездоріжжям на двох пробитих колесах майже шістсот кілометрів, аби забрати тіла Литвина й Стуса. Міліціонери, виконуючи завдання «Москви», підло звинувачували його у вбивстві хлопчика, бо треба ж було якось зірвати перепоховання. Але рішучість наша і тисяч киян була настільки очевидною, що навіть влада поступилася: з Києва та Москви прийшла команда – «отбой!».

* * *

Про перепоховання мріялося чотири роки: відразу по смерти Василя Стуса в ніч з 3 на 4 вересня 1985-го[2]. Однак, коли ми з мамою, її сестрою Шурою (Олександрою Ловейко) та близькою приятелькою нашої родини Маргаритою Довгань вилетіли через Москву до Пєрьмі (через Москву, бо треба було забрати мене – солдата стройбату, який лише кілька днів тому повернувся до частини після операції в Іваново), то, прибившись таки до того селища Кучино, ми змогли лише постояти над могилкою:

– Чьо ж ви так долґа єхалі, – спитав маму майор Долматов, втішаючись тим, що на мені була солдатська форма, й за перших-ліпших неприємних емоцій можна було скористатися військовою комендатурою.

– Я ж Вам дала телеграму, я ж просила зачекати, я... – не говорила, а розпачливо шепотіла Валентина Попелюх[3].

– Ви што, нє панімаєтє, што счас нє зіма, тєпло, тєло начінаєт разлаґацца. А халадільнікав у нас нєту, – виявив ретельне слугування якийсь офіцер...

– Вбивці... – лише й злетіло з маминих вуст, і ми поїхали за 10 кілометрів до селища Борісово, на краю якого, біля самого болота, стояла свіженасипана могилка.

– Вот єслі би ви вчєра прієхалі... – почав розводитися цивільний піджак...

– Я вас прошу, відійдіть, дайте нам побути самим, – з притиском, до якого вона геть не здатна, жбурнула у вдоволено-перелякані обличчя ґебістів мама, і нас таки залишили біля могилки самих, наглядаючи лише з яких 20–50 кроків.

Я відчував дивний гіркавий присмак у роті й необхідність стати якоюсь підтримкою мамі, яка пригорталася до зсохлих грудочок чужої землі, що важким тягарем тисли на груди її чоловіка, мало кому в Україні відомого поета Василя Стуса, який у своїх листах уперто переконував її, що вони вже належать історії.

---

[2] У всіх документах вказано в ніч з 4-го на 5-те вересня, або просто 4-го. Однак, зібравши велику кількість свідчень та спогадів, думаю, можу переконливо стверджувати, що смерть Василя Стуса настала саме в ніч з 3-го на 4-те вересня, а наступної ночі лише «по-злодійськи», як пише у своїх спогадах Василь Овсієнко, з карцеру було винесено тіло Василя Стуса.

[3] Попелюх Валентина (1938 р. н.) – дружина Василя Стуса.

Цей чорний хрест розіп'ятих на могилі жінок змусив мене пообіцяти самому собі, що таки вирву з-під цієї майже вічної мерзлоти татове тіло, з яким нам не дозволили навіть попрощатися: востаннє ми бачили Василя Стуса живим ще у квітні 1981-го[4]. За три роки, 1984-го, ми приїхали до батька, та він не стерпів «передпобаченнєвих» принижень і відмовився від зустрічі. Це можна було зрозуміти… Але як вибачити гіркі мамині сльози, які їли їй очі всю тряску дорогу під час повернення з Кучинського табору до Чусового?..

Проте після татової смерти передусім треба було спробувати повернути особисті речі Василя Стуса та його рукописи: в одному з листів, зниклих з нашої квартири під час несанкціонованого обшуку, батько писав, що готує збірочку віршів та перекладів під назвою «Птах душі». Проте мамині вимоги залишилися без відповіді:

– Послє неабхадімай правєркі лічниє вєщі вам вишлют.

Добитися іншої відповіди не вдалося, і після повернення зі стройбату я передусім піклувався саме про той, не повернутий до цього часу, голубий зошит з антирадянськими Ґете, Рільке, Рембо та іншими «антирадянщиками», які своїми творами підривали систему. На той час перепоховання здавалося мені менш важливим за повернення спадщини, але швидкий процес напіврозпаду та децентралізації СРСР висунув на перше місце політичні моменти. Перепоховання, яке ще рік тому здавалося малоймовірним, якось раптово стало майже реальним, а виявлений новопосталою кіностудією «Галфільм» інтерес до зйомки реальних, а не містифікованих подій та фактів, зняв чимало організаційних проблем, що були заскладні для 23-річного юнака.

Отож, коли тривале листування й необхідний дозвіл від Чусовської районної влади було отримано, Василь Ґурдзан став активно збирати документи й дозволи на перевезення праху Юрія Литвина, а Володимир Тихий – свого батька Олекси.

Спершу планувалося здійснити перепоховання серпнем 1989-го, однак за день до від'їзду надійшла телеграма, в якій сповіщалося про складне епідеміологічне становище в Пєрьмській области й заборону на проведення ексгумації. Перепоховання довелося відкласти, але група таки вилетіла на Урал, аби зафільмувати матеріал про вже напівзруйнований табір[5]: совєтська влада активно нищила місця ГУЛАГів, аби бодай так приховати місця своїх злочинів і технологію їх проведення. В цьому, як і багато в чому іншому, радянська та фашистська система

[4] Парадоксальним чином у цьому-таки Чусовому, що несе води вздовж трагічних для доль тисяч і тисяч українців земель, які час від часу лякають око білизною кісток директор гірськолижної олімпійської бази «Огоньок» Леонард Постніков відкрив музей історії ріки Чусової. Його першим експонатом стала врятована Постніковим каплиця Єрмака та великий пам'ятний камінь – перший в СРСР пам'ятник жертвам репресій. Було це 1981 року, коли Василь Стус ще був живим і лише прибув до ВС-389/36, що знаходиться за 40 км від музею Постнікова.

[5] Про це неодноразово писав у листах до мене та Василя Овсієнка Март Ніклус, який уже встиг побувати там із естонськими телевізійниками, які знімали про нього фільм.

дуже подібні: в 1944–1945-х есесівці так само нищили табори смерти, женучи дорогами майже прозорі скелети колись здорових людей і добиваючи остаточно знеможених на узбіччі.

«24 серпня я вже був у Пєрьмі, – згадує директор фільму Володимир Шовкошитний. – *Як директор фільму* ***«Василь Стус. Тернова дорога»*** *мав зорганізувати перепоховання тлінних останків В. Стуса, Ю. Литвина та О. Тихого і, звісно ж, забезпечити роботу знімальної групи.*

*Підстав для хвилювання не було. Ще 15 червня на ім'я Дмитра Стуса, сина поета, надійшла офіційна відповідь від керівника багатогалузевого виробничого об'єднання житлово-комунального господарства (БВО ЖКГ) Чусовського міськвиконкому Пєрьмської области В. В. Казанцева: "****На вашу заяву БВО ЖКГ повідомляє, що перепоховання гр. Стуса В. С. дозволено. Перевезення останків здійснювати в цинковій труні. Необхідні документи на ексгумацію і перевезення останків вам будуть видані по приїзді до м. Чусового****"».*

Хоч і з невеликим запізненням, такі самі документи були отримані й на Юрія Литвина. На Олексу Тихого всі необхідні документи виробити не встигли[6]. Попередньо існувала й домовленість про перепоховання Василя Стуса та Олекси Тихого на Лісовому цвинтарі. Про Байкове навіть не думалося: дозволили б просто провести перепоховання, і на тому спасибі.

Рік перепоховання видався аж надто неоднозначним. Переважна більшість людей усе ще знаходилася в тенетах страху й непевности. В суспільстві й далі домінувала думка, що «перестройка» затіяна лише для того, аби виявити новітніх волонтерів свободи і провести чергові криваві жнива. Інтеліґенція ж дедалі більше переконувалася, що режим не має колишньої сили та кровожерливости, але й вона продовжувала з острахом спостерігати за подіями, не наважуючись на відверту опозиційність.

Ідеологи партійної системи й далі провадили заходи з «*посилення інтернаціонального і патріотичного виховання населення*», а владна «Правда» публікувала виклад постанов ЦК КПРС *«про додаткові заходи по відновленню справедливости щодо жертв репресій 30–40-х та початку 50-х років. Центральний Комітет ухвалив рішення винести на розгляд Президії Верховної Ради СРСР пропозицію законодавчим актом скасувати позасудові рішення "трійок", «особливих» нарад; вважати всіх громадян, які були репресовані за рішенням зазначених органів, реабілітованими. Цей захід не поширювався на зрадників Батьківщини і карателів періоду Великої Вітчизняної війни, нацистських злочинців та ін.»*[7]

---

[6] Не відповідає дійсності твердження В. Шовкошитного з вищезгаданої статті про те, що документи на О. Тихого були підготовані. Їх почали збирати останніми тижнями перед від'їздом, проте далеко не всі дозволи від владних інституцій були отримані. Отож, якби перепоховання відбулося саме в ці дні, прах Олекси Тихого перевезти, швидше за все, не вдалося б.

[7] Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К.: Наукова думка, 1995, С. 634–635.

До зрадників батьківщини зараховувалися й воїни ОУН та УПА, а про волонтерів свободи та борців за незалежність 1960–1980-х воліли не згадувати взагалі: час іще не настав.

Проте події того року цей час наближали з неймовірною швидкістю: 11 лютого 1989-го відбулася установча конференція Товариства української мови ім. Т. Г. Шевченка, того ж року закінчився вихід радянських військ із багатостраждального Афґаністану, а в засобах масової інформації почалися активні дебати довкола проекту програми «Народного руху України за перебудову»[8], в якому активну участь брав голова ідеологічного відділу ЦК КПУ, перший президент України Леонід Кравчук. Останній хоча й побивав своїх не надто мужніх опонентів комуністичною риторикою, однак об'єктивно сприяв (із ним же можна бодай говорити! і це показують по телебаченню!! і за це, принаймні відразу, не садять!!!) подоланню панічного страху перед державною репресивною машиною СРСР.

Водночас уряд і далі продовжував приховувати правду про наслідки Чорнобильської катастрофи. Багато хто з острахом та надією – чи не скінчиться все це розпадом Союзу? – дивився на вірмено-азербайджанський конфлікт у Нагірному Карабасі, який поступово перетворювався на банальну різанину мирного населення воюючими сторонами.

Суспільство, розбившись на невеличкі групки за інтересами, гуртувалося на прокурених кухнях. Щільно зачинивши двері, відкривши воду і прикривши подушкою телефон (найпростіший, але не надто надійний захист від під- і прослуховування), активісти новостворюваних громадських організацій і просто причетні до недавніх репресій люди вели інтеліґентські балачки. Суспільство нуртувало і, здавалося, повітря згустилося настільки, що чимось це все-таки мало скінчитися. От лише чим?

Втім, усе сказане стосується, так би мовити, «благополучно»-посадової української інтеліґенції. У суспільстві ж було й чимало українських зеків, які вже встигли повернутися з таборів і активно включитися в процес леґалізації національного політичного життя республіки. Так, ще 1987-го було створено «Український культурологічний клуб», який певний час проводив свої засідання в клубі «Ровесник» і був тоді найбільшою організованою опозиційною українською структурою в Києві, а, може, й у всій УРСР. Саме навколо УКК формувалося ядро активних опозиціонерів, які цілком у дусі часу вели активну культурологічну діяльність. Проте, на відміну від діячів офіційно-культурологічних, які, користуючись миттю, почали активно заповнювати «білі плями» української літератури періоду «Розстріляного відродження», Сергій Набока, Євген Сверстюк та інші члени УКК основну увагу приділяли творчости письменників, ув'язнених чи витіснених із офіційного творчого життя в шістдесяті роки. Саме після одного з таких засідань, що відбулося на початку 1988-го й було присвячено творчості Василя Стуса, за вказівкою голови ідеологічного відділу ЦК УРСР Леоніда Кравчука Клуб позбавили можливости

[8] Там само. – С. 636–637.

провадити свої засідання у великих залах, куди, попри природний острах, завжди збиралося чимало люду.

На початку 1988-го «Українську групу сприяння виконанню гельсінських угод» було трансформовано в «Українську Гельсінську спілку»[9], колективним членом якої став і УКК.

Непрямо, але істотно, підігрівала політичну ситуацію в республіці й боротьба кримських татар за повернення на історичну батьківщину. У липні 1987-го ініціативними групами лише в одному Узбекистані було зібрано близько тридцяти тисяч підписів під текстом «Всенародного звернення кримських татар до М. С. Горбачова»[10], на підтримку яких стали такі знакові для радянської культури постаті, як Є. Євтушенко, Б. Окуджава, В. Дудінцев та інші[11]. З низки причин ця боротьба не знаходила прямої підтримки українців, які, мало звертали увагу на проблеми інших народів СРСР, воліючи обмежуватися боротьбою проти звуження сфери вживання та застосування української мови[12].

У Галичині кінця 1980-х точилася боротьба за леґалізацію Української греко-католицької церкви, яка по війні змушена була піти в підпілля. Листопадом 1987-го у Львові було створено Комітет захисту Української католицької церкви, який очолив багаторічний політв’язень, священик Іван Гель[13].

Така первісна структуризація національного життя, здійснювана невеликими групами активних громадян, відбувалася й у інших республіках. Перед вели прибалти, з історичної свідомости яких ще не було остаточно вибито пам’ять про незалежне існування національних держав. За всіма цими подіями ніхто не вважав за потрібне звертати увагу на чимдалі помітніше доповнення ідеологічної освіти комсомольських ватажків освітою економічною, що дістало організаційне втілення у відкритті в серпні 1989-го в Києві Міжнародного інституту менеджменту.

1989-й мав стати переломним роком, після якого радянський уряд міг або жорстоко задушити паростки нового життя, або акумульована десятиліттями страху енергія ненависти таки зробила б суспільні зміни незворотними. Міхаіл Ґорбачов любив повторювати, що «процес пішов, і повернення до минулого немає». Втім, другу складову цього висловлювання треба було доводити.

[9] Там само. – С. 628.

[10] Там само. – С. 626.

[11] Попри всі протести та звернення, 4 грудня 1987 р. з’явилася постанова Ради Міністрів СРСР «Про обмеження прописки кримських татар у ряді населених пунктів Кримської області та Краснодарського краю». Див.: Україна від найдавніших часів до сьогодення. – С. 627.

[12] Зокрема варто згадати резонансний лист Олеся Гончара до Ґенерального секретаря ЦК КПРС М. Ґорбачова, у якому звучала тривога щодо звуження сфери вжитку української мови та висловлювалися пропозиції, спрямовані на подолання вад національно-культурної політики в УРСР. Так само не можна оминути увагою серію статей І. Дзюби «Бо то не просто мова, звуки...», за які його було нагороджено державною премією ім. Т. Г. Шевченка в 1990-му.

[13] Україна від найдавніших часів до сьогодення. – С. 627.

Головною подією 1989-го стали перші й останні демократичні вибори в історії СРСР, які відбулися 26 березня. Важливим етапом передвиборчої кампанії була установча конференція Українського історико-просвітницького товариства «Меморіал», що відбулася 4 березня в приміщенні Республіканського будинку кіна. Дружини, матері та діти Валерія Марченка, Василя Стуса, Івана Світличного, Олекси Тихого, Юрія Литвина та інших політв'язнів новітньої доби, які або загинули в таборах, або втратили там здоров'я та можливість працювати (як Іван Світличний), у перерві між засіданнями здійснили імпровізовану інформаційну виставку-повідомлення, основною метою якої був прорив інформаційної блокади, штучно утримуваної владою довкола цих імен.

І хоча усе робилося ніби й не зовсім законно, більшість делеґатів конференції таки знаходила в собі мужність ознайомитися з матеріалами, які жінки лаштували прямо на себе (на стіни будь-що вішати було категорично заборонено дирекцією).

Ця конференція засвідчила й значну неоднорідність сприйняття суспільних процесів колишніми зеками (національну, ідеологічну[14], тактичну та стратеґічну), що згодом знайшло свій вияв у подрібненні й навіть прямому ворогуванні вчорашніх товаришів по ув'язненню.

Під тиском неспростовних фактів та свідчень, що не загрожували вищим радянським та партійним керівникам того періоду прямою дискредитацією, заборона на оприлюднення злочинів радянського режиму впала, а офіційна «Правда Украины» у числі за 16 квітня 1987 року опублікувала повідомлення урядової комісії для вивчення обставин і документів, пов'язаних із масовими похованнями радянських громадян у 19-му кварталі Дніпровського лісництва м. Києва під Биківнею. У висновках комісії потверджувалося, що в цій місцевості 1937–1941 років органами НКВС таки здійснювалися масові розстріли[15].

Проте факти штучного голоду в Україні й тісно пов'язаний із цим рух українців-шістдесятників[16] на офіційному рівні замовчувалися й далі.

---

[14] Чимало дискусій на цій конференції було присвячено обговоренню такої несуттєвої на перший погляд термінологічної проблеми: яким словом окреслювати ідеологію репресій 1930-х – сталінізм чи сталінщина. За всім цим ховалася неготовність суспільства зізнатися в тому, що конвеєр смерти був не так сваволею однієї персони (сталінщина), як фундаментальною основою існування та розвитку держави (сталінізм). Ім'я Леніна, яке все ще, принаймні в публічних розмовах та дискусіях, залишалося поза критикою, в цьому контексті воліли не згадувати, як і не акцентувати уваги на репресованих в шістдесяті-сімдесяті роки. Репресовані в ці роки хоча й були активними учасниками установчого з'їзду, змушені були прийняти запропоновані ЦК-КДБ правила гри, аби мати бодай якусь надію на суспільний резонанс і масмедійне відлуння. Інформація про створення «Меморіалу» потрапила на шпальти офіційної преси, хоча й була суттєво відредаґована цензурою.

[15] Див.: «Правда Украины» за 16.04.1989 р.

[16] У своїй праці «Радянсько-український розкол» Ярослав Білоцеркович наводить цікаву статистику соціального складу українського руху опору другої половини XX віку: 58,9 % дисидентів, згідно неповними вибірковими даними дослідника, були вихідцями з селянського середовища, 30,4 % – із середовища інтеліґенції, 10,7 % – робітництва. Про це див.: Bilocerkowycz Jaroslaw. Soviet Ukrainian Dissent. A Study of Political Alienation. – Boulder and London, 1988. – P. 67–68; див. також: Георгій Ка-

1 липня 1989 року в Києві відбулася установча конференція Народного руху України за перебудову[17], що започаткувала принципово новий етап протистояння влади з народом. Провідником та головною рушійною силою цього процесу слід визнати Вячеслава Чорновола, якого активно підтримав український поет Іван Драч та чимало інших представників як офіційної, так і опозиційно налаштованої української інтеліґенції.

Особливо в цей час звучало ім'я Івана Драча, несхитність і послідовність якого привертала загальну увагу. В суспільній свідомості це пов'язувалося передусім із важкою хворобою його сина, який отримав надвелику дозу радіації, працюючи лікарем у Чорнобильській зоні.

Не дивно, що саме І. Драч став першим Головою Народного руху України за перебудову (Рух), установчі збори якого відбулися 8–10 вересня 1989 року[18]. Спекотне літо 1989-го минуло в теледебатах між Кравчуком–Драчем–Поповичем та іншими ініціаторами створення цієї національної громадської організації, частими зустрічами Голови Ради Міністрів СРСР М. Рижкова з представниками страйкових комітетів Донбасу та менш помітних в українському середовищі, але послідовних і постійних домагань кримських татар повернутися на свою батьківщину[19].

Коли ж додати до цього чисельні мітинґи, що відбувалися майже щодня, стане зрозумілим, що влада поступово втрачала важелі впливу на підконтрольне до-

сьянов. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К.: Либідь, 1995. – С. 190. Попри красномовність цифр, дозволю собі суб'єктивно (об'єктивні дані, наскільки мені відомо, відсутні) з ними не погодитися. Судячи з особистого досвіду спілкування з різними людьми цих кіл, до вихідців із села необхідно залучити принаймні 2/3 отих «інтеліґентів» Білоцерковича-Касьянова, бо абсолютна більшість їх належала лише до першого (навіть не другого) покоління інтеліґенції, а відтак і не мала жодної підтримки впливових батьків, друзів тощо. Опосередковано відсутність такої підтримки і таких порад «допомагала» опинитися за ґратами камери попереднього ув'язнення КДБ без усякої надії вибратися звідти шляхом більших чи менших компромісів з владою. Не маючи впливового суспільного «тилу», ці «селюки», що пробивали дорогу в столиці ціною максимальних зусиль, повинні були або найбрутальніше каятися й обливати максимально можливим брудом своїх посправників, або отримувати максимальні терміни ув'язнення. Меншу частину графи «інтеліґенція» складали переважно зрусифіковані дисиденти єврейського походження, які, попри об'єднуючу їх із українцями боротьбу з владою, відстоювали не так національні, як загальнолюдські демократичні цінності. Культурно та ментально ці групи істотно різнилися, хоча переважно були у дружніх стосунках.

[17] Україна від найдавніших часів до сьогодення. – С. 640.

[18] Україна від найдавніших... – С. 642. Приблизно в цей час з'явилися й перші записи пісні Т. Петриненка, де був і такий рядок: «навіть для народження дитини потрібен рух».

[19] Попри суворі заборони на повернення й переслідування міліцією кримських татар у Криму, ставало неможливим не помічати очевидного: всупереч офіційній політиці кримські татари повертаються на батьківщину. 7 липня 1989 р. у Сімферополі вийшло перше число щотижневого додатку до офіціозної «Крымской правды» кримськотатарського «Достлука», що було першою невеличкою перемогою.

тепер суспільство й одверто побоювалася перепоховання людей, самі імена яких були нею заборонені.

У цей же час мало місце й протистояння у верхах: із одного боку теледебати Л. Кравчук–І. Драч– М. Попович ніби фіксували моральну поразку двох останніх, а з іншого – сам факт таких публічних теледиспутів був неабияким досягненням на шляху долання сімдесятилітнього тотального страху перед системою. Паралельно розсилалися листи для внутрішнього користування ідеологічним відділам КПРС на місцях, у яких засуджувалася поведінка Л. Кравчука. Його опонентом виступав В. Івашко, якого 28 вересня 1989 року на Пленумі ЦК Компартії України було обрано першим секретарем ЦК КПУ[20]. Івашко заступив на цій посаді важкохворого В. Щербицького, за «царювання» якого перепоховання Василя Стуса було неможливим[21].

Відцентрові тенденції в країні посилювалися. Постійні мітинґи в Прибалтиці вилилися у збройне протистояння владі, криваві події в Нагірному Карабасі, вулкан емоцій у Криму та Львові поступово готували ґрунт до реалізації ідеї перепоховання, яке – і це вже було зрозуміло всім причетним до нього – стане не так родинною, як загальнонаціональною справою: і влада, і близькі Василя Стуса шанс здійснити «приватне» перепоховання втратили.

Від середини 1989-го зменшився й прямий тиск КДБ на родину: влада тимчасово визнавала свою поразку, аби проявити свої потворні обличчя в новий час і в нових державах.

Події довкола перепоховання та довкола політики створили такий собі владно-психологічний вакуум, за якого одні вже не могли зупинити, а інші ще не мали нахабства та впевненої відповідальности чинити без дозволу. Врешті-решт все це призвело до того, що поховання, яке планувалося здійснити в серпні 1989-го, не відбулося.

Наприкінці літа до Пєрьмі виїхала лише знімальна група – зняти спішно нищений табір ВС-389/36, де урвалася земна путь Василя Стуса.

Група, на яку в Пєрьмі очікував В. Шовкошитний, прибула до міста 28 серпня. З 29 серпня до 1 вересня[22] велися зйомки табору, де за консультанта був Василь Овсієнко – колишній в'язень, що впродовж кількох місяців знаходився в одній камері з Василем Стусом.

Тоді довелося обмежитися лише цим.

Увесь жовтень зростала напруга.

---

[20] Україна від найдавніших... – С. 643.

[21] Думаю, ще дуже довго буде невідома справжня причина особистої (як стверджують «інформовані джерела») ненависти Щербицького до Стуса. Тим більше, що жодних офіційних документів, які б фіксували «пряме» втручання останнього в долю Стуса, не виявлено. Однак на рівні «неофіційних» розмов існує дуже багато непрямих свідчень того, що в 1972-му В. Стуса було засуджено на підставі безпосередньої вказівки саме В. Щербицького чи когось, хто діяв від його імені.

[22] В. Шовкошитний. «Народе мій, до тебе я ще верну...» – С. 7.

На той час я був переконаний, що перепоховання – справа другорядна. Головне – повернути з неволі останню татову збірку «Птах душі», писану під час другого ув'язнення. Проте листування, яке мені допомагав провадити Г. Ф. Дворко, не давало жодних наслідків, хоча первісне формулювання відповіди – «*все материалы после смерти были уничтожены*» – після моєї різкої заяви було пом'якшене й залишало надію. Проте Спілка письменників, загальна ситуація та нетрансформована ще в партію УГС виявилися тим каталізатором, який змінив пріоритети: якщо є можливість здійснити перепоховання, треба її використати.

Наприкінці жовтня ми зі Славком Чернілевським[23] вирішили: виїжджаємо в середині листопада. Саме на той час було отримано й повторний офіційний дозвіл. Насторожувало хіба протистояння в пресі. Саме 1989-го було прорвано зловісну завісу мовчання довкола імени Василя Стуса. «Прапор», «Літературна Україна», «Молодь України», «Україна», «Литературная Россия», «Жовтень» і «Київ» подали невеличкі добірки поезій із надто різним характером коментарів, які, попри гидкі передмови-післямови, ніби повторно вводили ім'я Василя Стуса до вкраїнського літературного контексту[24].

Промовистими були й закулісні розмови того часу, які вряди-годи просочувалися в пресу: Д. Павличко, П. Загребельний та деякі інші українські письменники говорили, що вперше чують ім'я поета Василя Стуса.

Надійшов час формувати групу для виїзду.

Зробити це було досить складно, оскільки політиканство й фактична безвідповідальність багатьох національних поводирів, які лише недавно вийшли з в'язниць, змушувала відповідальність за можливі наслідки брати на себе.

---

[23] В. Чернілевський – режисер трисерійного документального фільму «Просвітлої дороги свічка чорна», який разом із В. Шовкошитним провели головну частину організаційної роботи з перепоховання.

[24] Перший матеріал з'явився в «Літературній Україні» у супроводі великої половинчатої статті директора Інституту літератури АН УРСР М. Г. Жулинського (див.: Микола Жулинський. Із забуття – в безсмертя (Сторінки призабутої спадщини). – К.: Дніпро, 1990, С. 416–439.). Певна реферативність і невизначеність статті (інакше й бути не могло, адже серія матеріалів, що склали книжку «Із забуття в безсмертя» базувалася на матеріалах діаспори й була покликана леґалізувати заборонені раніше імена українських письменників) коли й не зняла заборони з самої згадки імени поета в українській радянській пресі, то принаймні дозволяла публікувати його вірші й іншим. Щоправда, робилося це по-різному. Особливо гидкою була стаття в «Молоді України», надрукована за вказівкою ЦК та ще й у числі, підписаному не головним редактором, а його заступником. Коли ж я запропонував редакції надрукувати відповідь на пасквіль, переляканий заступник почав виправдовуватися, мовляв «ми хочемо друкувати слово Стуса», а зараз це можливо лише в такій формі. Журнал «Україна» (ч. 23, 1989, С. 6–7) свій матеріал про поета назвав «Ми розминулися з життям». Цілком іншими були матеріали в «Прапорі» (ч. 2), «Жовтні» (ч. 7) та «Києві» (ч. 10). Важливою, хоча якість перекладу на російську залишала бажати кращого, була й публікація в «Литературной России» (17.11.1989).

Поговоривши з мамою – Валентиною Попелюх, Генріхом Дворком[25] та Ігорем Бондарем[26], я вирішив просити пані Ірину Калинець[27] взяти на себе керунок київською частиною перепоховання. Вона погодилася.

До складу групи, яка від'їздила до Пєрьмі, для фізичної та організаційної допомоги було включено Олега Покальчука[28] та Василя Ґурдзана[29], бо ж треба ще було фільмувати кіно. Відеооператором поїхав Валерій Павлов, оператором – Богдан Підгірний. Звукорежисером – Олег Вачі. Збиралися з нами їхати й сини Олекси Тихого – Володимир та Олександр.

Володя Шовкошитний (директор картини) вилетів на тиждень раніше за інших, аби безпосередньо на місці остаточно узгодити всі необхідні формальності. Ми мали летіти 15 листопада.

13 листопада спонтанно створений оргкомітет з організації поховання, із яким мене звів Ігор Бондар, зібрався на вулиці Білоруській, у помешканні пана Ігоря.

З одного боку – Левко Лук'яненко, Михайло Горинь, Дмитро Корчинський, Василь Овсієнко, Євген Пронюк та ще якісь люди, покликані представляти громадські організації, з іншого – я. Представник родини.

Головну увагу приділено друкуванню листівок, пошиттю прапорів, організації маніфестації. Уже під час перших слів мені стало не по собі: усі впевнені, що головне – прапори та листівки, а як бути з уральською частиною, де так часто було принижувано всіх їх?..

Про це розмови навіть не заходило.

Коли всі «рекомендації» оргкомітету було викладено, я ставлю комітет перед фактом, що перепохованням Василя Стуса в Києві буде керувати Ірина Калинець, і якщо комітет має якісь плани щодо приєднання до участи в перепохованні, всі свої дії члени комітету мають узгоджувати саме з нею. Якщо ж хто не погоджується з таким рішенням, може зайнятися організацією перепоховання Юрія Литвина

[25] Генріх Дворко (1931–2012) – доктор хімічних наук, наприкінці 1960-х підписував відомі протестні листи проти арештів та введення військ до Чехословаччини, за що був звільнений з провідних хімічних інститутів і мусив працювати під орудою навіть не кандидата наук. Після арешту І. Світличного матеріально допомагав його родині. Організатор Прип'ятської республіки, в якій на літній відпочинок збиралися шістдесятники, а після арештів – їхні діти. Єдиний, хто не знищив 1972 року самвидавчу збірку В. Стуса «Веселий цвинтар». На час описуваних подій – тесть Д. Стуса.

[26] Ігор Бондар (***–1999) – український кочегар. Людина, яка тривалий час займалася поширенням українського самвидаву. У 1960-х відбув трирічне ув'язнення в кримінальному таборі.

[27] Ірина Калинець (Стасів, 1940–2012) – письменниця та активна діячка українського опору. Заарештована 1972 року, відбувала покарання в Мордовії – на відстані кількох рядів колючого дроту від В. Стуса. 1975-го, коли В. Стуса в таборі було поранено швайкою, лише організоване І. Калинець, Н. Світличною та Н. Садунайте голодування на жіночій зоні з вимогою надати постраждалому медичну допомогу врятувало поетові життя.

[28] Олег Покальчук (1955 р. н.) – український поет та перекладач, бард. Займався бізнесом, політикою, сприяв організації «Пласту» в Україні.

[29] Василь Ґурдзан (1926–2001) – учасник українського опору, політв'язень.

та Олекси Тихого. Щодо Василя Стуса, то ні на пропозицію Л. Лук'яненка нести труни від Борисполя до Києва на руках, ані на будь-яке перетворення заходу на політичну демонстрацію я пристати не можу. З Іриною Калинець було вирішено йти шляхом домагання максимальних поступок від влади, бо жодної збройної чи воєнізованої підтримки в нас немає. І взагалі, суспільний резонанс цієї акції мене не обходить, я займаюсь перепохованням батька…

Після таких моїх слів у кімнаті на кілька хвилин запанувала моторошна тиша. Здавалося, від неймовірної напруги й повного непорозуміння між сторонами, що бралися за цю справу, потемніли навіть завжди світлі образи затишної Бондаревої квартири. Ні Л. Лук'яненко, ані М. Горинь, які відверто не очікували такого спротиву своїм планам, не здобулись на реакцію, аж поки не вибухнув Д. Корчинський.

Він говорив про актуальність та важливість цих подій для України, про те, що нічого подібного після перепоховання Шевченка Україна не знала, що це не родинна, а загальнонаціональна справа. І сто літ тому було легше, адже в «Шевченка не було дітей».

Це вразило і прикрило, але надало спокою й рішучости.

Піднявшись з крісла, я кинув у бік Корчинського:

– Мене дуже мало обходить ваша, пане Дмитре, думка про мене, як і думка всіх ваших організацій. Проте всім цим займалася родина, займався я. І як би вам не було прикро, що в Стуса є син, проте сьогодні це є очевидним фактом і вам доведеться з цим миритися. Скажу більше, цей син розглядає все, що відбувається, **лише** як родинну справу. Подобається це комусь чи ні – мені байдуже. Хто захоче брати в цьому участь, буде узгоджувати свої дії з Іриною Калинець.

Корчинський вилетів із квартири. Мене взялися заспокоювати.

Звісно, я надто переоцінював власні сили й недооцінював підтримки недавно народжених громадських структур, без втручання яких перепоховання 1989-го також було б неможливим. Однак цей юнацький вибух допоміг надалі не лише створити єдиний керівний центр на чолі з Іриною Калинець, яка виявила себе блискучим дипломатом, але й у незрівнянно складніших, аніж у 1995-му, умовах утримати події під контролем і не спровокувати побиття людей, як це трапилося вже в незалежній Україні під час поховання патріарха Володимира (Романюка)[30].

[30] 14 липня 1995 року українські патріотичні сили без погодження з владою вирішили силою факту здійснити поховання патріарха Володимира на території Софії, яку, готуючись до чогось подібного, було оточено спеціальними каральними загонами. Коли люди, підбурювані організаторами, почали копати могилу під ворітьми дзвіниці Софії, проти них було застосовано силу. Криваві липневі події не лише стали вічною ганьбою влади, яка зважилася на таке блюзнірство, але й засвідчили безвідповідальність і байдужість до людей тих, хто організовував поховання. Ні люди, ані прах покійного не може й не повинні ставати розмінною монетою політичних ігор. І я зумисне не згадую тут прізвища людини, яка віддавала наказ військам бити людей, бо, маючи досвід подібної організації, переконаний, що ті, хто задумав усе це, несуть принаймні не меншу відповідальність за все, що сталося, аніж той горе-керівник.

Розходилися, так ні до чого остаточно й не домовившись. Прийшовши до хати Г. Дворка по вул. Петровського[31], де тоді мешкав, я зателефонував до Львова Ірині Калинець і, повідомивши про все, що сталося, попросив її якомога швидше прибути до Києва. Наступного дня ми з Олегом Покальчуком подбали про закупівлю ґумових рукавичок, мотузок, брезенту й тканини, на яку можна було б перекласти тлінні рештки Василя Стуса та Юрія Литвина, якщо процес ексгумації (в цьому ми чомусь майже не сумнівалися) доведеться робити самим.

Славко Чернілевський із Богданом Підгірним розривалися в пошуках плівки й камери. Відеокамера, на щастя, була, однак нею можна було провадити лише аматорські зйомки.

Під вечір того ж дня прийшло повідомлення з Москви: Олександр Тихий лежить із високою температурою і, вочевидь, до Пєрьмі вилетіти не зможе. Враховуючи ж, що Олексу Тихого було поховано на Пєрьмському цвинтарі, все це лягало на плечі одного Володі – його молодшого сина.

Попередньо існувала домовленість, що новостворене Товариство репресованих відрядить двох людей, які полетять разом із нами. Телефоную Євгенові Пронюку.

– Із вами полетить Василь Ґурдзан і ще хтось. Точно сказати не можу, адже всі люди займаються листівками, підготовкою прапорів, забезпеченням акції в Києві.

– Ви що, не розумієте, – кажу роздратовано, – що одному Володі може виявитися не під силу вирішити всі проблеми в Пєрьмі? Зрештою, він – син. Якщо ексгумацію доведеться провадити без допомоги місцевої влади, то не самому ж йому копати могили? Чи ви вже за своєю політикою забули про християнські звичаї?

– Вас же там багато їде.

– Їдуть знімати фільм. У перепоховання студія вклала кошти й хоче зняти все, що там відбуватиметься. Отож, якщо ви хочете брати в цьому участь і хочете, аби вдалося перевезти всіх, прошу знайти людину, яка б допомагала Володі в Пєрьмі. Квиток на літак є.

– Добре, щось придумаємо. Хтось з вами полетить.

Я поклав трубку, але тривога не зникала. Відчував, що вся Пєрьмська частина опинилася під загрозою, а нічого змінити не можу, бо не маю жодних важелів впливу на ситуацію.

Тоді вперше в житті я відчув підтримку батька й вирішив покластися на долю: від нас, хто їхали, залежало лише зробити все, на що здатні. Решта залежала від примх фортуни.

Ми вилітали з Борисполя 15 листопада. Був мій день народження. 23 роки: надто мало, аби брати на себе відповідальність. Надто мало, аби розуміти, що в морозний нічний вечір ті дев'ятеро людей, які підіймалися на трап літака «Київ–Пєрьмь– Новосібірск» летіли не лише з метою повернути на батьківщину тіла Олекси Тихого, Юрія Литвина та Василя Стуса. Насамперед ми летіли доводити, що ми, українці, окрім свого міщанського благополуччя переймаємося ще чимось,

[31] У квартирі Дворків знаходився штаб керування перепохованням Василя Стуса, Юрія Литвина та Олекси Тихого.

що бодай раз у житті дехто з нас ладен поставити на кін усе, що має, аби віддати шану тим, хто спромігся жити не заради себе чи своєї родини. В українській історії таких людей мільйони, ми ж пам'ятаємо імена лише одинаків, які, крім життєвого подвигу, залишали після себе простір високої любови, що примушував пам'ятати про них не лише рідних. Ми летіли доводити, що почуття гідности, таке органічне для малих народів – вірменів, грузинів, естонців, литовців, не чуже й нам.

І хоча всі необхідні документи були зібрані, певности в досягненні бажаного не було.

Попередня заборона гнітила, хоча вражала рішучість людей, поміж яких добре знали, хто такий Василь Стус, лише Василь Овсієнко, Василь Ґурдзан і, може, я. Інші летіли доторкнутися до історії.

Цього разу підготовчу роботу зі збирання документів було проведено на рівні. 20 жовтня 1989 року Володимир Шовкошитний укотре телефонував до Чусового і вкотре натикався на стіну «неприсутности»:

«Головного лікаря санепідемстанції В. В. Дивдіна на роботі нема. Його заступник і керівник епідвідділу вперто переконують, що ситуація складна. (О, нас тут пам'ятають!) Мовляв, дизентерія плюс вірусний гепатит.

*За домовленістю надсилаю від імені першого секретаря правління Спілки кінематографістів України Михайла Бєлікова телеграму керівникові Пєрьмської обласної санепідемстанції Шаклеїну та його заступникові Лузіну (напередодні Лузін телефоном повідомив С. Чернілевському, що в області все спокійно). І ось 24 жовтня – телеграма-відповідь: "**Епідобстановка Чусовському районі поточного року благополучна. Пєрьмська облсанепідстанція Заст. головного лікаря Лузін**"».*

Телеграма обнадійлива, але... Про всяк випадок "озброюємося" листом на ім'я того таки директора БВО ЖКГ В. В. Казанцева:

«У Спілці кінематографістів УРСР знімається фільм «Василь Стус. Тернова дорога» про видатного поета України.

У зв'язку з рішенням сім'ї перепоховати батька і чоловіка, знімальна група включила цей епізод до свого фільму.

Прошу повідомити про можливість перепоховання праху В. С. Стуса й забезпечення цієї акції комунгоспом м. Чусового на 2–3 або на 15–18 листопада цього року.

Перший секретар СК УРСР, народний депутат СРСР М. О. Бєліков"».

Такий собі депутатський запит керівникові районного комунгоспу. Однак поштою відсилати цей документ не наважились. Вирішено було, що повезу його особисто. А ще дійшли думки не зчиняти галасу перед Жовтневими святами[32] й домовилися про перепоховання на 15–18 листопада.

---

[32] У СРСР і в перші 10 років незалежної України 7–8 листопада вважалися державними святами й урочисто відзначалися. Парад, мітинґи та інші святкові заходи були покликані надати жовтневому перевороту в царській Росії вікопомного значення. Вони відбувалися пишно й із обов'язковою галасливою пиятикою. Спланувати на ці дні перепоховання означало приректи його на провал, бо ж о д е н радянський чиновник за жодних обставин не лише не допоміг би в його реалізації, а за своїми посадовими обов'язками повинен був усіляко заважати його проведенню.

Отож, 7 листопада вирушаю до Москви, сподіваючись іще заручитися підтримкою правління Спілки письменників. Віталій Крикуненко, консультант з української літератури, поставився з розумінням, і до Пєрьмі я вже летів зі спілчанським листом виконкомові Чусовської районної Ради народних депутатів.

"Секретаріат правління Спілки письменників СРСР просить сприяти письменникові В. Шовкошитному, рідним поетів В. Стуса та Ю. Литвина у вирішенні питання про перепоховання праху письменників на їхній батьківщині.

Секретар правління СП СРСР Ю. Т. Грибов".

"Святе діло!" – сказав на прощання Грибов.

А мені було гірко. Гірко за те, що доводиться оббивати пороги, випрошувати, виклянчувати»[33].

Володя Шовкошитний очікував нас в аеропорту Пєрьмі.

Ми ж, маючи на руках десять квитків, десятого члена групи так і не дочекалися.

Хвилин за 10–15 до закінчення реєстрації я з Бориспільського аеропорту зателефонував до Євгена Пронюка:

– Добридень, пане Євгене. Це Дмитро Стус. Закінчується реєстрація пасажирів, а людини від Товариства репресованих немає. Невже не можна було попросити чоловіка, аби він не запізнився бодай сюди?..

– Дмитре, розумієш, – у нас справді немає людей, – а тут листівки, прапори, транспорт. Комусь треба зайнятися організацією приїзду людей з областей. Ми вирішили, що вам ліпше просто здати квиток, і на ці гроші найняти когось безпосередньо в Пєрьмі...

Я дослухав цю тираду, немов у тумані. Певної миті здалося, що земля хитнулася під ногами і мене на ній уже ніщо не тримає. Не пам’ятаю, що тоді говорив, лише ніяк не можу забути вперті в мене зіниці очей випадкових пасажирів і лютий сором: як про це сказати Володі? Як залишити його самого в Пєрьмі? Як?..

А вони – листівки. З того часу органічно ненавиджу всі листівки, прапори, усілякі організації, яким, за своєю природою, начхати на всіх конкретних людей: головне – провести захід. Я кинув трубку і побрів до Олега Покальчука з Володею Тихим, які очікували неподалік. Мозок відмовлявся щось сприймати, і лише живчик розпачливо пульсував у голові: старший син Тихого хворий і не може їхати. Що буде Володя сам робити в тій невідомій і неприхильній до нас Пєрьмі, де вже тиждень оббиває пороги «високих» кабінетів Володя Шовкошитний? Як вони могли?

– Ці скоти не прислали нікого, – лише й зміг кинути Олегу з Володею, ховаючи сором за людей, які б мали дбати про головне. – Вибач.

Володя кинувся телефонувати до Москви, аби Олександр, наковтавшись таблеток, наступного дня таки летів до Пєрьмі. Добре, що не було бодай фінансових проблем: щось виділила кіностудія «Галфільм», щось передала Надійка Світлична, щось було зібрано людьми в Україні, щось, зрештою, мали й ми.

[33] В. Шовкошитний. «Народе мій, до тебе я ще верну...» – С. 7. Скорочений варіант статті В. Шовкошитного надруковано також у книзі: Не відлюбив свою тривогу ранню. Василь Стус – поет і людина. Спогади, статті, листи, поезії. – К.: Український письменник, 1993. – С. 365–371.

Організація заходу в Києві була в розпалі, а ми піднімалися трапом літака, який мав перенести нас з 15-го в 16-те листопада.

В Пєрьмі нас очікував Володя Шовкошитний і... несподівана відлига. 2–3 градуси тепла вночі.

– Якщо ця погода протримається бодай день, нам не доведеться палити на могилах багаття, – кинув, здається, Василь Овсієнко, коли ми прошкували до виходу з летовища.

Я ж згадував свій останній візит сюди вереснем 1985-го, коли ми приїхали прощатися з татом, а застали лише свіжонасипаний горбик землі. І мамині розпачливі сльози, які лилися й 1984-го, коли батько не стерпів чергового приниження – «Наґнісь. Раздвінь яґадіци. Аґалі ґаловку» – передпобаченнєвими шмонами, що спровокували майже фізично відчутну ненависть до батька. Пригадував і інші сльози – сльози вини, які стояли в очах найріднішої людини, яка вийшла з-за ширми, де відбувався шмон, а мої вуха паленіли від приниження найріднішої людини, відчуття тупого огидного страху і безсилля щось змінити...

– Якою буде наша зустріч тепер, тату? Та й чи буде? – мучився сумнівами, долаючи останні метри льотного поля.

– Буде, – пролунало ніби звіддаля...

– З ким це ти час від часу говориш? – запитав мене Олег, коли вже всідалися до приміської електрички до Чусового.

– Так, щось мені крутиться в черепі, – кинув йому, не бажаючи зізнаватися в незрозумілій навіть для себе слабості, й поспішив перевести розмову на іншу тему.

Ірині Калинець і дружині Оксані Дворко з Пєрьмі я так і не перетелефонував. Цілковита непевність, у якій перебувала група, не сприяла нічним дзвінкам, які могли лише посилити тривогу рідних. Упродовж 4-годинної їзди електричкою до Чусового, де на нас чекав російський поет Юра Бєліков і номери в місцевому спортивно-робітничому гуртожитку, ми навперейми обговорювали деталі ексгумації.

– Коли мій приятель знімав ексгумацію пару років тому, то розказував, що навіть попри випиту дозу спирту майже всі блювали...

– Треба подбати бодай про горілку...

– Молитися перед таким треба, – додав дрібку моралізаторства котрийсь із Василів (Овсієнко? Ґурдзан? – не пам’ятаю).

Володя Шовкошитний залишився в Пєрьмі. Там готували труни. Усе, що міг, і навіть більше – він зробив, а 17-го йому необхідно було забрати цинкові труни й привезти їх на цвинтар селища Борісово Чусовського району, де під стовпчиками з вибитими на них номерами лежали «хлопці», саме так у ті дні називали Юрія Литвина, Олексу Тихого і Василя Стуса члени групи.

Підготовча робота, здійснена В. Шовкошитним напередодні нашого приїзду, була настільки суттєвою для остаточного успіху, що на ній слід зупинитися окремо.

«У Пєрьмі зазнайомився з Юрієм Бєліковим – поетом, журналістом, редактором аванґардного літературного додатку... "Дети стронция". Він саме готував матеріал про... Василя Стуса. Юрій допомагатиме нам до останніх хвилин, а поки дає мені телефони небайдужих людей у Чусовому – таких виявилося багато.

10 листопада підписую листа до заступника керівника Пєрьмського об'єднаного авіазагону І. Д. Грачова – дозвіл на транспортування на батьківщину 18 листопада рейсом № 7262 ***Новосібірск–Пєрьмь–Київ*** *трьох цинкованих домовин із останками. Ігор Дмитрович – людина, небайдужа до поезії, усе дивується, чому ніколи нічого не чув про поета, і ніяк не збагне, чому за "Звіром вити, горілку пити...", нехай навіть українською мовою, людину засуджено...*

Заступник з режиму в аеропорті зйомки заборонив...

В обласній санепідемстанції показую їхню телеграму на Спілку кінематографістів України й прошу довідку (дозвіл) на виклик кіногрупи.

– Щось ви хитруєте! – Мнеться головний лікар Г. В. Шаклеїн. І викликає селектором Чусове. Головлікар Чусовської санепідемстанції В. В. Дивдін[34] *присягається, що такий дозвіл буде.*

Це вже – промінчик надії.

Їду в спецтрест замовляти цинкові труни. Головний інженер Валерій Павлович Карцев виявився людиною не менш пильною й не менш здогадливою, ніж у санепідемстанції:

– Щось ви темните! – І зникає безслідно.

Домовини замовлено без нього на 16 листопада.

Перший день у Чусовому – понеділок, 13 число! І що ж: Казанцев – у відпустці, головний інженер – Мусихін – на нараді в міськвиконкомі. Прошу попередити про мій приїзд керівництво й повертаюся за півгодини. Секретарка показує очима на чоловіка:

– Ви Мусихін? – запитую.

– Казанцев!

Яка увага! Навіть керівник із відпустки вийшов.

Показую всі свої документи, пояснюю. Втім, він і так усе це знає, і я знаю, що він знає... Тоді подаю депутатський запит Бєлікова й прошу написати: "Забороняю. Казанцев" або "Дозволяю. Казанцев". Відповідь – найнесподіваніша: "У нас є відомості (!) про те, що на рівні урядів СРСР і Канади (!!) вирішується питання про перепоховання Стуса в Канаді"...

– Якби Стус хотів до Канади, – кажу, – він би не потрапив до Кучиного! А крім того, ось же лист його сина!

– Ну, з'їздіть туди!..

– В КДБ?!

– Ну... туди... А ми... все зробимо.

У КДБ – то й у КДБ.

– Що привело вас до нас? – Цікавиться Володимир Іванович – молодий привітний чоловік[35]*.*

[34] Василь Овсієнко у кн. «Світло людей» вказує, що правильне написання прізвища саме Дивдін, а не Дилдін, як помилково вказано в публікації В. Шовкошитного. – С. 66.

[35] Володимир Іванович Ченцов очолював райвідділ Чусовського КДБ. З кінця 1981 до кінця 1984 рр. працював опером КДБ в таборі ВС-389/36 і, за свідченням В. Овсієнка (див. «Світло людей». – С. 66), «є одним із винуватців загибелі політв'язнів».

– Обов'язки. Борги наші. – Дістаю всі свої документи, листи, посвідчення.

Усе це розкладено на столі. Він акуратно переписує номери й найголовніше з моїх паперів.

– Відомості вашого комунгоспу про перепоховання Стуса в Канаді – нісенітниця, – пояснюю. – Ви ж знаєте – в'язні тієї тюрми до Канади й за життя не поспішали...

Дістаю з сумки десяте число журналу "Київ" та тридцять дев'яте "Огонька", де надруковано вірші Стуса, вимогу його реабілітації.

В усмішці – докір. А я веду далі:

– Ми приїхали сюди не зводити рахунки. Ми хочемо повернути рідній землі її синів. Я був у юрисконсульта і знаю, що заборони на це немає.

Володимир Іванович, пригостивши мене чаєм з цитриною... вийшов.

Трохи згодом:

– Ну що ж, Володимире Федоровичу, моє керівництво сказало, щоб ми не тільки не заважали вам, а й усіляко допомагали... Але, – провадив далі, – щодо Василя Семеновича Стуса є якісь міркування в управлінні виправно-трудових закладів управління ВС Пєрьмського облвиконкому.

Усмішка, сповнена розуміння й співчуття:

– А як кияни пережили третє місце "Динамо"?

– Кияни пережили значно більше, а це вже якось[36]*...*

Прощаємось, тиснемо руки.

– То я можу сказати Казанцеву, що ви не забороняєте? – питаю.

– Звичайно.

– Володимир Іванович пообіцяв нам допомогу, – порадував я директора комунгоспу. Отож напишіть, будь ласка: «Дозволяю. Казанцев» або «Забороняю. Казанцев».

І тут комунальний лідер ошелешив:

– А я не маю права вам дозволяти чи забороняти!..

– Ви ж дали офіційний дозвіл?!

– Я перебільшив свої повноваження. Копальне не належить території міськвиконкому! – Він кисло посміхнувся. – Беріть дозвіл санепідстанції й копайте.

– І жодних паперів?!

– Жодних.

Єдине, чим допоміг нам комунгосп в особі В. В. Казанцева, це дав адресу заводу, де ми домовились із мідниками, аби запаяли труни.

Їду в міську санепідстанцію. Головлікар у від'їзді. Завідувач відділу Анвар Равільович Шаріпов довідки не дає:

– Без начальника не можу, до того ж, скажу йому свою думку: ще не зима.

---

[36] В. Шовкошитний працював інженером на Чорнобильській АЕС. 1986-го, коли трапилася аварія, він саме складав випускні іспити на інженера-атомника в Москві й уже 26 травня 1986 року повернувся до Києва. Його родина – дружина і троє дітей – на час аварії перебували в Прип'яті. Після повернення з Москви Володя кілька років працював на ЧАЕС над подоланням наслідків трагедії.

За вікнами падає бурий сніг заводського уральського міста[37]*...*

З 16-ї до 18-ї виступаю в редакції місцевої газети "Чусовской рабочий". У нас з'являються друзі й трибуна. Пишу заяву директорові друкарні Олександру Миколайовичу Михальову на вантажівку – домовини треба забрати в Пєрьмі, затим знову відвезти у Пєрьмь, до літака, уже з останками – в одну сторону це близько 230 кілометрів. Завдяки Михальову знаходимо автобус для перевезення групи на кладовище й назад до готелю – 20 кілометрів у кожен бік. Це більш ніж своєчасно, бо в ПАТО – автобусному підприємстві, де минулого разу вільно брали навіть "Турист", директор і головний інженер відмовили категорично.

Увечері 13-го телефоную додому В. В. Дивдіну: довідку-дозвіл обіцяє на ранок 14-го. Нарешті довідка на руках. Усе. Більше паперів не треба. Бо Чусовська санепідемстанція дозволяє ексгумацію й транспортування в цинкових трунах праху:

1. Стуса Василя Семеновича, похованого в с. Копальному.

...Номер поховання ***9****...*

2. Литвина Юрія Тимоновича, похованого в с. Копальному.

...Номер поховання ***7****...*

Іду до райвідділу міліції. Зустрічаю керівника карного розшуку Анатолія Семеновича Мікрюкова. Ще раз перевіряє мої документи.

– З юридичного боку все правильно. Ось тільки дільничного інспектора дам вам для порядку. А ще візьмете в Копальному когось із сільради...

Він викликає дільничного інспектора Файзулу Абдулайовича Матьякубова. Домовляємось, що 17 листопада о 8.30 за ним заїдемо у Вєрхнєє Каліно, де він мешкає.

Редактор газети обіцяє редакційну машину, щоб привезти на цвинтар мідників. Із директором школи олімпійського резерву «Огонек» Л. Д. Постніковим ідемо на міський цвинтар (у кооператив «Ритуал») домовитись про гробокопачів. І тут стає зрозумілим, що копати доведеться самим...

Я починаю вірити, що ми таки перепоховаємо Стуса та його товаришів. Телефоную до Пєрьмі Юрію Бєлікову, щоб розшукав судмедексперта, бо місцевий їхати на цвинтар відмовився. Домовляюсь із завідувачкою готелем Лідієй Івановной Алєксєєвой про місця для групи...»[38]

Група прибула до Чусового 16-го, посеред дня. У Пєрьмі залишилися Володя Шовкошитний та Володя Тихий. Титанічна робота, здійснена Шовкошитним, наче й не обіцяла жодних неприємностей: звідки було знати, що сюрпризи лише починаються.

Після поселення в готелі телефоную додому:

– Усе гаразд. Поселилися. Поки без пригод.

– Ви що ж, не могли з Пєрьмі зателефонувати? – В два голоси обурюються дру-

---

[37] Місто Чусове збудоване довкола металургійного гіганта, закладеного французькими промисловцями наприкінці ХІХ ст. На околиці – турбаза «Огонек» – найбільша і найсучасніша гірськолижна база СРСР.

[38] Володимир Шовкошитний. «Народе мій, до тебе я ще верну...» – С. 8–9.

жина й Ірина Калинець. – Вирішуємо питання про поховання на Байковому цвинтарі[39]. Телефонували з резиденції Папи...[40]. Пропонували провести відспівування в католицькій церкві в Петропавлівській Борщагівці[41], однак я відмовилася, – веде мову пані Ірина. – Хлопців треба відспівувати за православним обрядом. Навіть попри те, що в православній церкві можливі усілякі несподіванки. Це річ принципова.

Тоді вона ще не знала, як у день перепоховання доведеться жалкувати про таке рішення.

– Ну, то все гаразд. Завтра вдосвіта виїжджаємо в Кучино. Коли щось буде не так – зателефоную, – кажу я й кладу слухавку.

Довгі гудки відбою ніби фіксують нездоланність порожнечі, яка відділяє Чусово від Києва: ми – тут, вони – там, але всім нам вкотре доводиться покладатися на долю, бо ні зв'язку, ні якоїсь матеріальної підтримки надати одне одному ми не можемо. Залишається сподіватися, що кожен із нас зробить усе, на що здатен. Однак навіть крізь нездоланну прірву невіді було відчуття, що за кожним твоїм кроком стежать не лише вороги, а й друзі, сподіваючись, що ти не схибиш, що просто не маєш права помилитися. Не знаю чому, але здається, ця київська підтримка й стала вирішальною: психологічно ми були готові до всього, окрім поразки...

Домовившись зустрітися в кімнаті Чернілевського о 20.00, ми з Олегом Покальчуком ідемо докуповувати лопати й мотузки: усупереч побоюванням, ніхто з членів групи не виявив жодних неґативних емоцій, коли стало відомо, що копати й провадити ексгумацію доведеться самотужки.

Несподіванки розпочалися саме о 20-й.

– Василь Овсієнко виїхав до Пєрьмі. Повіз копії довідок про смерть Володі

---

[39] Ідея поховати тіла Василя Стуса, Юрія Литвина та Олекси Тихого на Байковому цвинтарі Києва першою спала на думку Володимиру Голобородьку, бо ніхто, крім нього, не вірив у можливість отримання такого дозволу. А він... влучив пальцем у небо. Пішов у Спілку, ЦК і... йому дозволили. За іронією долі, коли їхали на цвинтар, аби вибрати місце для поховання, дружині Василя Стуса – Валентині Попелюх – не вистачило місця в машині. Довелося Ірині Калинець шукати для мами місце. «Зайвим» виявився саме В. Голобородько, який дуже хотів особисто вибирати місце.

[40] Дуже добре тогочасну напружену ситуацію характеризує такий епізод. Оксана Дворко, яка була своєрідним зв'язковим між Перм'ю та Києвом, а тому перебувала в постійному напруженому очікуванні звісток з далекого Уралу, черговий раз схопивши слухавку, почула абсолютно несподіване:

– Вам телефонують з резиденції Папи...

– Звідки? – Не розуміє вона. Бо як у цьому постійному напруженні осмислити інформацію, яка не має прямого відношення до організації та проведення перепоховання?..

– Від Папи.

– Даруйте, у нас папи немає, у нас лише тато, – відповідає.

– Від Папи Римського, – лунає у трубці, й приємний голос починає розпитувати про проблеми й ускладнення, що виникають під час перепоховання...

[41] Приміське село, що майже злилося з українською столицею. Зовсім неподалік Святошиного, де мешкала родина В. Стуса.

Шовкошитному, бо без цього не видають труни, – відразу ж «порадував» нас Славко Чернілевський. Завтра ранком він має повернутися. На цвинтар доведеться вирушати без нього. Василь приїде разом із місцевими журналістами дещо пізніше. Машина з трунами приїде одразу на цвинтар. Щоправда, не зранку, а десь під обід.

Що ж. Так, то й так.

Розходимося. Хтось взяв із собою кишенькову Біблію. Прошу її на цю ніч для себе. Читаємо з Олегом уголос наздогад відкриті сторінки. Це заспокоює. Дозволяє зосередитися, внутрішньо мобілізуватися. Читання вриває раптовий стук у двері.

– Хлопці, біда! У мене вкрали всі гроші! – Славко мало не плаче.

– Не біда, – кажу. – Я дещо взяв із собою про всяк випадок.

Вирішуємо, що з цього приводу в міліцію звертатися не будемо, бо розпочате слідство може зірвати справу. Сьогодні, через півтора десятка років після події, не виключаю, що це «пограбування» було одним із добре спланованих сценаріїв, покликаних ускладнити або й зірвати всю справу.

Дещо заспокоєний, але все ще напружений, Славко йде до себе.

Ми ж знову сідаємо за Біблію.

Дивна річ. До цього часу в деталях пам'ятаю всю хронологію тої ночі, у якій слова видовжувалися в смисли, враження, візії дня наступного і ніби готували нас до чогось позаматеріального. У деталях пам'ятаю враження від розмови з Олегом і... якесь паралельне інфлюенцне звучання татового голосу. Слова трансформувалися в емоції, незбагненні й невисловлені відчуття, які сповнювали абсолютною певністю, що все вдасться. Цю присутність відчував і Олег, хоча ми цей дивний стан із ним ніколи не обговорювали. Певною мірою саме ці нічні візії за читанням Біблії пояснюють несподівану й майже неймовірну витримку кожного з нас наступного дня: наша певність успіху була майже абсолютною, що, певне, неабияк дивувало й дратувало державних служок.

Біблію читали майже до світанку. Зараз мені здається, що це була до кінця не усвідомлена внутрішня самопідготовка, медитація, до якої долучався всепроникний голос. У півдрімоті запитав Олега:

– Ти чув?

– Так...

І більше – ні слова.

Ранком 17 листопада, примусивши себе щось кинути до рота, ми виїхали на цвинтар села Борісово. Їхати години дві-три. Дорогою забрали міліціонера Матьякубова, який мав дивитися, аби ми не вчинили чогось лихого. Потім до нас підсів хтось у цивільному.

– Якщо нам заборонять провадити ексгумацію, я оголошу голодівку на центральній площі Чусового, – каже Олег, який знає про Стуса лише з розповідей свого брата, Юрка Покальчука. Останній був свідком на весіллі моїх батьків, а 1980-го так і не наважився зустрітися зі Стусом: на нього чекала поїздка до Латинської

Америки, та й, зрештою, як заявишся після десяти років не-зустрічей до фактично чужої тобі людини?

– А я залишуся тут, – відповідаю Олегові. – Звідси поїду лише з татом...

Їдемо далі.

У Пєрмі тим часом сягав свого апогею добре зрежисований фарс.

Володимир Шовкошитний зміг забрати труни зі спецкомбінату лише о 9.15 ранку 17 листопада. Готові були лише дві. Третю довелося доробляти синам Тихого, бо хтось жорстоко побив майстра, який робив труни.

Машина з дорогоцінним вантажем виїхала в напрямку села Борісово, але шлях її виявився аж надто звивистим і нервовим:

«Близько десятої на КПП за містом нас зупинили, – згадує В. Шовкошитний. – *Цей КПП мав, мабуть, стратеґічне значення, бо чергували тут три капітани (хто з водіїв таке бачив?!), старшина, та ще й у "Жигулях" № 78–85 ПМ сидів чоловік у синьому трико з лампасами.*

Спочатку перевіряли путівку, потім рульовий механізм – виявили, що він несправний, затим примусили відкрити спідометр – пломби на місці. Я вийшов з кабіни. Водій показав на зовнішнє праве колесо ззаду, – спущене. Поки морочились із кермом, "самоспустились" інші двоє коліс праворуч. Замість переднього колеса поставили запасне. Ліві задні колеса поділили на обидва боки, вийшло – по одному цілому й одному пробитому на борт. На годиннику – за двадцять дванадцята. Їхати ще чотири з половиною години. О чотирнадцятій нас чекають на цвинтарі. Два капітани перевіряють рульовий механізм – люфт, кажуть, є (хто бачив радянську вантажівку без того люфта?). Знову йдемо в КПП. (Той, у трико з лампасами, там.) Капітан Чернява запитує по рації, що з Чусовим. Йому відповідають, що машина виїхала вчора з Пєрмі за авіаційним бензином (цистерна з ним стоїть на кузові), у путівці вказано – різний вантаж, і у водія є довідка, що замовник машини – Спілка письменників УРСР. Знову показую трьом капітанам (а передусім, "синьому трико") всі свої довідки, посвідчення; знову розповідаю, що домовини чекають на цвинтарі, що завтра ми маємо здати їх на літак, що літак замовлено, що в Києві чекають рідні, чекають різні служби, що то святе діло, що...

Водій пише пояснювальну. Чернява читає, схвалює.

– Усе. Ми їдемо! – кажу.

Три капітани й старшина дивляться на "синє трико" з лампасами (таке трико запам'ятовується!) – дозволу немає.

– А ви знаєте, – раптом каже один із капітанів, – що ви підозрюєтесь у вчиненні дорожньо-транспортної пригоди?

– ?!!

– Постраждав хлопчик.

– А чи був хлопчик?! – лагідно запитую. – До речі, де і коли це сталося?

Капітани на мить зашарілись, а потім той, що повідомив нам про злочин, знайшовся:

– На Героїв Хасану!

І то було мудро: іншої дороги з міста нема.

– Вам доведеться проїхати до Свердловського райвідділу ДАІ, – каже капітан, – там уже чекає слідчий.

– Передайте, – не стримуюсь, – що без адвоката я пошлю того слідчого...

Сідаємо в машину. Вісім зірочок із двадцяти чотирьох сідають у "Жигулі", поруч – "трико". Починають гріти двигун – хвилина, три, п'ять. На сьомій підхожу до машини.

Кажу "трико", що в КДБ обіцяли мені допомагати. Мовчать обоє.

Дуже довго їдемо до райвідділу. Капітан з "трико" – позаду. Конвой... Готуюсь оголосити голодівку протесту...

Заходимо до кабінету начальника райвідділу ДАІ.

– Товаришу капітан! Що там з Чусовим? – запитує "наш" капітан.

– Команда "відбій", – чесні очі капітана-керівника забігали по кабінету, шукаючи точки опори. – Ми змушені вибачитись перед вами. Сталася помилка – номер машини той, а серія інша...

От бачите, як усе благополучно вирішилось! – щаслива усмішка осяяла обличчя "нашого" капітана, руки попливли догори.

– Я вам це казав ще на КПП!

– Прийміть наші вибачення! – Знову капітан-керівник»[42].

Так на машині з пробитими «трико» шинами водій Сидоров і письменник Шовкошитний вирушили розбитими дорогами до Пєрьмі й далі до Борісово, бо, як сказав пізніше водій, «очевидно, не злі це були люди, коли ті падли начальники так стараються не дати їх поховати».

Проте група, що знаходилася на цвинтарі, нічого цього ще не знала.

Попри попередню домовленість, голову сільради знайти не вдалося, і наш автобус приїхав на цвинтар без нього.

Очі засліпли від чистого білого снігового килиму, побитого в багатьох місцях слідами птахів і звірів. Справа від дороги – цвинтар. Горло стиснуте спазмом сліз, яких несила стримати. Відеокамера Валери Павлова в'їлася в спину – він хоче зафільмувати «історичний» кадр. А мене душать сльози. Вчора, лише вчора, я чув, тату, твій голос, а сьогодні, сьогодні на нас чекає зустріч. Чомусь певен, що все буде саме так. Я – не найкращий син. То правда, але ж і ти – не найліпший батько. Павлов забігає з камерою наперед, і я змушений сховатися в невеличкому ліску, так і не дійшовши до могил батька й Литвина: чужі люди не мають бачити моїх сліз.

За якісь півгодини спазми відпускають, і з набухлими очима та готовністю до всього я таки підхожу до могил. Коліна м'яко опускаються в мокрий, приємний на доторк сніг. Пощастило – відлунює в голові – копати буде легко, земля не промерзла, а в Києві у день вильоту мороз сягав п'ятнадцяти ступенів...

Коліна швидко мокріють від затишного, майже теплого снігу. Дуло камер розстрілює впритул, а мені так не хочеться бачити тут нікого чужого, мені так треба

[42] Володимир Шовкошитний. «Народе мій, до тебе я ще верну...» – С. 9.

бодай трішки побути самому... Я прошу всіх відійти й на хвилину залишаюся на татовій могилці сам.

Далі все нагадувало сповільнені кадри кіна.

Матьякубов заборонив починати розкопувати могили, поки не будуть привезені цинкові труни і не буде якогось папірця від його керівництва.

– Говори, говори, – думав я, але вголос промовив. – Добре, повернемося до Чусового за дозволом.

О 12-й В. Чернілевський, В. Ґурдзан, В. Павлов і я сіли до автобуса, аби повернутися до Чусового – доля зіграла з нами черговий жарт: Олег залишився на цвинтарі, мені ж довелося повертатися.

У райцентрі, усупереч найгіршим думкам і прогнозам, усе вирішилося просто: дозволили розкопувати могили, але не виймати з них домовини до прибуття трун.

Коли повернулися на цвинтар, Олег Покальчук уже почав розкопувати батькову могилу: не знаю, що казав і чи казав йому Матьякубов, але фізично перешкоджати, зважаючи на Олегову статуру, мєнт не наважився.

Привезений нами дозвіл зняв напругу, хоча за якийсь час до міліціонера, що таки з'їздив перевірити, чи не обдурили його, додалося кілька цивільних.

Поки Олег, до якого почергово приєднувалися решта учасників експедиції, розкопував могилу Василя Стуса, я з Василем Ґурдзаном почав копати могилу Юрія Литвина. Коротка молитва. Швидше запозичені, аніж власні, ритуальні попльовування на руки, – і лопата м'яко та легко пронизує снігову ковдру і входить у таємничу могильну плоть. Усупереч внутрішнім побоюванням копалося спокійно та легко, мерзлий ґрунт не заважав, а фізична робота дозволяла абстраґуватися від психологічної напруги та невизначености обставин: коли будуть (і чи будуть?) труни?

Час до часу підходили типи:

– У вас є прекрасний шанс зустріти цю ніч в тюрмі, – кидали вони, втім, не затримуючись надовго біля жодного з нас. Ми теж намагалися не залишатися поодинці: інстинкт самозбереження. Певне, єдиний випадок у моєму житті, коли ситуація дуже чітко визначала, хто – свій, хто – чужий.

О 14.30 приїхали Василь Овсієнко, Юрій Бєліков, директор місцевої друкарні Міхальов і журналіст газети «Чусовский рабочий» Ніколай Ґусєв.

Змінюючи один одного, ми продовжували – пласт за пластом – занурюватися в землю.

І лише одна думка час до часу зринала у підсвідомості: чи це татова могила? чи ж його тут поховано? чи це не ще одна брехлива вигадка влади, якій ніколи й ні в чому я не звик довіряти від самого дитинства? Коли це нав'язливе припущення (у Києві ми з мамою чомусь дуже боялися, що 1985-го нам із якихось причин не показали справжню могилу батька) ставало аж надто настирливим – із новою силою брався до роботи.

Годині о 15-й почувся радісний вигук Олега Покальчука:

– Є! Хлопці, тут щось тверде! Здається, ми вже докопалися віка труни!

Покидавши заступи, ми всі зібралися довкола могили. Ще б пак, це було нашою першою перемогою. І то якою перемогою! Усупереч всім, усупереч усьому світові, всупереч мєнтам, що відразу оточили нас із різних країв могили, усупереч тим байдужим київським листівкодрукарям і бездушно свавільному чиновництву, ми таки досягли свого[43]. Почуття любови та вдячности до цих людей, поміж яких я мав щастя перебувати, захопило мене, і я сомнамбулою ходив від одного до іншого й дякував їм: кому вголос, кому – подумки.

Татова могила виявилася неглибокою – «*у межах приблизно 100–140 см*»[44] – і сухою. Тієї миті я ще не надав цьому особливого значення.

Очищали труну від землі й готували до підняття: заводили мотузки під батькову домовину – біля голови й ніг – Олег Покальчук та Василь Овсієнко. Кожен рух фіксувався Павловим на відеоплівку. Богдан Підгірний весь час кудись бігав підзаряджати свою стару-престару камеру, а брак плівки змушував його знімати лише щось «особливе».

Могила Юрія Литвина виявилася глибшою: «*150–180 см*»[45]. Проте й її ми закінчили розкопувати до сутінок.

Яма, у якій знаходилася труна Литвина, на відміну від могили Стуса, швидко набухла водою. Падали сутінки. Володі Шовкошитного з цинковими трунами все не було. Чернілевського поступово опановувало майже панічне хвилювання: де машини? Я ж внутрішньо залишався неприродно спокійним і чекав лише одного – миті, коли буде піднято віко труни. «Він чи не він?» – передвиїздні страхи й побоювання вже не відпускали, не давали спокою, хоч я й знав: якби тут було щось не так, не було б мені так спокійно, навіть затишно на цьому цвинтарі, що ховає сотні й сотні трагічних і кривавих людських доль, щедро скроплених «природною» й байдужою наругою служителів імперій.

О 18-й, уже в суцільній темряві, під майже відверто радісно-глузливі погляди наших наглядачів, ми все ще зберігали впевненість: нічого не трапилося. Дорога від Пєрьмі далека. А в дорозі, як відомо, всяке буває. Попри намагання чимось зайняти себе, розмови не зав'язувалися, і кожен сам шукав для себе якусь мороку.

[43] Тієї миті, і взагалі в Пєрьмі, ми були немов ізольовані від усього світу. Вирішивши, що сподіватися варто лише на власні сили, ми зовсім не покладалися на якусь зовнішню допомогу. Без такої психологічної настанови всіх учасників Пєрмської експедиції нам би не вдалося досягнути того особливого єднання, яке було в знімальній групі листопадом 1989-го. Тим часом сьогодні цілком зрозуміло, що без допомоги всіх небайдужих людей світу, які всіма доступними їм засобами чинили тиск на адміністрацію Ґорбачова, новий склад українського ЦК і уряд УРСР з вимогами дозволити перепоховання, ніколи не вдалося б прорвати тодішню завісу «перестрахування» і заборон. Пишучи ці рядки з перспективи у півтора десятки років і намагаючись відтворити тодішні відчуття й емоції, я, попри все, висловлюю доземну подяку як тим, хто доклав чималих зусиль для організації київської частини перепоховання, так і тим, хто чинив тиск на уряди СРСР і УРСР. Без всього цього перепоховання Василя Стуса, Юрія Литвина та Олекси Тихого 1989-го було б неможливим.

[44] Василь Овсієнко. Світло людей. – С. 66.

[45] Там само. – С. 66.

Юра Бєліков з Богданом Підгірним та Василем Овсієнком навіть пішли до найближчої ізби довідатися, чи немає там телефону. Виявилося – немає. Натомість вдалося домовитися з господарями – Ніною Василівною та Сергієм Тимофійовичем Жеребцовими[46] – про можливість під'єднання до їх електромережі потужного електричного ліхтаря (майже прожектора), захопленого з Києва Богданом Підгірним.

О 18.40 розриті могили освітилися штучним, але таким обнадійливим світлом, – міліціонер, опер, Дивдін (представник санепідемстанції) та Казанцев (комунгосп) були прикро вражені й хтось із них навіть пішов до хати «на розмову» з «нелояльними» господарями. Утім, як пішов, так ні з чим, і повернувся. А нам було втішно: ще хтось із «простих» російських людей вирішив допомогти, понехтувавши місцеву владу, від якої, як і всі жителі маленьких містечок і сіл, доволі залежний.

Що ж, схоже, ми зробили все можливе. Лишилося чекати. Погрівшись хвилин п'ять у світлі прожекторів, знову пірнули у темряву...

Хвилина, дві, три, чотири... Час до часу я позирав на годинник. Секундна стрілка, здавалося, заніміла й не хоче бігти у звичному ритмі. Припаливши цигарку, бреду мокрим снігом до недалекої лісосмуги, занурюючись у глуху пітьму близького болота. Ґрунт осідає під черевиками, але не провалюється. Чомусь саме тієї миті прийшло розуміння одного з батькових виразів, що сипалися на мене з його листів і розмов 1979–1980 років: «Час – категорія не лінійна». Усе залежить від того, як Ти, людина, наповнюєш (розширюєш / звужуєш) його межі. Буває, одна хвилина збагачує тебе таким духовним знанням, якого не надбати ніяким життєвим досвідом[47].

---

[46] Там само. – С. 67.

[47] У листі до рідних від 1.06.1981 року В. Стус зреферував статтю Абдуса Саляма про останній задум Айнштайна. Там були викладені, зокрема, такі міркування щодо часу: «Уже знаємо, що всі тіла рухомі (рухаються) і всі взаємодіють. Коли по цих орбітах бігають якісь умовні тіла (планетики), то, відома річ, вони не мають своєї ваги (їх не можна зважити, як ковбасу в магазині). Замість ваги вони мають м а с у = ґравітаційний заряд. Від чого цей залежить? Від ваги (яку можна тільки приблизно уявити, бо не можна зважити), від величини орбіти, швидкості руху, сусідства і взаємодії з іншими орбітами. Візьмемо будь-яку з цих орбіт (хай одна з них буде Земля). Який простір вони мають руху? Орбітальний, тобто, кривий (прямої лінії руху немає). А який час? Свій, власний. Цей час, певне, визначається тим, як скоро предмет руху зробить коло повне, тобто, замкне одне і почне друге. Так? Від чого ж залежить цей час? Від величини орбіти і швидкості руху (напевне ж: чим менша орбіта, тим «повільніший» час, чим вища швидкість, тим цей час «швидший»). А що таке орбіта? Це простір руху. Отже, час залежить від простору. А що таке швидкість? Регулятор системи (аби тіло оберталося так, щоб не «впасти» на центр А і не зірватися з орбіти, піддавшись відцентровим бажанням...

...на великій орбіті можна прожити значно довше життя за один і той же умовний земний день, скажімо. Так, до речі, і в житті: чим наповненіше життя трудом, роботою, зусиллям, тим воно довше. І – навпаки. Отож, краще вирішення проблеми геронтології (подовження життя) – не губити часу, а наповнювати його роботою, працею, зусиллям.

...просторо-час має дрібномасштабну структуру, яка нагадує піну чи твердий сир із дірочками в

Це були саме такі хвилини.

Про можливість неприбуття машини з трунами не думалося: це випробування, і його треба витримати, відкинувши всю машкару буденности…

– Дмитре, Дмитре, – почув далекий голос Олега. – Приїхали, машини приїхали!

Я повертався в радісне збудження друзів і сприкреність представників офіціозу. Останні були зовсім не готовими до такого перебігу подій. Володя Шовкошитний розповідав історію своїх кіл пекла, а водій Сідоров лише покректував і щось чаклував довкола машини:

– Геть погнулися ободи коліс. Дурниця! Доїдемо, а в гаражі щось придумаємо. Ніч довга, – казав він, задоволено затягуючись цигаркою. – Ох, випить хочеться, а не можна. Зразу заметуть... суки...

О 19.30 підняли татову труну. Я не брав участи в цьому, спостерігаючи за процесом піднімання збоку, намагаючись запам'ятати кожну деталь. Спершу над краєм могили з'явилася ширша частина ящика – там має бути голова, потім – вужча: ноги. Вдягнувши прихоплені із Києва Олегом Покальчуком ґумові рукавички, учасники ексгумації почали відкривати віко труни. Нечисельні гвіздки вийшли легко.

На мене дивилось зчорніле, але – фантастика! – не позначене печаттю розкладу, таке рідне обличчя батька. Лише кінчик носа, який бував таким живим і майже рухомим під час розмови, особливо, коли тато був у доброму гуморі, був пошкоджений. Очі заплющені, – почвари, але не повні, – спокійно відклалося у свідомості. Лише тепер я прочув моторошну тишу, яку не порушували навіть підглядачі, що стояли довкола нас.

Прямо під обличчям, ховаючи випуклий борлак, лежав перевернутий черевик, підошва якого «просила каші». Я виразно уявив, як котрийсь із державних служок-наглядачів, які поспіхом закопували тата, аби не дати нам 1985-го з ним попрощатися, перед забивання віка труни кинув той черевик – куди втрапить – на татове тіло. Утрапив – бачилося в уяві – на обличчя.

Нижче – якесь неприродне пошкодження лівого боку грудної клітини[48]. Застебнута лише на два ґудзики (до того ж, зі зміщенням на один) роба майже зотліла. Другий черевик сором'язливо забився в ноги, мовби ховаючи сором за свою пару, яку люди змусили зневажити колишнього власника.

тих місцях, де розташовані заряди!» Див.: Василь Стус. Твори у 4-х томах (6-ти книгах). Том 6 (додатковий): Кн. 1. Листи до рідних. – Л.: ВС «Просвіта», 1997. – С. 372–373.

Попри спокусу наводити цитати з листів, відшліфовані В. Стусом для адресатів, у цій праці я цитуватиму та переповідатиму окремі висловлювання В. Стуса, сказані приватно в 1979–1980 рр.

[48] Саме це пошкодження дало додаткові арґументи на користь версії насильницької смерти Василя Стуса. Про це ж говорив уночі й Юрій Бєліков, який із фотографіями батька їздив до місцевого ясновидця. Те, що ми побачили того листопадового вечора, дає підстави Юрію Бєлікову твердити, що «обставини загибелі Стуса не з'ясовані до цього часу». – Юрий Беликов. Во имя отца и сына / За Человека. – Декабрь 2001, ч. 10 (44), С. 6.

Аби якось стримати нездоланне бажання кинутися на шию батькові після восьмирічної розлуки, відвертаюсь, а пальці мимоволі стискаються в кулаки.

Прости, Василь, что я твою тщету
увидел, поднимая крышку гроба,
что опер Ковалевич смотрит в оба
(ну, отвернись!), но опер на посту –
глядит, как сын (сын!) отвернулся твой,
а опер никогда не отвернется,
кладбищенские жидкие воротца
руками развели, и шелухой
подсолнуховой сыплет мент унылый
на чистый снег двоящихся крестов,
и сыну надругательство готов
пришить он над отцовскою могилой…[49]

Коли Василь Овсієнко з Олегом Покальчуком та іншими перекладали тіло Василя Стуса на взяту з дому тканину і, вже на ній, – у цинкові труни, хруснула кісточка. Здалося – шийна.

Василь Ґурдзан вклав церковні символи. Стали. Помолились. Випалили по цигарці. Хлопці на плечах несли ще не залуджену й не прикриту віком труну до машини: лудили вже там. А я відчув, що це була моя остання й найкраща зустріч із татом, під час якої він дав (передав, сказав, повідав) щось таке, чого ніколи не говорив (передавав, розказував, дарував – не знаю) живим…

Утім, можливо, до цього я просто не був готовим його почути...

Із ясного неба нас освітлювали зорі й місячне сяйво, яке вщерть заповнювало собою простір не лише цвинтаря, а й красивої та гордої ріки, супроти течії якої Єрмак колись вирушив на підкорення Сибіру. Ми теж ішли тоді проти течії, й уже не так багато треба було докласти зусиль, аби течія стала нашим супутником.

Перед восьмою ми повернулися до розритої могили Юрія Литвина: його труна вже була по саме віко вкрита водою. Разючий контраст із могилою Василя Стуса змусив завмерти в нерішучості: аби підняти труну на поверхню землі, комусь із нас треба було, стоячи вище колін у могильній воді, завести під труну мотузки.

Повертався фізичний страх перед трупною отрутою, він тиснув на психіку, а уява та моторошні страшилки загрожували перетворитися на нездоланну й зміцнену хворобливою уявою перешкоду. Очі наших наглядачів засяяли зловтіхою: що, мовляв, піджилки трясуться? Ініціативу взяв на себе Олег Покальчук. Спустившись на дно – його штани так і не просохли до самого Києва – він без зайвих розмов здійснив те, що кожен із нас підсвідомо волів перекласти на інші плечі.

[49] Там само.

Труну Литвина піднімали довго й трудно. Ось Василь Овсієнко, не втримавши рівноваги, починає зсуватися в яму, але чиясь міцна рука останньої миті втримує його. Нарешті труну, із якої сотнею струмочків дзюркотіла темна вода, піднято. Коли зняли віко, побачили майже повністю розкладене тіло, яке з незрозумілих причин ще не встигло оголити кістки господаря. Усупереч учорашнім побоюванням, це нікого не налякало й нікого не відштовхнуло. Ми мовчки – хто в рукавичках, хто й без – почали перекладати тіло на білу тканину. Тріснув череп, – на оголену руку Василя Овсієнка потрапили краплини мозку, який колись напружувався, працював, вів Юрія Литвина життям, а тепер – з примхи долі й злої волі вдоволених життям бандитів – опинився на руці колишнього побратима, викликавши занепокоєння навіть щойноприбулого місцевого лікаря. Так, ми порушували всі правила проведення ексгумації. Однак чи був спосіб їх за тих умов не порушити?

Нарешті тіло було перекладено в цинкову труну. Відбули панахиду. Вклонилися... ямам, які глипали на нас чорною порожнечею й низкою пронумерованих стовпчиків. Їм ще лежати в чужій землі.

Знявши номери зі стовпчиків і сяк-так закидавши могили, ми поверталися до Чусового: довгий і надзвичайно світлий день добігав свого кінця так швидко, що навіть секундна стрілка досягла звичної динаміки свого бігу.

Близько одинадцятої вечора прибули до готелю. Там і довідалися, що того дня в Пєрмі братам Тихим здійснити ексгумацію свого батька не вдалося: усе переносилося на день вильоту. Володимир Шовкошитний з водієм Валєрієм Сідоровим усю ніч чаклували біля машини – зранку вона має їхати, бо хтозна, які ще несподіванки чекають за рогом, а уральським бездоріжжям до літака ще треба було добитися.

За півтори години до відльоту цинкову труну з прахом Олекси Тихого було здано в аеропорт Пєрьмі: на відміну від мене братам Тихим ексгумацію довелося здійснювати самим. Але все – все! – вдалося. Ми з легким серцем зайшли до літака, занурилися в темне небо Пєрьмі, аби за кілька годин льоту приземлитися в Києві...

Київ зустрів нас неочікуваним сяєвом червоно-чорних і жовто-блакитних прапорів та кількома тисячами людей. Усупереч сподіванням, жодних емоцій, принаймні в мене, це не викликало. Київський морозець після вчорашньої сльотавої Пєрьмі видавався чимось нереальним, позбавленим внутрішньої напруги, а все, на що падав погляд, здавалося не вартим уваги спецефектом. Мітинґ, листівки... Якась машина, на ній чомусь стоїмо з мамою зі свічками в руках. Її очі – провалля печалі з кристаликами давно висохлих сліз – зблукали десь далеко в минулому.

Штани та взуття Олега Покальчука так і не просохли й на очах дубіли. Спроби добитися машини, яка б відвезла Олега додому, від організаторів зустрічі – М. Гориня, Є. Пронюка та інших – закінчилися нічим: є важливіші справи. І хоча гроші було знайдено без проблем, чомусь «важливіші справи» викликали особливо різку й навіть неадекватну реакцію.

Нарешті видали вантаж. Ми з мамою стоїмо під зливою патріотичних промов і високих слів, а я нічого не чую – бачу лише Литвинову могилу, у якій стоїть Олег, намагаючись завести під неї мотузку й не замочити верхнього одягу...

Свічки... багато свічок... мамині геть сухі очі: доля не дала їй можливости не лише востаннє побачити свого чоловіка, але й залишитися наодинці з його труною. Тортури публічністю тривали.

Нарешті все закінчується... Ігор Бондар береться везти труни до Покровської церкви, де наступного дня має бути відспівування...

Наступний день був найхолоднішим у всій зимі 1989–1990. Мороз сягав 25 ступенів, проте, здавалося, людей, які поступово виривали себе з обіймів страху, це не лякало.

Панахида в церкві затягувалася. Православні священики на замовлення влади робили все можливе, аби відспівування не припинялося безкінечно довго і, перериваючи їх, довелося втручатися й закінчувати панахиду священикам греко-католицьким. А ще ж треба було під'їхати на Чорнобильську[50]. Була 14-та година, саме в цей час планувалося прибуття кортежу на Софійську площу, де вже очікувала багатотисячна юрба, що зібралася попрощатися-познайомитися з невідомими більшости іменами: Василем Стусом, Юрієм Литвином і Олексою Тихим[51].

---

[50] У шістнадцятиповерховому будинку по вул. Чорнобильській, 13-а, кв. 94 Василь Стус мешкав у Києві між двома термінами: від серпня 1979 до травня 1980 року.

[51] Це твердження – зовсім не перебільшення. Навіть режисер фільму Станіслав Чернілевський до перепоховання майже нічого не знав про Василя Стуса. Коли я познайомився з ним, його знання про майбутнього героя фільму обмежувалися кількома віршами, почутими по радіо «Свобода» у виконанні Надії Світличної. Про Литвина і Тихого не знали навіть цього. Усю дорогу Василь Овсієнко та Василь Ґурдзан, як могли, поповнювали знання учасників перепоховання про цих людей. Приблизно такими ж, якщо не меншими, були й знання людей, що зібралися на Софійському майдані у Києві. Проте був тут іще один чинник, який сприяв масовості перепоховання: люди вперше, перемагаючи сімдесятилітній переляк, вийшли на вулиці не під час святкування 1 травня чи 7-го листопада. І як не прагли органи МВС–КДБ «контролювати» перепоховання, багато чого залишалося поза їх контролем. Тихий, Литвин і Стус були першими, кого вдалося вирвати з «далеких Сибірів», куди вивозили мільйони українців, а поверталися звідти лише одиниці, – майже кожна українська родина мала своїх «інтернованих». Відтак, свідомо чи ні, проводжаючи в останню путь трьох померлих у таборах українців, кожен проводжав і своїх родичів, друзів, приятелів дитинства. Правдоподібно, що саме цей психологічний феномен за короткий час і зробив ім'я Василя Стуса достатньо популярним і відомим в Україні. Мушу визнати, що велика заслуга в цьому – Левка Лук'яненка, Василя Овсієнка, Євгена Пронюка, Дмитра Корчинського, Миколи Горбаля та багатьох інших людей. Вони займали діаметрально протилежну позицію щодо пріоритетности та потрібности тих чи інших дій: мені здавалася головною пермська частина перепоховання, їм – київська. Бо, окрім християнського змісту, важливо було допомогти людям подолати багатолітній переляк перед владою. Озираючись на ті дні з 15-літньої перспективи, мушу подякувати долі, що віддала непевне кермо управління цими двома взаємопов'язаними між собою частинами Ірині Стасів-Калинець, яка знайшла необхідний компроміс між родинними та національно-політичними інтересами. У цьому розділі викладено приватний погляд на історію перепоховання: бачення очима рідних, до того ж, для збереження емоційної правди, майже не зроблено часових коректив для «пом'якшення» гострих кутів.

Одразу по 15-й ми приїхали до Софійської площі, яка зустріла нас маєвом прапорів та десятками тисяч людських облич, які, прочекавши на морозі кілька годин, перебували в напруженому очікуванні: приїдуть чи ні.

Організаторам акції так і не вдалося дійти згоди: відчайдухи наполягали, що від Софії труни з прахом померлих треба нести на руках, однак Ірина Калинець уже погодила з владою інший план: до цвинтаря тіла будуть везти автобусами.

Півгодини пішло на з'ясування стосунків. Найбільш активні почали розхитувати автобус із труною Василя Стуса, намагаючись силою факту примусити винести з автобуса домовину з тілом Василя Стуса. Труна й рідні Василя Стуса, що сиділи в автобусі, в унісон хилиталися на цих дивних, уже геть нелюдських гойдалках. Мама плакала. Олег Покальчук, що сидів поруч, лише міцніше стиснув мою руку, але я таки вирвався й вийшов. Олег вийшов за мною. Юнаки та чоловіки, які ще хвилину тому гуртом розкачували автобус, кидаючи на нас неприхильні погляди, таки розійшлися й більше не намагалися бавитися у свої чоловічі ігри. Так у самому серці похоронної процесії виникла атмосфера протистояння й майже неприйняття, яку так і не вдалося розвіяти.

Хвилин за п'ять процесія рушила з місця: Ірині Калинець таки вдалося погодити зі спецслужбами новий сценарій руху поховальної процесії. Цілком ймовірно, що саме та розмова пані Ірини з представниками міліції й КДБ про необхідність зміни сценарію, а не спроба диктувати добряче наляканим спецслужбам свою волю під прикриттям багатотисячного натовпу, допомогла запобігти найгіршого.

Біля пам'ятника Тарасові Шевченку було вирішено винести домовини й уклонитися Кобзареві. Три кола пошани, а далі – аж до цвинтаря – труни вже несли на руках. Ми йшли за труною батька, і я не впізнавав ще вчора байдужого до всього міста, яке тисячами різних облич заполонило вулиці до самого Байкового цвинтаря.

І от – могили. Короткі слова Івана Драча, Михайлини Коцюбинської, Левка Лук'яненка, Ірини Калинець, Зеновія Красівського...

Люди все прибували. Стражденні, втомлені обличчя тих, хто пройшов ту ж путь, що й батько, але лишився живим, пробиваються до могилок. Довкола скутих морозом ям щільна стіна людей спресувалася ґранично: ані поворухнутися, ані вийти з-під тиску наступних рядів неможливо. Багато хто біг іншими могилами, аби бути присутнім в історичній миті. Як і завжди, найбільше старалися журналісти. Ставало соромно, що поховальна процесія перетворюється в банальний натовп. Люди все прибували. Якоїсь миті навіть довелося схопити за руку маму, яку ледь не скинули в одну із могил. Мороз дужчав. Сонце вже хвилин зо двадцять як сховалося за обрієм. Сутінки ставали дедалі густішими.

Нарешті – все. Труни віддано землі, а гробокопачів... прогнано.

– Засиплемо могили руками, – кричали відчайдухи, забувши про мороз.

Відмінність між Пєрьмю й Києвом ставала такою прикрою, що мені вже несила було її витримувати. Попросивши Ігоря Бондаря залишитися, доки не буде

засипано могили[52], я, кинувши до татової могили (до інших добитися не вдалося) кілька віддертих від землі грудочок, майже втік додому.

Так закінчилася чотириденна епопея перепоховання Василя Стуса, Юрія Литвина й Олекси Тихого, яка допомогла українцям звільнитися страху й водночас засвідчила прірву, яка, як і впродовж усієї української історії, пролягла між українською людиною й тими, хто претендує бути її провідниками: у кожного свої інтереси[53]. Сьогодні ця теза, на жаль, залишається такою ж актуальною, як і раніше.

Так з 19 листопада 1989 року ім'я Василя Стуса стало входити у свідомість українців саме в ореолі борця-мученика, невинно убієнного за правду та права українського народу. Такий народницький стереотип сприйняття, що остаточно сформувався саме під впливом перепоховання, із більшим чи меншим успіхом намагаються долати Микола Рябчук, Костянтин Москалець, Тамара Гундорова, Василь Івашко, Марко Павлишин та деякі інші дослідники.

Утім, цей стереотип цілком вмотивований, можна навіть сказати майже запрограмований долею Василя Стуса, яку він, усупереч численним його твердженням, свідомо й послідовно формував. Комусь треба було стати «голосом опору й протесту», писав він у своїх замітках-роздумах. І теза ця з'являється в Стуса аж надто часто, аби не зважати на неї.

Проте – тут я цілком погоджуюся із тезою «модерних» дослідників, – формування Стуса-митця відбувалося хоча й паралельно з формуванням Стуса-патріота, але під впливом лектури, далеко ширшої за патріотичну. Відтак і його світогляд, сам спосіб сприйняття світу хоча й виказував европейськи освіченого інтеліґента, але такого, який, розуміючи і навіть кохаючись у цьому культурному просторі, понад усе шанував українську традиційну сільську культуру, яку відчайдушно намагався модернізувати або, принаймні, представити мовою сучасного йому модерного мистецтва.

Сьогодні, коли пишеться ця книга, не викликає сумніву, що в українській історії Василь Стус належить до надто малої «щопти» діячів, моральний авторитет яких визнається й на Сході, й на Заході України. Проте сьогодні я зовсім не певен, що ***життєтворчість*** Василя Стуса, яку часто протиставляють творчості поета, є менш важливою для становлення того світу, у якому нам доводиться жити сьогодні.

[52] Ігор Бондар разом зі своїми хлопцями та греко-католицькими священиками засипав могили, коли в темряві, яка раптово оповила землю, люди, злякавшись безнадійних спроб засипати могили руками й відповідальности за те, що могили залишаться незакопаними, почали поспіхом чи то розходитися, чи, як описував це пан Ігор, тікати. Ігор Бондар і його хлопці засипали могили, а греко-католицькі священики, приведені ним, «запечатали» їх.

[53] За різними свідченнями, кількість людей, які проводжали в останню путь В. Стуса, Ю. Литвина та О. Тихого, була в межах від 75 до 105 тисяч. Такої кількости людей Київ не пам'ятав від 1917 року: 1 квітня (18 березня за старим стилем) у Києві відбулася 100-тисячна маніфестація українських громадсько-політичних сил, що закінчилася мітинґом на Софійському майдані.

І знов Господь мене не остеріг,
і знов дорога повилася.
Тож – до побачення – у просторі
і – до побачення у часі[54].

БІБЛІОГРАФІЯ

1. ***Стус Василь.*** **Твори** у 4-х томах: 6-ти книгах. Додаткові 5 і 6-й (у 2-х книгах) томи. – Л.: Видавнича спілка «Просвіта», 1994–1999.
2. ***Беликов Юрий.*** **Во имя отца и сына** // За Человека. – Декабрь 2001, № 10 (44).
3. ***Bilocerkowycz Jaroslaw.*** **Soviet Ukrainian Dissent**. A Study of Political Alienation. – Boulder and London, 1988.
4. ***Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф.*** **Україна від найдавніших часів до сьогодення.** Хронологічний довідник. – К.: Наукова думка, 1995.
5. ***Жулинський Микола.*** **Із забуття – в безсмертя** (Сторінки призабутої спадщини). – К.: Дніпро, 1990.
6. ***Касьянов Георгій.*** **Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років**. – К.: Либідь, 1995.
7. ***Мороз М. О.*** **Літопис життя та творчості Лесі Українки**. – К.: Наукова думка, 1992.
8. **Не відлюбив свою тривогу ранню.** Василь Стус – поет і людина. Спогади, статті, листи, поезії. – К.: Український письменник, 1993.
9. ***Овсієнко Василь.*** **Світло людей.** Спогади-нариси про Василя Стуса, Юрія Литвина, Оксану Мешко. – К., 1996.
10. **Пермские политлагеря** / Мемориал жертв политических репрессий. – Пермь, 1995.
11. ***Шовкошитний Володимир.*** **«Народе мій, до тебе я ще верну...»** // Україна. – Число 4, 1990.

[54] Василь Стус. Твори. Т. 6 (додатковий). Кн. 1. – С. 355.

«КОЛИ НЕ Я – ТО ХТО?»
(1938–1954)

Народжуючи, нас не питають, а жаль.
Василь Стус

У першій половині XX століття українське село, оспіване Миколою Гоголем і Велміром Хлєбніковим, Тарасом Шевченком і Пантелеймоном Кулішем, Григором Тютюнником і Олександром Довженком, багатьма іншими письменниками й інтелектуалами не лише українського походження входило в період свого остаточного занепаду. Стрімкий ріст промисловости й технічна революція невпинно втягували його найактивнішу творчу частину в ракові пухлини міста, руйнуючи не лише традиційний лад та звичаї, а й закладаючи міни сповільненої дії під саму основу його життя – традицію.

Перед селянами, які ніколи в історії нашої землі не були особливо захищеними, на початку буремного минулого віку постала реальна загроза «випасти» з історії. Культурні центри сільськогосподарської України з кожним роком набували все більших ознак міської культури, залишаючи селу право «жити спогадами», себто зберігати у своєму резерваційному середовищі видимість культурної присутности в формі пісень, обрядів та звичаїв, які на очах втрачали свою сакральність. Під тиском молодого й аґресивного культурного поля індустріального міста первні традиційної культури дедалі більше перетворювалися на змертвілі декорації, які хоча й залишалися рідними й сповненими сенсу для міґрантів із сіл до міст першого покоління, однак були геть чужими для їх дітей та внуків, які психологічно вже не могли сприймати малодинамічну культуру, органічно сплетену з природним середовищем і тісно пов’язану з найбільшою селянською цінністю – землею. І хоча напередодні Першої світової війни ці процеси ще не набули загрозливих форм, а існували лише на рівні тенденцій, дедалі помітнішими в селянському космосі України ставали масові втечі «на хутори» далеких і чужих просторів Російської імперії часів Столипіна та прагнення активної частини молоді вирватися з сільського простору в які-будь соціальні групи з окресленою динамікою розвитку й життєвою перспективою.

Ця тенденція спершу стала помітною в Західній Україні, бідна земля якої змушувала десятки й сотні тисяч своїх мешканців у пошуках кращого життя перебиратися за океан. Але за кілька десятиліть, як болячка, розповзаючись краєм, вона дала про себе знати й на багатющому Сході. Це був ніби другий наступ на земле-

робську культуру, яка ще не встигла зализати рани після поступового зникнення старосвітського звичаєвого світоустрою, оспіваного раннім М. Гоголем.

Бідою був навіть не цей масовий відхід від землі колишніх дбайливих господарів, які знали й розуміли її. Бідою була дедалі очевидніша невідповідність землеробських традицій та звичаїв духові нового часу. Втім, так було не лише в Україні: в Ірландії, Анґлії, Італії, Австро-Угорщині, Прусії чи Іспанії статус селянина поступово також ставав синонімом бідности та безправности, і це сталося значно раніше, аніж у нас. Це була виразна світова тенденція, яка оминала вкраїнську землю лише завдяки надто тривалому збереженню кріпацтва та певній вайлуватості Російської імперії.

Індустріально-технологічний шлях розвитку, обраний Европою – переможницею всесвітніх цивілізаційних перегонів, неминуче мусив дати про себе знати й у нас. Ці процеси не могли минути безболісно, а тому й на Україну очікували всі ті катаклізми, болі й нестатки, які країни Европи, у тому числі й із причини значно гіршої якости ґрунтів, пережили дещо раніше. Більш чи менш голодні роки, масові втечі за океан, зародження системи організованої злочинности так чи інак ставали платою за розселянення землі й вихолощення змістового наповнення традиційного ладу в житті модерної людини[1]. В Україні, яка мала багатющу землю, що давала можливість доброму господарю існувати самостійно, цей процес розтягнувся майже на століття й уцілому закінчився з початком сімдесятих років віку минулого[2], хоча останні кілька десятиліть більше нагадували аґонію.

[1] Тут варто дещо зупинитися на тісному взаємозв’язку між постанням комуністичних і фашистських режимів із процесом розселянення та вкрай поганою психологічною адаптацією вихідців із села до міського життя, що має зовсім іншу модель людських взаємин. За нових, некомфортних для колишніх селян, умов життя різко зросла кількість людей, незадоволених своїм становищем. Усі свої негаразди й роздратування «пропащої сили», точно зафіксованої Панасом Мирним, вони психологічно прагнули «перекласти» на чужі плечі. За таких обставин значно зросла роль зовнішніх випадкових волюнтаристичних чинників (як-то – незначне погіршення рівня життя, війна, нестабільність, з’ява харизматичної особистости), що поруч із психологічним незадоволенням власним життям значних прошарків суспільства створило добрий ґрунт для легкого маніпулювання настроями юрби. Остання значно розрослася, адже вчорашній дбайливий господар ставав у місті дешевою й некваліфікованою робочою одиницею, яка щодня переймалася проблемами пошуків хліба насущного. Посилювалося це невдоволення неможливістю повернення, адже, аби перебратися до міста, більшість змушена була продавати свої невеличкі земельні наділи. Отож, аби структурувати й підкорити собі новопосталу й швидко зростаючу юрбу, треба було лише вигадати ідею, яка б виправдовувала аґресивність і скеровувала енергію «нової» сили на руйнування світу, який колишні селяни ненавиділи вже тому, що не знайшли свого місця в ньому. Відтак нічого дивуватися, що всі фашистські й комуністичні режими XX віку спиралися саме на малокваліфіковані робітничі кадри, переважну більшість яких складали колишні селяни.

[2] Звісно, не можна говорити, що сьогодні, на початку третього тисячоліття, в Україні цілковито знищені сільські соціальні взаємини як такі. Проте сьогоднішнє українське село дедалі більше за типом соціального співжиття вподібнюється місту. Як і в місті, в селі закон чи сила беззаконня давно витіснила традиційне та звичаєве право, а пісня чи вкорінені в пам’яті поколінь обряди давно не виконують жодної іншої функції, окрім декоративно-етнографічної, і не мають зв’язку з реальним життям

Усі ці трагічні, а згодом і трагі-фарсові процеси, що нуртували в середовищі українського селянства, певною мірою стали однією з важливих психологічних причин поразки української революції 1917–1920 років. Розколота, невизначена позиція селян (не за статусом, а за походженням), які підтримували майже всі існуючі в Україні політичні сили, ніби наперед запрограмувала поразку й гетьманату, і УНР, і зелених. Останніх – навіть попри те, що Нестор Махно спромігся створити хоча й дещо марґінальну з погляду тривалої історичної перспективи, але таки реальну анархістську державу, що хоча й була заручником малоосвіченої та позбавленої внутрішньої єдности селянської свідомости, але до сьогодні залишається єдиним прикладом державного утворення анархістського типу.

Однак ніхто з них не був ані достатньо послідовним у нищенні старого, ані достатньо цинічним, аби зважитися на популістські кроки й відверто провокувати перерозподіл власности. Ніхто не мав і постійної підтримки збоку. Відтак перемога більшовиків видається цілком закономірною, бо лише вони не побоялися поставити на страшну енергію незадоволення, хоча це й загрожувало непередбачуваними наслідками.

І хоча відмінність між окремими реґіонами існувала (скажімо, український Південь таки значно відрізнявся від Центрально-Західного Поділля – краю, де мешкали пращури Василя Стуса), але всі означені процеси мали місце скрізь, примушуючи людей робити непростий вибір і породжуючи в селянському середовищі тотальну невпевненість у власних силах.

На багатому, але позбавленому традицій запорозької вольниці, Поділлі здавна шанувалися сталі традиції та усталені звичаї. Ще від часів Речі Посполитої місцеві шибайголови або вербувалися до війська, або намагалися прорватися до козацької вольниці, звільнюючи в такий спосіб селянські громади від надміру аґресивности, названої Л. Ґумільовим пасіонарністю. Останньої, втім, – завдячуючи географічному розташуванню на поґраниччі між Річчю Посполитою (північно-західні землі) і козацькою вольницею (південний схід) – у цих краях також не бракувало. Однак виштовхування найбільш аґресивних за межі громад тривалий час забезпечувало відносну стабільність і навіть певний психологічний комфорт.

Поґраничне положення краю не дозволяло виживати й безхарактерним. Треба було вміти бути рішучим і мужнім, не боятися ризикувати й брати відповідальність на себе. Наявність вибору, зумовлена близькістю кордону, робила менш нестерпним панський гніт і пом'якшувала кріпаччину, але примушувала ставати дбайливим господарем, який, хоча й мав якісь мінімальні ґарантії свого становища, часто змушений був пристосовуватися до нових обставин. Велика кількість

людини, а починаються і закінчуються на сцені (реальній чи імпровізованій – не так суттєво), зберігши форму й цілковито втративши сакральне наповнення. Цей процес зайшов настільки далеко, що навіть поети зламу тисячоліть давно вже не шукають цілісности в народному, змістивши свої пошуки на рівень окремого слова. Згадаймо, що наприпочатку віку XX творець імперського футуризму Вєлімір Хлєбніков їздив українськими селами саме за цим, іще не втраченим, духовним знанням, якого, за його ж словом, ніколи не існувало в селі російському.

поляків, які масово селилися на північному заході Вінниччини, дозволяла більш-менш органічно поєднувати хліборобську традицію з диктатом закону.

Навіть промисловість, яка від кінця XVIII ст. активно розвивалася в краї, була настільки тісно пов'язана з землею та переробкою сільгосппродуктів, що сприймалася швидше не ворожо, а з певним полегшенням. Кількість невдоволених тут була значно меншою, повага до закону (у тому числі й із причин близькости до Европи) – більшою, а тому національна революція 1917-го, що виродилася в революцію соціальну, сприймалася місцевими жителями доволі скептично: жодна з існуючих політичних сил – ані УНР, ані гетьманат, ані більшовики – не відстоювали інтересів селян, яких вважали анархічним складником або й (цілком справедливо) контрреволюційним елементом.

За таку аполітичність, звісно ж, довелося платити майже повсякчасними грабунками як організованих військ, так і неорганізованих військових угруповань. Утім, платити довелося й за «любов» та підтримку: аби здолати Нестора Махна, більшовикам 1921–1922 роками довелося виморити голодом близько мільйона селян українського Півдня.

Любов та відчуття землі навіть за умов постійних грабунків дозволили привченим за довгі роки до всіляких несподіванок селянам не лише вижити, а й суттєво зміцнити свої господарства. Отож, коли Радянська влада почала відвертий наступ на господарів (за радянською термінологією – «куркулів»), на Поділлі було **к о г о** і, головне, **щ о** грабувати.

Не надто заважав цьому навіть доволі однорідний етнічний склад (85,1% населення 1926 року визнавало себе українцями[3]), що, втім, мав значний домішок польської крови. Тривале польське панування принесло з собою й доволі відчутний вплив греко- т54

а римо-католицької культурної традиції (більш відчутної, щоправда, в Західному Поділлі). Релігійна культура жителів краю була досить високою, а інститут Церкви займав у житті її мешканців значне місце.

Утвердження більшовицької влади на Поділлі припало на роки нової економічної політики й емоційно сприймалося доволі спокійно аж доти, доки не було проголошено початок індустріалізації – ціною цілковитого закріпачення в колгоспному ярмі та пограбування українського селянства.

Враховуючи, що основним населенням Поділля з давніх-давен були саме селяни, стає зрозумілим, чому більшовицький терор у цьому краї був доволі жорстким. Він, хоча й не ніс загрози повного фізичного винищення (раби, які б за безцінь обробляли землю першій країні «робітників і селян», таки були потрібні), мав на меті як цілковите знищення психології «господаря», так і певний економічний інтерес: на індустріалізацію, проголошену Й. Сталіним, потрібні були гроші, а грабувати селян виявилося найпростіше. За всіма законами фізіології та психології, коли організму загрожує смертельна небезпека, всі свої зусилля він кидає насамперед на протистояння їй. Тож цілком закономірно, що впродовж XX століття

[3] За даними статті «Поділля» з «Енциклопедії Українознавства». – Т. 6. – С. 2141.

саме з середовища селян з'являється низка осіб, які виступають на захист природного ареалу існування своїх батьків, їхніх звичаїв і традиційного ладу життя, що дедалі більше входить у конфлікт з індустріалізацією навіть давніх землеробських центрів – Ірландії, України, Італії, Баварії, Іспанії. Упродовж усього минулого віку ці скупчення протиріч проривалися фашистськими й комуністичними режимами, ставали місцем дислокації й соціальною базою для терористичних організацій і авантурно-анархістських утворень, які кидали від початку приречений на неуспіх виклик маґістральному шляху розвитку европейської цивілізації. Закономірно, що переважна більшість цих рухів зароджувалася саме на землях із давніми землеробськими традиціями, жителі яких прагнули протистояти диктату Закону – єдиноможливого божка для існування та функціонування «нового» світу, що відверто відкидав базований на звичаєвому праві селянський устрій життя.

Тут не місце вдаватися в теоретичне обґрунтування цієї тези, однак формулювання її дозволяє зрозуміти той шалений, нелюдський тиск сталінського режиму на вкраїнське селянство, яке справді виявилося гальмом на шляху модернізації (і то – не лише соціалістичної) країни. (Промислове місто майже не зазнавало таких утисків, і зовсім не тому, що значною мірою було зденаціоналізованим: втративши землю, його жителі втратили психологію господаря, прийнявши натомість накинуте цивілізацією світобачення найманого робітника.) Заради справедливости треба відзначити, що такий же тиск відчували на собі й усі інші традиційні суспільства – російські старообрядці, кримські татари, чеченці та деякі інші народи, які зберігали психологічну спроможність – будь-що-будь – надсило опиратися втраті сакрального – своєї землі, на якій можна чутися людиною[4].

Коли хвиля світової індустріалізації сягла Російської імперії, яка зберігала свою стабільність саме за рахунок екстенсивного шляху розвитку, неминуче мусив виникнути конфлікт між прихильниками модерного та европоцентричного (комуністи, есери та інші проґресисти) і традиціоналістами (від прихильників царату на одному полюсі, до автономістів – на іншому). Останні, втягнуті в орбіту европейського цивілізаційного диктату, були приреченими, хоча й мали підтримку переважної більшости населення.

Нічого дивного, що перемога перших (а саме – більшовиків) за кілька років вилилася в масштабну війну проти селянства й психології дрібного господаря вцілому.

Власне, оце психологічне усвідомлення хоча й несформульованої, але від того, може, навіть ще більш страшної, бо не обмеженої словом чи поняттям, загрози

[4] Власне, ця втрата почуття господаря змушувала залишати насиджене гніздо та їхати в пошуках кращої долі в цілковиту невідомість не лише українців (східних – на схід Росії, західних – у новий світ), а й ірландців, німців, італійців, іспанців, які, намагаючись обдурити европоцентричну цивілізацію, «відновлювали» своє почуття «господаря» в Південній і Північній Америці, Австралії та інших «нових» землях. Безперечно, гіпотеза про антиселянський і антитрадиційний характер европейської цивілізації потребує детальнішого розгляду, але наразі жодне з відомих мені пояснень не обґрунтовує достатньою мірою масового виїзду селян на нові землі.

й безперспективности життя на землі спричинило поразку всіх селянських рухів XIX–XX століть. Звузивши панораму до меж України, відзначимо, з одного боку, ще й з'яву цілої плеяди письменників, вихідців із села, а з іншого, – різке загострення онтологічної самотности невкоріненої в традиційний соціум людини перед очима всесильного Молоха історії.

У такому контексті цілком закономірним видається той факт, що найгостріше всі ці проблеми відчували саме ті, кому долею було суджено змінювати малу батьківщину: ірландець Джойс, еміґранти Кафка й Камю. Останній у відповідь на звинувачення в байдужості до Алжиру, своєї батьківщини, кинув в обличчя суспільства згодом масово коментовану фразу: *«Я вірую в справедливість, але передусім я буду захищати свою матір»*[5].

Саме оцей пріоритет «матері» перед справедливістю вказує на вуха, які стирчать занадто очевидно, аби їх можна було дозволити не помічати: єретик Камю є очевидним носієм традиційного устрою життя, яке, попри всі його виклики суспільній моралі, виказують типового селюка: «своя сорочка ближча до тіла», а абстрактна правда, справедливість і закони історичного розвитку лише збільшують прірву між людиною та світом.

Усі ті слова, щоправда, зі значно меншим ступенем узагальнення, можна застосувати й до українських письменників, які полишали безперспективні села, аби здобути успіх у столичних і нестоличних містах.

Дуже невелика кількість цих вихідців досягла справжнього визнання й життєвого успіху, але при цьому мало хто з них став своїм у культурі міст. Прикро, але їхні життєві долі часто відповідали змісту фрази, яку приписують Коротичу: «Першу частину свого життя український письменник намагається вирватися з села, а другу кладе на те, щоб оспівувати прекрасне сільське життя...» Це ґлобальне протиріччя певною мірою пояснює той факт, що сьогодні більшості носіїв міської культури (особливо – дітям) залишаються чужими й малозрозумілими твори українських класиків, які єхидно висміюються учнями по школах (*«Краще з'їсти кирпичину, ніж читать Павла Тичину»* тощо), хоча академічне літературознавство старанно робить вигляд, що нічого такого немає.

Є. Ще й як є!

Не секрет, що більшість вихідців із селянської культури все це прекрасно відчували й усвідомлювали, але вивести проблему на рівень публічного, а не приватного дискурсу було зась: *«У народницькому дискурсі література й літератори бачилися як одна велика сім'я... Народницький міт передбачав, що в ідеальній народній сім'ї існує гармонія між поколіннями, діти шанують батьків, молодші – старших, старші дбають про молодших, а авторитет батьків і старших безсумнівний»*[6].

Ця констатація очевидного, але ще не ословленого на рівні публічного дискурсу, є своєрідним визнанням поразки, слабкости, виразної непотрібности зусиль

[5] Цит. за: Зенкин Сергей. Жития великих еретиков. Фигуры иного в литературной биографии // Иностранная литература. – 2000, ч. 4. – С. 136.

[6] Соломія Павличко. Теорія літератури. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002, С. 47–48.

для реалізації декларованих народництвом цілей – виховання народу. Ще страшніше це було визнати українським письменникам, які волею долі усвідомлювали себе останньою надією поневоленої нації[7]. І зовсім не випадково у своєму листі до Василя Стуса з приводу його «Феномена доби» Станіслав Тельнюк писав:

«Василю!

Я міг би не відповідати на твій памфлет "Феномен доби". Він не мені адресований. Я думаю не так, як ти, і мене твій памфлет ні в чім не похитнув. Факти, які ти повідомляєш, мені відомі й так. Арґументація, що нею ти орудуєш, – мені знайома. Мені навіть неохота її спростовувати, просто неохота витрачати на це фосфор.

Але я взявся відповісти тобі хоча б ось чому. Ходить по руках памфлет, у якому обливається брудом найбільший український поет останнього півсторіччя (виділення зроблене слідчим Логіновим або суддею Дишлем для доведення антирадянської аґітації й пропаґанди В. Стуса. – *Д. С.*) *– і це вважається річчю не тільки дозволеною, а ще страшніше – проґресивною, революційною, необхідною і т. д., і т. п., і т. ін. І НІХТО – я маю на увазі не демагогів, а людей справді порядних, справді мислячих, справді самостійних – НІХТО не волає: "Ґвалт!", НІХТО не обурюється, НІКОГО не проймає дріж.*

Усе, виявляється, нормально. Люди спокійно, всміхаючись, читають твій «"Феномен доби" – і не думають про справжній ФЕНОМЕН ДОБИ: нація на 99 відсотків не знає й войовничо не сприймає свого найбільш національного поета! Нація не приймає його, немовби він – чужорідне тіло в ній. Куди ж далі йти отій

[7] Із цією думкою погоджувалися всі учасники народницького дискурсу: від Е. Маланюка до О. Корнійчука. Цього ж вимагала й ідеологічна пропаґанда (як радянська, так і антирадянська), що примушувала письменників до виховання людей. Із іншого боку, «модерне», яке нині рекомендують розуміти як сучасне або найсучасніше в кожний проміжок історичного часу, є «*прагненням до оновлення існуючих форм та **канонів**, динамізм, бажання відповідати рівневі розвитку сучасного світу, досягненням природних наук, філософії, психології, техніки, комунікації XX ст.*» (Лексикон загального та порівняльного літературознавства / Буковинський центр гуманітарних досліджень. Керівник проекту А. Волков. – Чернівці: Золоті литаври, 2001. – С. 342). Прихильність до традиції оголошується сучасними дослідниками реакційною, і це цілком відповідає дійсності, адже протистоїть ідеям европоцентричного уявлення проґресу. Проте, коли дивитися на це з точки зору антиґлобалізму, то така донкіхотська народницька позиція хоча й видається малоперспективною, проте виглядає значно моральнішою щодо матері – біологічної, матері-вітчизни, матері-землі, зберігаючи, нехай і в законсервованому вигляді, можливість інакшости як іншого вибору й іншого способу буття людини. Проблема української літератури саме в тому й полягає, що наша земля, з її традиційним селянським укладом, є однією з тих точок великої напруги, де архаїчна селянськість до останнього чіпляється за життя, зберігаючи потенційну можливість іншорозвитку, тобто – можливість іншого вибору для людини та суспільства. І в збереженні цього «духу землі» велика заслуга саме народницького дискурсу, в якому принцип ієрархічности та спадкоємности – «*Котляревський був духовним батьком Шевченка, Шевченко – Франка*» (Шерех Ю. На риштуваннях історії літератури // Шерех Ю. Друга черга. – Нью-Йорк, 1978. –С. 31.) – законсервував напозір «малоперспективну» з погляду проґресу, але відповідного «духові землі» ідею інакшого як альтернативного процесу розвитку людства.

нації, яка катастрофічно категорично зрікається всього свого, яка категорично соромиться всього свого й чимдуж поспішає бути, як казав ще Франко, "тяглом у поїздах бистроїзних" інших, більших і певніших своєї історичної місії націй?

Зрікаймося всього! Зрікаймося мови! Зрікаймося Тичини – він не гідний бути нашим, бо такого як він, ні в кого нема, а нам соромно не бути такими, як усі!..»[8]

Судячи з усього, соромно йому не було, як не мало бути соромно за ці літературознавчі протиставлення й Станіславові Тельнюку, який на судовому засіданні 1972 року «безнадійно» воював із вітряками нездоланної суддівської логіки. Однак таке несхоже за способом вираження, але надзвичайно болісне усвідомлення трагедії неприйняття своїм народом творчости одного з найориґінальніших українських поетів є однією з тих ліній високої напруги, які визначали розвиток нехай і не надто яскравої, але надзвичайно важливої для українського суспільства літератури, яку модерністи часто й надміру безапеляційно проголошували й проголошують «хуторянською», «несучасною», «примітивною», «відсталою» тощо.

Попри все, письменник працює з матеріалом, який дає йому реальне життя, навколишня дійсність. А дійсність була саме такою – архаїчною відносно модерних европейських літератур. Тому нічого дивуватися, що *«в українській літературі завжди бракувало освічених людей, як серед авторів, так і в навкололітературному середовищі»*[9]: для чесного виконання своїх завдань така освіченість швидше вадила, бо була ніби окулярами, відцентрованими на европейський кшталт, що не лише все викривлювали на проґресивний манір, а й заважали розумінню штучно призупиненого в 1920-ті роки процесу розмежування *«українських письменників на дві партії»*[10]. Бо чи міг природно розвиватися цей процес, коли його учасники були штучно загнані в ситуацію андеґраунду, яка, з одного боку, сприяла трансформації сільської культури в міську з сільським корінням, а з іншого – ще більше віддаляла коло інтеліґенції від народу.

У цій ситуації Станіслав Тельнюк висловлював точку зору проґресивних народників, а Василь Стус був зухвалим одинаком, який обставинами своєї біографії в химерний спосіб поєднував сільське коріння та його традицію з міським (донбаським), поза межами родини – всуціль російськомовним. Поєднання в одному індивіді двох, різнотипних у культурному плані, малих батьківщин мало б завадити, як це найчастіше буває, формуванню цілісної особистости, але добре знання мов і майже патологічна працездатність дозволила людині з малоосвіченої родини піднятися на такий рівень засвоєння европейської традиції, що навіть космополіт С. Глузман, якого 1972 року доля звела в одну камеру з В. Стусом, говорить про нього як про «европейськи освіченого інтеліґента», який допоміг

[8] Перший лист Станіслава Тельнюка до Василя Стуса. Без дати (орієнтовно можна датувати 1971-м або 1970-м роком) // Кримінальна справа № 47 по обвинуваченню Стуса Василя Семеновича у вчиненні злочину, передбаченого ст. 62. ч. 1 КК УРСР. Начато: 13 січня 1972 р.; Окончено: 26 липня 1972 р. в 12 томах. Том 10. – Арк. 1, 9.

[9] Соломія Павличко. Теорія літератури. – С. 49.

[10] Там само. – С. 50.

йому пізнати «*справжню українську культуру, її глибину*». Особливо вражало Глузмана те, що доносилося це «знання» до вихованого в місті Глузмана не мовою традиції, а мовою міської культури, через яку останній і міг пізнавати велич невідомої йому від дитинства культури українського села. І тому, почувши від Глузмана мат, Стус-селянин міг обірвати його й «*напевно, хвилин зо п'ять читати нотацію, і мені було страшенно соромно. Мені ніколи не було соромно в подібних ситуаціях, але поряд із ним я вперше усвідомив, що має бути соромно. До того ж це говорив не якийсь пуританин, а звичайна людина, але з погляду зовсім іншої культури*»[11].

Власне, коли ретроспективно озирати долю Василя Стуса, передовсім впадає в око його стоїцизм щодо відстоювання рідної батьківської мови й традиції – із одного боку, і дещо навіть надмірне захоплення космополітичною світовою культурою (літературою передусім), у якій він справді кохався, – із іншого. І ця друга – нерідна – культура ставала його духовною опорою й підтримкою в найважчі часи трудного життєвого шляху. Рільке, Ґете, Пастернак, італійські поети-еміґранти середини минулого століття, Толстой, Цвєтаєва, Пушкін, Камю, Кіплінґ – ось ті персонажі, яких можна назвати найближчими друзями поета в ув'язненні та на засланні. Водночас із-поміж українських культурних діячів згадати майже нікого, окрім його нечисельних друзів, які – так, як і він, надсило – відстоювали право української культури на існування[12]. Цей факт надто красномовний, аби обійти його увагою. Можна навіть сказати, що, не осягнувши цю, головну, суперечність внутрішнього світу Василя Стуса, годі говорити про бодай приблизне розуміння і його творчости, і його життєвого шляху в координатах культури й літератури, а не лише традиційного народницько-патріотичного дискурсу.

Власне, уже сьогодні цілком достатньо критичного матеріалу, аби висунути гіпотезу: Василь Стус є не вельми органічною постаттю в колі шістдесятників[13] навіть попри те, що він і належить цьому колу як людина, яка відстоювала батьківську сільську культуру. Його ускладнена, европейськи зорієнтована поезія, його прагнення синтезувати «своє» з «чужинецьким» і свідоме прагнення перекодувати національне інтернаціональною мовою світової культури, робили його творчість у шістдесяті надміру складною для сприйняття в контексті значно органічніших для патріархальної культури віршів Б. Олійника, В. Симоненка, І. Драча, Л. Костенко, М. Холодного та багатьох інших авторів сучасної Стусові

[11] Семен Глузман. Двадцять днів у камері з Василем Стусом // Знак нескінченності. – К.: Факт, 2002. – С. 10.

[12] Див.: Василь Стус. Твори. У 4-х томах (6 книгах). 5 і 6 (у 2-х книгах) – додаткові. Том 6. Листи до рідних. – Л.: ВС «Просвіта», 1997.

[13] Ідеться про загальноприйняте тлумачення цього терміна, а не про точку зору Є. Сверстюка, Л. Світличної та інших шістдесятників-дисидентів, які дещо звужують шістдесятницьку спільноту до кола осіб, які перебували бодай в активній моральній опозиції до радянського режиму. У культурному плані таке звуження явища шістдесятництва видається дещо спрощеним і надміру орієнтованим на особисті якості людини, а не на їхні культурні орієнтири та вподобання.

ґенерації. Утім, варто зазначити, що в цьому ж напрямку працювали І. Калинець, М. Воробйов, В. Голобородько. Тому немає нічого дивного, що творчість саме цих авторів у шістдесяті була найближчою Василеві Стусу.

Проте й відмінність між ним і близькими йому за духом письменниками також була доволі істотною. Причини «змертвіння» народної традиції Калинець, Голобородько й Воробйов бачили передусім у кричущій суперечності між національним і радянським (квазіінтернаціональним) способом світопочування, тим часом як Стус дивився на цю проблему дещо ширше: архаїчному традиційному національному устрою сільського життя немає місця в законоцентричній цивілізації західного світу[14]. Власне, лише чітким усвідомленням того, що проґрес західного світу неминуче несе смерть його національним кореням, я можу пояснити і його тривале захоплення екзистенціалізмом («завжди на ґрані») і ці відомі й непрочитані до цього часу рядки:

Сховатися од долі – не судилось.
Ударив грім – і зразу шкереберть
пішло життя. І ось ти – все, що снилось,
як смертеіснування й життєсмерть.
Тож іспитуй, як золото, на пробу
коханих, рідних, друзів і дітей:
ачи підуть крізь сто своїх смертей
тобі услід? Ачи твою подобу
збагнуть – бодай в передкінці життя?
Чи серцем не жахнуться од ознобу
на цих всебідах? О, коли б знаття…
Та відчайдушно пролягла дорога
несамовитих. Світ весь – на вітрах.
Ти подолала, доле, слава богу.
На хижім вітрі чезне й ниций страх[15].

[14] Саме в цьому слід шукати розуміння того факту, що письменник ніколи активно не прагнув виїхати з СРСР, а коли й зрікався публічно громадянства (1978, 1979 рр.), то лише з причин неможливости мати елементарні людські права – право попрощатися зі смертельно хворим батьком, мати власні записи, зберігати вірші, нотатки. Коли ж біль і образа від абсолютної сваволі та несправедливости влади відступала, Стус відразу ніби кореґував себе: «та й не дуже кортить за той кордон» чи подібне. Ця ж відсутність прагнення за всяку ціну виїхати з країни була помітна й під час «перерви» між тюрмами від серпня 1979 до травня 1980 року, коли, навіть маючи запрошення на читання лекцій до кількох університетів, він не докладав значних зусиль, аби виїхати. Навпаки – за свідченнями його дружини, моєю дитячою пам'яттю – значно більше він прагнув знову потрапити «на волю», до табору, де міг знову стати «самим собою», не маючи постійних, принизливих для нього як для чоловіка нагадувань про відповідальність перед родиною, яку він не міг ні матеріально забезпечити, ні захистити від зовнішнього тиску, зумовленого його безкомпромісною поведінкою.

[15] Василь Стус. Твори: Т. 3, кн. 1. – С. 83–84.

Надсимвол всемогутньої Долі, якої Ти, людина, можеш виявитися гідним, проходить крізь усю Стусову творчість, – лише таке пояснення цього онтологічного символу здається мені сьогодні достатньо вмотивованим і доказовим, бо значною мірою пояснює життєвий шлях самого Василя Стуса.

Власне, усвідомлення особистої відповідальности за те, щоб не виявитися останнім співцем свого народу, пояснює незрозумілу абсолютній більшості його сучасників спробу майже безнадійного пошуку творчого синтезу. За умов, коли в людині живе відчуття, що вона справді може виявитися останньою, набагато зростають моральні вимоги не лише до тексту, а й до самого себе – його творця.

Ця надмірна вимогливість до себе вкупі з прагненням якомога повніше зафіксувати світ зникомий настільки ускладнили й сконцентрували Стусову поезію та думки, що навіть найглибші дослідники його творчости – М. Коцюбинська, М. Павлишин, М. Хейфец, М. Рябчук, Є. Сверстюк, В. Івашко[16] – не намагаються в своїх дослідженнях чи статтях охопити його як цілісність, свідомо чи неусвідомлено обмежуючи себе окремими аспектами Стусового життя, творчости чи міту.

Як на мене, традиційний народницький погляд на постать Василя Стуса поки має значно меншу аберацію, аніж погляди модерних дослідників, які прагнуть осмислити постать В. Стуса як культурного героя, яким він за обставинами свого життя навряд чи міг бути, бо не відділяв життя від тексту, розглядаючи одне цілком органічним доповненням іншого.

Найближче до осягнення світопочування письменника підійшов матіївський самітник Костянтин Москалець[17]: «*Здається, єдине, чого хотів Стус від своєї долі,* – обережно пише він, – *щоб вона була тяглою, щоб не вщухав життєвий порив, "діонісійська стихія, що не знає полярностей" як у його індивідуальному бутті, так і в історії української нації. Замість цього він знаходить "уламки доль", втручання сил, які важко зрозуміти й означити притаманними його мові поняттями. Включеність до життєвого пориву, перебування на стрижні течії, стан, "коли не я пишу, а мною пише", є для Стуса ідеальними зразками людського існування, водночас не бракує текстів, у яких він наполегливо протиставляє долі сваволю або ж уважає, що фатум, доля, Бог кшталтують людину поза її свідомою волею, або ж людина є співпрацівником Бога у виробленні індивідуального кшталту душі... Ця особливість його мислення варта уваги майбутніх читачів і дослідників творчости Стуса, позаяк може статися, що тут – як і в кожній архетиповій постаті – працює засада компліментарности, коли крайні члени бінарної*

---

[16] Див., зокрема, їхні праці: Михайлина Коцюбинська. Поет // В. Стус. Твори: Т. 1, кн. 1. – С. 7–38; Стус як текст / Ред. та автор передмови М. Павлишин. – Мельбурн: Відділ славістики Ун-ту ім. Монаша; Михайло Хейфец. «В українській поезії тепер більшого нема...» // Сучасність. – 1981, Ч. 7–8; Микола Рябчук. «Небіж Рільке» і «син Тараса» // Критика. – 1999, Червень; Євген Сверстюк. Василь Стус – летюча зірка української літератури // Євген Сверстюк. На святі надій. – К.: Наша віра, 1999; Василь Івашко. Міф про Василя Стуса, як дзеркало шістдесятників // Світовид. – 1994, Ч. III (16), С. 104–120.

[17] Костянтин Москалець. Страсті по Вітчизні // Критика. – 1999, Червень.

опозиції є умовою одна одної і тоді істотнішим є зв'язок між ними та функція самої опозиції, а не видиме протистояння»[18].

Москалець дуже точно фіксує наявність виразної опозиційности не лише в долі В. Стуса, а й у його творчості – вірність Долі й сваволя людини, яка здатна не лише своїм життям продовжити в часі традицію, а й змінити, змодифікувати її. Інакше кажучи, це засвідчує онтологічну потребу й навіть необхідність зафіксувати й увічнити матірні традиції, адже, як европейськи освічена людина, Стус гостро й болісно усвідомлює її приреченість на торній дорозі цивілізаційного поступу. В цьому контексті екстенсивний шлях розвитку тоталітарного СРСР давав його культурі виграш у часі, тому боротьба за збереження національної культури, яка була прапором всіх шістдесятників, не задовольняла його. Він, можливо гостріше й чіткіше від інших своїх сучасників, розумів потребу не так зберегти – рано чи пізно проґрес таки переможе, – як перекодувати традицію на універсальну мову культури, аби вона, як життєстійкий вид, отримала бодай примарний шанс зреалізуватися в нових, несприятливих для неї умовах.

Таке усвідомлення й чесні висновки – «живу не я, а мною» – неминуче мусили привести Стуса до розуміння трагедії онтологічної кризи й пошуків виходу з неї: він не міг зректися ні роду, бо це «не гідно мужчини», ні культури (і західної культури – насамперед), хоча в листах і розмовах часто говорить про її «паразитування» на людській біді, крові та людському стражданні.

Пошуки поєднання Волі та Сваволі рано чи пізно мали або привести до краху, або допомогти витворити власну модель світобудови («кшталтуватися», за Москальцем), щедро здобрену селянським анархізмом, найхарактернішою рисою якого є онтологічна неповага до нав'язаного закону, який часто суперечить і логіці життя, і освяченій століттями традиційности селянського побуту.

І тут треба звернути увагу на проблему, яка, хоча й присутня в українській літературі ще від кінця позаминулого століття, однак і досі має багато нез'ясованих питань і, як це не прикро, непродискутованих тем.

Мова про загострення в новітніх дослідженнях протистояння «модерного» та «народного», точніше – «народницького» в українській культурі та літературі загалом. Дослідники нової формації, здається всі, окрім В. Моренця, беззастережно віддають перевагу напозір більш сучасному, «модерному», нищівно критикуючи «народницьке», яке в колах часописів «Критика», «Книжника-review» і частково навіть «Сучасности» давно стало синонімом малоосвіченого й навіть архаїчного в мистецтві загалом і літературі зокрема.

Найкоректніше, найпослідовніше та найдоказовіше це вдалося зробити апологету модерного С. Павличко, яка в «Дискурсі модернізму в українській літературі» ніби прокладає місток між розумінням модерного як проґресу і народницького як застою на початку й наприкінці віку минулого: *«Народництво висувало тезу спиратися на "своє", автентичне, на противагу чужому, західному. Наскільки автентичним було автентичне? І Франко, і Єфремов зазнали впливу*

[18] Там само. – С. 12.

російського народництва. Франко свого часу (в 1870-х роках) переклав уривок роману Чернишевського "Что делать?", потім (на зламі 1870-х і 1880-х) видавав статті Писарєва і Добролюбова, крім того, посилався з пієтетом на російських народників у своїх статтях "Найновіші напрямки в народознавстві", "Чи вертатися нам назад до народу?" та ін. Єфремов зазнав впливу Михайловського, суперечка якого з Мережковським була характерною для російської культури зламу віків. Захоплюючись російським соціалізмом, який інтелектуально вигравав на фоні клерикального народовства, не кажучи вже про москвофільство, Франко та інші не помічали, як разом із ним трансплантували на український ґрунт характерну для російських соціалістів-народників ненависть до Заходу, їхні заклики спиратися на свою рідну "почву", їхній містицизм (народ – носій вищої мудрости) і навіть схильність до месіанської екзальтованости»[19].

Оцінюючи ситуацію кінця XIX – початку XX століть в українській літературі, С. Павличко повернулася до сторічної давнини малоконструктивного протиставлення (як на мене, доволі войовничого) народного – модерному, російськоорієнтованого – західному, «реакційного» –«проґресивному».

Сьогодні представники модерного табору (яких ще можна назвати раціоналістами), переважно позбавлені трагічного радянського життєвого досвіду, є носіями більш відповідної західній людині освіти, а тому перебувають у вигіднішій позиції. Відтак нічого дивуватися, що їхні лави стрімко зростають. Тим часом виховані радянською освітою умовні народники мають значну потребу щоразу повертатися до реалій життя радянської доби, до цілком відмінної від західної шкали цінностей. Вони все ще змушені нести тягар морального самовиправдання та очищення від багаторічного досвіду постійних принижень.

Такий стан витворює психологічну ситуацію, за якої суспільній свідомості нав'язується думка про суголосність духові нашого часу «модерну» – слабосилого та виродженого самокопання (яке на самому Заході вже давно коли не здано «до архіву», то, принаймні, не є актуальним методом). Натомість часто збаналізований, але зрозумілий народній психології та свідомості метод художнього освоєння дійсности, що є мистецьким відгуком автора на реалії довколишнього життя, оголошується чимось ніби другорядним, хоча чи не це мусить бути головним завданням митця чи дослідника? Проте психологічна й матеріальна ситуація в країні, де зубожіле суспільство досі продовжує дивитися на заможний Захід із захопленням, дозволяє «продавати» навіть методологічно «застарілий» товар із наліпкою *made in* як єдиноможливий підхід сучасного дослідника. Відтак із прикрістю можна констатувати, що психологічна ситуація сьогодні дуже подібна на ту, що була сто років тому. Різниця одна, але суттєва: хліборобсько-селянська Україна вже не є ні хліборобською, ані селянською, хоча її культура й досі живиться з цієї основи.

Із іншого боку, коли століття тому думка про занепад Заходу вперше була озвучена Освальдом Шпенґлером у праці «Занепад Европи», то нинішні процеси, пов'язані насамперед із ґлобалізацією, змушують значно обережніше ставитися до

[19] Соломія Павличко. Теорія літератури. – С. 71–72.

орієнтації **л и ш е** на Захід, а ґасло Хвильового «Геть від Москви!» дехто з вітчизняних літературознавців і науковців коли й повторює, то лише в дискусійному запалі чи з причин патологічного й непереборного страху перед Москвою.

Саме з огляду на ці зміни в сучасній нам цивілізації сьогодні дедалі більш актуальною стає навіть не так творчість, як життєва біографія Василя Стуса, якою український Схід ніби зближується із Заходом, а державницька ідея виявляє себе через анархічну індивідуальну поведінку.

Як і кожен український митець, Стус усвідомлював, що на схилку життя навіть найзатятіші модерністи чомусь стають на народницькі позиції, що українці з відносно вільних західних земель у пошуках кращої долі значно частіше за жителів деспотичної Російської імперії полишали свою землю, що в країні, де йому випало жити, традиційному народницькому дискурсові надають перевагу не лише більшість письменників, а й, що важливіше, – більшість їхніх читачів. І коли до початку шістдесятих захоплення модним екзистенціалізмом усе ще переважало, то після цілковитого фіаско його модернових «Зимових дерев» навіть у вузькому колі фахівців Стус остаточно зрозумів, що пошуки провадяться ним не зовсім у «тій» площині, яка обіцяє визнання.

Усвідомлення цього далося зовсім непросто, але, нехай і ціною кількох років безперспективних блукань, таки далося. І це, може, його найбільша творча перемога до арешту 1972 року, адже, прийнявши коли не розумом, то серцем, що народ не може бути «сліпим», Стус зрозумів, що в тому, що він «нецікавий» тогочасному читачеві, винен таки він, а не читач. Бо не знайшов ниточок, які б заманили, закликали, завели читача в його – Василя Стуса – світ[20].

Урешті-решт, він добре бачив популярність у глядачів п’єси «В степах України» О. Корнійчука, чи значно більшу зацікавленість віршами його сучасників – Василя Симоненка, Миколи Холодного, Ліни Костенко.

Зрештою, торування «дороги» до читача – головне завдання, яке постає перед кожним, і то не лише українським митцем, коли він прагне з любителя красного слова перетворитися на професійного літерата. Звісно ж, більшости не вдається здолати цей шлях, але сам факт такого пошуку свідчить про серйозність письменницьких намірів і певний професіоналізм.

Хоч як прикро, але невдачі на цьому шляху є закономірними, а успіхи – надто рідкісними й ніколи чи майже ніколи не виказують жодної закономірности. «Модерністи» платять нерозумінням із боку широких мас, «традиціоналісти» – певною зверхністю критиків і літературознавців, ті ж із авторів, хто шукає синтезу, часто стають чужими і тим, і іншим. Як тут не згадати імен Павла Тичини, Віктора Петрова-Домонтовича, Михайла Яцківа. Більшою чи меншою мірою творчість усіх цих письменників досі прочитана доволі поверхово, або, як у випадку з

[20] Ця ситуація сприйняття / неприйняття читачем мови «сучасного» західного мистецтва була актуальною для країни не лише в 1960–1970-х, а й на початку минулого віку. Так модерний театр Леся Курбаса 1920-х ніколи не збирав такої кількости глядачів, як традиційний драматичний – і багато в чому етнографічний – театр у Києві чи Харкові.

Тичиною і Петровим-Домонтовичем, усе ще засуджується зі псевдоідеологічних міркувань. Поодинокі голоси людей, які співвідносять їхню трагедію й роздвоєність із трагедією й роздвоєністю українського народу в ХХ ст., все ще залишаються епізодичними й не надто впливають на усталені стереотипи сприймання.

Щось подібне відбувається і з творчістю Василя Стуса: одні його сприймають лише як естета і лірика, інші – як борця за «незалежність України» (фактично – за право на існування україномовної селянської культури), тим часом як усе це в дуже складний, химерний і не завжди послідовний спосіб цілком природно співіснувало в ньому.

І, що найважливіше, зрадити жодну з цих складових Василь Стус не міг. Бо на одному боці була мама, батько, рід; а на іншому – потяг до високого, прагнення реалізації й відповідальність речника таланту за Божу іскру – чи то дар, чи то прокляття.

* * *

Батьки Василя Стуса[21] взяли шлюб восени 1920-го. Ще яких два-три роки тому такий шлюб важко було навіть уявити, адже відмінність у соціальному й майно-

---

[21] Щодо появи чоловічої гілки родини Стусів у селі Рахнівка краєзнавцем Оксаною Яцюк було здійснено архівну роботу, наслідком якої стала стаття «Родовід Василя Стуса», опублікована у «Вінницькій правді»: *«20 лютого 1858 року до ревізької сказки села Рахнівки Гайсинського повіту був записаний кантоніст Климентій Федорович Стус... його прадід. До 1858 року прізвище "Стус" у селі Рахнівці не зустрічається.*

Климентій Федорович Стус належав до кантоністів особливого стану, який існував у Російській імперії з 1805 року. До кантоністів зараховувались усі неповнолітні сини нижчих військових чинів російської армії. Кантоністи були власністю військового відомства від народження і, завдяки своєму походженню, були зобов'язані проходити військову службу. Інститут кантоністів перебував у тісному зв'язку з кріпосним правом, адже, коли рекрут виходив із кріпосного стану, він з усіма своїми нащадками ставав власністю військового відомства. І навіть сини тих солдатів, які вийшли у відставку, незаконні сини солдатських дружин і вдів, хлопчики, підкинуті у родини нижчих чинів, ставали кантоністами.

Кантоністи служили в окремих ротах, де їх навчали грамоти, ремесла, військової справи. На жаль, ми майже нічого не знаємо про життя кантоніста Климентія Стуса до 1858 року. Імовірно, він народився 1843–44 рр. Місце народження невідоме. Можливо, прадід Василя Стуса проходив службу в Києво-Подільському окрузі військових поселень...

1856 року кантоністи були звільнені від належности військовому відомству, і Климентій Стус був направлений до Рахнівки, щоб стати селянином "государственного имущества".

Невідомо, чому прадід Василя Стуса був приписаний саме до Рахнівки, але в цьому селі йому судилося прожити більшу частину свого життя. У Рахнівці він разом із дружиною Марією Гнатівною виростив трьох синів – Дем'яна, Семена і Федора... Семен і Федор служили у війську. Семен був убитий за невідомих обставин. У рідному селі залишились його дружина Наталка і дочка Марія. Дем'ян (1862 року народження), найстарший син Климентія Федоровича Стуса... жив у Рахнівці. Він мав п'ятеро дітей: двох синів – Семена і Василя і трьох дочок – Зіновію, Ликеру і Марію. Був одружений двічі: перша дружина Дарка, мати Семена і бабуся Василя Стуса, померла молодою.

Семен Дем'янович Стус... як і його дядьки, служив в армії.

В тридцятих роках Семен Дем'янович Стус працював завгоспом у рахнівському колгоспі. Головою колгоспу був рідний брат його дружини Їлини Яківни – Дмитро Сіньківський».

вому статусі Їлини Сінківської (дівоче прізвище матері В. Стуса) і Семена Стуса були істотними, а це – не найкращий варіант шлюбу. Мала місце й зневіра Їлини, пов'язана, очевидно, з любов'ю без взаємности, про що сама вона воліла мовчати.

– *Він був бідний, сирота, прийшов з плєну,* – розповідала Їлина Яківна під час зйомок документального трисерійного фільму «Просвітлої дороги свічка чорна»[22]. – *А ще троє дівчат було в нього: дві сестри від мачухи, а одна його рідна... То ми перезимували, а навесну вже свадьбу робили Зіні, його сестрі. Заміж віддавали. А брат його відказався від цих дівчат*[23].

Перші п'ять літ вони не мали дітей. «Бог не давав», – казала Їлина Яківна. Разом із молодятами в невеличкій хатині поблизу ставка жили дві сестри (за батьком) Семена Дем'яновича – Маруся та Луша. Революційні події, які прокотилися Поділлям на межі двадцятих, залишили по собі не надто добру пам'ять, але спокійний і врівноважений Семен, який не успадкував родинної військової пристрасти, всі сили клав на те, аби підняти господарство й гідно забезпечити родину. І жили вони в цей період доволі заможно.

Перемога радянської влади хоча й принесла жителям краю чимало нового, але, поки діяла «нова економічна політика», проголошена ще Леніним, люди особливо не нарікали на долю. «*Батько дав нам корову,* – згадувала Їлина Яківна, – *то корова отелилася. Дав свиню, а та дванадцять штук поросят привела весною перед Паскою. І так ми жили. То справим воза. То коней. Все ми перебули, відбули все чисто й не спорили нікогда ні з ким, якось так харашо жили*»[24]. До середини 1920-х поступово стабілізувався побут, молодші сестри Семена підросли, а 1926 року народилася й перша дитина – Палажка[25]. Старший брат Василя – Іван – народився на початку 1930-х років.

Голод 1933-го для батьків Василя був болісним, але не таким страшним, як для переважної більшості селян: «*Мама казала, що в 1933-му році вони голоду не бачили. У людей голод був, але... вони не голодували... Була корова. Стерпно було*»[26], – згадує старша на рік за Василя сестра Марія. Та й сама Їлина Яківна говорить про період зими-весни 1933-го без розпачливого надриву: «*Всього було! Но якось тоді*

В архіві В. Стуса зберігається ксерокопія цієї статті, яка, на жаль, не має бібліографічних посилань, а з пані О. Яцюк мені зв'язатися не пощастило.

[22] Розшифрування спогадів Їлини Стус здійснене Богданом Підгірним. Див.: Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. Частина 1. Упорядкування Богдана Підгірного. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – С. 140.

[23] *Там само.* – С. 140.

[24] *Там само.* – С. 141. З розшифрування в книзі можна зробити висновок, що йдеться про 1934–1935 роки, однак із додаткових розмов та уточнень з родичами та рідними Василя Стуса слід припустити, що дід Василя Стуса за матір'ю спершу допоміг молодятам стати на ноги в середині 1920-х, а потім – після голоду 1933-го.

[25] Палазя, як згадувала про неї Їлина Стус.

[26] Марія Чередниченко //Нецензурний Стус. – С. 161.

вдома там було інакше»[27]. НЕП, однак, заступила політика колективізації, держава чимдалі більше потребувала коштів на індустріалізацію, а тому тиск на селян, чи не єдиних реальних «спонсорів» цієї політики, посилювався.

Кожному доводилося обирати. Дмитро, брат Їлини, одразу пішов на керівні посади до колгоспу, а Семен вирішив не віддавати в чужі руки надбане потом і кров'ю. Це посилило й до того доволі прохолодні стосунки між дружиною Дмитра й Їлиною, та й тиск на Семена Стуса ставав дедалі відчутнішим: *«Не пішов у колгосп зразу. То треба було йти зразу, а він не пішов»*[28].

Злі язики, заздрість і жорстка прагматика селянського життя істотно погіршували становище поступово закріпачуваного в селі люду, адже «новими господарями» стала вчорашня голота, яка радо виміщувала ненависть на «хазяях» або тих, хто за п'ять-сім років відносної свободи встиг вибратися з бідности. Та й жили колгоспники спершу значно бідніше за тих, хто попри грабіжницькі податки залишався поза колективним господарством. Ці обставини перетворювали на ворогів навіть близьких родичів. Відтак нічого дивуватися, що за мізерну недоплату податку зведену сестру Семена Марію (Марусю) за активної участи Дмитра Сінківського вигнали з хати. Коли ж згодом вона з чотирма дітьми повернулася до свого обійстя, процедура «виселення» повторилася ще більш брутальними методами: молода жінка пішла топитися й її заледве встигли врятувати сусіди. Атмосфера ненависти й загального морального пригнічення, яка запанувала на початку 1930-х у Рахнівці, була настільки страшною, що чоловік Марії – геть заляканий процесом «куркулення» – вирішив за краще залишити жінку з чотирма дітьми й рятуватися втечею. Коли ж він за якийсь час повернувся до села, голова сільради *«вивів його на балку й вбив, застрелив»*[29].

Принизливість і біль від існування, що постійно несло в собі загрозу розправи, примушувало багатьох шукати найменшого шансу вирватися з рідного села в будь-який спосіб. Процес «куркулення» й справді майже не залишав людині вибору: пішов до колгоспу – став злиденним кріпаком, позбавленим власної землі; ведеш власне господарство – мусиш сплачувати податок, який часто виявляється більшим за врожай: *«Приходять до мене. Ми молотили хліб. Що там в нас було, забрали до одного зерна... А приходив тут один сусід до нас. А я плачу, плачу. Що ж ми будемо робити? Четверо дітей. Де ми дінемося? Той чоловік каже до мене: «Ти знаєш, що тобі завтра суд?». Я говорю: "За що?". "За те, що в тебе не хватило". Забрали хліб, що молотили, і приплюсували, що в мене не хватило розверстки. Нема чим доплатити розверстки. "Це тобі, – каже, – має бути і ще двом людям". Як хоч і де хоч дівайся. А він тоді, дід мій* (Семен Стус. – *Д. С.*), *сховався десь аж у Керч*[30]. *Я тоді за сумку – і поїхала. А ніде ніколи не була на вокзалі. Приїхала я туди*

[27] Їлина Яківна Стус //Нецензурний Стус. – С. 141. Мова – про порівняння голоду 1933-го у Рахнівці зі страшним голодом 1947 р., який Їлина Стус ледве пережила в Сталіно 1947-го.

[28] Їлина Яківна Стус //Нецензурний Стус. – С. 141.

[29] Там само.

[30] Ідеться про не надто успішну спробу батька Василя Стуса завербуватися на роботу до Криму.

і розказую дідові. Він каже: "Що ти голову морочиш, ніколи не може бути, щоб забрали весь хліб і тебе будуть судити. За що?".

... Я осталась винувата. Ну ладно. (А ще мама моя покійна була.) Оставляю я цих дітей там. Приїжджаю я звідти на свою станцію. Іду додому. Вже темно. Заходю до сусідки, скраю там від поля. Кажу: "Що там чути?". А вона: "Одна баба втекла і ти втекла, а одну забрали, а її чоловіка посадили як куркуля"... дали їй п'ять год, бо не хватило їй чим доплатити...»[31]

Страх дужчав, ніхто не мав певности в завтрашньому дні. За якийсь час Семен Стус знову повернувся до села й під загрозою суду таки був змушений написати заяву до колгоспу. Цей вступ означав втрату всього майна, включно з клунею.

Семена Стуса як чоловіка пильного й дбайливого призначили завгоспом. Це призначення затвердили колгоспні збори, які він із якихось причин зіґнорував. Здавалося б, це давало йому можливість якось утвердитися в селі, але тільки з'явилася нагода втекти, Семен відразу нею скористався. 1937 року до Рахнівки завітав вербувальник робітників для індустріального Донбасу, що потребував нових і нових робітничих рук, яких активно вербували в пограбованих владою селах. Це був шанс не лише для Їлини з Семеном, але й для їхніх дітей, яким батьки хотіли дати освіту.

Їлина Стус так описує обставини переїзду: «*Він приходить додому та й каже: "Ти знаєш, єсть із Донбаса вербовщик. Я, навєрно, завербуюся". Нічо ж уже не хочеться йому. Не хочеться вже дивитись на них, на тих людей. А я кажу до нього: "Як хочеш". Пішов він, щоб дали йому справку, що він поїде. Голова колгоспу, голова сільради нівкакую: "Ми його не пустим". І не дали йому нічого. Ніякої справки. А чоловік той, вербовщик з Донбаса, каже: "Ви знаєте що, я беру вас без ніяких документів. Ви йдіть на мою отвєтственность". Так ми сюди й приїхали. І так йому опротивіли ті люди, що так його мучили, що ми поїхали... Таке горе загнало. А тепер кажем, що добре, що вигнало нас з тих буряків та того горя. А часом присниться, що наче я вдома там, та так журюся й думаю: "Боже, чого поприїжджали до цього Донбасу. Нащо воно нам?"*»[32]

І Семен поїхав. На відміну від попередніх спроб, ця мандрівка виявилася успішною: вдалося знайти роботу, яка дозволила йому не лише вирватися з села, а й доволі швидко перевезти на Донбас дружину з дітьми.

Проте, як не важко було в селі, але й там життя складалося не з самих проблем і труднощів. Були й зоряні вечори, була й тиха сердечна усамітненість людей, примушених губити свою молодість в ім'я незбагненних ідеалів комуністичної утопії.

Патріархальне виховання та незмінне уявлення про те, **якою має бути родина**, навіть у години лихоліття не дозволили Їлині з Семеном обмежитися двома дітьми: 1937 і 1938 років у них народилися ще дві дитини – Марія (Маруся) та Василь.

[31] Їлина Яківна Стус //Нецензурний Стус. – С. 142.

[32] Там само. – С. 143.

Меншого, Василька, мама полишила з бабусею немовлям, а сама з двома старшими дітьми в середині 1938-го поїхала в далеке й чуже їй Сталіно[33], щоб, як і тисячі селян-утікачів, спробувати втекти від приниження злиднями та насильством. У своєрідній еміґрації на індустріальному степу їм довелося все починати від нуля. Вони стали «грачами» [34].

Кілька слів про історію міста.

Одразу після перемоги радянської влади 1919 року хтось із мешканців робітничої Юзівки на великому мітинґу поставив питання про зміну назви селища, яке розрослось на місто дещо пізніше. Резолюцію було схвалено таку: «*"Вважати ганьбою, що центр пролетарського Донбасу називається іменем експлуататора Юза. А щоб змити цю ганебну пляму, треба перейменувати робітниче місто Юзівку у місто сталі – Сталіно"». Така назва прийнялася... Консервативнішими лишалися тільки залізничники – станція називалася Юзівкою. Пізніше й її перейменували, та вже, мабуть, пов'язавши таки зі Сталіном»*[35].

До речі, про «грачів». Петро Григоренко, юнацькі роки якого минали в Донбасі, неодноразово стикався з таким звертанням до себе навіть попри те, що обіймав доволі високу комсомольську посаду. Одного разу, зайшовши зі своїм товаришем до крамниці, він зіткнувся з неприхованою зневагою до себе – селюка нетутешнього – з боку «корінного» донбасівця, який тут був своїм за правом народження й досвідом тривалого виживання в цих специфічних умовах.

Виплюнуте в обличчя «грач» має чимало підтекстів. Це слово в Донбасі «*залюбки вживають люди, які вважають себе за робітничу аристократію, – на адресу простого народу, селюків*»[36], і з психологічної точки зору це певною мірою навіть умотивовано. Ця зверхність – майже так, як у радянському чи й українському війську, засвідчує дистанцію між «дідом» і «духом» – відразу вказує на «статус кво», який у даному середовищі в більшості випадків неспростовний: я – місцевий, член громади, куди ти тільки поткнувся, отож спробуй вижити, доведи своє право бути таким, як і я. Отож, навіть довідавшись від продавщиці, що має до діла з великим комсомольським начальником, абориген зовсім не знітився, а кинув в обличчя їм обом: то «*для тебе він секретар. А для мене він "грач", яка б не була його посада*»[37].

Рація в цьому, повторюю, є. Вижити у волелюбному Донбасі, що існує за власними неписаними законами, завжди було справою непростою. І не лише тому, що туди приходили українці, росіяни, кавказці й інші народності, а жили – донбасівці, а й тому, що цей край за всіх обставин зберігав волелюбність, сповідував культ сили, цінував твердість характеру й завжди приймав усіх заброд, особливо, щоправда, ними не переймаючись[38]. Край заселявся з давніх часів, і для всіх, хто

---

[33] Так у той час називався Донецьк.

[34] «Грач» – гайворон (див. вірш «Ти один мій, о грайвороне...»), грак.

[35] Петро Григоренко. Спогади / Переклад Дмитра Кислиці. – Детройт: Українські вісті, 1984. – С. 82.

[36] Там само. – С. 83.

[37] Там само. – С. 83.

[38] Сава Божко у романі «В степах» пише, що за часів Римської імперії на переселенців у Донбас пе-

ладен був силі протиставити силу, відвертості – відвертість, щирості – щирість, у ньому знаходилось місце. Там завжди говорили те, що думали, а коли били – то били відкрито, хоча й безжально. Більшість, як завжди, так і не допиналася впіймати свою птаху щастя, а відтак втрату ілюзій і злиденну тісняву бараків топили в горілці, реґулярно влаштовуючи п'яні бойовиська «стінка на стінку». Чужинців не любили, але коли хто вмів постояти за себе, то визнавали за свого.

Вважається, що активне заселення Донбаських степів почалося ще в епоху Великого переселення народів, а першим кочовим племенем були кимерійці, які прийшли з-за Дону в X ст. до Хр. і кочували в басейні Кальміюса й Сіверського Дінця. За три століття кимерійців витіснили скіфи, які упродовж наступних п'яти століть асимілювалися з сарматами, – ті теж шукали в цих краях свого щастя[39].

Чисельні сліди у вигляді камінних баб, залишені цими майже мітичними пращурами, нагадують про себе нижчим за інші реґіони відсотком вірних християн.

Визначальною рисою Юзівки-Сталіно-Донецька також було його прикордонне становище: між культурами, між етносами, між військами[40], між державами. Що казати, коли в цьому краї не дивиною була навіть різна судова й виконавча влада. Греки-переселенці, які, згідно з указом Катерини II, перебралися в ці краї наприкінці XVIII ст., для управління Павлівськом[41] вибирали окремий орган, який поєднував у собі адміністративні, судові та поліційні функції – Маріупольський грецький суд, що був вищою інстанцією Маріупольського повіту[42].

Точно відзначив характер цього реґіону японець Гіроакі Куромія, якого також зацікавив Донбас: *"Клас" і "нація" – дві важливі концепції політичного мислення, що сформувалися як реакція на Просвітництво, – не підходили й не підходять реаліям політики в Донбасі. Марксистам було дуже важко в Донбасі навіть у часи пролетарської революції й громадянської (чи класової війни) в 1917–1920 рр.; так само було і націоналістичним партіям у часи, коли вони розквітали в інших місцях після розпаду й імперської Росії, і Радянського Союзу.*

Визначальним для політики на Донбасі був (і досі є) могутній дух свободи й незалежности. Незалежність не відкидала можливости прагматичного альянсу з ворогами та зовнішніми силами, і ця поведінка спостерігачам часто видається безчесною, корисливою й безперспективною. Цей дух – продукт історії. Донбас належить до реґіону, що колись називався Диким полем, нічиєю землею. Нічия земля приваблювала шукачів свободи, і Дике поле стало вільним козацьким степом.

реставало поширюватися римське право і будь-який злочинець, який утік у степ хоч би й зі смертним вироком, міг почати життя ніби з чистого аркуша.

[39] Леонид Рубинштейн. Книга рекордов Донбасса. – Донецк: ЕАИ-пресс, 2002. – С. 7.

[40] 30 квітня 1746 року російський Сенат постановив визначити кордон між Військом Донським і Запорозьким саме Кальміюсом. Від того часу лівий берег річки вважався Донським, а правий – Запорозьким. Детальніше див.: Л. Рубинштейн. Книга рекордов Донбасса. – С. 15.

[41] Таку назву мав Маріуполь.

[42] Л. Рубинштейн. Книга рекордов Донбасса. – С. 18. Компетенція Маріупольського грецького суду поширювалася лише на грецьке населення.

Навіть після того, як вільний степ завоювали, кордони усталили, Запорозьке козацтво скасували, а Донське увійшло до Російської імперії, контроль метрополії над колишнім прикордонним реґіоном залишався слабким, а дух свободи стійко тримався.

Починаючи з другої половини XIX ст. розвиток промисловости, серед усього іншого, відкрив реґіон для масової міґрації, відродивши таким чином прикордоння в символічному розумінні. Донбас почав приваблювати всіляких шукачів свободи й щастя.

Навіть у сталінські 1930-ті роки й пізніше Донбас ніколи не втрачав слави безпечного притулку для втікачів. І перед, і після Другої світової війни Донбас приваблював чимало людности, яка хотіла розпочати тут нове життя. Це твердження стосується зокрема людей, позбавлених громадянських прав: куркулів, священиків, євреїв...»[43] Природно, що саме в Донбасі шукали рятунку й українські селяни, яким доводилося втікати від фізичного винищення. Врешті-решт, Донбас – не Урал, Сибір чи Колима, куди не лише вивозили ешелонами з ґратами на вікнах, але й виїжджали самостійно (хоча й не так масово). У суцільну невідомість Далекого Сходу – через увесь континент – мали сміливість їхати лише цілковиті відчайдухи, хоча й ті переважно вибиралися туди на банальні заробітки. А Донбас... цей край ще зберігав ілюзію можливого повернення...

Отож, можна сказати, що Василь Стус, хоча й народився в селі Рахнівка Гайсинського району на Вінниччині в таємничий Святвечір 6[44] січня 1938 року, але під час пологів думки його матері вже були далеко від малої батьківщини: народження сина примусило її на певний час відмовитися від переїзду до Сталіно з чоловіком та двома старшими дітьми – Палажкою та Іваном. Марію та Василя батьки сподівалися забрати до себе лише тоді, коли вдасться сяк-так облаштуватися на новому місці.

Можна сказати, що волею обставин Василеві ще до народження випав жереб поєднати в собі дві складові: селянську виваженість і мудрість, які за його життя перестали бути чеснотами, та донбаську вольність, анархічність і відчайдушність, без чого, коли прагнеш досягнути успіху, пробити собі дорогу майже неможливо. З якихось причин він не став на значно простіший шлях зречення коренів і матірної мови, як це природним чином робила більшість дітей переселенців, аби бодай таким способом уникнути жорстокого висміювання з боку однолітків. Втім, цей шлях був для слабосилих, а Василеві від дитинства хотілося бути сильним. Та

[43] Гіроакі Куромія. Свобода і терор у Донбасі: Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки / Пер. з англ. Г. Кьорян, В. Агеєв; Передмова Г. Немирі. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002, С. 475–476.

[44] Щодо дати народження поета в дослідницькій літературі про В. Стуса зустрічаємо чимало плутанини. У різних джерелах днем його народження називається і 6, і 7, і 8 січня. Цілком імовірно, що за метриками хлопця записали таки 8 січня. Однак, як зізнавалася Їлина Стус, у селі вона просто боялася реєструвати його 6 січня, записавши іншу дату. Василь Стус свій день народження відзначав 6-го січня і вказував саме цю дату в усіх документах, де не було контролю за реєстраційними записами.

й батьки, скільки він бачив, не соромилися свого походження, зберігаючи в родинному колі й релігійність, і традиційний лад, і мову. Цілком вірогідно, що тато чи мама в довгі й темні вечори розповіли йому чимало гіркого про свою втечу з Вінниччини і змогли романтичному юнакові розповісти про рідну землю так, аби на все життя закласти в нього непереборне бажання відстоювати національну гідність, про яку в Сталіно можна було прочитати хіба в історичних леґендах про козаччину. Характеру й затятости для цього Стусові не бракувало, а трудне життя батьків лише змушувало міцніше стиснути зуби й якось по-орлиному викинути вперед підборіддя – мовляв, дивіться, хто прийшов.

Ця життєва позиція, що виросла з дитячого й юнацького протесту проти наруги над батьками, остаточно сформувалася десь на середину 1960 років, але з певної часової відстані можна сказати, що значною мірою цьому сприяв збіг обставин, за яких він потрапив на Донбас.

З Донбаської перспективи цілком інакшою виглядала і «проклята» мамою Рахнівка, ніби загублена в степових балках подільського блюдця, де багатюща земля сусідує з постійними злиднями, чорними натрудженими долонями та якоюсь неймовірною спрагою знань, яку притлумлює в людині хіба напівголодне принижене життя селянина, що забиває цю спрагу щоденною необхідністю пошуків хліба насущного. Більшість не витримує цього тиску, лягаючи в землю й стаючи ґрунтом для росту наступних поколінь. Але трапляються щасливі винятки з правил, і хтось у неприхованій гордині кидає виклик людям і Богові, аби надсило витворити власну Долю, яка порушує всі й усілякі правила, але саме тому з часом стає прикладом для наслідування. Стає світом – байдуже, реальним, поетичним, чи й просто вигаданим, – у якому знаходять тепло порозуміння ті, кому Ф. Ніцше пророкував самотнє існування на холодних верхів'ях. А може, все значно простіше, і багата подільська земля просто дала світові ще одну людину з крицевим характером, який змалку гартувався в умовах вільного й свавільного Донбасу, де не відстоювати право на власну інакшість означало або стати відступником, або – предметом постійних кпинів однолітків.

Як би там не було, а в неспокійний несвятковий Святвечір у хаті, що притулилася обабіч стрімкого, притрушеного снігом провулочка, що цілком органічно вписується у надто подібний на Моренці[45] рельєф степу, народився хлопчик, який не лише спромігся на зухвалий синтез модерну з поневаженою традицією, а й зумів жити так, що його творчість набубнявіла й стала життям, а саме його життя – творчістю. Ґрунтом для цієї життєтворчости було оте вічне надмірно безформне тіло селянського Пантаґрюеля, яке треба було за допомоги стилоса трансформувати в довершеність новітньої форми, яка б не лише не знищила традиційного національного духу, а навпаки – підкреслила його, зробила пізнаваним і близьким людям його землі на осяжному чуттєвому рівні. Адже, народившись у селі, Стус добре розумів, що в силу своєї малоосвічености його народ не міг розумом осягнути ні сенсу його життя й боротьби, ані його творчих звершень.

[45] Моренці – село, в якому народився Тарас Шевченко.

Десь із кінця 1960-х поет починає творити не лише власний поетичний світ, а й міт власної біографії, що від 1972-го існували як щось цілісне й невіддільне одне від одного, але й, водночас, ніби зовсім одне від одного відрубно, адже місця в творчості для публіцистичних виступів чи політичних заяв, як то полюбляє робити вкраїнська поетична орда, Василь Стус майже не допускав: справді, що важить для вічности сьогоденна боротьба з владою, яка – боротьба, а не влада, – й потрібна лише для того, аби пізнати себе справжнього й визначити, на що ти спроможний.

Докладно свою дитячу, дещо мітологізовану біографію, поет виклав у листі до сина від 25.04.1979 року[46]. Проте перші спроби такого творення датовані кінцем 1960-х[47], коли він лише шукав підходи до нової поетичної мови. Після ж написання праці про Павла Тичину «Феномен доби, або Сходження на Голготу слави» поет остаточно усвідомив обов'язок письменника, принаймні українського письменника, тісно переплести долю з творчістю. Десь на час написання «Феномену...» Василь Стус остаточно зрозумів: що вищу творчу планку ти ставиш перед собою, то вимогливішим маєш бути до себе, бо інакше тобі не буде віри, й перед тобою проляже стоптана численними черевиками дорога блазня.

Наприкінці 1960-х зробити своє дитинство апокрифом Стусові не вдалося. Це сталося за десять років, коли після восьмирічної розлуки він у листі до сина щиро виповідав дитинство, намагаючись бодай так підготувати його до зустрічі. Він усвідомлював, що знайомитися їм доведеться наново. Подолати ж лід взаємного незнання й нерозуміння могла лише ґранична щирість. Описуючи події дитинства, які особливо вкарбувалися в пам'ять, а відтак були найістотнішими для нього, він ніби вбивав стовпчики на тих перехрестях долі, які сформували його саме таким. Тому, цитуючи часом занадто розлогі пасажі листа, дозволю собі лише в дечому прокоментувати чи доповнити їх.

Першу усвідомлену, із огляду на вік – майже містичну згадку про дитинство Василь Стус датує 1938 роком, часом, коли йому ще не було й року. Саме тому тут надто важко виокремити образки диточої пам'яті від містичної уяви чи пізніших дещо аґіографічних схем, де емотивні відчуття дитини невіддільні від спогадів матері та вражень від пізніших, доволі нечастих, відвідин Рахнівки. «*Пам'ятаю, як лежав у колисці (а мама ще робила на полі, в колгоспі, отже, мені було менше року), а нікого нема. Колиска висить на гакові, вбитому до сволока...*[48] *я мокрий, певне, ревів – і докучило. Нудно лежати, то я граюся своїми вухами – мну їх у долоньках. Пам'ятаю, як ходив до ясел у Рахнівці (ще мама жила в селі) – і там виціловував усіх шмаркатих діток, бо любив їх – усіх. Пам'ятаю, як мене був налякав чужий собака – знахарка "виливала переляк", водячи білим яйцем довкола голівки моєї,*

[46] Василь Стус. Твори. Т. 6: кн. 1. – С. 345–350.

[47] Початок оповідання про дитинство зберігається в архіві родини Василя Стуса.

[48] Наприкінці 1950-х двоюрідний брат Василя Стуса, Микола, збудував на тому місці нову хату. 1959 року на її зведенні працював і сам поет.

і приказуючи: собака-собака-собака, кінь-кінь-кінь, вівця-вівця-вівця. Допомогло, хоч у дитинстві я трохи заїкався – навіть у школі... Над моєю колискою мама співала колискової...

Сину мій, сину, не клени батька,
а пом’яни.
Мене ж прокляту, я твоя мати,–
мене клени.

Коли мама пізніше наспівувала ці тужні слова, мої очі закипали сльозою. Чому "не клени батька"? Чому мати проклята? Збагнути не міг. А сльози бігли з очей – і я ховав їх, бо встидався сліз. І ще:

Ой, люлі-люлі, моя дитино,
вдень і вночі,
іди ти, сину, на Україну,
нас кленучи.

І – так само сумно: хіба я не на Україні? Куди ж мені до неї йти? Чому "нас кленучи" (мама вимовляла "насклінучі", я – геть малий – ділив так: на склін учі – і не розумів; потім зрозумів, що це "нас кленучи")»[49].

Емоційна «педагогіка» мами змалечку поставила перед Василем низку запитань, пошуки відповідей на які йому довелося шукати все життя.

З одного боку – «вкраїнська вкраїна», із якої твоїх батьків вигнала людська заздрість, а з іншого – жорстокий різнонаціональний і різношерстний конґломерат Донбасу, де тебе хоча й висміюють, як білу ворону, але дають можливість жити по-своєму. І – мамині сльози, яких Василько боявся ще від дитинства, бо ніяк не міг втямити їх природи: чому – сльози, адже живемо, як усі, тобто як ті, хто зліпив свою халупу в Сталінському робітничо-шахтарському селищі, що лежить поміж балок і териконів, позад залізничного вокзалу. А болила Їлині Яківні, схоже, подільська земля, із втратою якої вона так і не змирилася до останніх літ життя. І так болила, що навіть на схилку літ вона не могла вибачити родичці-комнезамці[50] той мішечок борошна, який за її доносом було відібрано в спухлих дітей, чиї батьки запізно подали заяви на вступ до колгоспу.

1940-го, коли Семен Стус сяк-так обжився в Сталіно[51], а Палажка вже ходила

[49] Там само. – С. 345, 347–348.

[50] Комнезамка – в українських селах 1920–1930-х так називали членів комітетів незаможників, які провадили замість влади більшу частину брудної роботи з відбирання хліба в односельців.

[51] Сталіно того часу суттєво відрізнялося від сучасного Донецька. От яким побачив це місто Петро Григоренко на межі 1920–30-х: «Тепер Донецьк – велике сучасне місто. За мого часу це був конґломерат селищ, натуральним центром котрих був потужний металурґійний завод. Цехи заводу були розпорошені по великій улоговині, а селища над нею розходилися периметром. Містом тоді називалася суцільно, більш-менш, заселена територія на північ від заводу. Всі оті 16 ліній (вулиць). Центром міста була площа (майдан) – 250–300 метрів завширшки, у південній частині якої височіла церква,

до 8-го класу, до чоловіка приїхала Їлина з сином Іваном[52]. Малий Василь, який із сестрою Марусею поки залишався в Рахнівці з бабусею, часто *«проказував за нею "Отче наш, іже єси на небесі"*[53], чи то несвідомо прагнучи заспокоїти часто заплакану бабусю, чи то сподіваючись у такий спосіб збагнути той загадковий дорослий світ, який не вміє радіти сонцю, щастю «*талапатися в ставку*» чи посміхатися новому дню.

1941 року, напередодні Великодніх свят, Семен Стус поїхав по дітей до Рахнівки[54]. Їлина Яківна їхати по дітей відмовилася: «*Я вже не хочу туди їхати. Вже там нажилися ми, хватить з нас*»[55].

Однак не лише образа на колишніх односельців і – особливо – родичів була підставою для такої різкої позиції Їлини. Напередодні Великодня, на чистий четвер, на менінґіт захворіла її найстарша дочка, Палажка. Тоді від цієї хвороби мало кому вдавалося вилікуватися, а життя в брудному й обмеженому просторі бараку неабияк сприяло поширенню інфекційних хвороб. Нічого дивного – наприкінці тридцятих Радянський Союз готувався до блискавичної наступальної війни; людських ресурсів – і зеків-рабів, і кріпаків-селян, і дешевої робітничої сили в промисловості – вистачало, а тому держава зовсім не переймалася створенням бодай мінімально належних умов: усі не перемруть, приблизно такою була логіка вищого керівництва країни. Та й про кого дбати? Про колишніх куркулів чи інших втікачів з різних сіл та міст, які уникли «справедливого» покарання таборами лише тому, що й тут, у Донбасі, теж було потрібно комусь працювати? Та й самі люди цю жахливу ситуацію не сприймали аж так трагічно: по-перше, багато важила психологічна причетність до гігантських завдань держави, чим сталінська пропаґанда таки «заразила» великий відсоток робітників, а по-друге, колишні селяни добре

а навколо – величезний ринок (пізніше – товкучка), кінотеатр, державний банк та ін. Так звані лінії (вулиці) простягалися й нумерувалися обабіч Першої, або вул. Артема (пізніше), причому на одній стороні від Першої лінії (східній) ішли 2, 3, 4, 5, 6, а на другій (західній) – 7, 8, 9... аж до 16–ої». Див.: Григоренко Петро. Спогади. – С. 82.

[52] І Їлина Стус, і Василь Стус, згадуючи про сина й брата, завжди називали його Їваном.

[53] Василь Стус. Твори. Т. 3: кн. 1. – С. 345.

[54] У листі до сина від 25.04.1979 р. В. Стус пише про 1940 р., коли тато віз його з сестрою Марусею на Донбас. Зіставляючи спогади Марії Чередниченко (Стус), Їлини Стус і Василя Стуса, слід припустити, що він помилявся, і переїзд Марусі й Василя у Сталіно слід датувати передоднем війни 1941 року. Єдине, що суперечить цьому припущенню, це таке ж приблизне визначення віку менших дітей Їлиною Яківною: «Марусі було три годіка, а йому два» (Їлина Яківна Стус //Нецензурний Стус. – С. 144). На Великдень 1941-го Василеві було три роки, а Марусі – чотири). Проте емоційні спогади тих же Марії та Їлини Яківни про те, що в рік смерти Палажки (померла того ж року, коли менші діти переїхали до Сталіно) почалася війна, і могилу було потовчено технікою, змушують із великою ймовірністю припустити, що Марія та Василь переїхали на Донбас на Великодні свята 1941-го року. Наведу й спогади Марії Чередниченко: «Як ми тільки приїхали сюди, батьки жили в... будинку в посьолку шахти сто сім... Ми там прожили декілька місяців. Потім почалася війна». (Нецензурний Стус. – С. 165).

[55] Їлина Яківна Стус //Нецензурний Стус. – С. 144.

розуміли, що нове життя вимагає жертв, а тому психологічно були готові до цього. Інколи навіть складається враження, що сплативши за цим страшним рахунком, люди ніби відпружувалися, викидаючи з пам'яти й страшні спогади про 1933-й, і вчорашні гоніння та образи, і традиційний устрій життя. Сплативши борги, людина ніби отримувала право розпочати життя з чистого аркуша, для певности зрікаючись старої культури та релігійности. Дуже багато в цьому зреченні важила наявність паспорта, що був ніби ґарантією свободи пересування та вабив можливістю «вивчити» дітей.

Таке життя. А що ніхто з цієї багатомільйонної знеособленої маси не мав жодної можливости якось змінити його, то, аби вижити, доводилося розчинятися в загальній сірій масі, що навіть принаджувала своєю силою, частиною якої ставала й сама людина. Це вабило, дозволяло позбутися або принаймні менше відчувати постійний тиск страху, який панував у країні. І хоча родина Стусів намагалася зберігати в родині селянські звичаї, не впливати на дітей така суспільна атмосфера не могла.

Пізніше, осмислюючи своє життя в цих двох – родинному та суспільному – колах-світах, Василь Стус досить чітко побачив своє місце (і місця багатьох таких же вихідців із народу, які ставали інтеліґентами в першому-другому коліні) у розірваному чужою волею світі:

Ти – посеред. Між двох своїх світів
пливе мій човен. Де не скину оком –
по праву руку – крутояр і рів,
по ліву руку – темно і глибóко.
Так мудро нас страждання піднесло
понад плавбою і понад добою.
Пускай на воду зламане весло,
і стань, уже безпам'ятний – собою[56].

Отож напередодні Великодніх свят 1941-го Семен поїхав через пів-України по дітей, які вже забули, як виглядає їхній батько. Їлина ж, навіть попри смертельну хворобу дочки, «*пішла на роботу в ноч. Приходжу звідти та йду до тої бідної дєвочки, що лежить в больниці. То там день работаю, а ніч сиджу коло дитини. Це пішла я, а завтра Паска. Пішла я на роботу, а приходжу з роботи, а він вже з цими дітьми вдома. Приїхав, привіз. Та й каже: "Набрався я з ними"... Вони його не признають. Я тільки, каже, привів їх сюда* [в барак, де в 1941-му жили Стуси. – *Д. С.*] – *знов тікають.*

Я йому і кажу, що така і така штука, що дитина, дочка, в больниці і без пам'яти. Пішов, відправив її в другу больницю, і вона там Богу душу віддала, на другий день Паски вже...»[57]

[56] Василь Стус. Твори. Т. 3: кн. 1. – С. 171, 391.

[57] Їлина Яківна Стус //Нецензурний Стус. – С. 144.

Пам'ять Василя Стуса свідомо чи несвідомо затирає ці факти, які не потрапили у лист до сина. Він просто не міг, не мав права писати, що не впізнав батька, бо це б кинуло тінь на його зв'язки з родом! Проте реальних спогадів про цю зустріч із батьком, для дворічного Василька – майже незнайомим дядьком, поет не має: «*Пам'ятаю, як мене 1941р.*[58] *тато віз на Донбас – разом із Марусею. Досі пам'ятаю, як пахло в вагоні*»[59]. І це все, що запам'яталося, – запах.

Відчуваючи якусь внутрішню незручність від такої, цілком вмотивованої дитячої непам'яті, Василь Стус додає: «*Пам'ятаю, як тато (дід Семен) повертався з роботи в Рахнівці – це було 1939 р.*[60] *– а я з гори на долину (геть крута гора!) біг йому назустріч – аби впасти в його долоні, а він мене піднесе над собою*»[61].

Цей Великдень справді був чорним для родини Стусів, яка вже втратила своє місце в селянському світі, але ще тільки почала здавати іспити на право існувати у світі індустріальному. Батьки Василя таке воліли не згадувати, сам поет цю прірву між світами воліє представити крізь свідомість 2-річного хлопця: «*Пам'ятаю, як сміялися жінки донецького бараку, що я хвалився, ходячи в довгій сорочечці: "цю сорочечку мені бабуня пошила, з кишенькою" – казав я, а їм було чогось відрадно*»[62].

Після переїзду в Сталіно Стуси мешкали в гуртожитку «сто сьомого» заводу, в окремій комірчині, де сяк-так містилася вся родина. Служби, кухня – спільні для цілого поверху.

Однак селянська звичка мати власний дім і не жити в хліві спільного мешкання змусила батьків малого Василя навіть попри горе від втрати старшої доньки взятися за спорудження власного дому. Попри всі донбаські біди про можливість повернення на Вінниччину навіть не думали, бо, як казала Їлина Стус, до Сталіно «*нас таке горе загнало...*»[63]

У цьому розпачливому слові ніби сконцентровано всю трагедію українських селян, народжених на межі XIX і XX століть: звиклі до тяглости й відповідальности перед землею, на якій споконвіку жили їхні предки, вони не могли психологічно змиритися з нищенням традицій, але, тікаючи з колишнього раю, все життя мучилися спогадами про малу батьківщину, залишаючись чужими незрозумілому монстру індустріалізації та міській культурі, де виростали їхні діти.

У цьому процесі розселянення України родина Стусів була доволі типовою й

[58] У тексті листа – 1940 р.

[59] Василь Стус. Твори. Т. 3: кн. 1. – С. 345.

[60] Найімовірніше, – нашарування пам'яті або й свідома містифікація. Бо 1939-го минув майже рік, як Семен Стус завербувався на роботу в Донбас, і, отже, його не могло бути в Рахнівці. Така зустріч між батьком і сином 1939 чи 1940 рр. могла відбутися лише тоді, коли Семен приїжджав у село, аби забрати дружину. Відтак, аби зробити приємне мамі, яка сяк-так годувала дітей лише завдяки донбаським посилкам чоловіка і шепотіла синові на вухо: «Тато приїхав, тато приїхав!», 1,5–2,5-річний хлопчик справді міг кинутися в обійми забутого батька.

[61] Василь Стус. Твори. Т. 3: кн. 1. – С. 346.

[62] Там само. – С. 345.

[63] Їлина Яківна Стус //Нецензурний Стус. – С. 143.

мало чим різнилася від інших. Єдина, хоча насправді й надто істотна річ, – Семен не пив і мав надзвичайну повагу до освіти, яку йому самому не вдалося здобути. А тому в родині панував культ знань і допитливости. Набутими ж знаннями діти значно з більшою охотою ділилися з батьком, аніж із мамою.

Цілком можливо, що саме ця селянська впертість батьків, які попри тиск оточення не зреклися віри (хоча до церкви ходили вкрай рідко), мови (живої, а не літературної) та традиційних українських цінностей, дозволило малому Василеві вперше відчути свою інакшість, якусь окремішність від інших і прискорили усвідомлення себе як особистости. Певною мірою цьому сприяв і той факт, що батьки Василя були вже немолодими людьми й не мали жодних честолюбних інтересів, що б неминуче примусило їх докорінно змінювати стиль життя. Вони просто хотіли вижити й вивчити дітей, а для цього вистачало просто працювати. Це годувало, і годувало непогано. Болісна втрата найстаршої доньки примусила їх навіть піти на додаткові витрати і, аби врятувати менших дітей (бо хто дасть ґарантію, що якась інша інфекція не забере котрогось із них?), найняти кімнату в будинку на вулиці Ударній. Щоправда поставити власну хатину за ті кілька місяців, що залишилися до війни, Стуси не встигли.

Раннє дитинство Василя припало на роки війни, про що поет згадує побіжно й доволі нейтрально:

«Пам'ятаю початок війни, як відступали наші. Сусід-татарин зарізав лошака – гарного, молоденького – на моїх очах перерізав горло. Я плакав – так було шкода. А вже як він, сусід, хотів мене нагодувати м'ясом тим (смерділо на ввесь коридор!) – я ревма ревів, аби не присилував до такого гріха: їсти гарного лошака.

Пам'ятаю кролів, що їх ми тримали в час війни. Чомусь поздихали – ще сліпі. Трупики лежали в болоті – ой, як мені було сумно! Тоді я не хотів жити – так було гірко й скрушно – за кролями!»[64]

Почалися два непрості окупаційні роки, коли треба було просто виживати й нічого не планувати наперед, адже ніхто не знав, чим уся та катавасія закінчиться. Семена Стуса за віком до війська не взяли, а годувальник у родині – таки значна полегкість. Було непросто. Однак – не гірше за інших. Судячи зі спогадів, найбільшою бідою в часи війни стала втрата могили сестри Палажки: «*Ми боялись іти на кладбище,* – згадувала мати В. Стуса, – *бо два хлопці ішли з кладбища, німці їх вбили. Не маєш права ходити. І так ми не ходили, і так ми не знаєм до сіх пор, де вона похована. Замісили там, затовкли*»[65]. Коли закінчилася війна, на місці колишніх поховань була лише столочена земля, де годі було відшукати слідів колишніх поховань.

[64] Василь Стус. Твори. Т. 6: кн. 1. – С. 345. Сестра Марія натомість стверджує, що в «час війни ми жили на квартирі і нічого не тримали... Були в батька кролики, коли він в Рахнівці ще жив...» (Марія Чередниченко //Нецензурний Стус. – С. 166). Можливо, ця дитяча фантазія Василя в образній формі закарбувала в його пам'яті втрату батьками чогось суттєвого, чого малий хлопчина ще просто не міг осягнути розумом.

[65] Їлина Яківна Стус //Нецензурний Стус. – С. 144.

Упродовж 1942–43 років задля того, аби вижити, батькам Василя довелося зміняти на харчі все, що мали. «*Міняти ходили тато з старшим сином Ванєчкою*»[66]. Наприкінці окупації родина остаточно залізла в злидні.

Не обіцяло полегкости й визволення. Ставлення до «осіб, які перебували на окупованій території», в Радянському Союзі було доволі жорстке. Відтак знову виникла потреба доводити лояльність до влади.

1944-го до Стусів знову прийшла біда: загинув брат Іван.

«*Пам'ятаю, як 1944 р.*, – писав В. Стус, – *ми садили кукурудзу на полі, викопуючи полин по цілині. Я накидав зерня в ямки, а мама (бабуся Їлинка) і брат Їван копали…*

Пам'ятаю, як поранило брата Ївана. Як він лежав – з відбитою ніжкою лівою і вирваною осколком лівою щічкою. Спав наче, коли ми з мамою знайшли його. "Це на мене зорі з неба посипались", – промовив він, коли мама, не зронивши сльози (бо затерпло серце їй), розбудила його і прикладала ніжку, наче б ніжка ще могла прирости. Більше він не приходив до пам'яті.

Я прийшов додому сам – де була Маруся. Ой, як я не хотів їй казати про біду! А коли ми видерлися з нею на вікно (може, виглядаючи батьків), я набрався сміливости й переповів їй, що сталося з Їваном. Плакали обоє, а через кілька годин Їван помер. Йому було 15 років… Пам'ятаю, як мене підвели на цвинтарі до тіла – востаннє поцілувати. А я бачив лише родимку на правій щічці його і не хотів, геть-геть не хотів – ні цілувати, ні прощатися – з Їваном і його родимкою»[67].

У 1944-му Стуси змушені були знову повернутися до бараку хімзаводу, бо платити за оренду кімнати в селищі не було чим. Восени пішла до школи сестра Марія. Але коли старшим дітям Семен з Їлиною таки могли купувати книжки, справляти добрий одяг, аби «все було як у людей», то Марії довелося іти в тому, що було. І єдине, чим напучував Семен свою дочку під час навчання, були слова: «*Не будеш вчитися – підеш на залізну дорогу кайлувати*»[68].

Життя тривало. Не маючи бажання сидіти вдома самому – тато й мама на праці, а дитячі садочки відразу після війни були завеликою розкішшю, – малий Василь

[66] Марія Чередниченко //Нецензурний Стус. – С. 167.

[67] Василь Стус. Твори. Т. 6: кн. 1. – С. 346. Марія Чередниченко так згадує про цей випадок: «Тоді після війни займали городи. Земля була цілинна. Ту цілину копали. Брали десять-п'ятнадцять соток. І на цій цілині садили. То кукурудзу, то картоплю. Що мали... Тоді мама пішла і Ванєчка... зайняли участок, а пішли туди інші люди. Мама каже: "Ванєчка, ти піди вернись і скажи, що ми тут зайняли місце". Бо вони ще... тільки... ніби позначили... І він вернувся. А там було після війни... воронки... Ями такі. І в тій ямі хлопчаки розряджали бомбу... І коли він тільки порівнявся... вибух. Від одного хлопчика, що розряджав, то тільки шматки знайшли. І другому, кажуть, голову знесло, а тулуб біг ще. А в нього <Івана> щоку вирвало, в серце попало і ніжку відірвало. А мама як побачила... не могла навіть уявити якось згаряча, що це її син. А він каже: "Мамочко, не плач. Це судьба моя така". Він це сказав, а вона як заплакала. І в неї тоді дуже серце захворіло. Тоді викликали швидку допомогу. Поки ж ще викликали. Це ж в полі було... І його забрали. Декілька годин ще жив. Три, чи чотири, чи п'ять» (Марія Чередниченко //Нецензурний Стус. – С. 169).

[68] Марія Чередниченко //Нецензурний Стус. – С. 164.

подався до школи за сестрою. Читати він умів: під час війни робити було нічого, розваг – жодних, от і довелося вивчити зі старшим братом Іваном, батьком та мамою грамоту, аби сяк-так бавити себе книжками, які вдавалося знаходити.

Вчителька сприйняла ситуацію спокійно, тим більше що найменший Василько доволі швидко став її кращим учнем. Допомогла й добра пам'ять учителів про брата Івана, який був одним із кращих учнів. І лише коли вдарили морози, вчителька почала турбуватися й вирішила переговорити з Їлиною Яківною: «*Ми й не знали з дідом, що він в школу ходить... я кажу: "Васєчка, синок, ти сиди". А в нас там набрали, як то ми, хохли, землі, засівали там кукурудзу, то, сьо. А я їду за тою кукурудзою, кажу: "Ти, синок, сиди коло хати, нікуди не йди". А на другий день приходить Маруся зі школи й каже: "Мам, вчителька передала листок"... явиться, значить, туда. Вона жила, та вчителька, близько.*

Я приходжу раненько, бо сама їду на город, а хлопця лишаю вдома малого. Ще нема йому шість год. Має бути на Рождєство... Я їй сказала, що Стуса Василя мама. "А чо він босий в школу ходе?". А я кажу: "Я не знаю. Він в школу не ходе, йому шість год нема". А він вже газету читає. Я кажу: "Я не знаю, чого він ходе в школу. Я всігда в роз'єзді, на городі, то туда, то сюда, а його оставляю за хазяїна. А чого він прийшов у школу, то я не знаю. Нащо ж ви його приймаєте?".

А вона каже: "А ви знаєте, що я вам скажу, пускайте його в школу. Нехай іде"»[69]

Якою бідною не була родина, а таки пошили йому костюмчика й відвідини Василем російськомовної школи № 150 набули леґітимности.

За 1944–1946 роки Семенові з Їлиною таки вдалося поставити на виділеній для них земельній ділянці невеличку однокімнатну хатинку[70]. Там і оселилися вчотирьох. Аби збудуватися, Семену довелося взяти позику в 10 000 старих рублів. Матеріал на фундамент добували на численних руйновищах Донецька, і після виснажливої зміни, адже війна і відбудова тривали, Семен Дем'янович закладав фундамент майбутнього родинного дому, добудовувати який довелося вже після п'ятдесятки. Усі гроші, які він заробляв на праці, з'їдала позика й будівництво. Врешті його здоров'я не витримало. В 1946-му довелося Семенові їхати лікуватися до Монастирища. Коли Їлина Стус проводжала чоловіка в дорогу, то навіть написала листа своїй мамі: «*Відправила Семена на курорт, але не знаю, повернеться він чи ні. Може, я відправила його назавжди*»[71]. Але доля чи почуття обов'язку – збудовано ж лише кухню – допомогло вижити й повернутися.

Зима 1946–1947 років була найважчою у Василевому дитинстві: батька немає, мама ледь-ледь щось заробляє, і він сам-один[72] мусить миритися з цією дикою несправедливістю світу:

[69] Їлина Яківна Стус //Нецензурний Стус. – С. 145.

[70] У донецькому дворі родини Стусів-Чередниченків по вул. Чувашській, 19, ще й досі стоїть те перше, зведене власними руками, житло Стусів у Донбасі – невеличка однокімнатна кухня.

[71] Марія Чередниченко //Нецензурний Стус. – С. 166–167.

[72] Сестру Марію ще в березні 1946-го на цілий рік забрала до себе у Рахнівку тітка. Детальніше див.: Марія Чередниченко //Нецензурний Стус. – С. 166.

«Коли мені було 9 літ, ми будували хату[73]*. І помирав тато – з голоду спухлий. А ми пхали тачку, місили глину, робили саман, виводили стіни. Голодний я був, як пес. Пам'ятаю коржі зі жмиху, які пекла мама, а мені від них геть боліла голова*[74]*. То був мій 3–4 клас. Тоді, на тій біді, я став добре вчитися. Вже 4-й клас скінчив на відмінно – і до кінця школи мав похвальні грамоти, де в овалах були портрети Леніна і Сталіна.*

Усе дитинство моє було з тачкою. То везли картоплю з поля, то з мішком я ходив на городи – рвав траву – чи то для корови, чи то для кози, то возив вугілля, збиравши на териконі. Тяжко – жили мало не лопали. А мусиш пхати тачку. Пам'ятаю, як плакала мама, бо в неї була одна подерта – латана-перелатана сорочка, а ми з Марусею ходили бозна у чому[75]*.*

Пам'ятаю, як 1946–1947 рр. пас чужу корову – за це мене годували. Я знав, що мама голодна – і не міг їсти сам, просив миску додому, аби поїсти з мамою разом. Колись поніс миску, а мама стала сварити мене дуже тяжко, плакала, казала, аби я так не робив більше. Бо їй дуже хотілося їсти – і дивитися на їжу їй було тяжко. А мені ложка не лізла до рота.

Пам'ятаю, як першого костюмчика мені мама пошила сама – десь у четвертому класі. І я дуже пишався ним – із чорного полотна»[76]*.*

Страшна бідність дозволила чіткіше самоідентифікуватися: коли не хочеш втратити власної гідности, батьківське горе не можна ні дарувати, ні забувати про нього.

Попри всі прикрості, біда пов'язувалася лише з домом. Школа була ніби іншим світом, який вабив і обіцяв широкі перспективи майбутнього. Просякнута ідеологією радянська освіта була сформована таким чином, що разом зі знаннями дитина поступово здобувала й уміння бачити світ під «правильним», радянським, кутом зору. Тому нічого дивуватися, що наприкінці 1940-х Василько став щирим піонером, який «*дуже вірив книжкам. Те, що в книжках, то він вважав, що все те правда... Він тоді дуже поважав Леніна, Сталіна. Він тоді як ручку підняв, каже: "За Леніна, за Сталіна!" Люди, що там* <на зльоті юних піонерів> *стояли, кажуть: "Ето, навєрно, син какого-то райкомовца ілі обкомовца"*» [77].

Пізніше Стус соромитиметься навіть згадок про подібні миті щасливого дитинства, але поки саме віра в усе прочитане й опановане рятувала його від ерозії душі,

[73] Мова про зведення хати з кількох кімнат, яку батько Василя почав зводити, очевидно, на початку 1947 року.

[74] Аби якось боротися з головними болями, яких після смерти дочки Палажки батьки дуже боялися, треба було пити риб'ячий жир. А що Василь цьому вперто опирався, то тато Семен вигадав платити йому за кожну ложечку по 10 копійок. На зібрані в такий спосіб гроші Василько купував книжки, яких після війни батьки не мали. Детальніше див.: Їліна Яківна Стус //Нецензурний Стус. – С. 145.

[75] Така ситуація з одягом для дітей зовсім не характерна для довоєнного часу, коли Семен і Їлина дбали, аби діти мали належний одяг.

[76] Василь Стус. Твори. Т. 6: кн. 1. – С. 346–347.

[77] Марія Чередниченко //Нецензурний Стус. – С. 171.

не дозволяла зачерствіти, за читанням та відкриттям нового допомагала забути про постійне відчуття голоду. Книжки стали його єдиною відрадою, бо лише в них добро завжди перемагало зло: *«Пам'ятаю, що перші книжки, які я бачив, це історія давнього світу (кольорові карти, кольорові малюнки з життя єгиптян, греків, римлян). А першу книжку, яку я прочитав, це "Кленові листки" (так, здається, звалась) Василя Стефаника. Це я взяв у бібліотеці – першу в житті книжку!*[78]

Пам'ятаю, як у 4 класі читав «Мать» М. Горького – і радів, який славний Павло Власов. Пам'ятаю, як тоді ж читав М. Островського «Как закалялась сталь» і «Рожденные бурей». Остання пахла дуже нафталіном. Її дала мені дівчинка, з якою мене посадили за одну парту (кілька днів вона ревіла – пхинькала).

І десь тоді я вирішив; що й сам буду такий – як Павка Корчагін, як Павло Власов, аби людям жилося краще. І ще хотів – тяжко вчитися, бо жити – тяжко. Мамі – тяжко. Татові – тяжко. То й мені має бути тяжко – аж доти, поки й татові й мамі не стане легше, аж доки всім людям на світі не стане легше жити»[79].

Але, навіть перебуваючи в полоні ідеологічних облуд, малий Василь не втратив здатности бачити світ. І те, що він бачив, ставило перед ним чимало питань, яких кожна дитина з почуття самозбереження прагне уникати. Але рано чи пізно вони нагадують про себе, і ти – людина, вихована на добрій лектурі, що формує сильні характери – переборюєш свій страх спонтанним і надривним зусиллям. Та й чи може бути інакше, коли постійно бачиш зіткнення «своїх» і «чужих»: одні недоїдають, інші завжди мають хліб із маслом, хоча ніколи в житті нічого не вирощували; одні ходять бозна у чому, інші вибирають у що краще одягтися; одні мають зчорнілі лиця й натруджені порепані руки, доглянутість інших завжди приємно вражає... Одне слово – вічна вкраїнська біда, підбита обридлою кіптявою безнадійности.

Цей дивний поділ світу значно посилився влітку, коли Василь (іноді навіть із мамою, яка хоча й не любила Рахнівки, але таки вибиралася туди час від часу) їздив до рідного села: «*Пам'ятаю, як 1951 р. я їздив у село, до бабуні. Збирав колосся – по стерні. За мною гнався об'їждчик – я втікав, але він – верхи на коні (безтарка з парокінню) – наздогнав мене, став видирати торбинку, а я кусав його за його гидкі червоні руки. І таку злість мав (13-літній хлопчик!), що одібрав торбу. А другого дня стерню зорали*»[80].

Цей перший (можливо, дещо перебільшений та героїзований спеціально для сина) протест 13-літнього хлопця не аж такий безневинний: існування й життя людини, яка живе в постійній атмосфері непевности й страху, неминуче мусить потворити свідомість: чи то примирюючи її з дійсністю, що, судячи з наявности у Стуса віршів про Сталіна, таки відбувалося, чи то спонукаючи протистояти їй, або просто байдужіти до всього, бо що вдієш? Проте щось значно сильніше за страх, те, що інколи називають життєвим стрижнем, уже виказувало себе, вимага-

[78] Звичайно ж далеко не першу, але в контексті дидактики листа до сина жодне перебільшення не є надмірним.

[79] Василь Стус. Твори. Т. 6: кн. 1. – С. 347.

[80] Там само.

ло рахуватися з собою, бо лише так, ніби граючись із загрозою неминучої покари аж до ув'язнення, про що Василь не міг не знати, можна було не втратити самоповаги. До себе, до батьків, до їхнього світу, який залишався своїм навіть попри всю вторинність і забитість. Цей напівусвідомлений вибір дав можливість з часом дистанціюватися від шкільного офіційного життя, привчив сприймати державні ритуали за необхідну облуду, своєрідну жертву, яку мусив таки приносити як плату за навчання.

Але Василь перебував під знаком долі, яка і давала шанс виявити характер у ситуаціях реального життя, таким чином кшталтуючи його, і, водночас, оберігала свого обранця, не дозволяючи ситуаціям набувати крайніх форм протистояння.

Коли семикласник Стус проводив літо 1951 р. у Рахнівці, він, природньо, нічого не знав про опубліковану 2 липня редакційну статтю в ґазеті «Правда» під назвою «Проти ідеологічних викривлень у літературі»[81], в якій московські партійні ідеологи «громили» вірш В. Сосюри «Любіть Україну». Цією статтею фактично розпочалася ідеологічна війна проти виявів національного в українській літературі, війна, що йшла не лише на сторінках центральної (що, врешті-решт, закономірно), а й національної республіканської преси.

Певна річ, ті відібрані в об'їждчика колоски збіглися з черговим погромом національної культури цілком випадково, однак таких «випадковостей» у долі Василя Стуса назбирується чимало, і коли перший напівусвідомлений вияв протесту, що співпав із початком погрому українського письменства слід визнати звичайним збігом обставин, то пізніші співпадіння провокують ставити питання про закономірність. І хоча було б певною натяжкою категорично твердити про відчуття Стусом особливих кризових явищ у національному житті, але я не знайшов жодних інших задовільних пояснень тому факту, що Стус завжди починав обстоювати національну гідність тоді, і може лише тоді, коли більше було нікому, а атмосфера страху особливо посилювалась. Бо «коли не я – то хто»?

Набута в дитинстві звичка лише тимчасово відпочивати від постійного долання труднощів гартувала характер і привчала саме до життя, в якому все доводиться здобувати самому. Це можна було б назвати навіть безперспективністю, але перспектива в Стуса таки була, і то – доволі значна, але ще хлопчиком Василь ачи вгадав, ачи відчув, що ота перспектива неминуче пов'язана з політикою *«більшої чи меншої національної зради»*. Останнє пов'язувалося з батьками, переступити традицію яких він був органічно не здатен. А що якогось виходу з ситуації він не бачив, то ще з дитинства мріяв про геологорозвідку.

Уже багато сказано про те, що життьові реалії доволі рано примусили Василя Стуса усвідомити протистояння «своїх» та «чужих». І тому його дедалі сильніше вабила культура, яка дедалі більше здавалася йому такою собі зоною справжности і єдности світу. Саме в сфері культури (але лише в ній) він справді був людиною Всесвіту. Стус хотів працювати – і готовий був тяжко працювати, – аби лишень

[81] Див.: В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Репринцев. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – С. 510.

здобути відчуття причетности до цієї сфери й не залишитися непосвяченим дикуном.

Це на перший погляд протиприродне роздвоєння Василевої особистости до цього часу залишається однією з незбагненних таємниць його натури:

Тож не дивуй мені. Тож не дивуй-бо, не
дивуй мені. Спокійно геть од мене,
таке життя нестримне і шалене,
лиш я холону в цій самотині
і зацвітаю в потойбічні дні,
які повернуть суть мою без мене,
і заквітує дерево зелене
по той бік сонця. В глибу глибині
світів заблуклих. Думи загудуть
і барвами замерехтять співзгуччя,
і явиться нам вічність, як падуча,
і ніби круча прямовисна путь
накаже йти в незнане. Бо грядуть
віки по нас. По наших душах стогнуть.
Криві серця і погуки страстей
аж порскають, коли стає Антей
і вже ось-ось весь небокрай посовгне,
от-от напасник той гіперборей,
як у журбі вся суша одвологне
від раю до пекельних емпірей.
Гряди за мною, зірко світова,
о зірко світова, гряди за мною,
над покриком і сяєвом і тьмою,
гряди, гряди, гряди, заледь жива[82].

Намагаючись знайти пояснення цього дивного поєднання національно-традиційного й космополітичного у сфері культури, дещо несподівано зашпортнувся за думку, що насправді жодного протиставлення не існує. Бо коли *«світ – то таночок всіх людей, що взялися за руки»,* то неможливо й неприродно уявляти, що всі люди (культури) водночас можуть долучитися цього танцю. А тому відважний неґоціант, який поставив собі за мету спродати оптом найвищі здобутки свого народу, аби в такий спосіб долучитися до танку, неминуче має зустрітися з тисячею пасток на своєму шляху. Врешті-решт, тут не важливий навіть результат, – важливе прагнення, а воно у Стуса було. Ще з дитинства він збагнув, що не можна причаститися цього вогню з «чорного ходу», тобто через входження в імперську культуру, а тому шлях для нього був лише одним: перекодувати національне в загальноуніверсальні смислові коди, аби стати танцюристом, а не імітатором.

[82] Василь Стус. Твори. Т. 3: кн. 2. – С. 133–134.

А коли так, неминуче мусиш повертатися до прапервнів, до основ, до найглибинніших культурних пластів, бо лише там можна відшукати той трагічний хибний поворот, коли було збочено з рокованого Богом, світом, природою чи чимось іншим шляху. І жоден модерн, жодне підпадіння впливам чужої моди тут не зарадить: треба шукати свою нитку Аріадни до того всесвітнього танку культур, в якому є місце для всіх. А щоб не зблукати, не піддатися спокусі збочити на манівці, треба утримувати в собі відлуння найвищих людських здобутків, повсякчас роздмухуючи *«давно погасле багаття»*, яке хтось мусить живити зусиллям волі. І хоча цей труд подібний до Сізіфового, але що ж, – *«можна все на світі вибирати сину, вибрати не можна тільки батьківщину»*[83].

Очевидно, саме в цьому пошуку причетности до світу, який давно відкинув тих, хто залишився на узбіччі торного шляху цивілізації, й варто шукати зони народження того надмірного холоду відсторонення, яким віє від пізніх Стусових віршів.

Це дещо ускладнене пояснення спровоковане розумом, а не почуттям – лише для того, щоб пояснити гармонійну цілісність тексту вже зрілого Стуса. А Стус-юнак більше довіряв власним емоціям і чуттям, які ніби оґранювали його розум, допомагаючи інтуїтивно шукати себе. Сприяли цьому й різноманітні можливості ситуативних реалізацій та випробувань, які спонукали до постійного вибору, а Василь був достатньо здібним учнем, який вмів користатися зі своїх шансів. Власне, ця дивна спрага вчитися й відбуватися (пізніше Василь Стус назве цей процес квітуванням) є другою важливою особливістю характеру, яку плекав у собі юнак.

Зрештою в тому, що поет свідомо формував свій характер, немає нічого дивного, це повинна робити кожна цільна особистість, яка без такої саморефлексії просто не відбудеться. Дивно те, що він почав робити це так рано: *«Коли я прочитав «Мартіна Ідена» Джека Лондона (це десь у 5–6 класі) – світ мені перевернувся. Як мучилася людина, а змогла перевершити всіх, хто купався в молоці! І все тяжким тру́дом (тру́дом, сину, наголос на "у́"!), і все – солоним кривавим потом.*

Пам'ятаю, як зробив першого приймача – сам! Дроту не вистачило – і я слухав навушники на морозі, в холодному сараї, вбравши на себе все, що міг. І той детекторний приймач веселив мою душу. Чомусь запам'яталося надовго, як Б. Гмиря співав такої пісні:

Сбейте оковы, дайте мне волю –
я научу вас свободу любить.

Було багато інших пісень, але вони пішли за водою, як солома чи тріски. А ця – запам'яталася. Десь у 4–6 класі я майже весь "Кобзар" знав напам'ять»[84].

Василь Стус орієнтує сина на життєві зразки, які були пріоритетними й для нього, вчили жити, а не пливти, як він любив повторювати, за течією життеплину.

---

[83] З вірша Василя Симоненка.

[84] Василь Стус. Твори. Т. 6: кн. 1. – С. 347.

Навіть у зрілому віці поета вабить героїко-романтична література, в якій самостверджуються сильні та цільні особистості, здатні кинути виклик добі. Все інше – літературщина, література для слабких, для таких «як всі», для «безнебних», для «ні риба – ні м'ясо». В цьому Стусове світобачення перегукується з поглядами Івана Франка, який на початку минулого віку критикував «молодомузівців» не так за естетство, як за непроплачену попередниками розкіш витрачати себе на деталі, які ще не склались у цілісність.

«І вже я був у 8–9 класі. І вже мріяв про геологорозвідку, бо марив мандрами. Любив мандрувати, любив самоту, любив дивитися, як заходить сонце, як розказує ліс свою ветху казку, як грає сонце на воді, любив, сівши на козу (це з залізного грубого пруття такі санки... нестися річкою – проти вітру, проти снігу, проти темені, проти невіді.

Музикою я марив. У 7 класі за "похвальну грамоту" тато купив мені гітару. Я спочатку навчився грати "Взяв би я бандуру", потім кілька старих романсів, маршів. Але все було не те. І тоді я брав гітару – і грав – на одній струні – своєї. Все, що я чув, за чим тужив, чого прагнув – усе вигравав. І забувався геть. Так міг програти 2–3 години – і не чезти, коли збіг час. Це було й пізніше, вже в інституті[85]*.*

Пам'ятаю, як уперше пішов до філармонії. Пам'ятаю, як прослухав цикл лекцій про Бетговена – всі 9 симфоній і чимало концертів. А які пречудові його сонати! І яка це була людина! Все життя – в горі, в нещасті, в муці – і він – один проти цілого світу – перемагає! Тобто, не поступається напасникам, а йде напролам: або світ прийме таким мене, як я є, як мене породила мати – або вб'є, знищить мене. Але я – не поступлюся! І з кожної миті своєї, з кожного почуття й думки своєї зроблю свій портрет, тобто, портрет цілого світу: хай знає цей світ, що душив, гнув мене, що я вижив, зберігся, доніс до людей усе, що хотів...

І Бетговен перевернув мені душу... Як я шкодував, що через бідність моїх батьків не можна просити їх, аби купили мені скрипку чи фортепіано. Яке там фортепіано, коли мама чи не щомісяця сушила собі голову: і до кого б піти позичити кілька карбованців, аби протягнути до зарплатні татової, якої ніяк не вистачало!

Як тільки міг, я допомагав батькам – під час канікул "відпочивав" на залізниці, де міняв шпали, рейки, бив "костилі", вантажив рінь (щебінь). Нароблявся – мало не падав. А проте 400–500 карб. старими грішми до татових 600–700 щось і важило, все якась допомога»[86].

В усьому тексті листа – жодного відступу від чітко обраної схеми: романтика плюс бідність, злиденність батьків. І лише в нашій приватній розмові, коли я почав говорити на теми, які давно дратували і в шкільній програмі, й у загальній то-

---

[85] Захоплення гітарою у Василя Стуса вимушено перервалось лише у війську, де він втратив фалангу пальця лівої руки. Проте, навіть втративши можливість грати на цьому інструменті «для публіки», він інколи награвав щось «для себе». Так, 1978 року в сел. ім. Матросова Магаданської області В. Стус награв на одній ґітарній струні, а потім і записав у блокнот дружини мелодію до вірша «Остання пісня».

[86] Василь Стус. Твори. Т. 6: кн. 1. – С. 348–349.

нальності українського життя: «Ну чому ці українські письменники такі ущербні, бідні, плаксиві, трагедійні?» – Тато не витримав. – «Ну, звісно ж, дитинство в мене було добре. Важке, з трудом і потом, але й з веселощами».

Але ця правда – для приватного життя, а на папір лягає лише добре продумана концепція «високого» життя, що чимось скидається на аґіографію. В інтерпретації зрілого Стуса, здається, втрачає самостійну цінність навіть перше кохання, що трансформується в значно важливіший сюжет – вплив на подальший вибір долі: «*І от: був 9 клас і мені подобалася дуже одна дівчинка. І здавалося тоді, що це живий янгол... І я захотів бути гідним цього янгола, тобто, вести таке ж янгольське життя. І я став більше читати. І якось я натрапив на Франка, його поему "Мойсей". Це прекрасна поема. Як і вся історія з Мойсеєм – прекрасна. Довго-довго народ Мойсея жив у єгипетській неволі. А він, син заможного, здається, батька, купався в молоці при дворі фараона. А перед ним ходили в рабстві його брати по крові – раби-євреї. Життя розпанькало Мойсея, але не вбило совісти й чести. І коли йому виповнилося 40 років – він підняв свій народ, щоб вийти з неволі. І збагнув своє гидке минуле, коли його вчили гнути своїх братів, а він вчився, віривши, що все так і є, як вчать.*

Не на теє ти вчивсь
У єгипетській школі,
Щоб, навчившись, кайдани кувать
Нашій честі та волі.

І Мойсей виводить свій народ із неволі – через пустелю, через голод, муку, безводдя й безхліб'я...

І після прочитання цієї поеми я забув свою геологорозвідку, а став літератором»[87].

Акцентувавши у листі головні події, які сформували його саме таким, Василь Стус ніби протягує своїм читачам ниточку до розуміння себе зрілого: мене треба сприймати саме в цьому, а не якомусь іншому контексті. І хоча з того часу вдалося довідатися ще й про деякі інші деталі його шкільництва, проте вони майже нічого не додають до сказаного. Єдине, на що варто звернути увагу, то це між іншим промовлене під час розмови з сином: «*ще у школі я почав щодень влаштовувати собі сповідь. Що за день зробив доброго, що – злого...*» А що такий самосуд надто жорстокий не лише для підлітка, а й для дорослого, то не важко збагнути, що вчинків, за які доводиться червоніти перед самим собою, Стус навчився не робити доволі рано. Це жорстке вміння постійно бачити себе збоку дозволяло не збочити, не відступитися від обраного кодексу гідности й чести, що для Стуса важило значно більше, аніж будь-що інше. І коли пізніше в суперечність з приватним кодексом Стуса увійшов кодекс карний та горе батьків і дружини, перший виявився важливішим, і поет до скону тримався його, аби не зрадити себе-хлопчика, який із тисячі доріг зумів вибрати дорогу своєї долі.

[87] Там само. – С. 349–350.

Пізніше, в передмові до збірки віршів «Зимові дерева», Василь Стус підвів підсумок свого шкільництва: *«Шкільне навчання вадило. Одне – чужомовне, а друге – дурне. Чим швидше забудеш школу, тим краще. В четвертому класі щось заримував про собаку. По-російському. Жартівливе. Скоро минуло. Відродилося в старших класах, коли прийшла любов»*[88].

Можна сказати, що «гарне дитинство», як схарактеризував його сам поет, виховало українця, який відчував свою причетність до цілого світу. І хоча в 1954-му він все ще залишався патріотом своєї країни, але вроджений анархістичний вітальний дух і почуття справедливости допомогло Василеві здолати віковічну «прибитість» і страх перед світом, що міцно вкорінилися в душах українських селян після голоду 1933-го, репресій 1920–1930-х та воєнного лихоліття, реальним наслідком чого стало те, що всі селянські діти десятиліттями змушені були змивати з себе тавро другорядности. Переважна більшість з них була така щаслива, що потрапила до інституту чи на роботу до міста, що відчувала потребу повсякчас дякувати за це, на довгий час перетворюючись на істоту-боржника. Стусові за це було соромно. Коли він стикався з фактами зверхности, його душу переповнював гнів, а що нічого змінити було не в його силах, то він ще вище задирав своє гостре підборіддя, ніби його гордість могла повернути почуття самоповаги мільйонам таких же, як і він, молодих людей, яким часто було навіть зручно жити саме так. Ця гордість стала його птахом душі, тим нестримним поривом, який виніс юнака, що закінчив школу зі срібною відзнакою, у широкий світ.

Люде мій! О кріпаки комуни!
В майбуття втелющені цвяхи!
Вам усім несуть дубові труни –
тільки б до могили дожили!
Кріпаки замучені, нужденні!
Нація безпашпортна моя![89]

Через рік після смерти Й. Сталіна, коли психоз із приводу втрати довголітнього радянського лідера (для когось – «батька народів», для когось – кривавого тирана) минув, і суспільство почало плекати надію на якісь зміни, Василь Стус саме закінчив середню школу. Не можна сказати, що він здобув блискучу освіту, але завдяки власній праці та настирливости його знання були достатньо ґрунтовними. Вибір було зроблено на користь української гуманітаристики, і юнакові залишилося лише спробувати втілити цю мрію в життя. Бо що важать життьові перепони для людини, гартованої в середовищі жорсткої донбаської свободи? Василь Стус мав певність, що нова суспільна ситуація відкриє йому чимало ще вчора закритих дверей.

[88] Василь Стус. Двоє слів читачеві // Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 1. – С. 42.

[89] Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 2. – С. 175.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. ***Бурцейний П., Рубін М.* Вінницька область**. – К., 1967.
2. **Енциклопедія українознавства**. Т. 6. Перевид. в Україні. – Л., 1996.
3. **Вінниччина.** Фотоальбом. – К.: ВФ «Чорлі», 1998.
4. ***Аллен Ван Атта Дональд, Гончарук Олександр, Перротта Луїз.* Українське село на зламі століть.** Соціологічний та антропологічний зріз / За ред. Ю. І. Саєнка. – К.: Ін-т соціології НАНУ, 2001.
5. ***Зенкин Сергей.* Жития великих еретиков**. Фигуры иного в литературной биографии // Иностранная литература. – 2000, № 4. – С. 123–139.
6. ***Павличко Соломія.* Теорія літератури** / Упорядн. Віра Агеєва, Богдан Кравченко. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002.
7. **Лексикон загального та порівняльного літературознавства** / Буковинський центр гуманітарних досліджень. Керівник проекту А. Волков. – Чернівці: Золоті литаври, 2001.
8. ***Шерех Ю.* Друга черга.** – Нью-Йорк, 1978.
9. **Кримінальна справа № 47** по обвинуваченню Стуса Василя Семеновича у вчиненні злочину, передбаченого ст. 62. ч. 1 КК УРСР. Начато: 13 січня 1972 р.; Окончено: 26 липня 1972 р. в 12 томах. Том № 10. – С. 1, 9. Зберігається в архіві СБУ, од. збер. 67524.
10. **Знак нескінченності.** – К.: Факт, 2002.
11. ***Стус Василь.* Твори:** В 6 тт., 9 кн. – Л.: Вид. спілка «Просвіта», 1994–1999.
12. **Стус як текст** / Ред. та автор передмови М. Павлишин. – Мельбурн: Відділ славістики Ун-ту ім. Монаша, 1992, XII + 93 с.
13. **Хейфец М. «В українській поезії тепер більшого нема...»** // Сучасність. – 1981, № 7–8; або в кн.: Не відлюбив свою тривогу ранню... – С. 242–317.
14. ***Рябчук Микола.* «Небіж Рільке» і «син Тараса»** // Критика. – 1999, Червень. – С. 14–19.
15. ***Сверстюк Євген.* На святі надій.** Вибране. – К.: Наша віра, 1999.
16. ***Івашко Василь.* Міф про Василя Стуса як дзеркало шістдесятників** // Світовид. – 1994, Ч. III (16), С. 104–120.
17. ***Москалець Костянтин.* Страсті по Вітчизні** // Критика. – 1999, Червень, С. 4–14; див. також у кн.: ***Москалець Костянтин.* Людина на крижині**. – К.: Критика, 1999.
18. **Нецензурний Стус.** Книга у 2-х частинах. Частина 1. Упорядкування Богдана Підгірного. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – 336 с.
19. ***Григоренко Петро.* Спогади.** Переклад Дмитра Кислиці. – Детройт, Українські вісті, 1984. – 758 с.
20. ***Рубинштейн Леонид.* Книга рекордов Донбасса**. – Донецк: ЕАИ-пресс, 2002. – 304 с.

ЖИТТЯ НАВИРІСТ
(1954–1959)

Бідний плащ!
Що він думає, висячи на кілочку?
(Василь Стус)

Срібна медаль, яку Василь Стус отримав за рік по смерти Сталіна, вабила обіцянкою відкритости всіх доріг, а тому 16-річний юнак майже без вагань зібрав речі та й майнув до Києва – столиці тієї справжньої України, за якою він тужив і якою марив. Сталіно полишалося майже без вагань, адже усвідомлення власної інакшости й небажання «переплавитися» на донбасця, змушували торувати нові путі.

Київ.

Після брудnуватого потяга й облізлої та просякнутої вугільним пилом станції Сталіно громаддя Київського вокзалу не злякало юнака, який приїхав перемагати на іспитах і завойовувати столицю. Перші враження, що так і не вилилися в майбутні вірші, формувалися під впливом зеленого океану київської зелені, яка рятувала від розпеченого асфальту немитих вулиць. Але на зволікання часу не було, і Василь попростував до приймальної комісії факультету журналістики Київського університету.

Такі ж, як і його, юні лиця, недбало приладовані до незґрабних і несформованих кістяків, дещо підбадьорювали: ти не сам у полоні хвилювання, отож, не гайся: уперед, до мрії!

Однак у приймальній комісії якась сіра, невиразна й байдужа постать одразу ніби вшкварила батогом:

– Ти 1938-го?.. Такий малий? Чекай, зараз проконсультуюся, але, здається, ми такої дрібноти не беремо!..

Постать зникла, полишивши розгубленого юнака в клейкій павутині вагань, сумнівів і образ. Останнє відчуття дедалі посилювалося, адже в неукраїнському Донбасі, особливо в школі, він встиг звикнути до поваги викладачів, які щиро шанували цього дивного, добре освіченого юнака з бідної грачівської родини...

Поки сіра постать ходила вирішувати його долю, Василь розглядав старі стіни Університету, уявляючи, як цими ж коридорами за сто років до нього ходили сивочолі викладачі, а яких 25 років тому тут цілком міг в очікуванні лекції стояти й сам Микола Костьович Зеров.

Постать насунула непомітно:

– Зайди в оті-он двері. – І коли він уже рушив, поступово повертаючися від історичних асоціацій до реальности, почув, – Та документи візьми, а то чого доброго ще куди дінуться. Шукай їх потім...

Невеличкий кабінет невідь чому лише посилив гнітюче враження.

– Значить, Ви 1938-го року народження. Юначе, вам доведеться дещо зачекати, бо...

Решта слів провалювалися в густу моторош неочікуваної ситуації, що вибила з-під ніг ґрунт одним фактом свого виникнення. Ні, не таким, геть-геть не таким бачив молодий Василь свої перші іспити, до яких був готовий і майже не хвилювався.

Навіть не дослухавши до кінця мотиви відмови, він згріб папери й вийшов за двері. Незважаючи на все довкола, Василь швидко попрямував до виходу й лише в затишній тіні університетського саду поступово почав опановувати себе.

– Що я скажу батькам?..

– Я ж їхав за перемогою?..

– Чому?..

– І що там говорилося про батьків?.. про низький рівень публікацій?.. та ж вони їх навіть не подивилися...

– Однак соромно, соромно, соромно, що провалився в якесь заціпеніння й не зміг переконати цього – чоловіка? жінку? – в необхідності надати мені шанс. А я ж би його вже використав, я б – використав! Чорт, що на мене найшло?! – Юнак рвучко зірвався з лавки, та знову прикипіти до неї його примусив звук звичної для Донбасу російської говірки, із якої ніби проросла думка, – чому, чому про цю ситуацію я нічого не читав у жодній із книжок? – Зараз книжки видалися йому купою мотлоху, який нічим не допоміг у вирішальний, як тоді здавалося, момент життя.

П'ючи гіркий напій першої життєвої поразки, Василь підняв голову й лише зараз помітив, що сонце хилиться до заходу, а ночувати йому ніде. Треба поспішати до вокзалу.

– Я ще повернусь до вас переможцем, – невідь кому погрозив він і рвучко попрямував у бік вокзалу. – Я ще повернусь, – востаннє кинув оком через плече на червону пляму Університету, яка здалася йому чомусь безформенною купою гною, в якій розчинилися його найзаповітніші мрії.

* * *

1954–1959 закінчував навчання в Донецькому педінституті.
З автобіографії В. Стуса

Усупереч очікуванням, поразка на київських іспитах, батьками сприйнялася спокійно й не без задоволення: як-не-як, а син буде дома.

Документи Василь подав на українське відділення Сталінського педагогічного інституту.

Срібна медаль, видана йому після школи, звільнила від складання іспитів, а тому все літо він пропрацював на залізниці, заробляючи гроші на костюм і радіолу «Україна»[1], що до початку 1990-х стояла в батьківській хаті.

Наприкінці першого курсу – весною 1955-го – студентам було оголошено, що інститутський чотирирічний курс навчання замінено університетським, розрахованим на п’ять років і, окрім диплома філолога, студенти отримають ще й історичну освіту. Доля дарувала Василеві нагоду замість інститутської освіти здобути сяку-таку університетську. Важче було з навчанням, адже змінився не лише статус вузу, а й факультет: філологічний трансформувався в історико-філологічний. А що викладачі мали не надто багато часу для трансформації програм, то просто *«зліпили докупи повні чотирирічні курси історії і філології»*[2], і студентам за п’ять років довелося опановувати повні курси педагогічного вузу як із філології, так і з історії. Проте якщо більшість досить важко витримувала такі перевантаження, то Василь лише радів із такого розширення інститутського курсу.

Наймолодший у групі, Василь доволі швидко завоював авторитет поміж студентів і невдовзі зрозумів, що рівень викладачів не надто відповідає його вимогам. Але що нарікати, треба брати бодай досяжне. Щоранку Василь *«найпершим з’являвся в авдиторії № 38, сідав за першу парту і відкривав якийсь підручник. У нього в портфелі завжди було що читати: Кант, Ніцше, Монтень, Фейєрбах...*

Самотужки вивчив латинську мову. Добре знав німецьку <...> читав Гайне в ориґіналі, без словника. І на лекціях з німецької мови перекладав текст без словника, читав "з листа". Але відповідав тільки українською мовою. Викладач Семерніна прохала Кіру Борисковську перекладати їй російською мовою Васин переклад...

Ніколи не козиряв своїми знаннями, не принижував нас, хоча ми порівняно з ним багато чого не знали. І з викладачами завжди був дуже чемний, поважав їх, навіть коли сам знав більше. Так було зі старослов’янською мовою, мовознавством, порівняльною граматикою: "Я десь читав про це, можливо, сам не розібрався..."[3]», – говорив він викладачам, які мало турбувалися тим, аби стежити за різними новинками зі своєї галузі, добре знаючи, що про головне – зміни ідеологічних вітрів – їм буде сказано на партзборах.

Василь багато часу проводить у бібліотеці, наполегливо штудіює літературу. І хоча курйози на кшталт незнання кимось із викладачів української мови вже тоді гнітюче впливали на нього, однак він навчився абстрагуватися від цього, як неминучого. Поступово Стус завоював авторитет, що дуже швидко почав працювати на нього. Побачивши наполегливість і працездатність студента, Василеві почали

[1] Стус Марія. Славний брат мій // Не відлюбив свою тривогу ранню. Василь Стус – поет і людина. – К.: Укр. письменник, 1993. – С. 12.

[2] Лазоренко Анатолій. Штрихи до портрета Василя Стуса // Не відлюбив свою тривогу ранню... – С. 16.

[3] Зинаїда Конончученко. Згадую добром // Не відлюбив свою тривогу ранню... – С. 13.

давати книги з власних книгозбірень окремі викладачі – знайомий ще зі шкільних часів К. Тесленко[4] та викладач зарубіжної літератури Т. Духовний. Завдяки цим людям 1954–56 років Стус здобув можливість познайомитися з ранніми творами Павла Тичини й Максима Рильського, творчістю заборонених тоді Михайля Семенка та Миколи Зерова, Володимира Свідзінського та Аркадія Любченка, Тодося Осьмачки та Михайла Драй-Хмари. Надзвичайно важливим для усвідомлення реальної картини української літератури, в якій Василь уже тоді готувався працювати, було й знайомство з прозою Миколи Хвильового, Валер'яна Підмогильного, Бориса Антоненка-Давидовича, Володимира Винниченка, драмами Миколи Куліша[5]. Усього цього майбутній поет майже напевно був би позбавлений у Києві, де постійні нагінки «за український націоналізм» виховали у викладачів перестрах перед студентами, у Донецьку ж така можливість була, і Стус максимально нею користався.

Варто наголосити, що порівняно менша пильність радянських карних органів до студентів-українїстів, які навчалися в цьому зрусифікованому краї, позитивно позначалася на їх становленні. Атмосфера страху, спричиненого тиском КДБ, хоча й існувала, але була значно слабшою за ту, яку відчували студенти Києва чи Львова. Залишався більший простір «дозволеного», що активізувало спілкування і зменшувало страх перед всюдисущим стукачем. І хоча в колі одногрупників Стусу й доводилося стежити за тим, аби не бовкнути чогось зайвого, бо сумнівів у тому, що хтось із групи є інформатором, бути не могло, проте за п'ять років така «присутність» не мала для юнака фатальних наслідків. Цілком ймовірно, що причиною такої «непильности» була банальна вайлуватість і байдужість самого завербованого, але в умовах СРСР це означало, що не було обов'язкової для виконання рознарядки виявити певну кількість антирадянської молоді – план є план! – що майже напевне мало місце в традиційних українських центрах. І це цілком зрозуміло, адже ідеологічні керманичі теж досить добре усвідомлювали, що кращі й найбільш затяті їдуть до Львова чи Києва.

1954-го, коли Василь Стус лише вступив до педінституту, там, за висловом його інститутського, а згодом – і київського, приятеля Олега Орача, *«ще витав дух Івана Дзюби»,* який випустився з цього вузу дещо раніше. Одночасно зі Стусом у Сталінському педі навчалися такі відомі в українській літературі постаті, як Олег Орач, Володимир Міщенко, Анатолій Лазаренко, Василь Захарченко, дещо пізніше там упродовж року вчився й Василь Голобородько, якому, щоправда, отримати диплом не пощастило.

Особливо активно національне та літературне життя вирувало в літстудії інституту, якою керував Тимофій Духовний[6]. Як для умов обмеженого функціонування

[4] Батько письменника Олександра Тесленка. Останній переїхав до Києва наприкінці 1960-х і доволі часто бував у родині Василя Стуса та Валентини Попелюх.

[5] Є підстави думати, що саме в Сталіно Василь Стус уперше познайомився й із окремими творами («Романи Куліша», «Аліна і Костомаров») Віктора Петрова-Домонтовича.

[6] Олег Орач. Вибір // Не відлюбив свою тривогу ранню... – С. 44.

української мови в Донбасі, рівень літстудійців виявився достатньо високим. І хоча далеко не всім її членам удалося сягнути літературних вершин, національний дух, постійне провокування до інтелектуального росту, цікаві дискусії та здорова конкуренція, яку керівник гуртка плекав у своїх студійців, неабияк сприяло їх зростанню. Зрештою, сам факт існування цього замкнутого на собі україномовного літературного середовища допоміг Стусові швидше усвідомити власну інакшість і менш болісно реаґувати на «нерозуміння» української окремими викладачами.

Тут слід сказати про саму постать Тимофія Духовного, який користувався чи не найбільшим авторитетом поміж студентами, адже, на відміну від інших, він не лише цікаво викладав лекційний курс, але й *«на прохання самого Миколи Бажана»*[7] писав статті до Української радянської енциклопедії.

Прикметно, що ніхто зі Стусових друзів тої пори не опустився до банальних і доволі традиційних для україно-радянського гуманітарного середовища доносів ані від страху перед усесильністю карних спецслужб, ані з кар'єрних міркувань. Анатолій Лазоренко, один із близьких товаришів поета того періоду, на суді 1972-го взагалі заявив, що вважає Василя Стуса значно освіченішим і «вищим» за себе, а тому не може оцінювати його вчинків чи висловів, бо не розуміє їх. Після цього він дав високу характеристику людським якостям поета, що для самого Лазоренка мало дуже сумні наслідки. В умовах 1972-го це був учинок, адже Анатолій добре розумів, для чого його викликали на суд до Києва й які можуть бути наслідки такої поведінки. У радянській Україні 1972-го такий виступ ґарантував закриття всіх перспектив без найменших сподівань на яку-будь реалізацію. Проте донбаська звичка поневажати перспективою заради «своїх» виявилася для Лазоренка істотнішою за всі практичні резони й тиск слідчих та суду...

Зберігши вірність другові, Лазоренко ніби віддав належне тій атмосфері доброзичливости й довіри, що панувала в гурті літстудії Т. Духовного в другій половині 1950-х, де не лише були створені добрі передумови для максимальної реалізації потенцій всіх її членів, а й здавалися перші іспити на людську порядність, відданість ідеям добра і дружби, що в радянській системі вищої освіти було неабияким набутком[8].

[7] Там само.

[8] Звісно, це палиця на два кінці. 1971-го Генріх Дворко, який мав підстави не довіряти одному зі Стусових друзів, попередив Василя, що його товариш Леонід Селезненко співпрацює з КДБ. Стус вислухав і спокійно відкинув цей голос розуму. «Розумієш, – сказав він, – цілком можливо, що все саме так і є, як ти кажеш. Але ж у тебе немає фактів... А якщо він не стукач? Своєю недовірою ми можемо смертельно образити людину...» Десь від середини 1971-го багато хто перестав довіряти Селезненкові, а В. Стус продовжував щиро товаришувати з ним, часто бував у його квартирі. На слідстві 1972-го важкохворого Л. Селезненка таки зламав психологічний тиск, який чинився на нього слідчими, і він дав кілька різних – позитивних і неґативних – характеристик Стусові. Однак характер цих свідчень, зафіксованих у справі Василя Стуса (Карна справа ч. 47 по обвинуваченню Стуса Василя Семеновича у вчиненні злочину, передбаченого ст. 62 ч. 1 КК УРСР в 12-ти томах / Розпочата: 13 січня 1972 р. – Закінчена: 26 липня 1972 р. – Зберігається в архіві СБУ за № 67298 фп), дозволяє з великою ймовірністю припускати, що 1971-го Селезненко не співпрацював із органами.

Стус цінував своє перше інтелектуальне товариство, часто запрошував друзів додому, «*майже щодня після лекцій та семінарських занять заходив... у гуртожиток*»[9]. Потреба в такому літературному й національному товаристві в нього була настільки значною, що він навіть заздрив друзям, які на відміну від нього жили в гуртожитку й багато спілкувалися між собою.

Проте вже наприкінці першого курсу захоплений життям юнак збагнув, що не з усіма варто говорити відверто. Утім, одна справа – усвідомити, а інша – спромогтися на це в 16–18 років. Особливо важко було втриматися від уїдливих коментарів, які високо цінуються в студентському середовищі. Одна з таких ситуацій закарбувалася в пам'яті його одногрупника Анатолія Лазоренка:

«Ми... штудіювали[10] *геніальну роботу вождя*[11], *де "всезнаючий теоретик" ущент розгромив вульгарно-соціологічні погляди академіка М. Я. Марра.*

– Яка людина! Мабуть, немає такої галузі, де б він не міг достеменно розібратися у самій суті питання.

– Аякже! – вихопився Василь. – Добре використано матеріали всесоюзної дискусії мовознавців... – Раптом осікся і повільним, розгубленим поглядом обвів усіх присутніх, ніби зважував, хто першим побіжить "закладати" його особістам»[12].

Зважаючи на це непрактичне «невміння» змовчати коли треба, Василь мусив бути особливо обережним у виборі друзів. Найближчими до нього за студентських років були Іван Принцевський та Микола Раєцький. Долі цих людей аж надто характерні для всього покоління.

Миколу Раєцького було виключено з інституту на четвертому курсі за звинуваченням у національно-патріотичному впливі на студентство. Перед цим його викликали в Донецький обком КПРС, на розмови з представниками КДБ; очевидно, були й пропозиції давати свідчення на друзів. Він відмовився, не почав ламати комедію каяття після якогось необережного вислову, а тому був змушений забрати документи. Зрештою, йому ще пощастило, що по смерти Сталіна ГУЛАГ звільнювали, а не наповнювали. Саме з цієї причини йому й вдалося уникнути табору. За кілька років він навіть здобув вищу освіту в Луцькому педінституті й усе життя працював на Вінниччині, нишком бавлячись перекладами. Подейкують, що

Суддя та слідчий жорстоким тиском примусили його у 1972-му давати свідчення ще й проти деяких інших своїх приятелів.

[9] Іван Середа. Цокає годинник // Не відлюбив свою тривогу ранню... – С. 14. Кімнату в гуртожитку, де жили найближчі товариші Василя Стуса, часто називали «тридцять п'ятим кантоном». «Це був центр футбольного життя, шахового життя і... центр, як не дивно, картярства». Стус приходив грати в футбол і шахи. Див.: Олег Орач. // Нецензурний Стус. Частина 1. Упорядкування Богдана Підгірного. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – С. 226.

[10] Мова про 1955 рік.

[11] Ідеться про працю Йосипа Сталіна «Марксизм і питання мовознавства».

[12] Анатолій Лазоренко. Штрихи до портрета Василя Стуса // Не відлюбив свою тривогу ранню... – С. 16.

переклади ті були непоганого рівня, але після його смерти наприкінці 1980-х про архіви Раєцького подбати, здається, було нікому[13].

Трагічно склалася доля й іншого Василевого приятеля тієї пори – Івана Принцевського, якого викладачі вважали чи не найталановитішим учнем Сталінського педу. Іван був сином репресованого в тридцяті роки, і тому йому доводилося для відмінного навчання докладати надзусилля. Як згадує Олег Орач, Принцевський і Стус «*писали реферати, на які сходилися з інших груп. Коли про "Мойсея"» Франка Стус написав реферат, то прийшли люди з фізмату, бо знали, що це послухати – то набратися трохи розуму*»[14].

На відміну від виключеного приятеля, Стусу та Принцевському закінчити інститут таки вдалося, а от далі...

«*Іван Принцевський став врешті кандидатом наук у Донецьку... викладачем університету, який утворився на базі Донецького педінституту. Він був такий манірно-делікатний і наражався на наші* [студентські] *усмішки... Між собою ми його називали "кісейною баришнею". В нього така манера триматись була. Він надзвичайно лагідний був... цей чоловік, нам здавалось, такий був слабовольний і надто вже лагідний, що не годилося козакові... Так от цей слабовольний... чоловік, коли його цькуванням довели до того, що він уже далі не міг, прийшов додому на свою квартиру, а був одружений, донька маленька, став навколішки біля ліжка, якогось зашморга припасував до билець і вдавився... Кажуть, що він залишив записку доні, що, доню, я винен тільки перед тобою*»[15].

Це теж донбаське випробування: на силу волі, здатність перетерпіти, переламувати обставини. Трудні обставини життя в дедалі більш російськомовному краї, де навіть по селах усупереч волі викладачів і з благословення влади школи прискореними темпами переводили на російську мову навчання. Часто для цього було достатньо однієї заяви когось із батьків. А тут – виразна україномовність одинаків, які любили свою культуру. Василь Стус рідко згадував своїх інститутських друзів, але, обираючи в 1960–70-ті свою дорогу, без сумніву, пам'ятав і про їхню долю.

1956-й рік виявився знаковим і переламним як для суспільно-політичної ситуації в СРСР, так і для хребтів юнаків і дівчат, які повірили в незворотність суспільних змін. Та й чи могло бути інакше, якщо переважна більшість радянських людей пережила справжній шок, коли одного осіннього дня їм зачитали спеціальний лист, у якому розвінчувався культ особи Йосипа Сталіна. Часто це робилося саме тими людьми, хто найбільше сприяв плеканню цього культу.

Так відбувалося й у Сталінському педінституті. «*Чимось дуже схвильовані, викладачі повідомили, що відбудуться якісь важливі збори. Очманілі після восьми годин слухання лекцій, голодні й злі, проклинаючи ті збори*»[16], студенти поволі схо-

[13] Див.: Олег Орач // Нецензурний Стус. Частина перша. – С. 230–231.

[14] Там само. – С. 226. Пізніша курсова робота Василя Стуса – «Троянди й виноград» – на республіканському конкурсі студентських робіт зайняла перше місце.

[15] Там само. – С. 226.

[16] Анатолій Лазоренко. Штрихи до портрета Василя Стуса // Не відлюбив свою тривогу ранню... – С. 16.

дилися до актової зали. Проте *«після оголошення секретарем партбюро порядку денного* [ті ж студенти] *забули про все на світі... Зачитували постанову ЦК “Про подолання культу особи Сталіна”*[17].

Що сталося?

Як це трапилося?

Адже більшість ще добре пам’ятала *«березневі дні 1953 року*[18]*. Як на траурних мітинґах люди щиро, відверто плакали, запитуючи один одного: що-то воно буде тепер? Немає вождя народів!..»*[19]

І хоча чимало людей пережили тими днями апокаліпсичний жах від факту смерти божка й керманича, але за три роки витворена цим божком система безжально зжерла творця, який необачно відійшов у вічність. І слуги цієї системи, люди-ґвинтики, функціонально-механістичні ролі яких у державному механізмі стали суттю їхнього життя, за кілька років більшою чи меншою мірою виявилися психологічно готовими виступити з розвінчанням колишнього божества, аби лишень не виявитися непотребом для державного механізму, витвореного залізною сталінською волею.

На тих зборах 1956-го Стуса сприкрило саме це – відсутність вірности й відданости служак, які швидко зреклися колишнього бога.

КРИТИКАМ СТАЛІНА

Так, Сталін був тиран. Але шкодую –
чом він не знищив вас, своїх співців?
Отих, котрі тягнули алілуя
вождеві у кривавому вінці.
Чом ви тоді у гріб не відійшли,
Ви, що колись його лизали стопи,
ви б трохи збереглися од хули,
бо чесність є і в вірності холопів.
Чи вам не сором проклинать вождя?
Чи вам не сором зраджувати двічі?
Не соромно дивитись людям в вічі,
і знов хвалить, і знов потиху ждать?

---

[17] Там само.

[18] На траурних мітинґах дорогою до Москви й під час похорону Йосипа Сталіна загинули тисячі людей, які були затиснені оскаженілим від горя людським потоком, що запруджував майдани й площі в незбагненному прагненні віддати останню шану вождю, який приніс мільйони людських життів у жертву молохові індустріалізації радянської держави. Щоправда, із точки зору державних інтересів ті жертви виявилися не марними, адже навіть попри те, що всі наступники Сталіна лише використовували сформовані ним механізми влади, зліплена його руками державна структура проіснувала понад тридцять років.

[19] Анатолій Лазоренко. Штрихи до портрета Василя Стуса // Не відлюбив свою тривогу ранню... – С. 16.

Щодень я чую ваш спізнілий крик,
і сам кричу, шаліючи од злості:
«Вернися, Сталін, завітай хоч в гості,
і вирви з горла чорний їх язик[20].

Красномовний сам факт написання такого вірша юнаком, який не лише раніше за інших вилікувався від загальної хвороби надмірної «любови» до диктатора, але й знайшов у собі сили й достатню глибину, аби дати морально-етичну оцінку загальній зраді рабів системи. Попри те, що цей вірш важко назвати поетичним здобутком, Стус не лише не викинув цю небезпечну чернетку, але й неодноразово повертався до неї, вносячи якісь правки та корективи. Цей дає підстави говорити про принципові відмінності у сприйнятті суспільних подій Василем Стусом від загальноприйнятих ще зі студентських років. І хоча ця поетова інакшість ще не була такою яскраво вираженою, як 1960–1970 років, проте окремі його ціннісні орієнтири простежуються достатньо чітко.

На відміну від двох основних суспільних стереотипів сприйняття смерти Сталіна – як можна критикувати Сталіна? (домінуюча більшість), помер кат і тиран народу! (меншість) – 21-річний юнак, оминаючи поверхову публіцистичність, робить спробу осмислити проблему інакше: його не цікавить, «добрим» чи «злим» був тиран, його цікавить, які люди залишилися після нього й чи здатні вони після втрати вождя бодай до збереження «вірности».

Такий підхід до теми відразу переводить проблему з ідеологічно-публіцистичної площини, чого вимагав і вчив метод соціалістичного реалізму, до площини етичної. Попри те, що у вірші тема осмислюється надто прямолінійно й буквально, цей текст-свідчення дозволяє говорити, що вже наприкінці інституту Стуса цікавили не так події, як те, що стоїть за лаштунками. Нетрадиційний підхід В. Стуса до осмислення головного структуроформного суспільного чинника наприкінці 1950-х дозволяє говорити про етично, а не публіцистично зорієнтований інтерес молодого поета.

Попри все, більшість віршів, написаних у цей період, поет не включив до своїх перших збірок – «Круговерть» та «Зимові дерева». Пізніше він навіть дещо соромився цих недосконалих текстів, у яких (загальна тенденція до публіцистичности поезії не могла не впливати й на нього) домінували юнацька романтика та публіцистична загостреність. Значне місце у віршах цього часу займає любовна лірика, цілком природна й умотивована в 20 років:

Заколиш мене, лукава,
Може, грішна, може, й чиста,
Змовкне слава без угаву,
Ніч приспить обох імлиста.

[20] Чернетковий автограф у загальному зошиті. Зберігається у Відділі рукописів ІЛ НАНУ: Ф. 170, № 746, арк. 27. Уперше опубліковано: Дмитро Стус. Життя і творчість Василя Стуса. – К.: МП «Фотовідеосервіс», 1992. – С. 36–37.

Срібний місяць напідповні
Визирає з-поза хмар.
Принеси дари жертовні
На нічний олтар[21].

Проте основний масив поетичної продукції молодого Стуса складають вірші-шкіци, вірші – учнівські замальовки, на яких відточувалася версифікаторська вправність.

Не дивно, що, за свідченнями друзів, Стус майже не читав їм своїх текстів, а на поетичній студії в Т. Духовного більше виступав як критик: він уже розумів, якими має бути простір його віршів, але поки лише шукав його.

Цією, надміру вимогливою, позицією Василя значною мірою пояснюється факт незначної кількости віршів того періоду, що залишилися в його архівах. Майже всі вони збереглися в сінях старого батьківського будинку, бо поет майже не переписував їх до пізніших зошитів, вірші з яких згодом неодноразово піддавалися ще не одному ретельному відбору та переробці. Головним недоліком цих творів є невміння стисло та образно передавати настрої, стани, думки. Поет ще шліфував вправність у використанні метафор, вчився епічності, шукав шляхів розкриття внутрішніх станів людини через зовнішні вияви. Його вірш ще був обтяжений необов'язковими й невмотивованими красивостями, відчувався брак структурности й концентрації поетичного тексту. Щоби досягнути останнього, він багато працює з класичними формами вірша, шліфуючи поетичну техніку.

СОН (нона)

Струнка, білява, з синіми очима,
неначе лебідь з хвилі вдалині.
(В вечірній тиші ми лише одні), –
Мені вона привиділась вві сні.

І я завмер, милуючись плечима,
Не бачачи обличчя. Раптом – крик,
Надтріснутий, і немічний і милий,
Мене ж покинули тоді останні сили,
А образ… образ, ніби привид, зник[22].

Не зовсім зрозуміло, чому В. Стус вирішив назвати цей вірш ноною, адже класичній формі цієї строфи в його вірші відповідає лише кількість рядків – дев'ять[23].

[21] Василь Стус. Твори у чотирьох томах (шести книгах). З додатковими 5 і 6 (у двох книгах) томами. Т. 1: кн. 2: Поетичні твори, що не ввійшли до збірок (1958–1971). – Л.: ВС «Просвіта», 1994. – С. 11.

[22] Василь Стус. Твори: Т. 1: кн. 2. – С. 26.

[23] «Нона – строфа з дев'яти рядків переважно хореїчного розміру і з римуванням: аабвгбвгб. Особливе значення тут має потрійна рима, яка об'єднує третій, шостий і дев'ятий рядки». Див.: В. М. Лесин, О. С. Пулинець. Словник літературознавчих термінів. – К.: Рад. школа, 1965. – С. 246.

І якщо заміна хорею на ямб тут цілком припустима, то недотримання жорстких умов у римуванні 3-го, 6-го та 9-го рядків – ні. Зрозуміло, що не йдеться про незнання розмірів античного віршування. Швидше можна говорити про свідоме жертвування формальним каноном задля змісту та свідомим обмеженням себе дев'ятьма рядками (можна сказати – слідуванням духу нони), у яких мусиш розкрити тему. Так поет-початківець лікував себе від багатослів'я й патетики.

Надмір зовнішньої романтики, властивий раннім віршам Василя Стуса, є закономірним етапом росту й пояснюється як молодим віком самого поета, так і романтичними настроями, що панували в суспільстві.

Цілком природним є й те, що тематично центральне місце поміж творів 20-річного юнака посідає любовна лірика. Звісно, більшість таких віршів були достатньо банальними й не мали жодної цінности вже навіть для 30-річного Стуса. Проте окремі тексти таки залишилися. Один із таких віршів, який має не банально-романтичне, а реалістичне й до певної міри навіть цинічне осмислення любовної теми, Стус пізніше включив до своєї першої збірки «Круговерть»:

В понеділок зустрівся з дівчиною.
У вівторок – поцілував.
За першим разом – образилась.
За другим – мовчала.

В середу освідчувався в коханні.
        Доводив довго-предовго,
        коли четвер пропливав,
як козацький байрак – порогами.
В п'ятницю не прийшов на побачення.
        У суботу згадав,
                але
не прийшов і в неділю[24].

Маємо доволі прагматичне ставлення до того, що в текстах більшости поетів того часу псевдоромантично й фальшиво оспівувалося як перше кохання. У Стуса про кохання навіть не згадується – фіксуються лише відчуття, думки та вчинки під час набуття першого любовного досвіду. Того, яким, не переймаючись, можна пожертвувати, як тільки він стане на заваді внутрішньому самовдосконаленню, самоформуванню, самотворенню. Надто високою була виставлена Стусом планка прагнень, аби дозволити випадковим захопленням чи зустрічам стати на заваді. Треба було працювати над собою, адже в останні роки інституту Стус добре усвідомлював, наскільки більше треба йому – селянському синові – працювати, аби частково компенсувати брак знань, які діти зі заможніших верств населення без надзусиль отримують у дитинстві.

[24] Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 1. – С. 216.

Але віра в себе – велика сила. Василь анітрохи не сумнівався у своїх спромогах і навіть попри всю зовнішню скромність і цілковиту відсутність зверхности, ціну собі вже склав. Поет шукає реальности відчуттів, набуття життєвого досвіду, випробувань невіддю й невлаштованістю, бо долання перешкод гартує характер:

Де невідомість хмар,
Там, де Волосожар,
В зірчастім маєві без міри,
Спини свій зір
і знову вір,
що у житті нам досить віри[25].

Своєрідний девіз поета тих років викладено в дещо наївному вірші «Порив» (1958), який не лише не загубився, а й був включений поетом до збірок «Круговерть» та «Зимові дерева».

ПОРИВ

Не одлюби свою тривогу ранню, –
– той край, де обрію хвиляста каламуть,
де в надвечір'ї вітровії тчуть
єдвабну сизь, не віддані ваганню.
Ходім. Нам є де йти – дороги неозорі,
ще сизуваті в прохолодній млі.
Нам є де йти – на хвилі, на землі –
Шляхи – мов обрії – далекі і прозорі.
Шумуйте, весни – дні! Ярійте – вечори!
Поранки, шліть нам усмішки лукаві!
Вперед, керманичу! Хай юність догорить –
Ми віддані життю і нам воздасться в славі[26].

Ще не знайомий як слід із філософією екзистенціалізму, захоплення якою припало на пізніші часи, Василь формулює своє життьове кредо: попри всі звабі й випробування, ти – людина – мусиш зберігати вірність життю, правді, долі. Усупереч обставинам – байдуже, прихильним чи трагічним – ти, нехай навіть надсило, мусиш крок за кроком долати щаблі на шляху власного самовдосконалення. Долати навіть попри те, що вже встиг збагнути: ти – лише піщинка перед незбагненною неосяжністю долі. Бо щоби піти далі за попередників, щоби творити власне життя, яке потім може стати дороговказом для вибору життєвих стратеґій іншими, ти мусиш щоденним самогартуванням тримати себе у формі, бути готовим будь-якої

[25] Публікується за чистовим автографом. – Зберігається: Відділ рукописів НАНУ, Ф. 170, од. зб. 741, арк. 10.

[26] Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 1. – С. 152.

миті зректися попереднього досвіду й відкинути життєву мудрість в ім'я власного горіння й власного виповнення.

О болі радісні непізнаних бажань,
Тривожний крові шал і перші поривання,
Коли багрить чоло бадьора рань
Знання й незнання.

Ти весь – немов струна. І мариться – повік
Оберігатимеш бентежно юні тони...
Тобі ще не прозначені кордони
Крутого горя і крутих утіх.

І ти, одної молодості син,
Спіши омитися у хвилі нетривалій,
Допоки не зречешся цих хвилин
В одній – зухвалій! [27]

На останньому курсі інституту Василь Стус готує свою першу справжню добірку віршів і, ймовірно, через Тимофія Духовного, передає її до редакції «Літературної газети»[28]. Передмову до неї написав майже мітичний для Стуса Андрій Малишко: «*Здається, що творчість 21-річного учителя з Вінниччини Василя Стуса має хороші поетичні зерна... зокрема, своєрідність підходу до явищ життя і вміння узагальнювати ліричні роздуми (а не говорити про них загально). Думка і художній образ часто живуть у нього органічно, воєдино злиті, форма вірша чітка і виразна. Добре знання мови визначає загальну культуру цього молодого здібного літератора*»[29].

Добірка з трьох віршів була надрукована в провідній літературній газеті радянської України вже тоді, коли Стус носив погони, вибуваючи обов'язкову військову повинність. Але саме ця публікація стала головним підсумком, звітом, бодай перед самим собою, про творчість періоду учнівства й дбайливо зберігалася письменником. Загальніше, з погляду літпроцесу, можна говорити, що ця публікація зробила фактом появу в літературі нового голосу, який хоча й не набув ще справжньої оригінальности, але вже спромігся заявити про себе, подолавши планку мінімальних вимог, необхідних для публікації в центральній пресі. Це – ніби обіцянка: далі буде...

Та світ – не лише література й не лише поезія. Заявити про свою особистість значно важче, аніж написати кілька десятків добрих текстів. Аби заслужити по-

[27] Там само. – С. 145. Ранній чернетковий автограф цього вірша датований 17 вересня 1957 р. (Там само. – С. 394).

[28] Так на той час називалася «Літературна Україна».

[29] Андрій Малишко. Доброї путі. Поезії Василя Стуса // Літературна газета. – 22 грудня 1959 р.

вагу, мусиш навчитися постійно доводити свою спроможність на вчинок. Це було особливо близьким Стусові в контексті шкільних орієнтирів на високу героїку. І хоча в інституті Василь зрозумів, що сам по собі вчинок хоча й дорого вартий, однак не менш важливим для людини є вміння відповідати за здійснене.

Замислюватися над наслідками не завжди обдуманих, часто здійснених підо впливом миттєвих емоцій дій змушували й філософські студії, яким Василь приділяв багато уваги під час навчання. Аби скласти уявлення про того чи іншого мислителя, філософську доктрину чи напрямки розвитку філософської думки якогось періоду, Стус перечитував масу макулатури, вчився читати між рядків, оминаючи традиційні для радянських підручників та оглядів лайки на адресу «немарксистських» філософів-ретроградів, занепадників, усіляких ідеалістів тощо. Стуса дедалі більше вабила філософія буття на межі – на ґрані життя й смерти, на постійному максимумі, – яка на довгі роки стала визначальною не лише для творчости поета, а й для його життя.

Наприкінці навчання він в основному звільнюється від психології «людини-ґвинтика», людини-функції державного механізму, яку прищеплювала молодим людям радянська ідеологічна машина. Із особливою увагою поет вивчає першоджерела – античну й класичну філософію, близьку йому за духом поезію Й.-В. Ґете (на старших курсах – у першоджерелах), Р. Кіплінґа, Б. Пастернака, праці з різних галузей людського знання – від філософії природи до математики та фізики.

Збереглося лише кілька конспектів Василя Стуса періоду навчання в Сталінському педінституті. Однак навіть вони дозволяють робити певні висновки про характер опрацювання та осмислення матеріалу молодим письменником.

На прикладі зошита з білою обкладинкою 1957 р., до якого вписувалися переважно розлогі й короткі виписки з малодоступних книжок, привертає увагу прагнення Стуса структурувати й систематизувати набуті знання.

Тридцять одну сторінку загального зошита займає конспект Стуса теорії пізнання в її історичному розвитку – із розлогими цитатами з творів Канта, Декарта, Авенаріуса, Лейбніца, Аристотеля та ін. За межами конспекту, де знайшлося місце навіть для кількох його шахових партій, залишаються всілякі ідеологічні оцінки, знання яких особливо вимагалося на іспитах з істмату та діамату – суроґатах, якими в радянські часи замінювалося вивчення історії філософії.

Далі шість сторінок цитат із невідомо в кого позиченої книги Ніцше, з окремими ремарками до них самого Стуса, розміщеними впереміж із найбільш цікавими для нього думками:

«Я люблю тех, кто не умеет жить иначе, как для того, чтобы погибнуть, ибо это идущие через мост (від мавпи до надлюдини).

"Добродетель есть воля к гибели и стрела тоски". "Я люблю тех, кто ни единой капли духа не хранит для себя, но кто весь хочет быть духом добродетели своей"...

Ніцше ненавидить сіру нудоту сучасности, де особа більш знівельована (більш диференційована, але розпилена і роздерта протиріччям...)

Ніцше думає, що це нівелювання (коли не буде пастиря і стада!!??) зупинить проґрес.

Забудь "я должен", знай "я хочу"...

Цей світ – недовершений

моє я навчилось: не прятать больше голову в песок небесного, но высоко носить ее, земную голову, создающую смысл земли.

Це "больные и умирающие презирали тело и землю и выдумывали небесное".

"Тело – это большой разум, множественность с единым началом, война и мир, стадо и пастырь"»[30].

На третьому курсі педінституту Василь Стус випрацював власний тип ведення конспекту, де прочитане стає частиною власних роздумів над світом, а чужі прозріння й розумування є не так предметом захоплень колекціонера знання, як ниткою Аріадни, яка не дає збочити на манівці лабіринту і дозволяє не гаяти часу для подолання труднощів там, де можна здолати відстань за допомогою швидкісного авта.

Звертає на себе увагу ще одна річ, властива людям, які звикли уважно працювати з першоджерелами. Ніби пробуючи «чужу» мудрість на зуб, Василь полишає на берегах емоційне враження від прочитаного. Біля цитати з «Так говорив Заратустра» Ніцше – «*Я люблю вас за то, что вы не умеете сегодня жить, о высшие люди!*» – Стус дописав: «*Брешеш!*»[31]

Як бачимо, високий ступінь риґоризму[32], названий Іваном Дзюбою однією з характерних особливостей Стуса-людини, був притаманний йому вже в 19–20 років. І в цьому немає нічого дивного, адже юнацький максималізм властивий переважній більшості ідеалістів-романтиків. Проте особливість Стусових завищених моральних критеріїв у тому й полягає, що базована на скарбах світової культури, вона мала настільки міцні підвалини, що дозволила йому не зрікатися юнацьких максималістських вимог упродовж усього життя. У цій внутрішній готовності до життєвих випробувань і полягає одна з найбільших загадок його особистости, нерозкрита таємниця «кшталтування»[33] Стусового характеру, який до останніх років життя втримував його від розпачу зневіри та від ненависти до світу, що аж надто суворо випробовував.

Гортаючи сторінки філософського конспекту Василя Стуса далі, поміж штудій Геґеля (арк. 22–36) раптово натикаємося на принагідні записи про поезію Ґельдерліна, що дозволяє говорити про раннє знайомство письменника з цим напівзабороненим у СРСР автором. Кілька сторінок присвячено філософії Бентама й Спенсера.

[30] Зошит з конспектами Василя Стуса з наполовину відірваною обкладинкою білого кольору і позначкою «з. 17». – Арк. 18–19. Зберігається в архіві родини Василя Стуса.

[31] Там само. – Арк. 21.

[32] Іван Дзюба. Свіча у кам'яній пітьмі // Василь Стус. Палімпсест. Вибране. – К.: Факт, 2003. – С. 7–32.

[33] Про це див.: Костянтин Москалець. Страсті по Вітчизні // Людина на крижині. – К.: Критика, 1999. – С. 209–254.

Паралельно з філософськими студіями Василь чимало уваги приділяє розширенню вузівських знань із історії України та історії української літератури[34]. Усвідомлюючи, що багато сторінок обох цих історій піддано пізнішому ідеологічному редаґуванню, юнак по крихтах визбирує й перечитує практично все, що вдається, з книжок, виданих 1920-ми. Зокрема, в зошиті-конспекті того періоду чимало сторінок віддано під реферування книг Івана Капустянського «Валеріан Поліщук» і Михайла Доленго «Творчість В. Сосюри», а також маловідомій інформації про постаті Гулака-Артемовського та Костомарова[35].

Таке поєднання двох рівновеликих для Стуса культурних складників – рідного й світового – дозволяло краще побачити вади й певні недорозвиненості національної літератури, значною мірою спровоковані українською історією, яка, хоча й мала чимало героїчних сторінок, але була ніби вражена вірусом поразки, браком волі до перемоги, відсутністю структурованости та нігілізмом. Проте навіть за такої надмірно перебільшеної трагічности історії, юнак відзначає для себе тяглість і неперервність культурних традицій, які хоча й надто часто були гноблені культурами переможців, але, виявляючи подиву гідну живучість, як птаха Фенікс відроджувалися з попелища, щоб знову й знову заповнювати собою культурний простір краю й задовольняти потреби міщанства та середнього класу. У силовому полі цих традицій поступово витворилася особлива сфера духу[36], в якій у дещо законсервованому вигляді впродовж кількох століть не лише зберігалися традиційні устрої життя, а й постійно народжувалися нові й нові вчені та письменники. І хоча в більшості випадків ці українські самородки здобували шану і славу вже як представники СРСР чи якихось інших державних націй, проте факт постійного заповнення елітних порожнеч селянськими дітьми справді феноменальний. Ця таємниця вабила молодого Стуса дедалі більше, змушуючи до постійної праці, адже поруч із очевидною величчю він бачив і анемічність та анахронізм національної культури, яка дедалі більше винищувалася навіть по селах – останніх

[34] У цьому, за свідченням Івана Дзюби, йому дуже сприяв Андрій Васильович Клоччя, про якого Василь Стус до 1972 р. згадував із великою шанобою й повагою. Після 1972-го, коли «покручений сталінізмом "молодняківець" був примушений КДБ дати потрібні органам характеристики на поета, Стус у листах дозволив собі відгукнутися про нього зневажливо. Див. Іван Дзюба. Свіча у кам'яній пітьмі. – С. 10.

[35] Із загального зошита у білій наполовину обірваній обкладинці. У конспектах Василя Стуса також зустрічаємо прізвища Коряка, Винниченка, Лейтеса, Хвильового та інших українських літератів 1920–1930 років, сама згадка про яких у 1950-ті була крамолою. У розмові зі мною наприкінці 1979-го – на початку 1980-го батько якось обмовився, що ще в інституті перечитав чимало творів письменників «розстріляного відродження».

[36] За Е. Леруа, Тейяром де Шарденом і В. Вернадським – ноосфера. Від використання цього терміна втримує відсутність чітких вказівок на знайомство Василя Стуса часів навчання в пединституті з працями цих учених. У конспектах кінця 1950-х – початку 1960-х (точніше датування неможливе) існують непрямі свідчення того, що Стуса дедалі більше цікавила проблема взаємопов'язань між суспільством, природою та соціально-економічними моделями розвитку, особливо тими, що існували в Україні.

бастіонах національного духу, яким несила було далі витримувати надмірний тиск модерних цивілізаційних культурних структур.

Із молодечим запалом відчайдуха Стус прагне «чорно» працювати на батьківську культуру й шукає шляхи її модернізації. У цей час він активно випробовує себе як критик і навіть культуролог у студентському середовищі й на літературній студії Т. Духовного. До його слова прислуховувалися: «*Він аналізував прискіпливо, детально, доказово, вимогливо, лишаючись при тому, сказати б, у межах делікатної доброзичливости*»[37]. Роль критика дозволяла не лише бачити хиби в творах інших, я й екстраполювати ці враження на власну творчість, допомагала легше змиритися з думкою, що вірші цього періоду – лише етап учнівства, підготовка до чогось суттєвішого.

На старших курсах Василя дедалі більше вабить історія й теорія культури, історія розвитку цивілізацій. І хоча ці знання, як і у випадку з історією немарксистської філософії, доводиться вилущувати з макулатури вульґарно-соціологічної радянської критики, але сам цей пошук розширює виднокола, дозволяє вчитися бачити українську культуру не як фантом чи феномен, а в контексті історичного світового поступу.

Десь наприкінці навчання в інституті Стус починає доволі скептично ставитися навіть до ідеї проґресу – невід'ємної складової радянської ідеологічної системи. Піддати сумніву цю підвалину означало безповоротно стати на шлях сумнівів щодо підставовости й непомильности соціалістичного й комуністичного (останній на той час будували й вірили, що збудують!) ладу. Цей шлях долався нелегко, але кому не кортить забороненого плоду?..

І ще одна річ, яку необхідно відзначити, навіть попри очевидний брак фактичних доказів. Це – страждання. Страждання як лейтмотив української історії, літератури, музики, життя українського люду та Василевих батьків, страждання як постійне доповнення до життя всіх талановитих людей із міцним духом і характером, так щедро зроджених українською землею, що навіть народ, який їх породив, не вважав за потрібне цінувати ні їхню працю, ані їхню дорогу, ані їхню думку, лише після смерти згадуючи: так, справді, жив такий і такий, непоганий загалом чоловік, навіть геніальний, але... таке важке мав життя, що... Посмертна доля й оцінка також бувала різною, бо національна культура не завжди була готовою вибачити трудну й непряму путь своїх дітей до реалізації. Беззастережно, здається, було поціновано Тараса Шевченка, загальнонародна й іще більше загальноінтеліґентська любов до якого після його смерти виявилася настільки сильною, що не лише до цього часу заважає його глибокій та належній оцінці, а й мало чи не вимагає й від усіх його наступників такої ж високої життєвої трагедії.

Василь Стус був готовим пройти цим шляхом, а той же Мережковський, Вернадський чи Короленко – ні. Чи не тому вони й досі на периферії національної культури, хоч їхній внесок у культуру імперську, яку першим малоросійській

[37] Олег Орач. Вибір // Не відлюбив свою тривогу ранню... – С. 44.

та великоруській протиставив, здається, ще Драгоманов, таки значний. Легкість, із якою найосвіченіших (хоча, може, далеко не найсильніших духом) людей витискають на марґінеси культури, водночас страшить і вражає, бо кожна така доля твориться ніби в тіні Кроноса, який із містичного страху пожирає своїх дітей. Так втрачається спадковість, і кожен новий український талант стає щораз новим підтвердженням відомого: «геній народжується в провінції, а помирає у столиці».

Але коли так стоїть справа з літератами, музиками та художниками, то що казати про геніїв негуманітарних сфер, які надто рано розуміють, що їхній талант швидше й вище буде поціновано в інших культурах – імперських Австро-Угорщині й Росії колись, західноевропейських чи американській нині. Не скудіє земля наша, але чи є це життєдайне джерело нескінченним? Відповіді на це не знає ніхто, проте подібне питання постає перед кожним талановитим юнаком, який відчуває в собі сили якщо не перевернути світ, то, принаймні, змінити чи глибше осягнути його.

Схоже, що наприкінці 1950-х це розумів і Василь Стус. Розумів і зі свідомої моральної принуки обрав дорогу страждань та випробувань за право невдячної роботи на ниві рідної культури. При цьому неуникненність страждань була для нього очевидною. Надто добре він знав історію української літератури дев’ятнадцятого віку, усе ще надто боліло й життя батьків, які сплачували непомірну ціну за свою україномовність у Донбасі. Проте цей шлях, що ніби закривав життьові перспективи, обіцяв і досягнення, вабив випробуваннями, вказував на непевну путь до визнання через тяжкий труд, через солоний кервавий піт, про що так часто згадує зрілий Стус від кінця шістдесятих, коли береться (спершу несвідомо) до творення містерії свого життя. Точені обличчя його малописьменних батьків через ініціацію великим стражданням (саме великим, бо малі лише дрібнять людину), ніби прочиняли йому двері до відродження на давно згаслому попелищі:

Сидимо біля погаслого вогнища,
перетрушуємо в долонях попіл,
розтираємо витухлі геть вуглини:
а що, як зажевріє раптом жар?
Тут темно і темно там і ще далі темно,
але жар ніби жевріє.
...
Сидимо біля погаслого вогнища –
століття, друге, третє,
жар не стухає, не гасне.
Так що друг, коли невіра його нестерпна,
називає купину вічним вогнем
і просить сірника,
щоб запалити цигарку[38].

[38] Василь Стус. Твори. Том 1: кн. 1. – С. 181.

Це надзавдання зумовило й вибір шляху – філологія. Метафорою цього шляху стала поема І. Франка «Мойсей», та й саме життя Мойсея, про що Стус коротко згадав у листі до сина від 25 квітня 1979 року. Мовляв, – ось ключ до розуміння моєї сутности, ніби говорив він синові, геть незважаючи на звичку (не лише сина, а й багатьох дослідників-літературознавців) сприймати все крізь шкельця реалістичної літератури чи обмежуватися «голим» текстом. Але чи коректно відокремлювати текст від життя в того, хто від початків прагнув поєднати одне з іншим: фіксуючи в «Палімпсестах» не лише психологічні стани людини, яка все життя йде «проти течії», але й указуючи в такий спосіб на дорогу самореалізації (себто, за Стусом, – квітування), підштовхуючи до подолання чимдалі вищих сходинок на шляху самовдосконалення? Та й чи можлива така метафізика без страждання?

Так мудро нас страждання піднесло
понад плавбою і понад собою,
пускай на воду зламане весло,
і стань – уже безпам’ятний – собою[39], –

визначає рецепт самотворення поет у «Палімпсестах», подарованих йому долею як своєму чи не найпослідовнішому адепту. Щоправда, дарунок цей, як і все від Долі, Василь зміг прийняти лише через чорний каторжний труд. В інституті ж він лише повірив юнацькій мрії щодо можливости модернізації батьківської культури, яка рано чи пізно повинна перестати пожирати чи виштовхувати власних дітей. Повірив тим сильніше, що такі спроби, і спроби доволі вдалі (!), були й до нього – Стефаник, драми Лесі Українки, Тичина, Рильський, Яновський, Довженко, та й Петров-Домонтович із неокласиками. Усе це він уже знав, цим захоплювався, а що планка була високою, то ще більше кортіло її здолати.

Наприкінці навчання Василь Стус пише курсову роботу на матеріалі збірки «Троянди й виноград» Максима Рильського. Очевидно, на цьому етапі поет ставився до неї серйозно й працював кілька місяців, адже вважав її етапною щодо вміння аналізувати поетичний текст. Спроба виявилася вдалою: була відзначена на республіканському конкурсі студентських робіт і навіть набула певного резонансу. Це, втім, не надто переконувало Василя в її вартості й він послав її самому Максиму Тадейовичу.

Рильський, цілком імовірно, звернув увагу на цю працю навіть попри те, що його творчість була предметом зацікавлень не лише дипломних і курсових, а й серйозних наукових досліджень. Адже крім самої праці, звертав на себе увагу й реґіон, звідки її було надіслано, – русифіковане Сталіно. І хоча жодних письмових свідчень про те, як сприйняв цю працю Максим Тадейович, знайти не вдалося, проте він все ж зважив за необхідне відповісти Стусові, який навіть показував листа в інституті[40].

[39] Там само. Том 3: кн. 1. – С. 171.

[40] Зінаїда Кононученко. Згадую добром // Не відлюбив свою тривогу ранню... – С. 13.

Попереду було військо, уникнути якого Василь не міг. А тому, коли при розподілі випускників комусь треба було погоджуватися їхати в далеке село на Кіровоградщині, Стус після кількаденних роздумів вирішив звільнити від примусового «заслання» Зінаїду Кононученко, якій випадало їхати туди мінімум на три роки.

– Не йди поки що туди, на комісію, спочатку я зайду, – сказав він їй. – Мені скоро до армії, то візьму Кіровоградщину[41].

Важко сказати, чого в цьому виборі було більше – бажання прислужитися одногрупниці, чи, може, «*стужілий за справжньою, не донецькою Україною*»[42], Стус вирішив перед військом дихнути озоном української стихії на межі Кіровоградщини та Вінниччини, тим більше, що від місця призначення до рідної Рахнівки було не більше ста кілометрів. Проте якими б мотивами не керувався поет, цей від'їзд заради когось у символічному сенсі став своєрідною прелюдією всього його майбуття – життя, у якому власна реалізація не була еґоїстичною самоціллю, а неодмінно повинна була впливати на світ, аби перед смертю можна було без надриву й позування писати: «*Мені хороше від того, що нічого злого за свої 40 літ не робив, допомагав людям у біді, а коли часом і сам залітав у біду, то не пхинькав і не нарікав. Бо це – життя, Доля...*»[43]

БІБЛІОГРАФІЯ

1. **Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина. –** К.: Український письменник, 1993. – 400 с.
2. **Карна справа № 47** по обвинуваченню Стуса Василя Семеновича у вчиненні злочину, передбаченого ст. 62 ч. 1 КК УРСР в 12-ти томах / Розпочата: 13 січня 1972 р. – Закінчена: 26 липня 1972 р. – Зберігається в архіві СБУ. № 67298 фп.
3. **Нецензурний Стус.** Книга у 2-х частинах. Упорядкування Богдана Підгірного. – Тернопіль: Підручники і посібники.
   Частина 1. – 2002, 336 с.
   Частина 2. – 2003, 320 с.
4. Загальний зошит із автографами Василя Стуса. – Зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Ф. 170, № 746.
5. ***Стус Дмитро.* Життя і творчість Василя Стуса.** – К.: МП «Фотовідеосервіс», 1992, 88 с.

[41] Там само. – С. 14.

[42] Василь Стус. Двоє слів читачеві // Твори. Т. 1: кн. 1. – С. 42.

[43] Василь Стус. Лист до сина від 25.04.1979 р. // Твори. Т. 6, кн. 1. – С. 350.

6. ***Стус Василь.* Твори у чотирьох томах (шести книгах).** З додатковими 5 і 6 (у двох книгах) томами. – Л.: ВС «Просвіта», 1994–1999.
7. ***Лесин В. М., Пулинець О. С.* Словник літературознавчих термінів.** – К.: Рад. школа, 1965, 432 с.
8. **Зошит із конспектами історичних і філософських праць Василя Стуса з нотатками і начерками ранніх віршів Василя Стуса й наполовину відірваною обкладинкою білого кольору з позначкою «з. 17».** Датувати можна другою половиною 1950-х – початком 1960-х років. – Зберігається в архіві родини Василя Стуса.
9. ***Стус Василь.* Палімпсест.** Вибране. – К.: Факт, 2003, 432 с.
10. ***Москалець Костянтин.* Людина на крижині.** – К.: Критика, 1999, 256 с.
11. ***Капустянський Іван.* Валеріан Поліщук.** – Х., 1925.
12. ***Доленго Михайло.* Творчість В. Сосюри.** – Х.: ДАОУ, 1931.
13. **Загальний зошит з автографами поетичних текстів Василя Стуса кінця 1950-х – початку 1960-х років.** – Зберігається у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Ф. 170, од. зб. 741.
14. ***Малишко Андрій.* Доброї путі.** Поезії Василя Стуса // Літературна газета. – 22 грудня 1959 р.

СВІЙ ПОМІЖ СВОЇХ, ЧУЖИЙ ПОМІЖ ЧУЖИХ
(1959–1961)

Добро – це сон, це смерть, це втрата свідомості...
Василь Стус

Рішення, особливо коли вони виважені й обіцяють приємне поєднання праці з відпочинком, треба виконувати. Червоний дипломом інституту не звільняв від примусового війська, а тому кількамісячна праця-відпустка в селі на Кіровоградщині здавалася оптимальним варіантом проведення часу, що залишався Василеві до призову. Він справді рвався у ці краї, адже на відміну від усуціль зросійщеного Сталіно врешті втрапив до україномовної стихії, яку гармонійно доповнювали теплі й майже безлюдні луки та поля, де єство ніби наповнювалося диханням природи й грубуватим запахом грудкуватої масної землі. До того ж, термін примусової праці в сільській чи містечковій школі, куди направить вершитель доль із районо, ґарантовано не стане початком закріпачення, пов'язаного з наглим відторгненням від культурних центрів, а стане саме перепочинком, адже попереду – два трудні й принизливі роки солдатчини.

У липні 1959-го в Донбасі було особливо спечно. Розжарені вулиці, порох, ніби замішаний на вугільному пилу, забивав легені й примушував чимдуж тікати з вулиці. Асфальт настільки розім'як, що, здавалося, лишався на взутті. Природно, що апатія дедалі більше насідала на випускників – не надто баглося працювати, думати, замислюватися над майбутнім. Отримати диплом і чимдуж чкурнути кудись із цієї розпеченої сковорідки – на море, на землю, в село, та куди завгодно, аби лишень вирватися з цього пекла. Щоправда, на відміну від більшости одногрупників Василь мешкав у приватній батьківській хаті, й подих землі, товсті саманні стіни й навіть надміру розігріта вода літнього душу дозволяли йому опиратися суцільній апатії та байдужости.

Попри все, із наближенням дня отримання диплому працювати хотілося дедалі менше. Баглося почивати на лаврах, адже інститут успішно закінчено, а дорогу не зі твоєї волі перервано на два роки. Але звичка щоденної праці не дозволяла втрачати форму. Книжки, уже не зі студентської бібліотеки, а з приватних книгозбірень викладачів, одна за одною переходили в категорію прочитаних. І лише бурчання мами, особливо вечорами, коли треба було поливати город, а не вилежуватися лежнем, змушували відриватися від читання.

Наближався день отримання диплому та призначення, після чого можна було вирушити «на села». Улітку під Кіровоградом саме відбувалися якісь курси для молодих викладачів, і Василеві дуже хотілося на них потрапити.

Нарешті – випуск. Прощання з друзями й одногрупниками, усвідомлення неминучости розлуки з людьми, які вже встигли стати доволі близькими. Але це вже в минулому. Треба рухатися далі. За кілька днів, після офіційних церемоній і морочливого оформлення обхідного листа, Василь Стус рушив на «справжню», не донецьку, Україну.

Поїзд був звично брудним і таким задушливим, як вокзал чи й саме Сталіно, але книжка й мрії про майбутнє суттєво полегшували дорогу. Нарешті – Гайворон. Швидко знайшовши Управління освіти, – у маленькому містечку всі все знають, – і недовго почекавши доволі привітного, хоча й заклопотаного чоловіка, так не подібного на чиновника, Василь залагодив усі формальності. Ставати до роботи йому пропонується в другій половині серпня, а до того часу він може бути вільним, але... тут, розумієте, в середині серпня[1] буде провадитися збір молодих вчителів району, а більшість викладачів у цей час не мають можливости «відірватися» від роботи на землі. То чи не хотіли б ви, так би мовити, для швидшого знайомства з «обстановкою» і кращого входження у «курс справ» туди поїхати? Василя не довелося довго аґітувати. Це було саме те, чого він хотів – відпочинок: без жодних зобов'язань, без підготовки до уроків, без зошитів, які з'їдатимуть силу силенну часу, без... Стус погодився з задоволенням і вже зворотним шляхом до батьківської домівки почав мріяти про нові зустрічі та знайомства.

За кілька тижнів – повернення.

Учительська конференція відбувалася на *«базі «Чайки», коло Бугу. Василь усю ніч напередодні не спав, а вдосвіта прийшов зарошений до пояса,»* – здивував він усіх. – *«Конференція ж сьогодні. Та й якщо бродити, то взяв би когось із собою...» – ми до нього, жартуючи. А він: «Ні, там треба було ходити тільки самому!.. Яку я красу бачив: серпень, зорі падають, трави густі некошені, Туман над Бугом»*[2], – згадує Любов Маєвська[3]. Молоді лиця, несподівані зустрічі та знайомства. Малоцікаві й малоінформативні курси підвищення кваліфікації (передусім – ідеологічної) молодих вчителів не надто обтяжують, а тому, замість слухати нудні лекції, краще подрімати, адже ввечері – чергова зустріч з чарівною природою українського Поділля.

Вечорами – ближче знайомство зі вчительською молоддю, якої таки трохи з'їхалося. Важко сказати, із ким топтав нічні стежки в напоєному п'янкими росами й відсвіченому тарілкою повного місяця п'янкому буйнотрав'ї Василь, але щомусь майже немає сумнівів, що з кимось таки топтав:

---

[1] Василь Бондар. Там витеплів душею / Освіта. – 1.01.1991р.

[2] Там само. Спогади записані В. Бондарем.

[3] У дівоцтві – Денисюк.

СИМВОЛ ВІРИ

Те, що було в дитинстві щемним коханням,
стало нині Олександрою, Валею, Людою,
і за торсами знаних і незнаних коханок
я втратив почуття, що таке любов?
Це спокій Людмили? Це самозречення Валі?
Це нестерпна жага подощів'я?
Це втрата? Це неперейдена грань
між «до» і «після»? Це тьмяно
і незбагненно подосі.

Те, що було в дитинстві вірою в добро,
стало нині солоним болем: немає
добра. Немає на всьому світі. Добро –
це сон, це смерть, це втрата свідомості[4].

Певна збитошність Стуса щодо почуття любови, оспіваного тисячами його вкраїнських і не лише попередників, вказує на те, що навіть коли в цей період у нього й були якісь тимчасові захоплення, про що прямих свідчень таки немає, то справжнього глибокого почуття не було. Звідси підкреслене чоловіче батярство й прагнення чуттєво-тілесних насолод. Важко твердити напевно, але, цілком імовірно, що Василь не лише дихав Україною на повні груди, але й брав від неї все, що повинен брати юнак напередодні примусового війська, якщо тільки він, той юнак, не перестрашений спілкуванням з жіноцтвом[5]. Воно й справді, напередодні призову й неминучої розлуки здорова тілесна прагматика має долати чуттєву романтику.

Втім, поет перестав би бути самим собою, якби за змалюванням епізоду, навіть солоного епізоду, не зашифрував в окремому чотиривірші свої розчарування. Ким? – собою, дівчатами, ситуаціями чи чимось іншим, – яка, врешті-решт, різниця, коли набутий досвід дозволив усвідомити розмитість границі між добром і злом.

Так хороше було йому в тім краю, такі милі та щирі люди його оточували, що мимоволі закрадалася думка: а чи не кинути тут життєвий якір? Однак думка була настільки легка й невагома, що, з'явившись між іншим, вона непомітно й зникала – попереду близьке військо, а що буде за два роки – з тобою? нею? світом? Перемогла міщанська життєва філософія, яка сприяла утримуванню дистанції й

[4] Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 2. – С. 190. Не виключено, що вірш писаний дещо пізніше, 1962–1963 роками.

[5] Відсутність детальнішої інформації пояснюється цілком умотивованим життєвим кредо нашого неемансипованого жіноцтва, яке з цілком зрозумілих причин – родина, чоловік, діти – не надто волів афішувати те, що споконвіків в Україні афішувати було не прийнято.

допомагала не забивати собі голови довгостроковими планами, але... як же жити, не беручи від кожної пори життя її принад?

Сьогодні Стусові стежки затоплені водами Південнобузького водосховища. І хоча той ландшафт уже давно знищено, проте саме на тих затоплених землях минув найбільш безтурботний і благосний час Василевого життя. Він розкошував. І на курсах для молодих учителів, і ті півтора місяці, які йому довелося викладати[6].

На Гайворонщині поет пізнавав Україну, вимріяну в студентському середовищі Донбасу. Там Василь остаточно переконався, що Україна – таки не примара його уяви, не вигадка й не фантом, а цілком реальна дійсність, що хоча й гірша від країни його мрій, але ж утілені мрії завше далекі від досконалости! Неоґранений мовний океан ствердив його в думці, що матірна мова – незнищенна, й мовне ґетто Донбасу – лише прикрість.

Значну роль в його оптимістичному настрої відігравала й атмосфера «оттепєлі», у якій вчувалося швидке долання атмосфери страху, сподівання на паспорти для селян і вимріяне слово правди – головний, на думку молодого Стуса, здобуток часів Хрущова.

Вечорами Василь разом із колеґами, молодими викладачами Любою Денисюк, Кузьмою Цимбалістим, Любою Савчук, ходив до клубу «на танці», щоправда, на відміну від них, – не танцювати, а читати *«газети в бібліотеці, аж поки танці не закінчаться, а тоді вже всі разом додому повертались»*[7], – каже Любов Маєвська.

15 жовтня 1959 року Василь Стус звільнюється зі школи у зв'язку з призовом до війська[8]. Того ж дня відбулися й імпровізовані проводи: *«За столом випили по чарці вина... посиділи, поговорили,* – згадує Кузьма Цимбалістий. – *Отоді я вперше взнав, що Василь вірші пише. "Знаєте що, – каже, – давайте я вам два вірші прочитаю". Вірші мені не запам'яталися, а голос – то й зараз чую: низький голос, густий – дикція гарна»*[9].

Того ж дня ці вірші він записує до дівочого альбома Любові Савчук із таким написом: *«Писано 15.X.59 р. на згадку Любові Матвіївні»*[10].

[6] Василя Стуса було зараховано «на посаду вчителя української мови Таужнянської семирічної школи з 15 серпня 1959 року» наказом «за № 292 по Гайворонському райвідділу народної освіти від 15 серпня 1959 р.» (Трудова книжка Василя Стуса. – Зберігається в архіві Василя Стуса в родині поета). У статті Василя Бондаря «Там витеплів душею» надруковано й витяг з наказу Гайворонського райвідділу народної освіти: «Наказ № 292 по Гайворонському райвідділу народної освіти від 15 серпня 1959 р. Призначити Стус Василя Семеновича на посаду вчителя української мови Таужнянської семирічної школи з 15 серпня 1959 року. Підстава: наказ по облвно № 98 від 14.VII.59 р. Зав. райвно Ніколайчук». У тій же публікації зазначено, що півмісячна оплата праці учителя першого розряду, яким вважався В. Стус, складала 336 крб. 83 коп.

[7] Василь Бондар. Там витеплів душею // Освіта. – 1.01.1991 р.

[8] Згідно з записом в трудовій книжці Василя Стуса. Див. також: Василь Бондар. Там витеплів душею.

[9] Василь Бондар. Там витеплів душею...

[10] Ксерокопія з альбому з автографами В. Стуса. – Зберігається в архіві родини поета.

РЕЗИГНАЦІЯ

Устає і волає
До рану, до сонця, до світла...
Пливуть над рікою
Розгойдані стуми нічні.
Немов би примари,
Як дзвони важкі вечорові,
Холодні і довгі
Мов тіні, хвилини нічні.
Стоять біля мене
І топиться серце студене,
Шипить і диміє,
Мов грозами спалений дуб.
Жадане – наближся,
Утрачене – знов озовися!
Хоч спомином-згадкою
Ледь доторкнися
До мого чола
До обличчя,
До губ![11]

Прощальний вечір затягнувся до півночі, а в перші години нового дня Василь Стус сів у поїзд та й поїхав у своє Сталіно. Попереду було два роки війська.

* * *

Обов'язковий карантин, в якому колись такі різні молоді хлопці стають менш-більш однотипною масою, Василь Стус проходив у Лубнах Полтавської области[12] глибокої осени 1959-го. Як свідчить Василевий товариш тих літ Микола Сенчило, поміж *«загалу стрижених, стишено зніяковілих перед невідомістю хлопців, Василь вирізнявся дуже: високий, стрункий, широкоплечий, погляд мужній, заглиблений інколи у себе»*[13].

«Салабони», як солдати старших призовів зневажливо називали нових призовників, мешкали у великому приміщенні, симетрично розкресленому кількома рядами двоярусних ліжок. Щоденні нагінки сержантів, прапорщиків та молодших офіцерів «вибивали» з юнацьких голів «гражданську» сваволю в традиційний спосіб: із ранку до ночі – зубріння статутів, вправи (розібрав-зібрав) із автоматом, нескінченні марші та муштра на плацу. Відтак нічого дивного, що найбільш очікува-

[11] Ксерокопія з альбому з автографами В. Стуса. – Зберігається в архіві родини поета. Див. також: Василь Бондар. Там витеплів душею...

[12] Микола Сенчило. Незабутній син України. Вид. друге. – Луганськ: Книжковий світ, 2002. – С. 6.

[13] Там само.

ною миттю для молодих був сиґнал на похід до їдальні, де бодай на кілька хвилин можна було лишитися на самоті з ложкою. Часу на себе практично не було, що дозволяло майже не залишатися наодинці з думками про втрачений ніби навіки «рай» рідної домівки та не роздумувати над майже нескінченним – «трирічним», а для Стуса, особи з вищою освітою, «дворічним» – терміном служби.

За цим коловоротом військової муштри непомітно збіг місяць, і новобранців викликали на військову комісію, що мала визначити їхню «долю» на кілька найближчих літ.

Стуса «розподілили» рядовим-піхотинцем у сержантську школу[14]. Для людини зі загостреним почуттям гідности й відвертим бажанням «усамітнення» це було далеко не найкращим варіантом. Але... практика присвоєння людям із вищою освітою після строкової служби офіцерського звання рокувала молодого курсанта саме на таку долю. Постійна муштра – «щоб сержанти зліші до солдатів були», – виправи на плацу, багатокілометрові кроси в протигазах із повним комплектом амуніції, занудні статути, реґулярні нічні навчальні тривоги викликали спротив і відверто дратували Василя.

З кожним днем йому ставало дедалі складніше стримувати себе від спонтанних спалахів обурення. Відтак, як згадує Микола Сенчило, досить часто на ранкових шикуваннях можна було почути:

«– Курсант Стус! Вийти із строя!

І йому тут же оголошувалася догана, кілька нарядів, а частенько і гауптвахта»[15].

Проте більше навіть за «учєбку» дратувала невизначеність становища: скільки служити? *«Хтозна, можливо нам (хто служить зі мною) доведеться служити і більше, як 2 чи 3 роки. Бо є можливість, коли на рік забиратимуть "під мітлу", бо 1941 рік бідний молоддю»*[16], – пише курсант Стус приятелю з Донецька Борису Дорошенку. До невизначености власного становища додавалось роздратування від повідомлень, що приходили з дому: *«Чую – колишеться сум над вашими тамтешніми головами. Коля Стельмах*[17] *повідомляв мені, що в деяких школах мають ввести українську мову як факультатив. Як завжди, це всіх нас озлобляє. Адже нам це вже відомо. Ми рвемо й метаємо, скільки слів ми пускаємо на вітер. Уяви тільки – які ми грізні й страшні в такі хвилини!»*[18] – не без іронії відгукується він у листі, піднімаючи на кпини цілковиту безпорадність свого кола якось протистояти русифікації Донбасу.

Несхожий на сотні інших курсантів Стус хоча й дратував молодших і старших командирів, але й, своєю неподібністю, швидко виокремився з загалу. Маючи ха-

[14] Там само. – С. 7.

[15] Там само. – С. 8.

[16] Борис Дорошенко. Напередодні. Студентські вірші автора, солдатські листи В. Стуса, спогади про нього. – Горлівка, 2001. – С. 5.

[17] Коля Стельмах – студент Сталінського педінституту Микола Колісник, який закінчував навчання роком пізніше за В. Стуса.

[18] Борис Дорошенко. Напередодні. – С. 5–6.

рактер, це було не так вже й складно зробити. Та й, на відміну від багатьох інших курсантів сержантської школи, йому не треба було сподобатися командирам, щоб після закінчення строкової служби залишитися яким прапорщиком у війську, і в такий спосіб «вирватися» із одноманітного сірого життя села чи маленького робітничого містечка, з їх обмеженими середовищем життєвими перспективами. Багатьом армія давала шанс побачити світ, відчути смак хоча й незначної, але влади, та й військова романтика вабила.

Попри все, люди, які протиставляють себе казенному й усталеному порядку, завжди викликають заздрість, бо не кожен може на це зважитися. Поважали за це й курсанта Стуса. Сприяла зміцненню його авторитету й вітальна телеграма (надіслана безпосередньо у військову частину) від Андрія Малишка, який поздоровляв із першою публікацією в «Літературній Україні».

До Василя ставилися з повагою навіть охоронці «губи»[19], передаючи зайвий шматок хліба, коли не бачать сержанти, чи даючи дозвіл викурити сигарету, що категорично заборонялося правилами перебування на гавптвахті.

Мала «губа» й очевидні позитиви. Там можна було залишитися наодинці з думками, «вдавшись до втечі» від щоденної муштри та постійно присутнього чужого ока. Достеменно невідомо, чи мав молодий поет можливість там щось писати, але інтерес до поезії в нього не притупився. Довідавшись, що молодий курсант-зв'язківець Микола Сенчило пише вірші, він заприятелював із ним і майже відразу підняв на кпини, що той, за модою на все російське, римує чужинською: «*Ви ж бо – українець!*»[20]

Минала перша військова зима. Добігав кінця й термін сержантської «учєбки». За місяць-другий її курсантам мали нашити на погони петлиці. Сяк-так виборов право на мінімальний приватний життєвий простір і Василь. Принаймні, в недатованому листі до Бориса Дорошенка кінця зими 1959-го, Стус пише, що побут стабілізувався, «*живу нормально – хоча б по тому, що на "губу" більше не попадаю. Недавно розмовляв із Сталіно по телефону*»[21].

Свідченням того, що курсантові Стусу вдалося «комфортно», як для війська, облаштувати побут, є й лист до студентського приятеля Дорошенка, в котрому Василь ділиться враженнями від Лубен. Зі змісту стає очевидним, що поет часто буває в місті, чи то отримуючи звільнення, чи то йдучи в «самоволку». «*Можу розповісти цікаві факти з історичного минулого Лубенського району. Існують Лубни з 988 року. Тут досі зберігся монастир десь приблизно XII ст., де посідав місце, правда, уже згодом, Ісаія Копинський*[22]*. Тут, у Лубнах, народилась і проживала з сім'єю Анна Петрівна Керн, отож спинявся Пушкін, їдучи в Одесу, бував Глінка –*

[19] «Губа» – гауптвахта.

[20] Микола Сенчило. Незабутній син України. – С. 7.

[21] Борис Дорошенко. Напередодні. – С. 6.

[22] Ісая Копинський – православний митрополит Київський (1631–1632). У 1619-му заснував Мгарський Спасо-Преображенський монастир (Лубенський район Полтавської області) Один із організаторів Київської братської школи.

обоє біля своєї коханої. Бував і Гоголь (у музеї збереглась його паличка). Шевченко тут був своїм. Славний Ромоданівський шлях – це ж тут, рукою подати.

З Лубен родом Надія Кибальчич (з району). Земля Лубенщини належала Михайлові Вишневецькому, що збудував на догоду вибагливій дружині замок, зруйнований десь 1648 р. в час визвольної боротьби. Тут відступав Наливайко, гнаний під Лубнами ляхами, та й Солониця[23] *– зовсім близько. Скидан*[24] *і Остряниця*[25] *діяли в цих місцях. Старовинний монастир XI ст. відбудували Самойлович і Мазепа. Кожен камінь зберіг сліди історії. Не дивлячись на всі сучасні і вже усталені метаморфози є немало гордого і самоусвідомленого у людей цього краю. Якийся архітектор з Москви записав у книзі відвідувачів музею, що ось, мовляв, яке горе – російська мова в музеї не в пошані і всі написи і роз'яснення зроблено, бач, виключно по-українськи, і він мав рацію, був цілком щирий і справедливий у своєму обуренні.*

Ну і з нового. Перший український радянський урядовець Шліхтер – теж лубенчанин.

В музеї є одяг XVI–XVII–XVIII століть простолюду, збережений до ниток, до нашивок. Є запорізькі печаті й печаті міста по магдебурзькому праву. Є дві грамоти Б. Хмельницького. Є їх люльки – запорожців – їх шаблі і побутові речі, є кольчуга і польська кірасира тих часів. Словом – враження чудове од міста.

Ходжу в увільнення і там, як правило, випиваю, щоб дома не журились. І так забуваю і так знаходжу розраду. Прочитав "Старий і море" Хемінгуея – враження чудове. Віршів не пишу, бо нема ані найменшого стимулу і умов немає. То це і не біда. Дивився виставу Полтавського драмтеатру ім. Гоголя "Спадкоємці Рабурдена" (за Е. Золя). Мова чудова, тільки полтавці із чужини беруть по собі сюжети – легкі і дотепні, мало серйозні, але гостро комічні. Сподобалось взагалі. Мова артистів хороша, а вади перекладу – то вже не їхній гріх.

...Я, Боря, не відчаююсь і справжній трагізм, починаю це усвідомлювати, не для мене. Бо ж зрештою, це необхідність – марнотратство трирічне[26] *– тішусь тими благами, які є в моєму стані, а про решту забуваю.*

Дуже радо зустрів повідомлення про присудження премії Максимові Тадейовичу

[23] Солониця – урочище поблизу Лубен. У 1596 р. тут відбувся вирішальний бій між повстанською селянсько-козацькою армією під проводом С. Наливайка і польсько-литовськими військами на чолі з С. Жолкєвським. Скориставшись важким становищем оточених, С. Жолкєвський вступив у змову з рейстровими козаками на чолі з Г. Лобою, які схопили С. Наливайка і видали його полякам. Під час переговорів про здачу табору, в якому знаходилася велика кількість жінок, дітей і поранених, поляки напали і вирізали понад 2000 людей. Лише невеликій частині козаків на чолі з К. Кремським вдалося прорвати оточення і втекти на Запоріжжя.

[24] Скидан Карпо (пом. 1638 р.) – полковник українських нереєстрових козаків, один із керівників національно-визвольних повстань 1637–1638 рр.

[25] Остряниця (Острянин Яків, пом. 6.05.1641 р.) – гетьман запорозьких козаків, керівник козацького повстання 1638 р. Заснував місто Чугуєв (нині Харківська область).

[26] У період «учебки» Василь Стус, коли виходити з настрою листа, уже майже остаточно примирився з неминучістю «трирічної» армійської служби.

[Рильському][27]. Просто приємно, що цією премією відзначені Довженко[28] і Рильський. Його малесенька збірочка "Голосіївська осінь" – дуже тепла і дуже талановита»[29].

Отож, хоча вірші, за твердженням поета, і не писалися, проте солдатський побут Стуса узвичаївся, і в проміжках одноманітних буднів навіть вдавалося урвати якийсь час для читання, для листів, для вивчення краєзнавства Лубенщини. Проте що б не планувала людина, а коли в дію вступає велика політика, солдат стає маленької трісочкою масштабних планів.

На початку 1960-х урядом М. Хрущова було прийнято рішення про скорочення Збройних сил СРСР на один мільйон двісті тисяч. Деінде це б означало масову демобілізацію, але в СРСР про це навіть не йшлося. «Скоротити військо ми, звичайно, скоротимо, – міркували в ЦК КПРС, – але навіщо відпускати додому дешеву рабсилу, коли її можна використати на будівництвах у якихось віддалених районах?». Така була логіка. Для Стуса та його колеґ по сержантській школі ця політика означала зміну місця дислокації й зміну статусу: солдат, пак, з весни 1960-го, військових будівельників, чекали малозаселені й напівдикі місця, на яких мали за короткий час постати нові ракетні майданчики.

На початку 1960-го сержантську школу, де служив Василь, почали часто відвідувати особісти, які заводили на кожного курсанта окремі досьє. Квітнем 1960-го стало відомо, що всіх випускників сержантської школи направляють на нове місце служби *«кудись на Урал»*[30].

Звістку було сприйнято без захоплення, але вибирати не випадало[31]. Ти об'єкт, а не суб'єкт, отож, – корися!

Дикий ліс під Ніжнім Таґілом, куди привезли колишніх курсантів, примусив ще раз потрапити в ранню весну. Подекуди ще не остаточно розтанув сніг, але природа вже прокидалася й за які кілька тижнів поблизу боліт та річки Іви, де розташувалася «десята площадка»[32], масово з'явилися комарі, що неабияк докучали «розбещеним» Полтавщиною молодим солдатам.

---

[27] Мова про присудження М. Т. Рильському 1960-го Ленінської премії – найпрестижнішої в СРСР. Див.: Митці України. – К.: Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 1992. – С. 494.

[28] Довженко став лавреатом Ленінської премії 1959 р. Див.: Митці України. – С. 220.

[29] Борис Дорошенко. Напередодні. – С. 6–8.

[30] Микола Сенчило. Незабутній син України. – С. 9. Останній лист із Лубен до Бориса Дорошенка Стус відіслав 12 квітня 1960-го. Див.: Борис Дорошенко. Напередодні. – С. 11.

[31] «Дорогий Боря!

Довгенько, друже, я до тебе не писав. Не тому, що не мав часу... Просто не хотів тебе зачепити... хвилевим... песимізмом і якимсь відчаєм. Це пов'язане було з деякими несподіванками, приготованими мені військовою службою і натеперішніми умовами, а саме: привчитись до абсолютної витриманости – тобто розучитись реаґувати на все-все, що тебе може обурювати, мучити, терзати. Я оце прочитав другий роман Е.-М. Ремарка («Час, щоб жити, і час, щоб померти») і тут психологічно йшов за Ремарком, за його могутнім, але вже надломленим пацифізмом». – Борис Дорошенко. Напередодні. – С. 10.

[32] На місці «десятої площадки», яку почали закладати молоді будбатівці в 1960-му, за кілька років виросло справжнє ракетне містечко, що існує й досі. Тоді ж це був надсекретний об'єкт з адресою «Польова пошта, в/ч 01649». Див.: Дмитро Пічкур. Біля Стусової криниці. – С. 8.

Василеві як добре освіченій людині вдалося влаштуватися у штабі (напівдикі умови цьому неабияк сприяли, адже за відсутности елементарних умов для життя, туди далеко не відразу під'їхали дружини офіцерів, які переважно задіяні в штабній писарській роботі). Він друкував накази, вів справи та виконував усілякі інші друкарські роботи. Новий статус трохи розв'язав руки: у проміжках між друкуванням необхідних паперів і вечорами була можливість усамітнитись, щось почитати й навіть писати. Дратували лише листи, адже Василеві, працівнику штабу, було відомо, що вся пошта з секретного об'єкта перевіряється особістами, які пильно стежили, щоби будбатівці випадково не «повідомили» рідним «заборонену» інформацію.

Розпочалися тривалі сірі будні одноманітного армійського абсурду, які, Василь це відчував особливо гостро, без сліду поглинали дні, тижні й місяці його життя.

Тагіл. Зима. Шістдесят перший рік.
І я солдат, що після всіх скорочень
попав сюди – докантувати строку,
одержав за зразкове воєнробство
(були солдатські жарти – в о є н р а б)
увільнення.
Напевне, цілий рік
проживши між боліт, ялин, казарм,
до міста не показуючи носа,
я звикнув пити був (замість горілки –
трійний одеколон). Онучі прати
хоч раз на місяць. Згадувать дівчат,
що буцім-то в житті одним і снили,
аби мені віддати свій вінок.
Пускати в діло свій солдатський пасок,
розповідать солоні анекдоти,
навчився сачкувати так майстерно,
немов солдат, що добуває строк.
Отож – Тагіл. Не пам'ятаю – парк
чи сквер міський зібрав великий натовп
щасливих ґаволовів: школярі,
студенти, металурги, каґебісти,
наш брат солдат, старі пенсіонери
дивилися на виставку собак.
І то було видовище, скажу вам:
орденоносні пси – могутні груди,
обвішані медалями, а морди –
пихаті, як в заслужених митців
чи лаврейованих міліціонерів –

подзенькуючи бляшками, проходять,
зневагою вшановуючи натовп,
а біля них, тримаючи побожно
ланцюг, – щасливі власники собак.
О мить блаженства – і людей і псів.
Одні щасливі ницістю своєю
і приналежністю чотириногим
так низько хиляться благочестиво
перед Нічим, що дивиться зокіл.
А другі – на хребтах своїх довгастих
несуть такий тягар своєї слави,
аж закипає від образи кров
в собачім серці: ось воно, мовляв,
мистецтво для безрогих. Гніт тяжкий
зумисних демократій. П е р е д к и м
демонструватимем ясновельможність
своїх заслуг і подвигів? К о г о
вщасливлюватимем власною явою?
К о м у показувати псову міць,
державну гордовитість і незламність?
Я був у натовпі. Я був н і к и м.
Я сором відчував за власну ницість,
за воєнрабство. І безмірний жаль
виповнював мою голодну душу,
що я не пес. Орденоносний пес[33].

Такі враження від військової служби спливли в поетовій пам'яті наприкінці 1960-х.

Щоправда, слід зауважити, що 1960–1961 років цей час сприймався хоча й болісно, але не аж так макабрично. У «Двох словах читачеві» – більш точна характеристика армійських років: «*Армія прискорила* [процес звільнення від "студентського схимництва", тобто уникання реального життя на користь книжкового – *Д. С.*]. *Почувся мужчиною. Вірші, звичайно, майже не писалися, оскільки на плечах – погони. Але там прийшов до мене Бажан*»[34].

І не тільки. Поет у тих уральських лісах мав книги М. Рильського та Яна Райніса[35] і, звичайно ж, російську класику, якої завжди багато у військових бібліотеках. Сприяла поповненню добрих книжок і відпустка до Сталіно, яку Василь отримав наприкінці листопада[36].

[33] Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 1. – Л.: ВС «Просвіта», 1994. – С. 183–184.

[34] Там само. – С. 42.

[35] Микола Сенчило. Незабутній син України. – С. 12.

[36] Див.: Борис Дорошенко. Напередодні. – С. 11: «Дорогий Боря! Пишу зі Сталіно. Відпустку одер-

Мав Василь у війську й добрих приятелів. Особливо заприязнився з Вінцасом Кузміцкасом – литовським санінструктором будбату. Кузміцкас писав невеличкі оповідання, малював. Користуючись тим, що в медчастині Вінцас мав окрему кімнату, друзі часто збиралися там, щоб погомоніти. Спільні мистецькі зацікавлення народжували спільні теми, які виливалися в рядки віршів:

... Каптьорка. Медсанбат.
< ... >
Солдатська збіднена палітра
темнішала в литовській ностальгії,
і в Вінцаса – освітлену мішень –
Чюрльоніс[37] поціляв голками сосон,
йдучи гравюрним лісом.
– Говори, –
мене просив він, – говори! І мова
про Вільнюс, про Тараса, про Вільняле
і Саломею тихо жебоніла...
< ... >
– Тайга уральська – до Литви моєї
болюче схожа. Оренбург. Шевченко.
І скільки тут у мене земляків –
аж до Печори[38]. Справді бо – Вітчизна[39].

На згадку про службу на Уралі залишився у Василя ще один спогад. Під час термінового розвантаження машини він втратив фаланґу безіменного пальця на лівій руці. Після цього про ґітару, грою на якій заспокоювався сам і розважав смуток Вінцаса, довелося забути.

Зустрічі з українськими молодими поетами – Миколою Сенчилом і Дмитром Пічкуром були менш частими й, дуже ймовірно, менш відкритими й інтимними. Тем литовської й української трагедій, які, судячи з тексту вірша, піднімалися в розмовах з Кузміцкасом, з ними доводилося уникати. Натомість випадала нагода поговорити про поезію: «*Я людина, яка пише вірші,* – між іншим якось кинув він Дмитрові Пічкуру, показавши вирізку віршів із передмовою Малишка, якій молодий солдат щиро заздрив. – *Відверто кажучи, спочатку я сміявся з того дивацтва. Зміст цих слів дійшов до мене через багато літ*»[40], «*Пробуйте писати білим*

жав до 26 листопада [1960-го – *Д. С.*]. Повідом Володьку Міщенка [інститутський приятель Василя Стуса, письменник – *Д. С.*] і приїжджай першого ж тижня, власне, обов'язково якомога швидше і, звичайно, разом із Володимиром, котрому ти пішли в крайньому разі телеграму».

[37] Мікалоюс Чюрльоніс (1875–1911) – литовський художник і композитор, автор містично-символічних полотен, об'єднаних назвою «Сонати Сонця, Моря і Зірок».

[38] Мова про масові виселення литовців після 1945-го року в Східний Сибір.

[39] Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 1. – С. 48.

[40] Дмитро Пічкур. Біля Стусової криниці. – С. 8.

віршем[41], *верлібром, бо інколи рима сковує думку, не дає самовиразитись, хоча й наштовхує на нові художні образи»*[42], – радить він М. Сенчилу. І, ніби граючись, дає зовсім іншу пораду молодому Д. Пічкурові: «*Гарна рима – то лице поета. Намагайся уникати іменникових рим, краще іменник з дієсловом*»[43].

Втім, не варто робити якісь висновки з цих розмов. Суперечливість молодости – чеснота, а не вада, адже вказує на різні напрямки пошуків, що активно ведуться навіть попри погони, що 1962-го почали особливо тиснути на плечі Василя Стуса.

Як працівник штабу і людина з вищою освітою він добре усвідомлював, чим загрожує Карибська криза[44]. Із якихось джерел Василеві стало відомо, що статус офіцера може полегшити демобілізацію. Це підштовхнуло його до вияву активности в цьому напрямку. І після кількох рапортів Стус отримав наказ прибути на курси офіцерів у містечко Чєбаркуль, Челябінської области.

Вереснем 1962-го, коли уральський ліс «*стояв у своїй неповторній красі*»[45], Василь попрощався з друзями й подався до Чебаркуля, що вабив швидкою, якщо не спалахне війна, демобілізацією.

Надії справдилися. Після півторамісячних курсів поблизу мальовничого озера Кісеґач, у статусі офіцера запасу Василь Стус листопадом 1962-го врешті-решт отримав на руки військовий квиток і омріяне звільнення з війська.

ОЗЕРО КИСЕГАЧ

Сурмлять прощання дальні журавлі,
на пізніх ватрах догоряє осінь,
і обрію зеленувата просинь,
мов кораблі, гойда гірські шпилі.

Тривожить вітер віти чорних сосон,
колише біля пристані човни,
берез хвилює неспокійні сни,
ворушить хмар улежані покоси.

[41] Очевидний вплив захоплення Бажановими текстами, який В. Стус ніби трансформує на не надто вправного версифікатора Миколу Сенчила.

[42] Микола Сенчило. Незабутній син України. – С. 12.

[43] Дмитро Пічкур. Біля Стусової криниці. – С. 9.

[44] Карибська криза, спричинена розміщенням радянських ракет на Кубі, поставила 1962-го світ на межу катастрофи. США розглядали ті ракети як загрозу власній безпеці й висунули уряду СРСР ультиматум: або ракети демонтують з Куби, або – військовий конфлікт, що загрожує перерости у війну. Зважаючи на реальну загрозу війни, солдатів, які відбули термін строкової служби, того року масово затримували в військових частинах понад обов'язковий термін.

[45] Дмитро Пічкур. Біля Стусової криниці. – С. 11.

І місячна доріжка ув імлі
лягла сріблястим спалахом на хвилі.
Окрилля хвиль – неначе гуси білі! –
проблисне і розтане віддалі.

Та зорі, як медузи, брижать воду:
в'юнкі маленькі рибки золоті
хлюпочуться в холодній самоті.
Пантрує місяць їх цнотливу вроду.

Прощай, Урале, радісна покаро!
Натужно хвилі в берег б'ють і б'ють,
немов прощальні поцілунки шлють,
лиш чути серця трепетні удари...

XI.1961 р.[46]

«*Радісна покара*» військом – дуже точно для людини, яка вже однією ногою поза службою, бо віддала останній борг державі, змарнувавши два (цілих два!) роки життя. Попри все, армійський час не минув намарне. Були нові знайомства й нові друзі. Особливо запам'яталася зустріч із литовцем Кузмінскасом, часте спілкування з яким було для Василя віддушиною й посилювало розчарування в соціалістичній батьківщині.

Та й декларовану «*вірші, звичайно, майже не писалися, оскільки на плечах – погони*», не вповні відповідає дійсності. Кілька десятків віршів, написаних за роки служби, він таки зберіг, а декотрі з них навіть включив до збірки «Круговерть». Коли ж зважити, що кілька з них надвимогливий до своєї творчости Василь Стус помістив до «Зимових дерев», то не буде перебільшенням сказати, що час армійської служби не минув намарне. Звісно, це був не найактивніший у творчому плані період, але ці роки не стали й часом творчої стаґнації. Набувався життєвий досвід, потроху писалися вірші, у слабших із яких поет виливав на папір тугу за свободою й батьківщиною. Отож, декларований «час непоезії» – значною мірою аберація, заміщення та витіснення зі свідомости не надто продуктивного періоду значно багатшими на події й творчі набутки роками.

Очікуючи на «справжнє» життя, Василь Стус із полегшенням і неприхованою радістю сприйняв звістку про закінчення його першого – армійського – «ув'язнення». Він іще не знав, що саме на Уралі, щоправда значно північніше за місця його армійської служби, минатимуть його останні дні. Вірив, що залишає ці краї назавжди.

[46] Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 1. – С. 145–146.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. ***Стус Василь.*** **Твори у чотирьох томах (шести книгах).** З додатковими 5 і 6 (у двох книгах) томами. – Л.: ВС «Просвіта», 1994–1999.
2. ***Стус Василь.*** **Порив; Ранній березень; Радість:** [Вірші] / Автор вступ. статті «Доброї путі!» А. Малишко. – Літературна газета, 22.12.1959 р.
3. ***Сенчило Микола.*** **Незабутній син України**. Видання друге, виправлене і доповнене. *Сер. «Історія нашої літератури»*. – Луганськ: Книжковий світ, 2002, 32 с.
4. ***Пічкур Дмитро.*** **Біля Стусової криниці.** Статті та спогади. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 2002, 68 с.
5. ***Бондар Василь.*** **Там витеплів душею**. – Освіта, 1.01.1991 р.
6. ***Дорошенко Борис.*** **Напередодні.** Студентські вірші автора, солдатські листи В. Стуса, спогади про нього. – Горлівка, 2001, 40 с.
7. **Митці України.** Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. – К.: Українська енциклопедія імені М. П. Бажана, 1992, 848 с.

ЗУСТРІЧІ Й ПРОЩАННЯ
(1961–1963)

Світ зачаровує поезія помилок, а не виправдальний вирок історії...
Олександр Вербиченко

А за Донбасом він таки скучив. До болю в душі, до нестерпного, важко стримуваного відчаю від бажання вдихнути на повні груди той специфічний запах, що стоїть над териконами міста навіть попри те, що донецькі майдани шістдесятих були всуціль засіяні квітами. Немов на крилах Василь перелетів залізничні колії, аби загубитися в нерівних вуличках свого рідного селища, що притулилося відразу за тильною стороною вокзалу, сором'язливо приховуючи купи сміття та шлаку, що були такими ж невід'ємними атрибутами пейзажу, як садки й городи, що нескінченною вервечкою ховалися за хатами. Василь ішов мощеними витяжками хідниками, що дозволяли не грузнути в пізньоосінньому багні рідних вулиць. Густий, майже масний жовто-рожевий дим, що валив із недалеких труб сусідніх заводів, цього разу зовсім не дратував, а служив своєрідним кодом упізнавання: от я й дома.

Попри всі деклараційні згадки щодо туги за справжньою, не донецькою, Україною, відчуття «дому» у Василя було пов'язано таки з Донецьком, де мешкали його батьки, був його дім, залишилися найближчі друзі.

Дома, на перший погляд, усе було без змін. Сестра Марія викладала в школі, її платня давала можливість родині сяк-так балансувати на межі бідности. Та чи могло бути інакше, коли мама, яка майже не працювала на виробництві, отримувала таку мізерну пенсію, що її вистачало хіба на хліб? Татового робітничого стажу (колгоспний не враховувався) також ледь вистачало на мінімальну пенсію. У Марії в цей час був роман, і Василь навіть не відразу збагнув причину темних кіл під очима мами. Проте радість «визволення» і давноочікувана зустріч з друзями переважувала домашні клопоти, які можна було відкласти на потім.

Доволі швидко, втім, стало очевидно, що відпочивати ніяк. Треба ставати до праці. Не відгулявши й місяця, шукаючи можливости чимшвидше вирватися на «вольні» хліба з одноманітности домашніх турбот, Василь погоджується перебратися до недалекої Горлівки, де вже з грудня 1961-го починає викладати українську мову та літературу в середній школі № 23[1].

[1] «7 грудня 1961 р. прийнятий на посаду вчителя укр[аїнської] мови та літ[ерату]ри в с/ш № 23 м. Горлівки. Підстава: Наказ МіськВНО № 2012 від 7.XII.1961 р.» – Трудова книжка Василя Стуса. Зберігається в родині поета.

Щоб викладати українську мову в Горлівці, треба мати неабиякий характер. Живої мови діти майже не чують і не знають, батьки-переселенці з інших реґіонів України її соромляться, прагнучи чимшвидше перейти на «общепонятний язик», бо користи з неперспективної мови – жодної. От і не вчать дітей, множачи заяви з проханнями-вимогами звільнити їхніх чад від вивчення «укр. мови та літ-ри». Що за цих умов робити вчителю, який не встиг втратити почуття власної гідности та надбати належної байдужости до всього, що не стосується кар'єри й вигод? Молодий учитель Василь Стус, нехтуючи програмою, читав школярам власні вірші та розповідав цікаві епізоди з української історії, щоби бодай так підтримувати в учнів інтерес до предмету. Надокучали зошити, які – хочеш не хочеш – мусиш перевіряти.

Попервах ця рутина не надто дошкуляла. Допавшись до книжок, до свіжого вітру перемін, які вривалися в життя разом зі, здавалося, незворотними демократичними перетвореннями країни, Василь забивався у комірчину власного світу, розкошуючи поруч із тими, чия творчість була йому справді цікавою.

Підсумовуючи цей період, поет скаже: «*Післяармійський час був уже часом поезії. Це була епоха Пастернака і – необачно велика любов до нього*»[2].

Шукаючи усамітнення, Василь Стус у Горлівці відразу винайняв собі кімнату, що досить швидко привнесло в його парубоцьке життя справжній жмут різноманітних пригод і розваг. Часті зустрічі з Миколою Колісником, Володимиром Міщенком, Володимиром Буцом (Вербиченком) і Борисом Дорошенком створювали враження наповненого творчого, інтелектуального життя. В Горлівці до Василя прийшло й перше справжнє кохання.

Знайомство відбулося 6 січня 1962-го.

У гуртожитку хіміків, де мешкали Василеві друзі – викладач української мови Поліна Денисова й Борис Дорошенко, які мали незабаром побратися, – у самому розпалі була молодеча вечірка з нагоди 24-го дня народження Василя. В кімнаті стояв гамір, а кількість випитого дозволяла не надто уважно слухати інших. Відтак ніхто з присутніх, окрім Василя, відразу навіть не відреаґував на обережно-невпевнений стукіт у двері. За ними стояла Шура Фролова, яка прийшла про щось порадитися до сестриної подруги Поліни.

Підхопившись на ноги з наміром в'їдливо розіграти припізнілого гостя, Василь рвучко шарпнув двері й побачив невеличку повняву молоду жіночку. Зміряв її сповненим іронії поглядом і процідив крізь зуби:

«*– Таке мале?..*

– Драстуйте! – не знітилась.

– Драстуйте... – поблажливо мовив, не збираючись відшивати неочікувану гостю.

– Що тут у вас таке? – сказала з приязню і такою зацікавленістю, що войовнича постава хлопця розслабилася, і він, хоч і не відмовився од сарказму, але спрямував його супроти своїх безманаткових колег.

[2] Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 1. – С. 42.

– Ми ж усі – вчителі школи, і святкуємо день народження...

– Чий же? – не вгамовується дівчина.

– Ось зараз я вас роздягну, почеплю шубку на кілочок – десь місце знайдемо.

"Місце" – на вішалці чи за столом? – не відразу збагнула Шура, починаючи потроху здогадуватися, хто ж іменинник. – Так це вас і шанують, – оволоділа собою. – Ваш день народження, а я без подарунка – і за стіл?

– Та ми організуємо, – почула збоку, впізнавши Поліну Петрівну. На столі примостилися пляшки з питвом і тарелі зі скромними наїдками. Несподіваній учасниці торжества піднесли келих шампанського.

– Мене звати Василем. За знайомство. А як вас величати?

– Ім'я в мене поганюще, я його сама недолюблюю... Олександра... на честь Македонського...

Василь чемно слухає і на пояснення російською відповідає чистою українською. А Шура[3] *розуміє її, бо ж у Донбасі попрацювала.*

Закінчилася вечірка, гості почали розходитись... Василь не в гуртожитку жив, а наймав квартиру: не якийсь же безформенний вчитель, а як-не-як – завуч школи, як думала Шура, хоча Василь був лише вчителем. Вийшли надвір удвох із Шурою. Снігу наметено, віхола шпурляє білу крижану крупу. Поклав дівчині руки на плечі, пригорнув і нахилив губи до губ. Шура від несподіванки аж присіла – і все було так моторно з хлопцевого боку, що відсахнулась од нього... і навідмаш відповіла...

– Це що таке?..

– Ти диви, яка? – вичавив глибоку занозу розгублений і трохи розчарований Василь.

Знічено поглянув у її бік... Рипнув сніг під важкими черевиками, все було обважнілим – і хода, і тіло, і спантеличений лад думок, усе, крім дихання снігу, що білів у повітрі і темнів, долітаючи до землі. Усвідомлення поразки повертало владно до тями, і випите випаровувалося миттєво. Приклав долоню до палахкотливої щоки, що відчула досі незнану ласку, і зник у темряві.

Шура рвучко відхилила хвіртку, що прокреслила по змерзлій землі дугу, і ступила на стежку до будинку. Нікого не потягло озирнутись назад: для нього – це було б випробуванням гордощів, для неї – цікавости, яка, відверто кажучи, вже згасала...

На третій день дзвонить їй на роботу Поліна, яка раніше пішла з вечірки.

– Шуро! А куди ж ти Васю заподіла?

– Як це куди?.. Пішов додому!

– Та не потрапив він додому, – зітхнула вчителька, і Шура відчула в її голосі пекельну досаду.

---

[3] Олександра Фролова – жінка, яку в молодості кохав Василь Стус і про яку згадував у розмовах із Іваном Калиниченком 1979-го, народилася у воронезькому селі, куди її матір – українка з Хмельниччини на прізвище Богданович – перебралася в 1930-х, коли почався «згон з Поділля». Там вона побралася з росіянином Федором Фроловим. У родині було шестеро дітей, двоє, в тому числі й Шура, в паспортах були записані українцями, решта – росіянами. Детальніше див.: Володимир Вербиченко. Вістря пласта. – К.: ДП «Редакція журналу «Охорона праці», 2004. – С. 93–94.

– ...Я йому ляпаса вліпила. Ти йому скажи, щоб руки не розпускав, бо я, хоч і маленька, але дістану й до двох метрів як-небудь!..

– Того вечора його забрали в міліцію, – з болісним притиском сказала Поліна Петрівна, і Шура зрозуміла, як осудливо поставилась до її сентенцій учителька.

– Та як же так? Він же – завуч школи! – вирвалося в Шури.

– То ж бо й воно! – зітхнула... Переночував у міліцейському околотку, а вранці його виручили, без ніяких наслідків. Бо ж – позапартійний, що з нього візьмеш... А могли ж і боки облатати...»[4]

Так закінчилося перше знайомство Василя й Олександри.

Наступного разу Василь прийшов до Шури 8 березня. Вона вже мешкала в гуртожитку.

– «*Шурочко! Тебе якийсь хлопець питає, кремезний, але тримається скромно*», – постукала до неї в двері чергова. «*Це протиставлення так розсмішило, що Шура, не замислюючись, хто б це був, почала спускатися сходами. У коридорі стояв Василь, затискуючи в руці пучечок пролісків...*

– Прийшов поздоровити з восьмиберезневим святом...

У Шуриній кімнаті жили ще дві жінки. Одна поїхала на свято до Слов'янська, а інша, з Уралу, допомогла накрити стіл. Так утрьох двома мовами і вели святкову розмову. Потім перебралися до Поліни Петрівни і вчотирьох – з нею та чоловіком[5] *– продовжили застілля. Четвіркою гайнули на прогулянку вечірньою Горлівкою*»[6].

Відтоді їх побачення стали майже щоденними. Вечорами, побравшись за руки, вони ходили вулицями вечірнього міста й говорили, говорили, говорили...

Кілька разів вони розходилися «назавжди», не знаходячи порозуміння й усвідомлюючи неподібність життєвих пріоритетів. Але цілий рік життя Василя – з весни 1962 до літа 1963 – минув під знаком зв'язку, який кожен з них бачив і інтерпретував по-своєму. Цілком можливо, що щоденник, в який дуже принагідно щось нотувалося, Стус почав вести у квітні 1962-го ще й для того, щоб краще зрозуміти і себе, і природу свого ставлення до Шури.

«12.4. 1962 р. Зібравшися з думками, вирішив розпочати щоденні записи. Стільки мало зовнішніх збудників, що хоча б пригадування в освітленні нових фактів дадуть якусь поживу. Надіслав листа В.[7] *Прочитав утретє поему Ів[ана] Драча "Смерть Шевченка". Порівняно з "Ножем у серці" це твір значно слабіший. Враження таке, що в шумовинні думок і "виливів" багато нестійкого, зайвого. Напрям хороший, але виконання заслабе, "друге марення" (укр[аїнські] Горобці) – свого роду невдала реакція, "палка о двух концах", непереконуюча сатира. Хороший "Далекий дівочий голос":*

[4] Володимир Вербиченко. Вістря пласта. – С. 94–96.

[5] Борисом Дорошенком.

[6] Володимир Вербиченко. Вістря пласта. – С. 97.

[7] Очевидно Вікторові Дідківському – інженеру-металургу й Василевому приятелеві ще від студентських часів, із яким поет активно листувався 1961–1962 рр.

Я тебе чекала роки й роки
Райдугу пускала з рукава
На твої задумані мороки (?)
На твої огрозені слова.

Згадує із часів Шевченкового заслання "Забаржаді, смуглу і тонку". А вся ця поетова слава з маскарадними явами Бетховена, Пушкіна і Гойєю є не славою, а лиш бажанням такої. Етично – тут не все гаразд»[8].

Тими ж днями Василь знову завітав до Шури й прямо з порогу:

«– Мені такі жінки, як ти, не подобались ніколи – дзвінкі, балакучі. З таким командним тоном – вибачайте!.. – Заключна фраза обеззброїла Олександру. – А тут обставини склалися так, що закохався!»[9]

Шура, яка знала, що подобається чоловікам, але освіченнями розпещена не була, не відразу здобулася на відповідь:

«– А ви мені – то зовсім не подобаєтесь. Ви якось дивитеся так… цікаво».

Він справді дивився на неї з острахом. Адже ця жінка манила й відштовхувала, не обіцяючи чогось певного.

«18.4.1962 р. Вчора, після трудного вівтірка, пішов лісом, серед карликів-кленів проблукав, топчучи затихаючі проліски (вони завжди нагадують мені ранні болі землі, оновлюваної у своїй красі, але з вічною тугою: проліски – зойки), поки не натрапив на учнів 10 класу, які, лаючись, борюкалися на галяві. Разом з ними дійшов до Лисої гори. Учень: "Вы не умеете говорить по-русски? Говорите, пожалуйста, по-русски, а то я не понимаю". Він – українець. Інший, русий, з коком, з нахабнуватими очима (нахабність – завіса юначої сором'язливости) відповідав по-українському і говорив тихо і лагідно, без афектацій. Стрільбище і висока гора і якимось чудом, кажуть, через гору цю при стрільбі перелітають кулі. Люди за горою чули, як вони свистять, і нагиналися (?).

Вони їх бачили? Коли ні, то хіба можна сховатися од звуку?

Борис [Дорошенко] і його сповідь про І.[10]*, про слабодухість і – ніби в помсту за свої невеселі – кілька деталей до моєї рідні. "Про це, може, і не треба було б говорити?" – він, напевно, не мав, може, і права. І потім – у Шури. Вона "накручена" з білою хустиною на голові, бліда і перефарбована по-весняному, не звертала на мене уваги. Потім Неруда і вечір разом. Холодний розрахунок на знадливість свою, але – з тим же – якась утіха, задоволення, що я, почувши весну, придибав до неї.*

"Ти так говориш (поцілувати –), как просишь 50 копеек взаймы".

– Может быть, ты не будешь ездить, тебе же далеко?

– Хорошо, я подумаю над этим.

Усмішка. Квола. Потім:

---

[8] «Щоденник» Василя Стуса. – Зберігається: ІЛ НАН України, Відділ рукописних фондів і текстології, Ф. 170, од. зб. 1200. Друкується вперше.

[9] Володимир Вербиченко. Вістря пласта. – С. 97.

[10] Розшифрувати про кого йде мова не вдалося.

– Тобі не треба б було говорити про це. Я послався на перше, що прийшло в голову: недосвідченість.

На уроці постукали. Олена Вас[илівна]. Віддає ключі од піонерської, бліда, з страдними звинувачуючими очима і помітним дрожем в тілі. Чуття мали бути приховані. Очі не повинні зрадити. Майже не зрадили.

Притишена мова сприяє мобілізації учнів»[11].

Шурине активне нав'язування свого способу життя відштовхувало і, водночас, вабило Василя. Лідер за натурою, він потребував чогось подібного – треба й це спробувати, але водночас хотілося зовсім протилежного, м'якого, немов пластилін, жіночого єства, яке кориться і віддається тобі, постійно виказуючи готовність трансформуватися «під тебе». Для першого була Шура, коли втомлювався від неї – йшов до інших.

Період пошуків жінки тривав. Але жодна з муз, які щедро дарували Василеві тепло жіночої чуттєвости, не «підходила» його натурі, хоча й давала імпульси до творчости:

«16.5.1962 р. 7 травня надіслав кільканадцять віршів у «Вітчизну», «Прапор»; 16-го травня – в "Літгазету" і "Жовтень" – Павличкові[12]*. Вірші – різні. В "Літгазеті" – крім звичних – "Я і хвалить, і гудити..."*

1.6.1962 р. Те, що називають на грубуватій мові присутністю жінки, є вірним не завжди. Інколи (і хто знає, як рідко чи як часто) це робиться з почуття дружби, відчуття появи швидкого перебігу спільних токів. Це ніщо інше, як вияв одвічної доброти жінки, її другого найменння»[13].

«Спільних токів» молодому Василеві цього виразно бракувало. Він потребував чогось більшого, ніж швидкоплинне захоплення, – спільности настроїв, зацікавлень, уподобань. Шура здавалася найцікавішою і найноровливішою. Він водив її на різноманітні концерти та зустрічі, відкриваючи перед «селючкою з Вороніжчини» напівзакритий світ справжнього мистецтва.

Попри відсутність звички до відвідин консерваторії, Шура жадібно вбирала незвичні емоції, прислухаючись до нехай і дещо відірваних від її життя, але глибинних струмів. Але Василь і тут виокремлювався з загалу, примушуючи Шуру червоніти від надміру уваги.

На концерті Буковинського хору в Донецьку заїжджим ґастролерам місцева публіка влаштувала справжній шквал оплесків. *«Усі плескають у долоні сидячи, а Василь зірвався з місця і картинно демонструє власне зачарування.*

– Васю! Сідай! Що ти світишся? – Шура шарпає його за комір сорочки. – Публіка аплодує, але ж не схоплюється! А ти схвачуєшся. По-перше, гримить стільчик, подруге – сусіди шикають.

– Я цю публіку епатую, – нахиляється до Шури.

Коли за кілька хвилин вмостився, дівчина торкнула за рукав:

[11] «Щоденник» Василя Стуса. – ІЛ НАН України, Ф. 170, од. збер. 1200, арк. 2–3.

[12] Поет Дмитро Павличко 1962-го працював у редакції часопису «Жовтень».

[13] «Щоденник» Василя Стуса. – Зберігається: ІЛ НАН України, Ф. 170, од. збер. 1200, арк. 4–5.

– А що таке "епатую"?

– По-російськи "эпатирую". Тобто, шокую. Вона собі – так, а я собі – інакше. Мені як подобається – так і роблю. Чому я маю робити, як усі?

На концерті вона придивлялася до його широченних долонь, що викрешували оплески. Уже знала: м'які і добрі. Погладить по плечу або по щоці – відчуття прихистку.

Оперету вважав легковажним жанром, але залюбки відвідував вистави заїжджих знаменитостей. Дивлячись на Тетяну Шмигу, вигукував:

– Хоч воно й легке, але ж зірка! Кольоровий голос...

Вибиралися на виставки в музеях. У картинних галереях подовгу розглядав світову образотворчу класику»[14].

Після концертів Шура з Василем часто заходили до «Арктики» – кафе, розташоване поруч із Донецьким оперним театром. Їли морозиво, запиваючи його добрим токайським вином. Цими хвилинами Василь забував, що він на побаченні, що треба б говорити про інше, сприймав Шуру швидше за музу й слухача його критичних вправ, аніж спраглу чуттєвости жінку. Він потребував музи, і Шуру[15] це бентежило:

– Чому в нас не так, як у інших?

Василя така реакція дратувала, але певний час він волів за краще не звертати на це уваги, адже головне – творчий імпульс чуттєвої й відкритої до нього жінки – він мав.

«9.7.1962 р. Віддав А. Клоччі[16] *два вірші – поки безрезультатно. В альманах взято п'ять моїх віршів. Боженко з "Літ[ературної] України" відповів позитивно, але не чути нічого. Це – в поривах.*

Смаку в танцях не знаходжу, хоч і пробую – дуже активно – такий віднайти. Це пов'язано з якимись давніми химерами моєї (чи тільки) психіки. Це – у взаєминах з Валею[17] *(лишилась гіркота, вона була дуже слабосилою – в своїй поразці (= в своїх почуттях), а потім, не дочекавшись відповіді, гордо змовкла. Перший екзамен її мене дуже опечалив. Це було диво – для її товаришів, для неї – тільки наслідок.*

Устенко[18] *казав, що ним вона передавала привіт – жартівливо-гірко. Як їй ро-*

[14] Володимир Вербиченко. Вістря пласта. – С. 98.

[15] Намагання Василя ввести Шуру в незвичний для неї світ мистецтва залишилися марними. Природна й практична вона мала це за чоловіче дивацтво, може й приємне, але надлишкове в реальному житті. Та й чи могло бути інакше, коли вона – людина без вищої медичної освіти – приймала найскладніші пологи краще за будь-кого з дипломованих спеціалістів, покладаючись переважно на інстинкт рук і власне чуття? Наприкінці кар'єри Олександра Фролова стала завідувачем акушерського відділення одного з донецьких пологових будинків.

[16] Андрій Клоччя – критик і прозаїк. На той час головний редактор журналу «Донбас».

[17] Одна зі Стусових приятельок того часу.

[18] Валентин Устенко – приятель Василя, історик. Його вважали надією української археології. Трагічно загинув.

зуміти мене? Як мені розуміти себе? І все, що робилося в кращі наші часи і потім – усе було ніби наплив – підсвідомий, але не продуманий, не плановий. Велелюдне розпуття, а дорога самотня і губиться вона десь на заході сонця.

Читав Еренбурга – враження хороше, але соромно читати – і за них, за старших, і за себе, наше покоління, на жаль, не таке, про котре так райдужно думає Малишко (вірш його не сподобався мені, він помиляється, він просто закриває очі чи не туди веде рукою). "Тиша" Бондарєва – щось гіркотно сміливе і одчайдушне. Це – десь близько серця, це сприймається, хоч художньо не вражає, читається байдужо якось.

Перепалка з Сашею – марна, дитяча, непотрібна. Візит не потрібен буде, але він – попереду уже став, як дата. Він буде.

24.7.1962 р. Саша говорить мені – чому, пак, у нас не так, як в інших, чому нема спільного ритму, як хотілося б. Це неможливо. Образа за мої слова, що в нас мало спільного, має під собою підстави, але чи є змога усунути основу її. Візит – це був транс. Втрачений Пруст прийшов до мене – спогадами – зі своїм психоаналізом. І згубилося все – і кордони мрій і дійсности й навіть снів стали єдиними, а в них блукали хмарно дії-плетення. У мене крутилася думка: "А чого ти ідіот? А чого ти ідіот?" – з інтонацією, з м'якодушним жіночим відтіненням, але кому і коли належала ця фраза – невідомо.

Володьці[19] *подобаються мої вірші. Він такий же, як і був, але щось ніжне, що залишилося при ньому, осталось його, воно вибачає численні його недоліки*»[20].

Розчарування Олександрою росло. Василь дедалі глибше усвідомлював, що за своєю природою вона не стане його супутницею на дорозі, на яку він ступав. Це дратувало, бо жіночого тепла поет потребував, а всі інші його знайомі вочевидь програвали Шурі. Внутрішнє невдоволення посилювалося непевністю з публікаціями, що особливо дратували порівняно з успіхами інститутських товаришів, сліди такої «ревности» надибуємо в листі до Анатолія Лазоренка, що відбував військову повинність:

«Деякі новини. Борис[21] *одружився, Колісник*[22] *теж, у Міщенка донька, у Комара*[23] *– майже збірка, у Устенка – якась праісторична сокирка, з котрою наші предки ходили в караул».* – І далі про найцікавіші літературні новини. – *«І. Дзюба, критик, згорів на командировці у Львів – там багато базікав, І. Драч – перекладає, як і Павличко. Стельмах правдами і кривдами написав роман "Правда і кривда", про котрий можна сказати: багато галасу даремно. Чудовий роман Антоненка-*

[19] Мова, очевидно, про Володимира Міщенка – поета й прозаїка, товариша Василя Стуса ще з інститутських часів. У цей час він працював редактором літературно-драматичних передач Донецького обласного радіо.

[20] «Щоденник» Василя Стуса. – ІЛ НАН України, Ф. 170, од. збер. 1200, арк. 5.

[21] Борис – Борис Дорошенко.

[22] Колісник – Микола Колісник, приятель Стуса з інститутських часів, член інститутської літстудії.

[23] Комар – прізвище Олега Орача, Стусового товариша, який підтримував тісні стосунки з Василем аж до арешту 1980 р.

Давидовича "За ширмою", чудовий Є. Гуцало "Люди серед людей" (автор – хлопчина з 37 року). Ось так.

Було у нас, з 35-ї[24]*, збіговисько у червні. Був навіть Середа*[25] *з Запоріжжя. Випиливихилили, напилися-подуріли. Серед найдурніших був автор цього листа – крикун і п'яниця (досвід набуто на солдатчині).*

Б'ю в двері редакцій, але поки без успіху. Кожний собака хоче носом ударити по заду. Не вельми приємно оббивати високі пороги!»[26]

«29.7.1962 р. Був у моря[27]*. Подорож була веселою – бідні попутники, які тікали від шофера, як руді миші, уникаючи платні. Вночі – море купання під темним небом, а море ластилось, пестило тіло, освіжало його. Моря я не зрозумів – поночі.*

Випили. Сон. Ранок. Підняли всіх – звісткою, що є пиво. Раннє купання – море олив'яне, непривітне. В закусочній п'яний Іванович[28] *високим тенором виводив "соногона", чекаючи хвали. А хвали не було. Хтось прогримів за сусіднім столиком.*

«Ти не справжньо говориш. Ти придурюєшся. Ханига», – сказав молодий наш шофер. А той, підсівши до нас, раптом – жартома – вивів фальцетом, хизуючись своєю лисою головою арештанта недавнього. Він знищив Івановича – батя, мало жил, він, підсівши вдруге, ревів таким басом, що додаткові тони росли якимось важким коливанням. Він переміг. Безперечно. Я запливав далеко, де на якорі стояли мотоботи (вони ж – і на березі цього рибальського селища Мелекіно).

Гречаночка років 13-ти ловила в воді медуз – зосереджена і загадкова, залюблена своєю роботою. Профілем її я довго милувався, а вона, впіймавши мій погляд, довго не відводила од мене переляканих своїх очей, ніби я піймав її на чомусь. Я про щось запитав – вона зніяковіло засміялася. У неї дух негарної дівчини (некрасивая девочка – Заболоцького). Бачив рибу-голку з довгим "дзьобом" – трубчастим і прозорим, так що видно було, як прозора перетинка з води рухалась в такт її диханню.

Рибаки підперезані синім, голубим поясом, полюбляють білий одяг. Старі – білі, з голубими очима. Мова – типова для півдня Донеччини. Вони грають у доміно й чекають, коли підуть у море. Лов розпочнеться з 1 серпня. Серед місцевих багато української мови[29]*. Столик стояв прямо в човні, що був на березі, на ньому грали*

[24] 35-та кімната студентського гуртожитку – місце, де найчастіше збиралися україномовні студенти-літерати, де кипіли юначі суперечки й обговорювалися написані твори. Аж до переїзду до Києва 1963-го Василь Стус підтримував з усіма колишніми мешканцями тієї кімнати товариські взаємини.

[25] Середа з Запоріжжя – Іван Середа, Василів приятель інститутських часів.

[26] Василь Стус. Твори. Т. 6: кн. 2. – С. 25.

[27] Мова – про поїздку на Азовське море, куди від Донецька можна дістатися за якісь дві-три години.

[28] Йдеться, очевидно, про Володимира Міщенка.

[29] Проблема вимирання української мови й донецького котла, перемішуючись у якому зникає національна самобутність, – одна з найдрастичніших для Стуса тем цього періоду. Видозмінюючись і трансформуючись, мовна проблема то постає зі всією гостротою, примушуючи дошукуватись відповіді на сакральне: як бути далі, то дещо зменшує напругу, мовляв, шанс зберегти мову й культуру ще не втрачено остаточно. Навіть тут, у Донбасі. Про це ж Василь Стус пише у листі до Анатолія Лазаренка від 1.10.1962 р.: «Даремно ти розгублюєшся, вагаєшся щодо своїх минулих ідеалів. Це – най-

в доміно – 3–4 партії за одним столиком. Море ж весь час мінило свої барви. Ще варто відзначити важкий морський обрій, нема в ньому ажурности степового обрію! Думав про можливу зупинку по дорозі, але знав, що я не поїду, не буду там.

8.8.1962 р. З останніх найповніших вражень відзначаю Довженкові зачаровані Десну і море[30]*. Це речі геніальні, хоч і не рівно писані (це помітно особливо в другому творі). Автора голос звучить на таких високих регістрах, що диву даєшся – як це* ***у нас*** *може бути.*

Він пророкує, не соромлячись пророчої тоги, і це все зігріто такою любов'ю, що чути голос сина, замріяно-розумного, що звертається до матері своєї.

"Горобці й коноплянки осудять орла: кепсько літає в кущах і коноплях".

Ось іде бій. Білі голуби пролітають над баталією, як у тайфуні, вибухові хвилі кидають їх з боку на бік, на землю, на згарище.

Ось мати, зламлена розлукою з дочкою, стріпнувши руками, меншає до цяточки, а її, святу, ніхто вже й не помічає.

Він [Довженко] *підносить людину на своїх добрих руках, скільки стає йому сили і разом з тим застерігає, що земля мстить за зраду.*

Коли буде йтись про сучасного учителя для України, то іншого не знайдеш. Це джерело вічного натхнення, людина, що рвалась зі свого часу і, крім іншого, навіть своїм поривом відбила цей час.

2 серпня надруковано дві поезії в "Радянській Донеччині". Знайомство з Тонею[31] *(після Довженка це звучить уже інакше). Борис був другом – у сні. Ми навіть не жартували. Останнім часом не згадував про нього.*

Думи старого пенсіонера, колишнього доброго "хадзяїна", про землю. Це – практицизм, він говорить, що буржуазія – це село. Ми помилялись. Дивно, що він своїм нехитрим розумом зрозумів це на старості літ.

неприємніше. Коли ми почнемо хитатися, як ти пишеш, то що буде з рештою? Тут один мій знайомий – з нових – має таку оптимістичну голову, що тільки позаздриш. Чи були факти – в історії – такої багатомільйонної асиміляції? А ні ж? Чи не забагато нам хочеться для цього часу? (Я сам чую – цей другий аргумент не дуже певний). Не губись. Знай! Поки ми тут, усе буде гаразд. (Це аргумент чи не найсильніший). Зараз у молоді – літературної і співчуваючої – є дивні нахили оригінальничати навіть за рахунок національного почуття – його посилення – коли не в душі, то хоч в плані "стильової" специфічности. Це дурниці, але ж...

Придбав "Атомні прелюди" Вінграновського – чудового поета і патріота. Він – учень Довженків.

За "казан" не думай – хай там плавляться кольори, однак кожен із них впливатиме на інший. Твій лист – то фальцет в голосі. Це так. Бережись його, бережи свій голос, як віру, як серце...

Виходить "Соняшник" – збірка Драча. Можеш обох їх придбати – в місті буваючи. Не губись, Толік. Важко бува – я розумію тебе. Але ж це і дає дещо – стаєш хоча б спартанцем і в якійсь мірі гандистом. Коли вийде 5-й номер альманаху "Донбас" – при твоєму бажанні можу вислати. Там мене нібито дають під рубрикою "зеленые всходы"». Цит. за.: Василь Стус. Твори. Т. 6: кн. 2. – С. 26. Див. також: Не відлюбив свою тривогу ранню. Василь Стус – поет і людина. Спогади, статті, листи, поезії. – К.: Український письменник, 1993. – С. 22. Згадана публікація у журналі таки вийшла. Див.: Василь Стус. Вірші // Донбас. – 1962, № 5. – С. 91–92.

[30] Мова про книги О. Довженка «Зачарована Десна» (1957) і «Поема про море» (1960).

[31] Тоня – одне із захоплень Василя Стуса 1962 р.

Другий гріх[32] *– під час обходу мікрорайону. Думаю і обіцяю, що він буде останнім.*

Чудовий фільм італійців "Чотири роки в хмарах" – про шматочок щастя в людському житті, щастя, котре, можливо, усвідомлюється як таке тільки в спогадах, і котре, може, обставини життя і проміжок часу підносять на високий п'єдестал.

Саша складає мовчки екзамени (коли складає). Є щось незвичне, обачне – і обопільне в наших взаєминах. Поки що – це доведе до роздоріжжя, до того чорного стовпа, який подибується на шляхах Литви.

Ідея поєднання наших дум-пісень з Нерудою досі ще не визріла.

Ширше версифікую вільно, розкутий од рим, а інколи й ритму. Успіхів дуже мало. Успіхи – попереду»[33].

Занадто самокритичну сентенцію 24-річного юнака не слід розцінювати як невіру у власні сили. Це ніщо інше, як недотягування до надто високої планки вимог, які молодий Стус виставляв до себе. Він має бути кращим, має виробити власний, ні на кого не схожий голос.

Поки ж «*Душа – ніби дзвін. І слова // Важкі, мов вечірні бджоли. // Вони пролетять*», бо «*тиша розкрилить слова. // Тужавій, тише*»[34], – патетично закінчує він, соромлячись обридливої аґресивної й всеприсутньої патетики.

«16.8.1962 р. Сіра буденщина разом з хворобливими нахилами (котрі, на жаль, не звужуються, а навпаки – претендують на більше) оточують мене. Пуття з такого існування немає. Приїхав Борис. Мене дивує його хмільне хваління своєї Вітчизни: адже він ніколи не відчував послуг і обов'язку бути вдячним їй, своїй матері-землі. Неприємності з Тонею – такі лише тому, що я скрупульозно ставлюся до етики. Я не виправдовую себе цим посиланням. Мені просто незручно – на жаль, тільки за спогади.

Комедія з Сашею. Вона, бачте, приїздила сюди тільки за консультацією? – хоч це і можливо як ***єдиний*** *привід. Я не бачив її, знайшов її цидулу, але вийшло так, що мені – об'єктивно помстились – свідомою чи несвідомою брехнею.*

Запуск Ніколаєва і Поповича[35]*. Фурор і галас, обдирання деякого національного чуття у останнього моїми земляками. Це хворобливо, некрасиво, чути аґонією.*

Американський фільм "Сім наречених для семи братів": якийся здоровий звук, сповнений дужих аж до надмірности потягів. Але це не зразок. Він помітний лише тому, що це нове для нас і для нашого призвичаєного ока. Фільм "Сейм виходить з берегів"[36] *– відвідав заради того, що там грає М. Вінграновський. Симпатичний юнак з романтичним поглядом грає не неабияк, а роль прохідна, але я був задоволений, що бачив його.*

---

[32] Мова, ймовірно, про візит до Шури, чого Василь поклав собі уникати.

[33] «Щоденник» Василя Стуса. – ІЛ НАН України, Ф. 170, од. збер. 1200, арк. 5–7.

[34] Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 2: – С. 30.

[35] Мова про запуск космічного корабля з О. Ніколаєвим і П. Поповичем.

[36] У фільмі «Сейм виходить із берегів» (Київська кінофабрика, 1962) М. Вінграновський зіграв роль Домчака.

Огляд Рильського молодої поезії не такий, як я його чекав. Є нечесні аналізи їх [молодих поетів] *рядків.*

21.8.1962 р. …мав довгу і неприємну розмову з Сашею. Початок був добрий, поки не дійшла мова до грубощів. І я, з'ясувавши усі pro і contra, вирішив покінчити з цим романом. Вона була доброю, брутальною, відданою, вірною, люблячою, вона згадувала за те, що у нас – тобто з нею – не так, як у інших, що у нас постійні якісь конфлікти, що ми спокійно ані часинки прожити не можемо. Вона має рацію. Потім я зауважив, що буде найкраще, коли ми покінчимо з нею. На відворіт вона висловила думку, що істерія, котру зробили б, можливо, інші – не в її стилі, а тому вона намагатиметься обійтися без неї, хоч надію має, що я ще повернуся до неї, що мої слова – так вона думає – то лише поза, а я буду в неї, що я люблю її і без неї не зможу бути. Це мене – її останні слова – переконали в тому, що робити візиту не варто, що треба дотриматись свого слова, а інакше мені буде гірше самому собі. Краще буде, коли доконечна потреба бачити її змусить мене відважитись на цей візит. Розтання було важким і дуже важким. І коли я повернусь незабаром до неї, то зроблю гріх великий.

Потім – дома. Зустріч із Тонею, котра чекала мене весь тиждень, котра надіється на мене, чекала в суботу (спала на балконі: ачи не прийду я). Парк Щербакова[37]*, і зустріч, і обопільні розмови, дітлахи жартували, дивувалися з наших щирих почуттів, але ми не звертали на те жадної уваги. Потім – розрив. Як? Я не хотів їхати з нею разом, потім сів у трамвай, почав підніматися на зупинці, вона – у сльози. Я встав і знову зайшов, але вона не бачила мене, здавалася мені зажурено-байдужою. Я знову зліз із трамваю, але вона не помітила і цього, і я був сам. Було гірко на душі і боляче. Розстання трапилося. Тепер щось нове має бути.*

Але не пиятика тільки.

30.8.1962 р. Вчора зовсім несподівано нанесла візит Шура. Вона чекала мене довго, лишила навіть записку. І тут трапився я. Посиділи разом в "келії" години три. Я був не в настрої за цей візит, за те, що вона прийшла – після того, що сталось, за те, що вона без запрошень заскочила сюди. Вона кинула: не затим же приїхала я, щоб бачити, що ти не в дусі. Я зіпсувала тобі настрій? Ти незадоволений моїм візитом? Що я міг відповісти їй? Щоб удар зм'якшити, вона пускала шпильки, на котрі я не реаґував. Розгубившись (це було на початку), вона запропонувала піти до них додому лісом. Я відмовився, хоч відчував велику знаду. Провів до автобуса. Вона чогось чекала. Не дождалась. Її тут більше не буде. Вона може написати. Може і не зробити цього. Запрошувала до Дорошенкових – раніше. Краще буде, коли все скінчиться на цьому.

У містах ввели дубинки. Зі скрипом. Специфічні.

7.9.1962 р. Одержав гонорар. Лист від Саші – такий же, як і всі інші її листи. Йому я не вірю (може тому, що і не хочу вірити). Літсторінка "Кочегарки"[38] *не була цікавою. В цю суботу при змозі буду там. Настрої неприємні. Чи не зробив*

[37] Найкрасивіший парк культури та відпочинку в Донецьку.

[38] «Кочегарка» – Горлівська міська газета.

я помилки з цим переселенням, маючи намір працювати і готуватись[39]*? Зараз жартами відбуватися од буденщини – не особливо приємно, не особливо розумно. Треба обмежити "утечку" часу. Наступає криза, вона мусить бути перейдена переможно. Ніяк інакше. Поновити заняття німецькою мовою. Обов'язково.*

Ця сірість не дає змоги взятися за папір, покласти на нього, як на свою совість, руки і рушати на влови.

Часто думаю: Люди, як ви вимізерніли! Для вас чи [не] *байдуже: чи шторм, чи тиша в морі, чи щастя зноситься на білохмар'ї пін, чи вас поглине якась нашорошена на вітрі гриваста хвиля? Людина освячується і кращає тільки в стражданні. Це єдині ліки, єдиний спосіб людського зростання.*

14.9.1962 р. Тиждень назад був у "Кочегарці". Засідання[40] *не було цікавим. Всунули в редколегію "Літературної сторінки". Був у Саші. Були вчотирьох. Вражень особливих не було. Одна неприємність. Це має бути розірваним, але уже зі значними, здається, неприємностями. Закінчив два нових вірша. Обидва, здається, не такі слабкі, але щирости, глибини кольору немає. І це річ зрозуміла. До запису спонукала мене мелодія Дворжака. Звучала пісня Дворжака – у перекладі на скрипку, хорове виконання. А був якийсь тужливо-примирений сум.*

18.9.1962 р. Сьогодні прочитав у "Радянській Донеччині" вірш Володимира [Міщенка]. *Він неабиякий. Останнім часом приходить у голову думка: чи не кинути до біса всю цю роботу і шукати будь-якого іншого порятунку. Зустріч з Борисом* [Дорошенком]. *Я дізнався, що матері своїй він про все розповів, а мені було важко – після того, як я зрозумів, що я ховаю свій "гріх", а вона – його мама (і батько) – ховають те: що їм усе відомо. Це "сюнь", як каже Василь* [Захарченко].

І сам візит було зроблено в такий спосіб, щоби йому – Б[орисо]ві – не було соромно за візити її. Це точно. Нічого не відновилося. Нічого не відновилося. Візит і стирання деяких особливо різких рис – все це може і непогано, але там все повинно, буде покінчене. То чортзна-що. Шляхи розійшлися.

Умови починають засмоктувати. Ідіотські умови роботи весь час засмоктують, а тут ще й неприємності побутового характеру – з оцим гидотним помешканням.

23.9.1962 р. Подоріж додому принесла багато неприємностей. Прогресуюче усамітнення викликає потребу (!?) якось розрядитись. Істерика. Бог знає, може, й мають рацію ті, що закидають мені непомірне честолюбство.

В. К.[41] *вживає заходів. Це можна собі уявити. Варіант можливий – з наївним апелюванням до газетних арбітрів, з вірою в їх третейський суд, навіть коли стосується питань суто інтимних. Огидні закиди, але найкраще, що можна зробити – по-старому мовчати. Не відповідати.*

Зараз гра з О.[42] *закінчилась теж. Добре, що вчасно. Задоволення і перспектив*

[39] Мова про рішення готуватись до вступу в аспірантуру.

[40] При горлівській газеті «Кочегарка» існувала літстудія, членом якої був Василь Стус.

[41] В. К. – З'ясувати, про кого йдеться, не вдалося.

[42] О. – З'ясувати, про кого йдеться, не вдалося.

бути не може тут. Може бути лише нове і нове розчарування в людях, бо сфера взаємин звужена до мінімуму.

Довженко заповідав: у кожній речі "виливатись" настільки, щоб, коли завтра помирати, не привелось жалкувати за невиспіваним і недосказаним.

Востаннє зірвалась думка: або в цьому році, або ніколи. Коли нічого не доможусь, тоді всьому кінець. Тоді жити не варто. Матеріальні перспективи – це таке чортовиння, від котрого я завсігди відкараскуватимусь руками і ногами.

Що думає про мене Віктор Д[ідківський]? Невже? Бог з ним. Традиція нашої дружби стає для нього тягарем. Тим краще, що я дав йому привід звільнитися од нього.

Б[орис] Д[орошенко] моїм другом бути ***не*** *може – тому, що ми – занадто антиподи. Він заспокоївся. Він пізнав і досяг того, чого йому так бажалося. Маскарад нашого примирення був дуже невдалим, щоби розпочати чи відновити старе.*

Усамітнитись до 1963 р. Досягти або постати увесь як є і віддатись загибелі. Це дурне – ця дилема, але повинно ж щось насталювати мене – навіть своєю грубо-софістською силою.

Стефан Малярме: "Назвати предмет – значить знищити три чверті насолоди поемою".

5.11.1962 р. Цікава була зустріч з N. "Ти егоїстка" – кинув я з певним розрахунком на реакцію. Не-образа, виправдовування-усвідомлення-рачкування. Всі стадії. Це не ж...алість! Я пішов геть. Став. Чекаю. Не озирнулась. Я пішов і повернувся.

"Про розлуку – остаточну – домовлятися не варт".

Це так. Наодинці. Од вибору подвійного до думки: я ніколи не буду разом, я не почуваю анічогісінько. Втрата. Зрив. Фальцет. Спроба невдала. Гра невдала. Сум. Розпач. Почуття розлуки.

"В рожу можу дать". – Дай в рожу. Стіна виросла. "Ти мене любиш?" – "Ну і що ж?". Це неглибока репліка, а ось реакція – глибока. Стіна впала. Близькість. Одне повисло питання недомовлене. Я відповів: так. Я вгадав. Враження велике – од угадування. Потім – переоцінка переоціненого. Все стало на свої місця. Час – до ранку. Щось оформилось, щось утвердилось. А що?

Потім – спроба по-інакшому, в уперше відчутій атмосфері звучати в новому ключі. Але я помилився самою музикою.

15.11.1962 р. Користаю з нагоди, маючи "Правду кличе" Павличка. Вірші його, звичні і прості, порушують, сказати б, кардинальні проблеми»[43].

Тієї ж осени при Донецькій обласній організації СПУ було створено клуб молодого літератора «Обрій»[44]. Туди з'їхалося чимало молодих і небезталанних початківців зі всієї области. «Запаморочення» свободою, що після революційних рішень XXII з'їзду докотилося навіть до донецької провінції, розпалювало, спо-

[43] «Щоденник» Василя Стуса. – Зберігається: ІЛ НАН України, Ф. 170, од. збер. 1200, арк. 7–10. Далі до щоденника з незначними скороченнями переписано вірш Д. Павличка «Коли помер кривавий Торквемада».

[44] Василь Захарченко. Він переміг // Не відлюбив свою тривогу ранню... – С. 26.

нукало до дискусії. У центрі всіх був Василь Стус: *«Виступи учителя з Горлівки Василя Стуса були завжди запальні, соціально гострі. Він пропагував творчість українських "шістдесятників" І. Драча, М. Вінграновського, Ліни Костенко, критиків І. Дзюби, І. Світличного, Є. Сверстюка. Від цих імен, та ще в палкій інтерпретації промовця, наші серця сповнювалися надією на майбутнє України»*, – згадує знайомство Василь Захарченко. – *«А ще Стус читав свої незвичні, складні для сприймання на слух вірші, читав навальним, лавинним голосом, читав як заклинання. Старші письменники, виховані на порожніх аґіткових віршиках, абсолютно не сприймали такої поезії, виступали з різкою критикою, а молодим подобалось, і Василь одразу ж став у центрі уваги учасників клубу»*[45].

Різка критика прикрила молодого поета, але віра в себе провокувала ще більш непримиренну позицію. Трапився на тому вечорі ще один конфлікт. Більшість початківців робили свої перші спроби російською, а один із учасників навіть спровокував дискусію *«об этом диком, примитивном малороссийском наречии»*[46].

Василь, звісно, не змовчав. Спалахнула суперечка. Стуса підтримали Іван Принцевський, Володимир Міщенко, Іван Білий, Микола Колісник, які примусили замовкнути *«заповзятих українофобів»* цитатами з ленінських праць на тему національної політики. Поміж опонентів був і один із функціонерів Донецького обкому КПРС, який хоча й примушений був «закрити» ніби-то безпідставну дискусію, але затятих «українців» узяв «на олівець»[47].

Це, щоправда, не обірвало діяльности «Обрію», хоча, судячи зі «Щоденника», атмосфера поміж літературного молодняка дратувала Василя Стуса.

Десь у цей час йому роблять пропозицію вступити до лав КПРС, зваблюючи посадою директора школи. Проте мрії про аспірантуру й літературну кар'єру не полишали Василя, і він, майже без вагань, відмовився.

Критика з боку старшого письменницького покоління мала й позитивні наслідки. Молодий поет звертається й до публіцистики, яка, хоча й не трактується ним за щось гідне поетичного слова, але привертає увагу слухачів. Щоправда порушена тема літературного пристосуванства й ієрархічности, що не лише призводить до творчої смерти талановитих, а й закриває більшости з них творчі шляхи, дратувала письменників старшого покоління. Особливо в зв'язку з нагадуванням, що майже всі вони прислужилися «до закопування» від народу найвищих досягнень української літератури тридцятих:

* * *

В літературі – як на цвинтарі:
Одні лежать, а тим іще копають,
Не плач, сльотавий, сльози витри,
Ти бачив, як живих ховають?

---

[45] Там само. – С. 27.

[46] Там само.

[47] Там само.

Копають ями їм по черзі, по рідні,
Спочатку дуже близькі, потім дальні,
Потому вже чужі. І йдуть печальні
Живі і лічать, мов удари, дні.

Не вирішено ще – кому те знать,
Кому відкинуть перший заступ.
Та головне – спочатку докопать,
А потім бачити, як очі гаснуть.

В літературі – як на цвинтарі,
На цвинтарі – як на базарі,
А на базарі – кожен хитрий
І хлібосол і кашу зварить.

Тому – безодні треба і не менш.
Тому – маленьку ямку зовсім,
Та все, що виконано досі,
Зарите так, що не збагнеш.

В літературі – як на цвинтарі
У глупу ніч. В пітьмі розбийся.
Лиш бачиш фосфоричні літери.
Ступай по них. Ступай. Надійся[48].

Відчуття інакшости впало на молодого вчителя так несподівано, що Василеві потрібен був час, аби, трансформувавшись у лялечку, виростити крила для майбутнього лету. Але часу на таке самовизрівання було надто мало. Творення ж власного – іншоплощинного – світу вже почалося...

Біль за втраченим Поділлям поступово трансформовувався у страх втратити Україну. Чи ж можна за такої ситуації межі зважати на дрібні життєві резони, як роблять це всі довкола?

Поступово він дедалі природніше відчував власну неподібність на офіційну, уже майже класичну, українську радянську літературу, з її бідним змістом і занадто перебільшеною самими авторами сміливістю. Молоде ж покоління, пізніше назване «шістдесятниками», ще нічого особливого не досягло, хоча й було духовно близьким Василеві. Тому – «епоха Пастернака» – естета, кожен рядок котрого «вібрував змістом».

Саме в цього поета Василь вчився виваженій відточеності поетичного рядка, вмінню концентрувати зміст, наповненню вірша музичним звучанням. А ще вабила спадкова аристократичність духу, що не творить кумира, але й, і це, може, ще

[48] Василь Стус. Твори. Том 1: кн. 2. – С. 38.

важливіше, не поспішає скидати існуючого, бо «свято место пусто не бывает». Для Пастернака[49] це було очевидним, Стусові ж доводилося осягати цю просту істину на межі емоційного зриву...

Василь важко вчився м'яко, але рішуче говорити «ні», що, за спостереженнями Д. Донцова, так важко давалося переважній більшості українських інтеліґентів з причини властивої їм м'якодухости.

Він готувався до «прориву» в аспірантуру, хоча й розумів, що на катедрі Донецького інституту його не надто чекають. Школа дедалі більше заважала підготовці, й від нового року він мав намір лишити її, аби 1963-го цілковито присвятити себе науці.

Сприяли цьому й обставини. Останніми числами 1962-го до Горлівки саме прибула група випускників Львівського університету. Молоді романтики-випускники сподівалися «будити національний дух» російськомовного Донбасу. Поміж них був і викладач української мови та літератури Василь Шиманський, що отримав направлення до тієї ж російськомовної школи, у якій працював Василь Стус.

Знайомство вийшло приємним, і за якийсь час молоді викладачі почали разом обідати, спілкуватися вечорами.

8 грудня, відбувши уроки, Василі подалися до місцевої робітничої їдальні. Того дня на шахті, що знаходилася поруч зі школою № 23, саме виплачували аванс. А кожен аванс у шахтарському містечку означає добру пиятику, що, зрештою, властиво всім робітничим передмістям.

Про щось перемовляючись між собою, Василі стали до черги, що самопливом привела їх до бійниці-віконечка, де замовляли страви. Василь Шиманський, який стояв першим, попросив:

– Дайте мені, будь ласка, на перше – борщ, на друге – шніцель із картопляним пюре та компот.

Літературна українська, посилена західним акцентом, роздратувала якогось підігрітого спиртним шахтаря. Додавала хоробрости й належність до великого гурту, від якого всією їдальнею розходилися винні випари.

– Ти шо, падло, по-нашему гаваріть нє умєєшь? Шо ти лєпєшь: «дайте на пєршє», «дайтє на другє»… Ти шо, сука, по-чєловєчєскі ґаваріть не умєєшь? – розпалювався він, відчуваючи мовчазну підтримку з боку товаришів.

Жінка, яка подавала страви, спробувала звичним для шахтарського вуха суржиком розрядити ситуацію:

[49] Для дедалі більш опозиційного Василя Стуса важила, безперечно, й «травля» Б. Пастернака, організована 1959 року радянською системою, що не подарувала йому небажання публічно зректися Нобелівської премії. Психологічна настанова вихованої в СРСР романтичної людини вже сформувалася й провокувала до позитивного сприйняття всього, що піддавалося гонінню. Тож нічого дивуватися, що книжечка віршів Пастернака була постійним супутником Стуса в Горлівці. Певною мірою це захоплення високою поезією притлумлювало в свідомості національні болі, провокуючи на шлях мистецької «гри в бісер». Пізніше це сприйматиметься Стусом за «великий гріх»: у листах із таборів поет вестиме мову про «гріховність мистецтва», що досягає розквіту лише на службі в сильного та багатого.

– Как вам нє встидно. Ето же учітеля нашей школи!

Але саморозпалювання вже сягнуло межі, а під'южування друзів провокувало до ще більшої нахабности:

– А мнє плєвать, шо ані учітєля. Нє убілі етіх бандєровцев в сорок пятом, так сєйчас добійом.

Подальше розгортання ситуації Василь Шиманський запам'ятав так:

«Василь Стус розвертається (я не встиг поставити підніс з обідом), хапає того плюгавця і піднімає вверх (я казав, що Стус ніколи не кричав, він і зараз не крикнув), а лише з гнівом вимовив голосно:

– Замовчи, негіднику, бо вишвирнемо тебе геть із їдальні!

Підбігли з черги більш помірковані шахтарі, втихомирили розпочату бійку, і ми пішли їсти свій обід»[50].

Банальна ситуація, із котрою україномовним чоловікам Донецька, Харкова, Горлівки та багатьох інших міст східної України не раз доводилося зіштовхуватися, коли вони не розмінювали себе на зчовганий суржик чи російську. І це таки викликало роздратування, адже «українська» – правильна й навіть дещо спрощена, бо вишукану справді можуть не зрозуміти – була знаком неподібности, підкресленим протиставленням себе загальній масі, основним правилом якої було «не виділятися».

Цього разу Василя все це «дістало» по-справжньому. Сповнений люті, роздратування й безсилости що-будь змінити, він розрізав простір своєї невеличкої кімнати, безнадійно намагаючись віднайти спокій:

Ти що казав? Зараза – що казав?
Як кулі клацали, мов вовчі жовті ікла.
Ти обіцяв – навіки зав'язав
Біль-білий день, що й світу вже не видко?
Ти що казав? Що в зашморг затягнеш
Мене, моїх дітей, мою дружину,
Всіх націоналістів з України,
Фашист червоний, землю забереш
І на платформи – в болота сибірські,
Людські кістки – на добриво візьмеш?
Ти що казав – ти в тишу закуєш
Оцей кортеж оскаженілих тигрів?
Я ворог – так. На полум'ї тортур
Мене огнем осяло зненавиди.
Я ворог твій. Я ворог. Ворог. Видиш,
Я – ворог твій – тобі мурую мур
Імперії. Стараюсь до пропасниці,
Закручений, як равлик, в ревматизм,

[50] Зі спогадів В. Шиманського. – Зберігаються в архіві Василя Стуса.

Точу пісок, вишукую, як трясці,
Для тебе золота. На твій не комунізм[51].

Виливши найгостріші неґації на папір, Василь сяк-так спромігся опанувати себе: папір і цього разу допоміг звільнитися від надміру дражливих емоцій, ніби ввібравши відчай і принижену національну гордість, яка спопеляла єство. Звільнившись від ситуативної конкретики ситуації, поет пізніше так і не повернувся до цього тексту, аж поки 1972-го його не розкопали в чернетках люди з КДБ. Проте спокою Василь не знаходив. Надто багато більших і менших конфліктів уже накопичилося, надто все це боліло, надто прикро було бачити, як зі всім цим миряться вчорашні друзі, примушені приладжувати себе під диктат аґресивного люмпена, що дедалі більше відчував вседозволеність, особливо – щодо української мови та культури.

Цього разу Василя що називається понесло. І він не заспокоївся, поки не відіслав листа Андрієві Малишку:

«Дорогий Андріє Самійловичу!

Звертаюсь до Вас за порадою. І прошу – коли Ви в змозі це зробити – зарадьте, будь ласка. Інколи, зосереджуючись на однотонних враженнях від навколишнього, шукаючи кінцевих результатів дуже стрімкого процесу денаціоналізації значної частини українців, відчуваєш, що це – божевілля, що це – трагедія, якої лише інколи не почуваєш в силу притаманної нам (як національної риси) байдужости і, може, трохи релігійної віри в те, що все йде на краще. І тоді згадуєш одного поета, здається, Расула Гамзатова, котрий у рамках ортодоксальних все ж прохопився зі своїм затаєним: коли його мова зникне завтра, він волів би померти сьогодні...

Донецьк – місто чисто російське (чи майже чисто російське), я взяв призначення на роботу в глибинну Україну – на Кіровоградщину, хоч і відчував, що це – моя безсилість, що це – утеча. А втеча – не вихід. Це ганьба...

Зараз я читаю рідну мову в Горлівці, у російській, звичайно, школі. У Горлівці є кілька (2–3) українських шкіл, яким животіти зовсім недовго. У Донецьку таких немає, здається. Отож, картина дуже сумна.

У нас немає майбутнього. Коріння нації – тільки в селі, а «хуторянським» народом ми довго не проживем, пам'ятаючи про вплив міста, про армію, про всі інші канали русифікації.

На Донбасі (та й чи тільки!) читати українську мову в російській школі – одне недоумство. Треба мати якісь моральні травми, щоб це робити.

Одна усна заява батьків – і діти не будуть вивчати мови народу, який виростив цих батьків. Хіба це не гопашний театр – з горілкою і шароварами? Обов'язково – німецьку, французьку, англійську мови, крім рідної.

Коли є цей закон, є право, то чого ждати? Чому немає масовости, чому немає максимального запровадження цього закону в життя, чому ми нечесно граємо – проти самих себе?

[51] Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 2. – С. 110.

Ганьба! Я волів би, щоб цей закон пішов у життя, тоді багато хто зміг би переконатись ще дужче, ***як розквітла*** *наша культура, соціалістична за змістом, національна за формою.*

Іноді видається, що діячі нашої культури роблять даремну справу. Вони співають, коли дерево, на якому вони сидять, ритмічно здригається од сокири... Як можна зрозуміти їх спокій? Як можна зрозуміти слабосилі зітхання, кволі піклування про долю хутора Надії, слабенькі нарікання, коли мусить бути ***гнів, і гнів, і гнів!?***

Коли хвиля русифікації – це об'єктивний процес і потрібний для майбутнього (історично справедливий), то чом нашим діячам культури і не служити ***прогресові****? Чому б тоді не «перекваліфікуватись», щоб не пхати палиць у колеса того воза, який котиться по трупах таких дон-кіхотів, як козацькі літописці, і Капніст, і братчики, і Тарас, і «громадяни»*[52]*, і Драгоманов, і Франко і т. ін. і т. п.*

Як можна далі ждати? Як можна з усім цим миритись? Зовсім не важко знайти факти найгрубішого шовінізму, найбезсоромнішого національного приниження... Чому ж ми такі байдужі, звідки у нас стільки покори перед долею як фатумом?

Я вважаю, що доля Донбасу – це майбутня доля України, коли будуть одні солов'їні співи.

Як же можна миритись з тим особливим інтернаціоналізмом, який може призвести до згуби цілої духовної одиниці людства? Адже... нас – за 40 мільйонів...

Прошу – зрозумійте мене як слід. Я хочу тільки добра, чесного добра, а асиміляторство – хіба це чесна штука? Зрозумійте мене в моєму горі, бо я чую прокляття віків, чую, бездіяльний, свій гріх перед землею, перед народом, перед історією. Перед людьми, що своєю кров'ю кропили нашу землю. Довгий мартиролог борців за національну справедливість лишає нам історія, а ми навіть на гнів праведний не можемо здобутись»[53].

Відгомоном ситуації став цикл публіцистичних творів, у яких гостро ставиться проблема «нищення національних традицій» і є чітке усвідомлення: коли хочеш зарадити цій біді – мусиш розраховувати лише на себе:

Рідній не треба крові
В бою прокурених слів,
Рідній не треба мові
Звитяжних тонів.
Є в нас свої кордони –
Межі імперії,

[52] «Громадяни» – мова про громади, осередки української інтеліґенції, що в другій половині XIX століття, користуючись ліберальністю уряду Російської імперії, займалися національно-культурною роботою. Перша «Громада» виникла в Пєтєрбурґє прикінцем 1850-х. Поміж її членів були М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко та ін. За фінансової підтримки поміщиків-українофілів було засновано журнал «Основа», що 1861–1862 роками друкував твори українських письменників.

[53] Василь Стус. Твори. Т. 4. – С. 370–373.

Значи затихаючі тони
Вкраїнських прерій.
Дивись не назад, а далі,
Не навкруги, а вперед.
Забудь про жалі й печалі,
Коли ти справжній поет.
Умій заплющувать очі
І в ночі бачити день.
Живі в нас не мають збочень,
А мертві ж де?..[54]

Грудневий інцидент лише переконав у правильності рішення залишити школу: «сіяти розумне, добре, вічне» – піддаватися марній ілюзії народників, які робили «що могли» радше для заспокоєння власного сумління, аніж справді намагаючись якось уплинути на ситуацію. «Ні, за ситуації, що склалася в Україні, лише наука й висока література може коли й не зарадити, то принаймні стати пам'ятником, який би засвідчив, що тут теж були таки люде, – міркував Василь. – А щоб викладати українську мову в донбаському середовищі, треба мати «якісь моральні травми».

Загальне невдоволення довколишнім росло, переносячись і на взаємини з Шурою, російськомовність якої почала по-справжньому дратувати:

Рідну мову мою
Ти мені пробачала, немов дивацтво…
Ти, напевно, мене любила,
Бо тільки морщилась,
Коли я говорив про любов,
Яку мої предки назвали коханням.
…
… якось промовила:
– Навіть мову твою,
Здається, змогла б полюбити…[55]

Як би смішно не видавалося, а національна «проблема» стала вирішальною в цих взаєминах: не міг Василь уявити своє життя в російськомовному побуті. Для нього це стало б не просто поразкою – крахом.

Тим часом невдоволення життєвими обставинами досягло межі. Несприйняття його творів старшими письменниками, помножене на чисельні творчі поразки, зумовлені експериментами з формою, герметизували Стуса, змушуючи закриватися від світу у власній мушлі. У цей час він формує великий зшиток віршів, об'єднаних промовистою назвою: «ДЕЛО № 13» – видавництво «Сампишсамчит»[56].

[54] Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 2. – С. 37.
[55] Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 2. – С. 31.
[56] Зберігається: ІЛ НАНУ, Ф. 170, од. збер. 744.

Цей зошит можна вважати першою самвидавчою збіркою Василя Стуса, виготовленою, щоправда, не так для поширення в колі друзів, як для самофіксації здобутків певного періоду – 1962 року[57].

Із кола читацьких симпатій того часу, які не згадувалися в Стусовому «Щоденнику», слід згадати імена Бердяєва, Шестова, Гайдеґґера, Камю, штудії німецької класичної філософії – Геґель, Кант, Шеллінґ, Фіхте, а ще – Декарта, Спінозу, Юма, Сковороду, Юркевича, козацькі літописи, матеріали з історії «української революції» 1917–1921 років. Для шістдесятих років минулого століття – надзвичайно широкий спектр літератури, що свідчив про серйозну підготовку до вступу в аспірантуру.

Підсумовуючи, можна говорити, що саме в Горлівці значною мірою сформувалися основи Стусового світогляду. Такий процес активного формування передбачає неминучі підпадання під впливи, містить сліди перехідних, більш чи менш тривалих, захоплень філософськими доктринами чи поетичними світами, перебування в силових полях яскравих відкриттів...

Усе це було й у Василя Стуса. Можливо, саме цим інтенсивним інтелектуальним виростанням у «чужих» силових полях і зумовлені відносні творчі неуспіхи Стуса-поета. Проте, повторюсь, саме відносні неуспіхи.

Коли ж періоди максимальної вимогливости поступалися тверезому аналізові, Василь Стус більш реально оцінював ситуацію. За якийся час він навіть примусив себе вибачитися за отой – грудня 1962 року – лист до Андрія Малишка: *«Зо два місяці тому я надіслав Вам листа, в якому, виливши свій біль з приводу багатьох жорстоких "чому", я прохав Вас зарадити чим-небудь. Ваше мовчання стало мені за сувору відповідь. Пробачте. Я і сам дуже часто лаяв себе за той лист, на котрий я, мабуть, не мав жодного права»*[58].

Життя підтверджувало репутацію суворого вчителя. І Василь вчився стриманості й виваженості вчинку, за який так прикро потім червоніти. Справді, картав він себе, прекрасно усвідомлюючи всю складність існування «великих», яке право маєш ти, ти, котрий лише входить у життя, оцінювати великих. Хто – ти, і хто – вони? А що їх любов до батьківщини не менша за твою, то як треба було тиснути на Тичину, Рильського, Малишка, щоб вони майже «добровільно» вдягли на себе тогу радянського патентованого класика? Що з того, що за якийсь час їм, переродженим, це навіть стало подобатися?

Так чи приблизно так міркував Василь, розкошуючи у світі мистецтва й літературної науки. Та варто було йому зіткнутися з відвертим свавіллям держави щодо національної культури, варто було відвідати Рахнівку, із її картинами підневільно-«безпашпортного» життя селян, як гору брали зовсім інші думки – відповідаль-

[57] Пізніше до «ДЕЛА № 13» були долучені вірші 1963-го року. На жаль, у повному обсязі зшиток не зберігся. Коли поет готував рукопис збірки «Круговерть», то лезом повирізав аркуші з найдовершенішими, на його погляд, творами, долучивши їх до рукопису книги, висланої в 1963-му до видавництва «Молодь».

[58] Василь Стус. Твори. Т. 6: кн. 2. – С. 29.

ність національної еліти перед народом: де та межа, переступати яку не можна за яких-будь обставин? І сором за колишню слабість – засліплення блиском імперської російськомовної поезії Пастернака, Цветаєвої чи кого іншого – обпікав зсередини. На місці випаленого проступало больове усвідомлення дозволених меж, і все чіткіше формувалася необхідність віддати себе служінню народові, навіть тоді, коли добре знаєш, що до твого служіння тому народові цілком байдуже.

У січні 1963-го Василь Стус звільнюється зі школи й повертається до батьків, у Донецьк. А що проблема грошей і далі була надто актуальною, то вже з березня він стає до роботи на шахті[59]: так чесніше. Відпрацював зміну і, навіть коли втомлений фізично, усе ж значно краще почуваєшся морально, бо на тебе не тисне огида від необхідности постійно торочити про «батьківську опіку» української культури комуністичною партією, і ти з чистим сумлінням можеш готуватися до вступу. Щоправда, в ту аспірантуру, бажано не-донецьку, ще треба було потрапити.

Василь намагається не пропускати жодного засідання літературного клубу молодих письменників «Обрій». 26 січня 1963-го він нотує до свого щоденника: *«Уже кілька засідань було в клубі молодого літератора. Там – дискусії приємного характеру. Там – антиподи. Там цікаві речі бувають. Л. Беринський, Надєждін*[60]*, ряд інших. Ситуації гострі, часом некрасиві, недоброзичливі розмови. 19 січня мені дали бій. Критиковано було і за захист євреїв, і за "націоналізм" – чого не було мовлено, але про це йшлося. 25.1. відсилаю відповідь на листа з "Дніпра". Вмістив там вірші: "Ніч скульптора", "Зореплавцю", "Вереснева земля", "Ти мене не журі...", "Смертний мотив", "Світанок у лісі", "В картинній галереї".*

Трохи раніше, числа 22–24.1. відіслав два листи в "Україну" і "Зміну". 31.1 пустив "Монолог у 100 рядків" до "Літературної України"[61].

12.2.1963 р. Все почалося 9 грудня. Трунок благословив і одважив. Не соромно? Мабуть. Сон-колихання. Утіка – утікає вужем. Соромно! Геройствую. Поразка. Притишеність. Регулярно. Слабість – до відчаю. Допомога, майже професійна, де все зміщене – почуття в бік звичности, механічности. Хвилювання. Петро? Хай Петро. А розпач – він був – даремний. Заспокоєння. Сльози. Вимоги. Даремно. Хто швидше кого ошукає? Ошуканим буду я[62].

А. В. К.[63] *розповідав при зустрічі. У Якубського, історика партії, джентльмена, була рукописна збірка (тираж – 4–5 екз[емплярів]) М. Рильського. В збірці 20–22 р. «Гомін і відгомін»*[64] *«золотом цяткована блакить» і прорив:*

---

[59] Не відлюбив свою тривогу ранню... – С. 395.

[60] Російськомовні поети й перекладачі.

[61] Із-поміж усіх згаданих подач друком з'явилася лише публікація в «Дніпрі». Див.: Дніпро. – 1963. Ч. 10. – С. 92–93. Там були опубліковані вірші «Зореплавцю», «Мати», «Озеро Кисегач» та «Епістолярне».

[62] Цілком вірогідно, останні рядки стосуються складних взаємин із Олександрою. Рік зустрічей – треба визначатися. Їй треба було створювати родину, Василь думав про літературні перспективи. Шляхи розходилися. Неподібність життєвих стратеґій ставала дедалі очевиднішою.

[63] Андрій Васильович Клоччя.

[64] Збірка М. Рильського «Гомін і відгомін» вийшла 1929 р.

Ти пам'ятаєш чорну темінь ночі
І тих людей, що іменем любові
Любов згубили?
Так пам'ятаю...

Лист Епіка до Постишева[65]*: я знаю, що мої злочини – страшні. Перед ними ніщо вбивця з великого шляху. Ім'ярек – скажений пес. І годиться все – задля нього. М. К. Зеров дуже ерудований, хоч гнув не туди.*

Вчора – по моєму "Пориві" – через пару років це буде крупний поет[66]*. Я в цих справах помиляюсь рідко.*

В неділю, 10.2. – відповідь од Гуцала[67]*. Перед цим – відповідь од Боженка (за альманах) і Лисюка (за "Дніпро"). Відіслав листа до Віктора Д[ідківського]. Лист у видавництво "Молодь"*[68]*.*

2.3.1963. 28 лютого відіслав "Порив"[69]*: 68 віршів. Надій на успіх мало – вірші слабкі здебільша, на них значною мірою лежить слід давніх уподобань – романтично-суєтного скерування. Це більше слід того, як* ***не треба*** *писати. Відповідь із "Зміни" – панібратськи-хвалебна, од Бор[иса] Сороки. І. Муратов відмітив якось мою "Ніч [скульптора]" А дехто пророчив, що вона не буде надрукована!*

І питання моралі – читав учора "Картолан", а сьогодні оповідання В. Кетлінської "Інженерна алея". Людина обплутана забобонами, відчуваючи це лише по наслідках. Лист до Ш[ури] був такою саме "слабістю".

Оцей вантаж, що є в нас самих од оточення, гнітить нас: допомагає вивірити себе: що ти є? Людині не годиться міряти себе всілякими правилами, догмами, людина – вище! Сила, суть – у крайньому індивідуалізмі, бо це – можливість самоперевірки, можливість усвідомити себе.

Всі ці "угоди", "спілкування" – то лиш опускання до рівня, власне – падіння. Тільки це!

Норм "тону" нема ніде. Людина – в суті своїй – мусить бути диктатором, того толку, якого вимагав Ніцше. Їй-богу, хай це божевільна думка, але те, що період 1788–[18]15 рр. цікавий не змінами, не кров'ю тисяч і тисяч, а єдиною величною постаттю Наполеона – заховує в собі міцне ядро; знову, отже, – суперменівські ідеали, але на такій порі, коли в самому собі почуваєш його щонайменше.

Вірші збірки: "Порив" – 10, "Земля моя" – 18, "З ліричного жмутку" – 2, "Роздуми" – 19.

---

[65] Мотиви "вибитого" з заарештованого прозаїка Григорія Епіка "Покаянного листа" до Постишева, де письменник мусив оббріхувати не лише себе, а й друзів та знайомих.

[66] Слова належать А. Клоччі.

[67] На той час Євген Гуцало працював у "Літературній Україні".

[68] Ідеться про можливість подання рукопису збірки "Круговерть". Див.: Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 1.

[69] Чому "Порив" – незрозуміло. Можливо, таку назву мав первісний рукопис поданої до видавництва збірки, хоча жодних архівних підтверджень на користь цієї думки немає.

В "Прапор"[70] *– "Я – божеволію..."; "Курок натиснено..."; "Світанок у лісі"; "В картинній галереї"; "Зореплавцю"; "Пролісок"; "Ти раптом..."; – відсилаю 9.3.1963 р.*

10.3.1963 р. Лист од Вінцаса[71]*. Такий же теплий і ніжний, як і всі його листи. Як і він сам. Він – філолог. Дав адресу: Вільнюс, вул. Університету №½-65. Кажуть, коли Твардовський носив Хрущову повість Солженіцина, то докинув за Пастернака: коли я будь-чого вартий, то перед Б[орисом] Л[еонідовичем] я, мовляв, пігмей. Це героїчно – в першу чергу. За одне це вибачаєш йому доволі сіру писанину і бачиш, що людина чесна завжди зможе мати для себе виправдання, не шукаючи його. Один абстракціоніст, у якого Хрущов запитав, де ж ви берете фарбу (мала, бач, бути сентенція, що народ для вас дає її, а ви її розтринькуєте на "дурниці"), відповів: "Ворую, как все!".*

Це "хуліганство", притаманне молодості. Видно, що під старою кожурою починає бродити весняний сік, якому дано буде ще до кінця століття проколоти цю кожуру і пустити нові парості (може, нову кожуру?).

Пророкують – майбутнє – світова деспотія, що поява робота – свідчення виродження людини, свідчення посталої необхідности знайти якесь виправдання своєму змізернінню.

Кіплінґ:

День – ночь. День – ночь.
Мы идем по Африке.
День – ночь, день – ночь
все по той же Африке.
Лишь только пыль (3) из под шагающих сапог
И отдыха нет на войне солдату.

Друг мой, смотри, не задерживай, шагай
если сон тебя сломил, то задний ряд тебя сомнет.
Лишь только пыль.
Ад ад ад ад я прошел за шесть недель
Но поверьте, там не встретил ни жаровни, ни чертей
лишь только пыль…
пыль, пыль, пыль, пыль и только пыль из-под сапог
пыль (4) из под шагающих сапог
лишь только пыль…
пыль, пыль, пыль, пыль»[72].

[70] "Прапор" – тогочасна назва харківського літературно-публіцистичного журналу, що нині має назву "Березіль".

[71] Вінцас Кузмінскас – товариш по військовій службі.

[72] «Щоденник» Василя Стуса. – Зберігається: ІЛ, НАНУ, Фонд 170, од. збер. 1200, арк. 11–13.

Початком березня 1963-го року обласною парторганізацією Донецької області було прийнято рішення розпочати випуск україномовного варіанту газети «Социалистический Донбасс». Потрібні були молоді люди, які б добре володіли українською мовою. Так у газеті з'явилися Володимир Буц (Вербиченко), Валентина Дроздова, Алла Суровцева, Світлана Колодіна, літературний критик Костянтин Спасенко. Одним із останніх прийшов до редакції Василь Стус[73].

Більшість працівників, дотичних до українського варіанту газети, були добре знайомі Василеві ще від часів Сталінського педінституту.

Працювати доводилося переважно в другій половині дня, коли необхідно було відредаґувати «начорно» перекладені матеріали. Незнання живої української мови більшістю перекладачів дратувало, але домовленість про рекомендацію на вступ таки переважала роздратування від марудної правки.

Аби розвіятися від редакторської рутини, Василь нерідко спускався до підвалу сусідньої мінвуглепромівської їдальні на вулиці Артема, де кожне замовлення закінчував неодмінним: «*і пляшку пива*»[74]. За цими «розвіюваннями» він швидко заприятелював із іронічним Буцом, який виокремлювався з загалу непоганим знанням мови. Інколи приятелі палко дискутували на літературні й політичні теми, у яких згадувалися імена Грушевського, Винниченка, Петлюри, Бандери «*в контексті відомостей, що поширювалися неофіційно, супроти радянської апологетики*»[75]. На спогад про Буца у Василя навіть залишилася книжка Боріса Пастернака «На ранних поездах» (1945), виміняна на збірку віршів Вознєсєнского.

Проте головні списи ламалися довкола сьогодення. Обоє усвідомлювали, що «відлига» закінчується, але миритися з цим не хотіли. Та й не в характері Стуса було мовчати чи говорити про щось притишеним голосом. У своїх спогадах Буц пише, що в той час Василь Стус виявляв інтерес до образности А. Вознєсєнского та політичної «кусючости» Є. Євтушенка. Підтверджує це й щоденник:

«*15.4.1963 р. Останні події – десь тиждень назад – в "Комсомольській газеті" – Хлєстаковщина – стаття трьох авторів про "Автобіографію" Євтушенка. Він її мав писати для США, де заходилися видавати його твори і ось продає у Франції. 9–10.4. – ідеологічна нарада в Києві. Лають Драча, Летюка, Вінграновського, Ліну Костенко. Пішли гуртом на них. Вінграновський не визнав своїх гріхів, невпевнено захищався, а вірш "Я меч. Я не слуга. Я син", кажуть, тільки доконав його. Віктор Нєкрасов мовив, що коли, на догоду друзям-порадникам, він розкається, то не поважатиме себе як людину: комуніста. "Я буду писати правду, одну лише правду" – закінчив він [Вінграновський], зірвавши кілька оплесків. "Молодець Павличко" – кричав Підгорний*[76] *(крім Нєкрасова і Бєлогурова всі виступали українською мовою).*

[73] «26.III.1963 р. – зарахований в редакцію газети «Социалистичесский Донбасс» на посаду літературного редактора. – Наказ № 27 від 28.03.1963 р.» – Трудова книжка В. Стуса.

[74] Володимир Вербиченко. Вістря пласта. – С. 100.

[75] Там само. – С. 101.

[76] Микола Підгорний. – 1957–1961 років – Перший секретар ЦК КПУ. Червнем 1963-го висунутий М. Хрущовим на посаду секретаря ЦК КПРС, а вже жовтнем 1964-го увійшов до групи вищого партійного керівництва СРСР, яка підготувала й здійснила зміщення Хрущова з посади.

Про Новиченка Вінграновський: зараз так б'є молодих, що аж вуха заячі видать»[77].

Ім'я Миколи Вінграновського в щоденнику згадано невипадково. Розповіді донецьких учасників квітневої ідеологічної наради в Києві остаточно переконали Василя, що нова «офіцізація» культури розпочалася, і сьогодні мусиш обирати, із якого боку барикад бути. І нехай обраний ним бік був малоперспективний у кар'єрному плані, однак на іншому він бути не міг. А компроміс… компроміс можна знайти з усіма розумними людьми. Так, принаймні тоді, здавалося. Та найбільше вразили його вірші молодого Вінграновського, машинописи яких дав А. Клоччя, а він передрукував на машинці, аби роздавати приятелям[78].

Водночас із Києва прийшло запрошення на місячний семінар молодих літератів, що мав відбутися в Одесі. Помітив і запросив його в Одесу Володимир П'янов, який очолював у Спілці письменників роботу з молоддю.

І от – Одеса.

«12.5.1963 р. В понеділок, по приїзді – знайомства. Веселун ("тундра") – Реп'ях Станіслав з віршами під "Євтушенка" і оригінал-самородок-жартун Сашко Зайвий, хворобливо рафінований Борис Нечерда, і Володя Сорока – з "Арсенальцями", "Островським", "Комсомольці 20-х років" – вишукані ходи в архітектурі, і поліглот Грабовський Валентин (погані вірші, набридливий), і львів'яни – Ігор Нижник – музикант – алітерації – асонанси...

Перший день Григорій Прокопович Донець – керівник, Б. С. Буряк, В. П. Іванисенко[79] *– читання лекцій і т. п.*

Про Дзюбу: на партзборах виступає – звинувачує метрів. Збанацький – Корнійчук позбавляють слова. Провадить і не зважає. Вийшов: ви всі брехуни, а я – за правду. Там – і хитрий Коротич. І розповідь Володі[80] *про митарства з пам'ятниками. Виступали згодом Степан Петрович Ковганюк – перекладач. Дузь і Іван Данилович Семенець – ред[актор] "М[олоді] У[краї]ни" і Б. Урнов тут. Цікавий Михайло Сич – житомирський друг М. Клименка ("Золота симфонія"; "Товариш серце"). Михайло Палатюк – зі слабими гуцульськими віршами. Сьогодні, в неділю, був Анат[олій] Мороз і Володя Яворівський – цікаві хлопці. По-своєму. Суботня вечірка – на веранді, де Збанацький писав "Малин[овий] Дзвін". І тости. І гріх мій. І одеська Шура. І викладач Левченко. І мій земляк Анатолій Бортняк*[81]».

---

[77] «Щоденник» Василя Стуса. – Зберігається: ІЛ, НАНУ, Фонд 170, од. збер. 1200, арк. 11–13.

[78] Володимир Вербиченко. Вістря пласта. – С. 102. Ідеться про вірші «Я сів не в той літак», «Спалений, спечалений печаллю...», «Тринадцять руж під вікнами цвіло...», «Так, є народ...»

[79] Віктор Іванисенко вів в Одесі семінар молодих українських поетів. Див.: Віктор Іванисенко. Спогад про Прип'ять // Не відлюбив свою тривогу ранню... – С. 67.

[80] Молодий скульптор із Києва Володимир Сорока зліпив в Одесі погруддя Василя Стуса. Василь Захарченко згадує про це так: "[Сорока] все придивлявся до Стуса, а потім, уже перед кінцем семінару, назнав на березі моря пластичну глину, приніс кілька відер на дачу Ковалевського, замкнувся з Василем на півдня й за один сеанс виліпив його погруддя". Див.: Не відлюбив свою тривогу ранню... – С. 31–32.

[81] "Щоденник" Василя Стуса. – Зберігається: ІЛ, НАНУ, Фонд 170, од. збер. 1200, арк. 14.

Такими були враження першого дня семінару. Приїхали ж донецькі молоді таланти – Василь Стус, Володимир Міщенко і Василь Захарченко – до Одеси в неділю надвечір. До дачі Ковалевського, де містився будинок творчости, їхати треба було хвилин 45-ть трамваями, повз славетні курортні пляжі Великого Фонтану, і всю дорогу *«з лівої руки пахло недалеким морем»*[82].

Смеркалося.

Поки розселилися, у сусідніх кімнатах вже точилися жваві розмови й дискусії між тими, хто прибувількома годинами раніше.

Маючи бажання відразу перезнайомитися з невідомими йому молодими письменниками й побачити знайомих, Василь постукав до першої-ліпшої кімнати. Там запально дискутували про *«можливості відродження української державности, розвій рідної мови, літератури»*[83].

Молоді «інженери людських душ» сходилися на тому, що *«настав час появи на Україні новітніх отаманів духовного поступу – Кобзарів, Каменярів»*[84].

Дочекавшись, коли дискусія вщухне, Василь, ніби між іншим, кинув хлопцям:

– Про який народ ви говорите? Про яке відродження?.. Ледачі ми духом, затуркані, байдужі воли, що без ярем на шиї не годні себе й мислити! А щодо Шевченка і Франка... Не перебільшуйте й не плекайте ілюзій. Таких більше не буде...

У кімнаті запала моторошна тиша.

– Як?

– Хто то такий? – з острахом думала більшість, не зважуючись уголос сказати хоча б слово – раптом стукач – і водночас соромлячись власного страху.

Користуючись загальним заціпенінням, Стус, змірявши всіх хитрим поглядом, вийшов із кімнати.

Коли молоді письменники оговталися, вирішили провчити нахабу й завітали до припізнілого «гостя» зовсім не з мирними намірами. «*Ми*, – згадує Ігор Нижник, – *хлопців п'ять-сім, не ввійшли – увірвалися до кімнати, де біля столу над якимись паперами схилився Стус. Його спокійний погляд зупинив нас біля дверей. Запала мовчанка... Відтак підвівся Василь...*

– Ха-ха-ха! – наглим громом вдарив на голови наші його розлогий сміх. – Я сподівався, що ви так зреаґуєте. Я радий...»[85] – для Василя це була щаслива мить розради.

«13.5.1963 р. Сьогодні виступили П'янов В. Я. і Богдан Горинь – 26-річний хлопчина зі львівського музею українського мистецтва – цікавиться психологією творчости. Враження од наради. Кращий виступ – Суркова (№ 9 "Вопросы литературы – анкети). № 3,62 – "Прапор" – оповідання В. Шевчука.

Драч: мої взірці – Чюрльоніс, Курбузьє, Пікассо, Врубель.

Полянський з Костроми говорив Свєтлову, що хай московська кістка обросте

[82] Василь Захарченко. Він переміг // Не відлюбив свою тривогу ранню... – С. 29.

[83] Ігор Нижник. Як ми «провчили» Василя Стуса // Там само. – С. 76.

[84] Там само.

[85] Там само.

російським м'ясом. Якийсь, пак, Яковлєв видав 200 збірок – дитячих по видавництвах.

Про боротьбу серед поетів, затоплення московського корабля, і – не було б утрати – пустити провінціальні каравели – "втрата Москви не є втрата Росії".

Цікавіші з українських молодих прозаїків – Анатолій Таран (Львів) і Валерій Шевчук. Таран – курсант Львівського військово-політичного училища. Його вірш (??) "Сповідь перед матір'ю і світом". Готується його збірка у львівському видавництві "Я мільярдер"[86].

Куравська – з Буковини – щира, але слабша за Тарана.

У Польщі вийшла "Алхемія слова" Парандовського – про творчу лабораторію багатьох авторів. Киргизький поет Омар Султанов цікавий – говорив про популярність Уїтмена серед них. Уже те, що їх – "нацменів" цікавить майже все те, що цікавить нас – знаменне.

Драч стає богом – О. Сурков про нього – як про "такого же таланливого, как Вознесенский". Богдан [Горинь] ставить Драча вище за будь-кого. Володя Сорока – про єгипетську скульптуру – як найбільше досягнення. Югославський скульптор-монументаліст – ...

Обговорено уже погані вірші Валентина Грабовського, слабкі вірші Михайла Палатюка, дещо кращі – Валерія Гревцова – з Києва.

П'янов: про нівхів – їх 4 тисячі чоловік. Цікавий їх перший поет-початківець Сангі. Всього 177 делегатів.

Пуста доповідь М. Рыленкова.

Артемій Амвросієвич Москаленко виступив. Це було цікаво. Стара вже людина, з металічним ротом, у вишиваній сорочці, яка сиділа на ньому якось збоку, якось непевно. Він на гостинах сідає скраєчку. Він і почав так: "Партія і уряд завжди..." Потім – шукаючи контакту – став "фосфорично" посміхатись, з нечистим блиском очей – чи сором'язливих, чи грішних. Усмішка й погляди його примушують витиратись. Трохи оговтавшись, він підняв куценькі крилечка і почав тріпотіти ними: я полечу, я полечу! А ми бачили, що і не полетить, і що його крик то...

Дузь[87] *знайшов 40 невідомих творів Довженка, писаних у Берліні. Знайдено 217 карикатур Сашка. Готується 8-томове видання Вишні, яке може розповнитись до томів десяти. Перші три – в цьому році, чотири – наступного.*

15.5.1963 р. Дузь читав цікаву, кажуть, лекцію про сатиру в українській літературі радянській.

Потім – читав лекцію Б. Буряк. Вчора ввечері Володя[88] *почав ліпити. Я боявся –*

---

[86] Збірка «Я мільярдер» Анатолія Тарана вийшла 1963 р.

[87] Літературознавець Іван Дузь досліджував творчість Павла Усенка, Олександра Корнійчука, Остапа Вишні та ін.

[88] Володя – Володимир Сорока. За одну ніч виліпив погруддя В. Стуса. На згадку про це Василь Стус залишив поетичний образок під назвою «Ніч скульптора» (Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 2. – С. 63–64):

У мене тіло з мармуру.
І в горлі

бо з мене знімали шкіру, оголювали, а я ховався і не знав, де сховатися від очей – жорстоких – скульптора. Отож – тема натурщика. Тема віддачі мистецтву з радістю і страхом. Потім його розповідь – як би він зробив би людський крик: зведений криком рот і піднесена, витягнена з плеча рука з розчепіреними до болю пальцями. І потім цей крик прийшов до мене – у сні. Я "химерив" розпачно, а над головою (я лежав на землі), нависаючий гуркотливий з неба, з безодні крик матері.

Стельмах писав смерть Марти і боявся залишатися сам у кімнаті.

Від крику я прокинувся. Це роздягання? Це оголення? Це втрата і якесь інше – конденсоване своєю новизною – роздарування себе?

Федін: 2% – з життя, а 98% – вигадка. Це він говорив про свої твори.

*Очі, немов росинки, затуманені світлом, зволожені криком сонця (воно гряде!), очі вбирають вологою, оквітчення квіток вбирають і переповнюються світом, мов очі – сльозою. Вони **бубнявіють** на сонці, **проростають райдугою?;** росинка – око землі – вбирає добрим райдужним оком день.*

Айвазовський дивився на тихе, полите спокійним сонцем море і малював море в бурю – море, яке він 26 років тому бачив у Єгипті.

*Легко читається з глибокими філософськими проекціями **Ейнштейн, "Еволюція фізики"** і психологічна річ У. Росс Эшби, "Конструкция мозга", М., Инлит, 1962.*

В 10-у симфонію, котру Бетговен не написав, він бачив виконуваною на великій площі, де замість барабанів мають звучати гармати. Глухий – і велич.

спинився крик:
несила продихнуть.
У мене очі
згасли, ніби зорі,
а руки рвуть ланцюг,
котрий не розірвати.
І є гірка відрада в тім,
що мармур
научений мовчати од віків.
Хай мовкне горе
і німіє біль,
одягнені у камінь,
мов у панцир.
Тож уподоб мене,
бажаний сон,
допоки день не вихопиться з дзвоном,
узявши сонце віще, мов ліхтар.
А покищо – не руште:
тихни, ніч,
змовкай, печаль,
в важкому заборолі.
Стань гордою в мовчанні
і лічи
хвилини, дні, роки ачи століття,
допоки не прорвешся раптом криком
пожарищного степового дня!

Буряк каже, я знаю, що деякі письменники не бачили, не чули тих балетів, опер, на які ходять їхні герої: "Я встановив кілька випадків".

Треба взяти собі за правило – не розхлюпувати [себе] в тих деклараціях, які виносять на своїх гривах кров із самого серця. Це – заради економії. Заради того, збереженого для чогось іншого, більш суттєвого.

Повість Сірого Анатолія[89] *"Слід з позолотою" – каже Буряк – на вищому рівні, аніж зроблене багатьма авторами друкованими. Але, пак, багато кримінальних [мотивів]. І цілина – то напівтюрма, але рвуться рвати зорі. Цитата до повісті його так збентежила (вона була закреслена), авторові було дуже зле, що дешифрують його закреслення. Цікаві очі – з надщербленими сором'язливістю мутнувато-гордими очима.*

У Льва Толстого 87 посмішок і 94 поглядів очей. Буряк підрахував 5–6 поглядів і стільки ж посмішок.

16.5.1963 р. Вчора бачив Леся Танюка – чорнявий, маленький, засмаглий хлопчина, дещо сором'язливий. Він пише сухувато-колючі вірші, прочитав цікавий вірш Драча про крила, які дядько завжди стинає.

Це і Березінський – високий нахабнувато-розчулений.

Ще питання міри настроїв-впливів: може, я "перечитався" Пастернака? Може, він мені зашкодив, я йшов до нього в хату, а забув, що десь зачиняться двері і вихід назад буде або забрудненим, або взагалі неможливим?

17.5. 1963 р. Читає лекцію Богдан[90]*. Сьогодні – мені дискутуватися. Лесь*[91] *– крізь сон. До рана.*

Рибо, "Творческое воображение".

Вундт, "Фантазия как основа искусства".

Потебня, "Вопросы теории и психологии творчества.

Груденберг, "Гений и творчество".

Горнфельд, "Муки творчества".

Медведев, "Лаборатория писателя".

1930-[ті] р. – психологія творчости не розроблялась.

Людський мозок – 14 млрд. клітин (а кожна клітина має 200 зіткнень).

Сєченов: щодня ми маємо до 500 тисяч вражень.

"Деякі наші виставки так нагадують природу, що краще парк, аніж художня виставка" (Рудницький).

Треба прочитати Павлова...

У Львові є поет – учений, винайшов контролограф – вимірює пам'ять, волю (Цурковський, очолює психологічну лабораторію). Це – якийсь "чорт в синцях" – готував кандидатську, а зробив докторську дисертацію.

Іванисенко про 4 типи побудови ліричного твору:

[89] Можливо, мова про Анатолія Бортняка, який був поміж учасників семінару молодих авторів в Одесі.

[90] Богдан Горинь.

[91] Лесь Танюк.

1) Це доведення теореми ("Васильки" Сосюрині);

2) вибух почуття – градація його, наростання експресії...

Виступав Григорій Матвійович Сивокінь – молодий кандидат з поетики і давньої української літератури.

Але як він не читав Марковського?

Повтори рядка як спосіб композиції.

В середині 1930-х рр. отерпла й форма – народна пісенність. Експерименти форми – це гріх, який карається на горло.

У середнього покоління поетів – традиційність. Це заглиблення, розповнення традиційної норми? А яка ганьба – ми навіть тут не спромоглися на повне розповнення форми, а далеко десь кипіли в незалитій бочці, і кипіли – думаючи – і вишнево, і лугово.

Трагедія Вороньків – це не жарти, це слуги епохи, вина – не їх, вина – епохи. Вона їх вирвала – від хліба, від металу, від вугілля – це робота "по совместительству".

"12" Блока – це талановитий жарт. Не більше. Досягнення? Смішно. Але це блоківський жарт естета.

Цікаве обчикриження народом Тичини – десь знайшли межу – і зрізали. Це – для нас. Решта – ні.

Сидоренко, Віршування в українській літературі, 1962 р.

А. Коваленков, Практика современного стихосложения, 1962 р. "М[олодая] гвардия"

18 [травня] приїхав Вінграновський – грав з хлопцями у шахи. Наступного дня – вірші мої обговорювали – сказав, що багато невивершеного – "Ніч ск[ульптора] – "дуже літературний"; "Ти раптом..."[92] *сподобався, як і "Про море"*[93].

Богдану сподобались дужче, але він їх, гадаю, прочитав неуважно.

В неділю – подорож до міста, а тут – довга вечірка і дощ. А наступного дня, у понеділок – перед передпроводи Богдана – пили пиво і вино; перед цим Микола[94] *читав свої вірші – уже відомі ("Вона була..." – цілий як є – прочитав у середу), за "доміно":*

Б'ють в доміно – вбивають в землю стіл
Б'ють в доміно
Б'ють день, б'ють ніч.

Цікаві розповіді – про львівських юристів, розстріляних десь у минулому році – вони прагли сепаратизму[95].

---

[92] Мова про вірш «Ти з узвичаєної щирості...». Див.: Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 2. – С. 117.

[93] Див.: Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 1. – С. 106: «Море...»

[94] Микола Вінграновський.

[95] Мова про «справу юристів» – організацію підпільної Української робітничо-селянської спілки, ініціатором і фундатором якої був юрист за освітою, штатний пропаґандист Радехівського районного комітету КПУ Левко Лук'яненко. До складу спілки входили також І. Кандиба, С. Вірун, В. Луцьків та ін. Як зазначає Георгій Касьянов, принципом цієї групи було те, «що боротьба за самостійність мала вестися не тільки ненасильницькими методами, а й суто законним, конституційним шляхом.

У вівторок – грали у футбол, волейбол – Вінграновський битий, він трохи хвалькуватий але не це важливо, навіть і не його абияка обізнаність літературна. В його нових віршах звучать шевченківські інтонації.

"Народу ніколи було і плюнуть вам у очі".

Його розповідь – про Довженка, про роботу над Орлюком – весільна ніч, і відчуття смерті – танк, і перев'язана рука»[96].

На жаль, у щоденникових нотатках Василя не згадано про розмови Стуса з Віктором Іванисенком. А вони були, адже саме в Одесі Іванисенко, який керував поетичною секцією молодих, запропонував поетові вступати до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР і пообіцяв усілякі сприяння зі свого боку.

Цей місяць в Одесі став знаменним для всього подальшого Стусового життя. Після цього сумнівів уже не було: треба прориватися до Києва.

У Донецьку залишалася невирішеною лише одна проблема: взаємини з Шурою, які то затухали, то спалахували вогнем пристрасти всупереч очевидній життєвій безперспективности.

Василь навіть познайомив Шуру з батьками. Та й як було не познайомити, коли почуття постійно брали гору над розумом, а Володимир Буц не раз і не два залишав захоплених шалом тілесности у своїй однокімнатній квартирі[97].

Мамі Шура не сподобалася:

– Не наша вона, розбитна якась, – кинула, коли син повернувся, провівши Шуру після перших відвідин.

Та й сам парубок, правду кажучи, значно більше цікавився майбутніми літературними перспективами, аніж думав про шлюб. Шурі ж виповнилося 26 – критичний, за донецькими мірками, вік для створення родини.

Всупереч всьому ні він, ні вона так і не знайшли в собі сил для остаточного розриву і спекотне літо 1963-го пройшло під знаком любови й книжок.

Робота в «Социалистическом Донбассе» не надто перевантажувала, а традиційна «пляшка пива» допомагала скидати напругу. А ще – Шура була ідеальним слухачем, чия увага допомагала виважувати слова, чіткіше формулювати враження, відчувати насолоду від володіння увагою слухача: «*Бувало, забували навіть поїсти,* – згадує Олександра Фролова, – *стільки розмов! І де, відки все це бралося – не знаю? Нащо вже я гомінка й балакуча, а почула його голос, духом протиріччя просякнутий, – і притишую себе. Така* ***єдина,*** *тобто цілісна людина. Як із вулкана, з нього виринало – виринало: образи, судження, казково, фантастично-піднесено. Як він міг усе це в*

Юридичною підставою для формування вимог самостійности України мали бути відповідні статті Конституції УРСР (ст. 14) і Конституції СССР (ст. 17)». Див.: Георгій Касьянов. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К.: Либідь, 1995, 224 с. Після завершення слідства Левкові Лук'яненку було винесено смертний вирок. Після перебування засудженого в камері смертників упродовж місяця це покарання було замінено на 15-річне ув'язнення.

[96] «Щоденник» Василя Стуса. – Зберігається: ІЛ, НАНУ, Фонд 170, од. збер. 1200, арк. 14–18.

[97] Володимир Вербиченко. Вістря пласта. – С. 110.

собі носити, щоб не спалити себе? Годинами його слухала. Одну ніч просиділи до ранку – його сповідь про художника Ван Гога. Книжку про нього подарував. Ніч без жодного поцілунку – так було цікаво, така захоплююча людина»[98].

Але, залишаючись на самоті, жінка не могла не ставити перед собою питання:

– Хто я для нього: муза творчости? супутниця молодости? що далі?

Уже прикінцем 1990-х, під тиском включеного диктофону, зізналася:

«– Його дружина виростила сина. І я низько схиляюсь перед нею. А як би я вчинила? Нашу дитину полишила б на чийсь дбайливий догляд і, згорьована, блукала б із Василем магаданами і пензами. Я себе знаю. Тому й не поїхала до нього в Київ...

– Шуро! На відстані літ шкодуєш, що не пов'язала з ним долю? [це – інтерв'юер В. Вербиченко]:

Шура (після паузи):

– Шкодую. Хай би навіть якби й була, як його дружина, вдовою... 35 років відтоді – не знаєш, для чого й куди пішли. Чоловік мій – гарний сім'янин, вивчили-виростили двох синів, але душі не було. Такої, як зросив Василь Стус»[99].

Неприйняття батьків, навіть попри Василеве, – «однак ми тут жити не будемо» – прикрило, вносило додаткову нервовість. Перевірити справжність почуттів мала розлука. Спершу нетривала – від'їзд на іспити, потім довша – на облаштування побуту.

Вступні іспити до аспірантури було складено майже «без нервів»: блискуче знання теорії та методології дослідження, усвідомлення – про «що» варто говорити, а про «що» краще промовчати, допомогло обійти підводні камені й надводні перевірки, та й «донецьке» коріння хлопця з доброю українською мовою переконало членів приймальної комісії виділити одне місце «під Стуса».

До Донецька повертався на крилах.

Хотілося жартувати, сміятися, ділитися успіхом із цілим світом.

У редакції – Вербиченко.

Відзначити успіх спускаються до звичного підміністерського кафе. За чаркою з'являється ідея: побавитися на сторінках газети з неоковирних кальок з російської, якими всіяно весь Донецьк.

Повертаються. Володя телефонує завідувачці міського відділу культури, а Василь слухає розмову по паралельному телефону. Проте розмова українською не складається.

«– Диви, культурою займається людина, яка живе в Україні і не знає української мови! – спливає жовчю Василь»[100].

За годину було складено листа до «Літературної України», який вийшов друком 18 жовтня 1963 року в рубриці «Навколо слова»:

---

[98] Там само. – С. 113.

[99] Там само. – С. 112–113.

[100] Там само. – С. 103.

«“БУДЬМО ВЗАЄМНО ВВІЧЛИВИМИ”

Не так давно одна читачка “Літературної України”, перебуваючи в доброму гуморі, висловила фантастичну ідею:

– От би якийсь мовознавець та додумався укласти словник спотворень і перекручень, які трапляються в газетах, журналах, книжках, на вивісках і т. д.

Ми – за таку ідею! І пропонуємо мовознавцям такі словеса:

“перва” – значить “перша”;

“колія” (наголос на “я”) – “колія” (наголос на “о”);

“донеськuй” – цебто “донецький”;

“экономічний” – “економічний”;

“донецькжилбуд” – “донецькжитлобуд”;

“МЗ УРСР” – “міністерство охорони здоров’я УРСР”;

“донецький облздраввідділ” – це вже ми й самі перекласти не можемо.

“текстільшвейторг” – “текстильшвейторг”.

Ми могли б навести ще з десяток подібних слів, але, гадаємо, досить і цих! Але ж у словниках годиться записувати, звідки взято те чи інше слово. Так от, встановлюємо авторство. Перші два приклади – з лексичних запасів диктора радіо донецького вокзалу. Третій, четвертий і п’ятий приклади взято з вивіски житлово-комунальної контори на Університетській вулиці. Авторами решти прикладів є місцеві працівники охорони здоров’я та торгівлі.

Цікаво, як на це дивиться зав. міським відділом культури Р. О. Шишкіна? А, власне, до чого тут вона? Адже з того, що такі “красивості” повсюдно висять у Донецьку, можна зробити висновок, що усе це Р. О. Шишкіну не обходить.

В. Буц, В. Стус, працівники газети “Социалистический Донбасс”.

P. S. Ми, певна річ, поважаємо залізничників, комунальників, працівників торгівлі й медицини. Але ж хай і вони поважають граматику. Будьмо, як кажуть у торгівлі, взаємно ввічливими.

В. Б., В. С.
м. Донецьк»[101].

Того ж дня листа й відправили.

Непомітно промайнув жовтень. Звільнившись 26-го з редакції, Василь за кілька днів виїхав до Києва, аби з 1 листопада стати повноправним аспірантом. На нього чекало нове життя.

Поступово перервалися взаємини і з Шурою.

«Влітку 1964-го Василь подзвонив їй: “Приїжджай! Кімната є!”. Чутність була не вельми, і Шура стомилася повторювати, що не поїде до нього: “Тебе не розкохала... але не поїду”...

Наприкінці року [Василь] приїхав у Донецьк, завітав до шлакової лікарні й попросив чергову викликати Шуру. Вона похапцем накинула на плечі якусь кофтину і вийшла до нього...

[101] Цит. за: Володимир Вербиченко. Вістря пласта. – С. 103–104.

Високий, трохи зсутулений, мовби втягував голову в плечі. Пам'ятаю, ніколи не клав руки в кишені, а тут опудалисто випирають розчепірені пальці крізь холоші...

– Така кругленька, гарненька, – повіяло теплим струменем од Василя, як і раніше, близького й відкритого. – Я так хотів тебе побачити!

– Васю! Я – вагітна, – мовила... не відводячи... погляду.

Відповів без паузи...

– Вагітна – і така гарна, – продовжив миттєво, вживляючись... у новину, щоб вибухнути образом, який Шура запам'ятала на все життя: "Ну як же я закоханий у вагітних жінок!.. Оце на тебе подивився, і мені так гарно на душі".

... Шурі було зле, незатишно, і дрібніли слова:

– Ти ж знаєш, Васю, розписаному чоловікові я казала, що можу до тебе поїхати, залишити його височенний дім... Але ж у тебе притулку немає! І в мене немає! А тепер у мене народиться син. Або ж донька...

– Беру! – рвучко нахилився до її знаного і слухняного вуха. – Хай той син буде з нами обома. А ще й наш!

– Ні, Васю! Я не з тих жінок. Хай буде і дитина його, і батько – її...

І тут Шуру покликали... Вона поправила кофтину і, не прощаючись... почала підніматися сходами. Кинула вслід: "Пробач"...

Це була їх... остання зустріч»[102].

У творчій робітні Василя Стуса життя-прощання з музою молодости затверділо кількома віршами, які є одними з кращих у його любовній ліриці:

Не відповідаєш? Мовчиш? Заціпило?
Не можеш вибачити? Клянеш?
Не можеш вивіритись розлуці?
Серцю – довіритися?
Мовчиш, як покинена вагітна?
Мовчиш як бомба? Мовчиш?
Думаєш – од чекання розтрісну?
Думаєш – збожеволію?
Надаремне, любов моя.
Надаремне, тюрмо моя.
Надаремне все, зненавидо.
Надаремне, кохана.
Я тебе не сльозою – ждатиму.
Я тебе кулаками – ждатиму.
Кулаками – у глупу поніч,
кулаками – в подушку.
Не пиши. Не відповідай.
Проклинаю. Цілую. Мовчки.

[102] Володимир Вербиченко. Вістря пласта. – С. 111–112.

Задушився чеканням – мовчки.
Кулаками – в подушку[103].

З Шурою та горлівською Лисою горою пов'язаний програмний вірш раннього Стуса, над яким поет працював упродовж десяти років.

На Лисій горі догоряє багаття нічне
і листя осіннє на Лисій горі догоряє,
а я вже забув, де та Лиса гора, і не знаю,
чи Лиса гора впізнала б мене.
Середина жовтня, пора надвечір'їв твоїх,
твоїх недовір і невір і осіннього вітру.
І вже половина життя забувається. Гріх
уже забувається. Горе і радість нехитра.
Середина жовтня – твоїх тонкогорлих розлук,
і я вже не знаю, не знаю, не знаю, не знаю
чи я вже помер, чи живу чи живцем помираю,
бо все відбриніло, відквітло, відгасло, відграло навкруг.
Та досі ще пахнуть тужливі долоні твої,
і губи гіркі аж солоні і досі ще пахнуть,
і Лиса гора проліта – схарапудженим птахом,
і глухо, в набухлих аортах, надсадно гудуть голуби[104].

Загалом горлівсько-донецький період у творчому плані був для Василя Стуса надзвичайно плідним. Широка лектура, чуттєвість, незле, як на донецький масштаб, творче товариство з літературної студії «Обрій», ніби провокували до праці. І хоча якість більшості віршів не задовольняла поета, але пошуки в різних напрямках дозволили відкинути «не свої» творчі путі. Врешті-решт у Києві поет навіть мріяти не міг про усамітнення в окремій кімнаті, яку він мав у Горлівці.

Нічого дивного, що тут було закладено основу збірки «Круговерть», яку вже було не соромно подавати до друку. І хоча більшість віршів пізніше ще доопрацьовувалася, дотягувалася до певного рівня, проте саме Донбас, а не Київ сформував і творче обличчя Василя Стуса, і його ставлення до світу.

У Києві ж лише відбувся жорсткий відбір творів, привезених із собою з Донеччини, та остаточно сформовано перші збірки, доповнені незначною кількістю більш досконалих із художнього боку віршів, у яких письменник розпочинав пошук нової форми й нової поетичної мови, остаточно знайденої лише 1972 року в камері попереднього ув'язнення Київського КДБ.

[103] Василь Стус. Твори. Том 1: кн. 1. – С. 118–119. Вірш датовано квітнем 1964-го. Таке датування може означати або те, що Олександра Фролова і В. Вербиченко помилилися на кілька місяців із датою обірвання стосунків, або ж, що цей вірш написано у зв'язку з одруженням Шури, про що Василь довідався у квітні. Метафора ж «покинена вагітна» – була не першим і не останнім «провидінням» майбутніх життєвих колізій, які Василь Стус часто ніби накликав-передбачав своїми творами.
[104] Василь Стус. Твори. Том 1: кн. 1. – С. 159.

Так само в Донбасі, а не в Києві, відбулося й громадянське становлення Василя Стуса. Саме тут сформувалася його опозиційність чи, точніше, неприйняття багатьох сторін офіціозного радянського суспільства. Втім, навряд чи можна трактувати його позицію як антирадянську. Радше слід вести мову про Стуса-патріота рідної землі й культури, яку він відстоював та утверджував усіма можливими способами.

Промовистою є і його реакція на підкреслене «правдоборство» Івана Дзюби, згадана в щоденникових записах. Це реакція не незрілого юнака, а позиція доволі послідовної людини, яка розуміє необхідність компромісів і «чорної» праці в ім'я збереження найсокровеннішого – української культури та мови. І хоча в зіткненнях із несправедливістю особливості Василевого характеру призводили до емоційних зривів, невиважених вчинків чи висловлювань, однак, заспокоївшись, він одразу розпочинав пошук раціональних, а не емоційних виходів.

Отож, до Києва переїжджала зріла людина зі сталими поглядами, а не юнак, якому ще треба було формувати світогляд.

Багатий внутрішній світ і творча активність породили величезну кількість начерків, які так і не переросли в щось істотніше, залишившись на рівні цікавого рядка, образу чи й просто метафори.

Чому так трапилося?

Передусім, умови життя в аспірантському гуртожитку Києва, а пізніше – і в родинному колі, де Василь так ніколи й не мав власної кімнати, не дозволяли йому повертатися до малосуттєвого, сказати б, підтем, примушуючи концентруватись лише на магістральних шляхах. Та й постійні переїзди робили проблематичним утримання архіву в належному стані. Проте найголовніше не це.

На відміну від багатьох інших письменників, які у «пошуках теми» подавалися інколи навіть до Сибіру, Василь Стус ніколи, здається, не мав жодної проблеми з натхненням і творчими ідеями. Вони ніби фонтанували з нього і бракувало лише одного – часу, часу, який ще від дитинства усвідомлювався як найвища цінність.

Попри все, спроба зберегти найцінніше з написаного була здійснена. Вже в Києві поет переписує особливо вартісні для себе вірші до товстого загального зошита[105]. Проте більшість автографів і машинописів так і залишилося в сирому сараї донецької хати. Часом їх навіть використовували на розтопку плити.

Жанрове розмаїття теж доволі істотне. Тут і спроби класичного сонету, і переосмислення народнопісенних жанрів, і любовна, аж до еротики, лірика, і верлібр, і вірші-послання, і балади з яскравим епічним началом, і публіцистична поезія з історичними ретроспекціями.

Наведу кілька характерних зразків донецького періоду.

Мене вела ти в ніжні ранки
Ізмалку, хлопчиком дрібним.
Вставати вчила до світанку –

[105] Загальний зошит Василя Стуса у фіолетовій обкладинці. – Зберігається: ІЛ НАНУ, Фонд 170, од. збер. 743.

Будь неспокійним і міцним,
Росою вранішньою вмитий...
І я вставав, і я спішив,
І я зростав. Учився жити
Під кроною старих дубів.
Було нас троє. Але брата
Вже вкрила часу пелена.
Хлопчачих років рання втрата
Була звичайно не одна.
Удвох з сестрою ми зростали
В шахтарськім селищі малім,
Город копали і сапали,
і звозили картоплю в дім.
А мати нам пісень співала –
їх більше, мабуть, не почуть,
Як хлопця дівчина кохала,
котру той хлопець встиг забуть,
Або тієї, що пізніше
Я прочитав у Кобзарі,
Що батько синові миліший,
Ніж мати, що не говори.
І повідала ти малому
Свої скорботи життьові,
Бо в тебе – ні рідні, ні дому,
Тепер на чужині живи.
Мені ж приносила калину,
До узголів'я кладучи,
«Іди ти, сину, на Україну,
Нас кленучи».
І я зростав, і раптом виріс,
неначе риба із води.
О добра материнська щирість!
Мене землею проведи,
Ти матернім відчуєш серцем
Людську і ласку, і тепло,
Мене ти в горі порятуєш
І другу й ворогу назло.
Ні, я не пещеної долі
Просив би в тебе. Зовсім ні.
Дай буйногривої сваволі
На довгу путь, на довгі дні[106].

[106] Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 2. – С. 33–34. Перша з відомих спроб відтворити своє дитинство та юність і засвідчити життьові орієнтири. Пор. з «Листом до сина» від 25.04.1979 р.

Зафіксувавши в поетичному тексті важливі для себе речі, поет більше не повертається до них, вважаючи слабкими художньо. Надмірна мелосна традиційність, бідна дієслівна рима, недосконала строфічна будова. Проте це не істотно, якщо розглядати вірш у контексті формування Стусової особистости. Прагнучи високої долі, автор ніби готує матеріал для біографів: несхитність характеру – від мами, доброта – батькова, переродження й переосмислення себе у світі стається після болючої втрати брата, сестра, із якою довелося зростати... Припасовується до тексту вірша й символіка числа три (*«було нас троє»* – дітей у матері), що суперечить об'єктивній правді, але вірно з погляду суб'єктивного, бо старшу сестру Палажку Василь не пам'ятав, а знав лише за маминими й татовими спогадами. Присутня й екзистенційна мамина туга за справжньою, «недонецькою» Україною та реальна колискова на слова Шевченка...

Так на початку шістдесятих Стус вперше замислюється над важливістю для поета, особливо українського, міту життя, який би свідчив про причетність до традиції та відповідальність за даний Богом талант. Свідомо чи підсвідомо, але в цьому епічному вірші вперше зустрічаємося з загадковою Стусовою впевненістю, що він – обраний, а тому мусить гартувати себе для Долі, бо має сили бути людиною, яка не розміняє талант на побутові вигоди.

Поруч із цим віршем занотовані рядки, які є ніби продовженням теми:

Ми не перші і не останні
під розгойданим небом стали
ми добою до бурі поставлені
Лицями славними.
Як могутні дуби-запорожці
нам кремезними бути хочеться.
Молодий у борні не поточиться.
Молодий повен моці[107].

Молодечий запал і готовність офірувати себе засвідчена у ще одному вірші:

Коли на серці довгі трени,
Не пий так довго чадну сизь,
Стань під сполощені знамена,
Постій. Помовч. І озирнись.

Ти бачиш – час жалю не знає,
Хоч він і сам – і біль, і жаль,
І радість по ярах ступає,
А нас спиняє між проваль.

[107] Загальний зошит з віршами Василя Стуса. – Зберігається: ІЛ НАНУ, Ф. 170, од. збер. 743, арк. 49.

Нехай ти хвилі не піймаєш,
Її по ритмах віднайдеш.
Дорогу в кроках відміряєш,
Бо шлях – без граней і без меж.

Даремні серця довгі трени,
Даремний жаль і марний біль.
Вітри перуть твої знамена
Над спокоєм пригаслих піль.

(1.6.62 р.)[108]

Та не одними національними болями і проблемами живе людина. Власне, вони стають справжніми, не декларованими лише тоді, коли проростають з реального життя, з помилок, з досвіду поразок і перемог. Бо інакше вони лише схема, непереконлива декларація, якій не ймеш віри. Стусові ж віриш, бо він не ховається за досвід інших, а виставляє на показ ґулі й теми, які можна було б приховати. Бодай для того, аби не шокувати, не порушувати традиції. Молодий Стус сміливо вводить до тканини вірша тілесність, ховаючи її, щоправда, в нагромадженні образів і метафор:

В ТРАНСІ

Ти ніби хвиля.
Хвиля піді мною
на мить застигла,
на єдину мить,
гойднула раптом
злегка головою
і виросла
і вигнулась дугою,
а лук не лопне,
лук любов'ю снить.
Шалено вітер
обрії гойда.
Вже мариться –
вітрило світанкове
на обрії заграло загадково
і йде назустріч.
Прагни. Не біда.
Ні, не біда,
що хтось на абордаж
спішив зійтись

[108] Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 2. – С. 41.

у боротьбі гарячій,
неголена кололась борода,
і руки прагли,
і уста юначі.
Так довго прагнув
я тоді борні,
забракло слів,
і руки мов набрякли,
ніч відступала
крізь кривавий сон.
Я йшов по втомі.
Ти ж, потиху, плакала[109].

До цієї замальовки мало що можна додати. Тілесність (не оголена та все ж) не ховається за фасадом романтичних казок, а перетворюється у досвід: це і біль утрат, і визнання помилок молодечих зальотів, і прикрість від помилкових захоплень... Молодий поет говорить про це у вірші, бо розвиток – це вихід за грань осягненого й дозволеного. І саме такого виходу прагне його творча натура, паралельно навчаючись робити це так, щоб бути почутим.

Для проходження університетів цієї майстерности він і потребував Києва, нових друзів, нових вражень та відчуттів.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. ***Стус Василь.* Твори у чотирьох томах (шести книгах).** З додатковими 5 і 6 (у двох книгах) томами. – Л.: ВС «Просвіта», 1994–1999.
2. «Щоденник» Василя Стуса 1962–1963 рр. – Зберігається: ІЛ НАН України, Відділ рукописних фондів і текстології, Ф. 170, од. зб. 1200.
3. ***Вербиченко Володимир.* Вістря пласта. –** К. ДП «Редакція журналу «Охорона праці», 2004, 150 с.
4. **Не відлюбив свою тривогу ранню...** Василь Стус – поет і людина. Спогади, статті, листи, поезії. – К.: Український письменник, 1993. – 400 с.
5. ***Стус Дмитро.* Життя і творчість Василя Стуса. –** К.: Фотовідеосервіс, 1992. – 88 с.
6. **Довідник з історії України (А – Я).** – К.: Генеза, 2002. – 1136 с.
7. ***Касьянов Георгій.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років.** – К.: Либідь, 1995, 224 с.
8. Загальний зошит Василя Стуса у фіолетовій обкладинці. – Зберігається: ІЛ НАНУ, Фонд 170, од. зб. 743.

[109] Автограф вірша зберігається в архіві Василя Стуса.

БАСТІОН ВЛАСНОГО «Я»
(1963–1965)

1 листопада 1963-го року[1] – день Стусової перемоги. Він нарешті примусив Київ прийняти його.

Понад усе Василь прагнув нових знайомств із людьми, про яких стільки чув від товаришів та випадкових друзів. Імена Світличного, Дзюби, Симоненка, Драча інтриґували, і він підсвідомо був переконаний, що якщо не всі, то принаймні частина з них стане йому добрими приятелями.

Але ж чи не розчарується він у них?

А вони – у ньому? Василь гнав від себе ці непрошені думки, під'їжджаючи до Київського вокзалу й намагаючись розчинитися в думках про літературу та майбутню аспірантуру. Стільки років він вимріював цю працю, це, цілком нове, становище, і от його мрії здійснюються.

Але спершу – про тлінне.

Гуртожиток, куди поселили молодого аспіранта, губився в одноповерховій приватній забудові, дисонансом якій виглядали три п'ятиповерхові будинки й гуртожиток аспірантів на вулиці Капітанівській, 59[2]. Його погляд спинився на безлистих стовбурах пізньоосінніх дерев, що вражали своєю оголеністю й якоюсь беззахисністю. Вдалині він бачив край великого лісового масиву, який губився за видноколом. Чомусь усе це спроектувалося на власні думки: довкола все таке безборонне, нестале, а недалекий ліс, по якому, він певен, ще не раз доведеться бродити, лякав і своєю безкраїстю, і можливістю розчинитися в ньому. «Чи не загублюся й я в цьому чортячому новому місті, де людей, і то – непересічних, так само багато, як дерев у тому лісі?..»

Прийти до тями примусила мжичка, якою прорвалося низьке, затягнуте хмарами небо. «Треба прискорити пошуки цього гуртожитку, – подумав Василь, – час на роздуми ще буде». Він поспішав, бо зовсім не хотілося, аби промокли книжки, та й змінного одягу було зовсім небагато.

Шукати, втім, довелося недовго. До п'ятиповерхівок, що тулилися неподалік, вивела асфальтована вулиця. Там відразу вказали на будівлю гуртожитку.

---

[1] 1 листопада 1963 року Василя Стуса було зараховано до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР за спеціальністю «теорія літератури». – Трудова книжка Василя Стуса, Зберігається в архіві родини поета.

[2] Нині – бульвар Вернадського, 61.

Поселили аж на п'ятий поверх. До кімнати Володимира Осетрова, аспіранта з Інституту ботаніки[3]. В тій кімнаті саме звільнилося місце, бо Микола Дубик, який ділив скромну аспірантську площу з Осетровим, перебрався до іншого блоку.

Обставини цього «добровільно-примусового» переселення змушують згадати про них окремо.

Російськомовна компанія аспірантів, якій випало вчитися в Києві під час «відлиги», жила доволі бідно, але весело. Молоді люди цікавилися всім на світі. Особливо ж – новинами суспільно-політичного, наукового й мистецького життя. Щоправда, українська література мало цікавила майбутніх сусідів Василя, які поза колом своїх наукових уподобань – а там були хіміки, фізики, ботаніки, – знаходили час лише для резонансних мистецьких явищ. Україніка ж до цього кола не потрапляла, тому більшість учорашніх вихідців із села свідомо намагалася навіть у побуті перейти на російську, лякаючи оточуючих потворним акцентом.

Збиралися найчастіше в кімнаті Осетрова-Дубика. Слухали «Голос Америки», вели гострі суперечки на суспільні теми, пили, водили жінок чи просто вихвалялися подвигами на цьому фронті, розповідали «солоні» чи гострі політичні анекдоти, ділилися успіхами та розраджувалися спиртним після тимчасових поразок. Одним словом – усе як і скрізь і в усі часи. Найталановитіші вихідці з бідніших верств суспільства завдяки своєму таланту прорвалися до столиці місцевого значення й готували себе до майбутніх звершень. Вони вже встигли відчути й приємність локальної перемоги, бо статус аспіранта, а в перспективі – наукового співробітника, в СРСР був майже ґарантією заможного, наповненого життя в науці, де й дозволено більше ніж деінде, і можливості інші, і перспективи, і... А тут іще «відлига», на яку випав час їхнього студентства. Страх минув, от і дозволяли відкрито полемізувати на різні теми.

Проте М. Дубик виявився сексотом. За його підписом з'явився на світ анонімний документ, в котрому йшлося про «*існування... антирадянської організації, яка має навіть свій пароль. Становище ускладнювалось ще й тим, що "патріота" хтось побив у момент підслуховування... Тому* [аспірантами] *одночасно займались міліція і спеціальна комісія, створена в Академії наук*»[4].

Утім, усе обійшлося. Крамольних науковців «узяли на олівець», але все обмежилося доганами. Академічна ж комісія встановила, що жодної організації не існує, а за пароль «*були помилково сприйняті підслухані слова: "Подонок, открой!"*»[5]

Мало це розслідування й практичну користь: аби аспіранти поменше слухали «ворожі голоси», як тоді називали передачі західних радіостанцій, комісія Академії наук прийняла рішення про радіофікацію гуртожитку.

---

[3] Леонід Селезненко // Нецензурний Стус. Частина 1. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – С. 242–243.

[4] Іван Калиниченко. Зустрічі зі Стусом // Камертон. – 1994. – Ч. 20..

[5] Там само. Див. також: Владислав Дмитрович та Вікторія Казимирівна Табєлєви // Нецензурний Стус. Частина 2. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – С. 184–185.

Хай там як, а мешканці блоку таки добряче полякались. Саме тоді до них і поселили Василя Стуса.

Певна річ, довіри до новоприбулого не було: стукач, кого ж іще можуть поселити в блок до неблагонадійних?

Не був у захопленні від Василя й сусід по кімнаті. Прийшовши за кілька днів до Леоніда Селезненка, пожалівся:

– Поселили до мене якусь таку дивну людину. Поет, каже. Ходить, вірші читає, щось бурмоче собі під ніс... Коротше, дивак якийсь «здвинутий» [6].

Втім, кригу у взаєминах між аспірантами було розтоплено доволі швидко. Особливо сприяв цьому Леонід, Льоня Селезненко, який на кілька років став одним із найближчих приятелів Василя.

Десь серединою листопада 1963-го він приніс до Осєтрова чимало польських журналів, які дістав у вдячність за те, що на прохання Ярослава Ісаєвича погодився бути перекладачем для групи польських істориків і науковців.

Почалася балачка. За якийсь час Осетров заснув, а Леонід із Василем «*проговорили до глибокої ночі. Треба сказати*, – згадував Селезненко, – *що був* [Василь] *дуже приязний... Вважаю, що я просто підійшов йому, або він дуже добре відчував людину. Ми з ним на всякі теми говорили. Вийняв він валізку з-під ліжка і показав мені, наприклад фотографії, передруки з якихось старих газет чи книжок. Там Петлюра був чи Коновалець. Я з побоюванням дивився, і з побоюванням не за себе, а за нього. Розумієте, з першого разу! Це вже десь біля другої ночі...*»[7]

Так зав'язалася перша київська Василева дружба. Важко сказати, чим привабив завжди врівноваженого й зібраного Василя щирий, але м'якотілий, майже аморфний Леонід, але приязнь виникла майже відразу. До того ж, роль Селезненка у введенні Василя до київського інтелектуального товариства важко перебільшити.

Аспірант-хімік, який цікавився поезією та літературою, мав непогані зв'язки як у технічній, так і в гуманітарній сферах, відкривав прибульцю двері до майже закритих київських товариств. Клуб творчої молоді вже зазнавав значного тиску з боку влади; другою половиною 1963-го в офіційній пресі майже припиняють публікувати більшість літератів-шістдесятників, і вони змушені друкувати найбільш гострі й полемічні статті в самвидаві[8], який передбачає закритість кола.

Ув Інституті процес входження до колективу також затягувався. Старші – І. Світличний та М. Коцюбинська – вже мали певне становище, тож аспірантові зовсім не випадало набиватися до них у друзі. Такі ж, як і він, аспіранти давно перезнайомлені між собою, а відділове життя було досить одноманітним. Та й можливість користуватися багатющою бібліотекою Інституту літератури майже не залишала часу на встановлення більш тісних контактів з колеґами.

[6] Леонід Селезненко // Нецензурний Стус. Частина 1. – С. 242.

[7] Там само. – С. 244

[8] Див.: Борис Захаров. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). – Х.: Фоліо, 2003. – С. 81–85.

Інша річ – гуртожиток. Навіть попри певні підозри, які легко було зрозуміти, Василь швидко знайомиться з товаришами. Саме можливість подолати відчуження й підштовхнула його похизуватися перед Селезненком своїми вирізками: ми хоч і донецькі, але теж дещо знаємо. І Льоня віддячував йому тим же. Потребуючи чоловічої дружби й маючи потребу в інтелектуальних розмовах, він знайшов у Василеві освіченого товариша і доброго друга, допомагав йому заводити нові знайомства, повідомляв про цікаві події в житті Києва. А головне – був цілковитою протилежністю того, що Василь зустрів в Інституті.

Поступово Стус втягувався в цікаве, але доволі одноманітне аспірантсько-інститутське життя: нудні вчені ради, комсомольські збори, дещо цікавіші й жвавіші засідання відділу, нагнітання розмов про роль «бійців ідеологічного фронту», якими мають бути співробітники та аспіранти Інституту літератури. Утім, неправдою буде стверджувати, що це надто дошкуляло. Адже завжди можна було вирватися до бібліотеки, на лекції з філософії чи німецької мови. Та й коло друзів, яке поступово формувалося з колег-аспірантів, дедалі ширшало.

Стус активно відвідує майже всі літературні вечори, намагаючись бодай у такий спосіб безнадійно встигнути за приступкою останнього вагона в поїзді «оттєпель», який дедалі швидше зникав за видноколом сучасности, залишаючись приємним, і не більше, спогадом минулого.

Десь наприкінці листопада Василь ближче знайомиться з Іваном Світличним, який обіймав посаду відповідального секретаря журналу «Радянське літературознавство»[9]. Розмови з ним лише підтвердили загалом невеселі київські враження, коли ніяк не можеш збутися відчуття, що безнадійно запізнився на свято.

4 грудня 1963-го Стус нотує враження від київської атмосфери: «*Після літнього вечора Лесі Українки (30 липня) досі не можуть розплутати, що і як*[10]. *Справа стоїть так, що ніколи такого не було. А тут закидають то Борису Дмитровичу* [Антоненку-Давидовичу], *то Михайлині* [Коцюбинській] *організацію всього цього. Останнє відбилось у рішення обкому, де перекручені факти (Л. Костенко etc). У Симоненка смертельний рак. Кажуть – невиліковний. "Известия" зустріли роковини Котляревського досить оригінально. Про це казав, відповідаючи на запитання, М. Рильський на вечорі у будинкові вчителя.*

[9] Див.: Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 6.

[10] 30 липня 1963 р. молоді українські літерати вирішили неформально вшанувати пам'ять письменниці. Чиновники відразу потрактували шістдесятників як «антирадянську групу» й навісили їм ярлики «буржуазних націоналістів». Коли учасники вечора зібралися в Центральному парку культури й відпочинку Києва, несподівано з'ясувалося, що літня естрада не «підготована» до заходу, а його проведення – «небажане». Попри відсутність мікрофонів вечір було вирішено розпочати, але хтось із «господарів» парку дав наказ включити через гучномовець естрадну музику. Учасники перейшли на стадіон «Динамо» й таки провели вечір. «При світлі смолоскипів виступали І. Дзюба, І. Драч, М. Вінграновський, І. Жиленко, Ст. Тельнюк, артистка Т. Цимбал та ін.». Див.: Георгій Касьянов. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К.: Либідь, 1995. – С. 27; Іван Дзюба. Пояснювальна записка // Сучасність. 1968. –Ч. 8. – С. 87–94.

Я згадав про Симоненка під час зустрічі в Івана [Світличного]. *Вусань, що грубо жартує, але господарям подобається. За мій вірш ("Чорним пророкам") сказав, що даремно пожалів кулі. Мені він видався кулішеподібним, з його ж пихою, з його ж, може, заздрістю (а втім, може, це була українська невіра – йшлося про "Тополю" Вінграновського й Довженка). Але він був певний себе, своєї ваги, і це мені не дуже подобалось, бо його збірочка була для мене не неабиякою.*

2 [грудня 1963 р.] В Спілці обговорювали нас чотирьох[11]*. Все навколо Холодного йшлося. Його робітнича група – дурні адепти. Светр кольорово-строкатий, непричесане волосся, маніфест і дивацькі вірші. Поет на 5%, на 95% – чортовиння. За ним 5–6 його адептів – робітників і студентів. Промацували ланцюг: Холодний – геній – Маяковський – партія – народ – комунізм. Холодний про Шевченка ("вжар гопака, Тарасе"). Це відвічно загрозливе хохлацтво. Іван Світличний написав статтю про мову. Це, звичайно, немало як на наші умови і нашу фронду.*

Над поезією слід замислитись. Треба брати глибше й ширше. Треба вирвати себе із класицистичної позолоти бодрячків і бадьористости. Є горе, але горе світанне. І це треба завжди мати перед очима.

24.12.1963 р. В неділю, 15 грудня, ховали Симоненка. Приїздили кияни, львів'яни (серед них – Дзюба). Промови на кладовищі. Краща, кажуть, Дзюби. Він, Василь, помер десь у п'ятницю, заповівши права родині (про маму – 27 років у колгоспі і тепер "перший день по моїй смерті буде першим днем її жебрацького животіння"). Він, Симоненко, пише, що для літератури то невелика втрата – його смерть.

У суботу – в Одесі, в неділю – тут, у понеділок чи вівторок – у Львові – вечір пам'яті його.

У Києві в залі медіну[12] *інкогніто майже проведено вечір. Світличний зробив доповідь, перед нею – в записі – "відійдіть Америки й Росії", потім телеграми від Драча, Шевчука, Дрозда. Читались його вірші ("Обеліски"). Шпигуни. Михайлина Коцюбинська прочитала "Голубу дистанцію", Юрко*[13] *– "Спалений...", Холодний – свою посвяту. Дуже добре виступив Сверстюк. Читав Шевченкове "Ісайя, глава 14" студент КДУ і дружина Шевчукова, свій вірш читала "портативна" Жиленко. Сьогодні почалися клопоти.*

Сверстюк: на одному з вечорів у Черкасах Василь [Симоненко] *мав більший успіх за Вінграновського.*

Там: Яку Україну ви маєте на увазі? У мене вона одна. Коли у Вас є якась інша – назовіть. Будемо вибирати»[14].

Зустріч і стрімке зближення Василя Стуса з Іваном Світличним, що започатковувалося в грудневі дні 1963-го, можна сказати де факто ввело Василя в коло шіст-

[11] Ідеться про обговорення в СПУ віршів Надії Кир'ян, Миколи Воробйова, Василя Стуса та Миколи Холодного.

[12] Медін – Медичний інститут ім. академіка Богомольця.

[13] Юрій Бадзьо, аспірант Інституту літератури.

[14] Щоденникові записи Василя Стуса на кількох аркушах 1963–1964 рр. – Зберігається: ІЛ НАНУ, фонд 170, од. збер. 1201, арк. 1.

десятників та Клуб творчої молоді. Не встигнувши навіть як слід роззнайомитися з опозиційним, хоча й російськомовним, середовищем гуртожитку, Василь потрапляє зовсім до іншого кола – кола творчої української інтеліґенції, яка живе тими ж болями й надіями, що й він. Єдина зустріч зі смертельно хворим Симоненком, що радше відштовхнула від нього Василя Стуса, в той же час стала до певної міри знаковою, адже попри етичні застереження юнак із римським профілем не міг не відчути «*в київській атмосфері високу громадянську напругу Симоненкового заповітного слова*»[15]. Це було саме те, чого Василеві так бракувало в Донецьку й заради чого він їхав до Києва. Як твердить Євген Сверстюк, від «*самого початку... він потрапив у те саме літературне середовище, в якому визрівав Симоненко, і читав той самий "самвидав"... Василь Стус став на шлях опозиції саме тоді, коли в повітрі запахло порохом і обережність стала надягати маску лояльности*»[16].

Василю ж небезпека навіть імпонувала, бо примушувала тримати себе в тонусі. Добірне ж товариство, поміж якого досить швидко став своїм – як може стати «своїм» молодший товариш, який ще нічого не досяг[17], але подає неабиякі надії, – не лише сприяло остаточному закінченню внутрішнього визрівання, але й було неабияким стимулом подальшого росту.

Попри все, він лишався собою, тим же Василем, який був у Донецьку: безкомпромісним, відвертим, постійно зарядженим на роботу юнаком, який вірить у власні сили й навіть уявити не може, що не досягне успіху. Парадоксально, але все це дивовижним чином поєднувалося в ньому з реальною оцінкою досягнень і скромністю. Так, у вітальному листі до Ігоря Нижника від 25 грудня 1963 року Стус, ділячись враженнями від обговорення його віршів у Спілці письменників, пише: «*Читав про обговорення? Тельнюк набрехав. Усе на вечорі вертілося навколо строкатої сорочки Холодного. Про нас мовчали, бо й не знали наших віршів присутні*»[18]. Жодного хизування, жодного самовихваляння позитивним ставленням до власної творчости з боку хоча й молодого, але вже відомого критика Станіслава Тельнюка. Натомість – жорстка оцінка того, що відбулося, і навіть закид, мовляв, навіщо ж вигадувати!..

Цікавий цей лист ще одним. Уперше, здається, поет письмово згадує про увагу до власної персони з боку каральних органів: «*То ж іще раз вітаю – може, й не тебе. Але ж хтось-таки прочитає (цікавих достобіса на світі): куди й не треба часом сунуть свої рильця! Тоді – вітаю чиєсь рильце. Щоб його кукурудзою загодо-*

[15] Євген Сверстюк. Базилеос // Не відлюбив свою тривогу ранню... Василь Стус – поет і людина: Спогади, статті, листи, поезії. – К.: Український письменник, 1993. – С. 193.

[16] Там само.

[17] Усе, чим міг тоді похвалитися поет, – кілька публікацій у республіканській періодиці: «Зореплавцю» // Донбас. – 1963. – Ч. 1. – С. 72; «Ніч скульптора» / Прапор. – 1963. – Ч. 1. – С. 35; Вірші // Дніпро. – 1963. – Ч. 10. – С .92–93; та ще хіба рукописом невеличкої збірки віршів, якою сам був не дуже задоволений.

[18] Василь Стус. Твори. Том 6: книга 2. – Л.: ВС «Просвіта», 1997. – С. 30.

вували так, як мене...»[19]. Навіть попри горлівсько-донецькі грішки важко уявити, що аспірант першого року навчання відразу ж потрапив під прес КДБ, проте така ремарка свідчить принаймні про те, що вже були певні ситуації, що примусили Василя бути обережнішим (обережним він бути, на жаль, не вмів). Та й дружні стосунки зі Світличним, навряд чи залишилися непоміченими.

Що особливо вабило Василя до малесенької квартири Світличних, то це бібліотека. Стус і в Донецьку мав можливість читати «офіційно» й неофіційно заборонену чи вилучену літературу, але порівняно з бібліотекою Світличного це була крапля в морі. Тут – і філософія, і українські періодичні видання двадцятих-тридцятих років, і самвидав, і тамвидав, що потрапляв в Україну в тому числі й через Світличних.

Проте постать Івана Світличного була важливою не лише цим. Від 1964 року, особливо – після розгону Клубу творчої молоді, він більшість часу присвячує роботі з молодими українськими письменниками, критиками та художниками, прагнучи якось зберегти нове покоління творчої інтеліґенції, що в силу обставин суспільно-політичного життя країни нагально мусило визначитися, з якого вони боку барикад. Звісно, він не стимулював і не підштовхував нікого на існування поза офіціозом, але тим, хто там таки опинявся, простягав руку допомоги, об'єднував і гуртував довкола себе, допомагав не змарнувати свій талант і не скоритися розпачу.

Природним чином люди, які обирали кар'єру, відсіювалися, а довкола Світличного дедалі щільніше згуртовувалися ті, для кого молодіжні ідеали залишилися не порожньою декларацією, а стали сенсом життя. Так до цієї компанії потрапив і Василь Стус[20].

Можна з певністю говорити про те, що поміж усіх Василевих зустрічей саме знайомство з Іваном Світличним було найважливішим. Іван був чи не єдиною людиною, яка не лише не ставилася скептично до Стусових поетичних експериментів (захоплення донецьких друзів та товаришів по поетичній студії були малосуттєвими, бо Василь добре усвідомлював різницю рівнів), а навпаки, підтримувала їх, уселяла віру та давала наснагу після чергових «непублікацій».

Окремо варто сказати кілька слів про коло, що сформувалося довкола Світличного впродовж 1964–1965 років. У товаристві гуртувалися Людмила Семикіна та Василь Стус, Іван Дзюба та Галина Севрук, Вячеслав Чорновіл та Алла Горська, Микола Холодний та Лесь Танюк, Ліна Костенко та Роман Корогодський, Михайлина Коцюбинська та Борис Дмитрович Антоненко-Давидович, приїжджали брати Горині та заходив Панас Заливаха. І для кожного в Івана знаходилося слово підтримки та час. Світличний настільки точно знаходив підхід до людини, що кожен був переконаний, що саме йому Іван Олексійович приділяє найбільше

[19] Там само.

[20] Пізніше він із гордістю писатиме приятелю зі студентських часів Олегові Орачеві: «Прошу вірити, що я не змінився супроти студентських літ. А якщо і змінився, то це результат умов, які забагато від мене заправили». Див.: Нецензурний Стус. Частина 1. – С. 228.

уваги. А коли вже сам Світличний із тобою возиться, то твоя творчість таки – не абищо. Після таких розмов у людей ніби виростали крила, з'являлися нові творчі ідеї та плани.

За кілька місяців Василь Стус став у цьому середовищі своїм, а воно виявилося тим життєдайним гумусом, в якому визрів та почав зреалізовуватися Стусовий талант.

29 лютого 1964 року поет знову черкнув кілька слів у «Щоденнику», який вів украй нереґулярно (можуть перевірити!): «*18 лютого – вечір Лесин у Музеї. Виступали Воронько, Забашта, Ткаченко, Кирейко, дружина Вишні, Коротич, Антоненко-Давидович, Костенко. Останнім – овацію. Антоненко-Давидович – про служіння Україні (слова Франка), інше – 3 вірші – про мову – шовінізм – була ще Україна-Малоросія, а ти вже українкою була.*

Про поезію: цар і цариця: слово втрачає святість, передане через євнухів; "ми всі на барикадах" – солдати, вороги і санітари.

Вчора – у Антоненка-Давидовича. Розповів чимало цікавого про 3 [три різні обличчя] *Довженка (Довженко на Арсеналі з червоним шликом; Довженко – пристосованець, пихато-геніальний; Довженко – задумливий).*

Довженко і Берія (звездочка, своё, звездочка). Стаття про мову – для Дитвидаву його (усмішка, посмішка). Скаба і т. ін.»[21].

У цей час Василь нагадував губку[22], яка жадібно вбирає в себе нову інформацію, якої так бракувало в Донецьку. Леонід Селезненко пригадує, що вже тоді Василь був добре обізнаний із творчістю Марселя Пруста, Джойса, Селінджера, що було великою рідкістю. Із української поезії виокремлював М. Вінграновського, Л. Костенко, І. Драча, із класики перечитував Т. Шевченка, молодого П. Тичину, «*Лесю Українку якоюсь мірою*», із російської – Б. Пастернака та М. Цвєтаєву.

У середині 1964 року поет здає до видавництва «Молодь» збірку «Круговерть» на 137 сторінках машинопису.

Збірка складалася з трьох розділів – «Рожеве півколо», «Біль – Білий день» та «Круговерть»[23]. У 1964-му збірка навіть здавалася Стусові певним досягненням. На жаль, повністю реконструювати її текст неможливо, бо після того, як 1965-го року було розсипано її набір, поет не зберіг рукопис. Готуючи до друку збірку «Зимові дерева», він просто вийняв машинописи кількох десятків віршів і приєднав їх до нової книжки.

Попри це, на підставі неґативної рецензії на збірку Миколи Нагнибіди та проведеного упорядниками «Творів» Василя Стуса текстологічного дослідження збірку «Круговерть»[24] вдалося відновити бодай частково.

[21] Щоденникові записи Василя Стуса на кількох аркушах 1963–1964 рр. – Зберігається: ІЛ НАНУ, фонд 170, од. збер. 1201, арк. 2.

[22] Див зокрема: Леонід Селезненко // Нецензурний Стус. – Частина 1. – С. 247.

[23] Див.: Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 1.

[24] Детальніше про реконструкцію збірки див.: Василь Стус. Твори. Том 1: кн. 1. – С. 410–411.

Вірші кожного розділу були написані в певний період і будувалися приблизно за однаковим планом: «Рожеве півколо» – вірші, написані ще до війська, «Біль – Білий день» – армія, «Круговерть» – вірші, написані після 1961 року. Схематично план кожного розділу був наступним: «1. Війна – солдати. 2. Праця. 3. Чуття. 4. Край. 5. Пейзажі»[25]. Щоправда, віршів громадянського, патосного звучання ані в реконструйованій збірці, ані в архіві поета відшукати не вдалося. Можна припустити, що до вибудуваних у такий раціональний спосіб розділів ці вірші або мусили бути з часом додані, але так ніколи й не були написані, або ж були безжально викинуті автором не лише з книжки, а й із домашнього архіву відразу по тому, як видавництво повернуло рукопис.

Останній розділ «Круговерті» став основою «Зимових дерев», тому про композицію цього розділу щось говорити взагалі неможливо.

Своєрідним заспівом кожного розділу був вступний вірш – емоційно-раціональне осмислення місця людини в просторі, у світі, у сьогоденні, що проектувалося на вічність. У ньому ніби фіксувалося світобачення Василя Стуса в кожний із періодів його зростання. Подекуди голос поета ще фальшує патетикою («*ГОМОНИ! ГОМОНИ!..*»), проте вона приглушується парадоксальними висновками з очевидних, здавалося б, спостережень, оніжнюється лагідними барвами пейзажів («*Нашорошений пролісок...*», «*Ловить кожне вікно по сонечку...*», «*Накрапив нам дорогу пізній глід...*»), наближує солодкаву ліричність до реалій жорсткого XX ст. («*В понеділок зустрівся з дівчиною...*»). Публіцистичність у Стуса часто заміщується метафізикою:

Коли ти вірити в добро навик,
То віруй в землю. Віруй в смерть і крики
Тривожні породіль. Нема одвіку
Легкої віри і легких утіх.
<...>
Учися брати віру. Як беруть
Снопи на плечі. Як беруть лопати
Садівники, щоб Землю перерить
І здобрити. Так, як беруть солдати
Гвинтівки в руки – край свій боронить.
Бери у праці втому і печаль,
Глибій у радості, глибій в стражданні,
Звіряйсь на них, немов на пробнім камені,
Загартувавши серце, ніби сталь.
В роботі научайся, як народ.
До скону свято вірити в добро[26].

[25] Там само.

[26] Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 1. – С. 207.

Це, так би мовити, «обов'язковий», програмний вірш, у якому поет, який хоче, аби його книжка була видана, мусив показати позитивні перетворення або здобутки країни Рад. Ввести до канви вірша оптимізм і засвідчити вірність комуністичним ідеалам.

Як бачимо, це не надто вдається поетові. Замість оспівування звершень він веде мову про самобудування людини, прикладом для чого може бути й тяжкий труд людей праці.

Нічого дивуватися, що, коли надійшов час «зарубати» запущену вже до друку збірку, «досвідченому» внутрішньому рецензентові було не так складно це обґрунтувати.

«*Молодий поет Василь Стус, судячи по окремим віршах, строфах, а то – і рядках – людина талановита,* – розпочинає Нагнибіда свою рецензію. – …*Можна… навести чимало вдалих поезій, гарних строф з поезій Василя Стуса. Але не вони, на жаль, визначають форму, зміст, дух усієї книги...*

Перечитуєш... і дивуєшся з того, як молода людина, сучасник наших буремних, героїчних, а часом і драматичних подій, зуміла відмежуватися від них, заховатися від них у світ своїх дрібних переживань і невиразних прагнень.

Нова, найголовніша риса нашого суспільства – почуття колективізму, почуття спільності боротьби та інтересів, наче і невідомі автору...

Світ сповнений подіями історичного значення, працею мільйонів людей соціалістичного табору, які зусиллями своїми перетворюють світ, людину, дивують своїми відкриттями, подвигами все людство... Життя сповнене чудодійними проявами людського героїзму в ім'я великої мети.

Але все це (в більшості поезій рукопису) – поза увагою В. Стуса. Його цікавить дріб'язок, далекий від життя. Його ліричне "я" захоплене дрібними переживаннями, умовною філософічністю, яка нічого спільного не має з справжньою філософією, яка вторгається в життя, в переживання людей, в їхні долі. Чи не тому в книзі зустрічаємо мало сюжетних поезій, а в ліриці переважає байдуже "міркувальництво", яким поет абстрагується від живого життя, його героїв.

Хай не ображається Василь Стус за цю правду, бо саме в ній, на мою думку, найголовніший недолік рукопису»[27].

Втім, не всі звинувачення Нагнибіди безпідставні. Зокрема, коли рецензент твердить, що поет прагне «*навмисно ускладнити вірш, вивернути слово не по-людському*»[28], то під цією думкою могли б підписатися, коли б мова не йшла про «зарубування» книжки, й чимало Василевих друзів.

Не такої поезії хотілося їм. Публіцистичність Холодного – ось, що відповідало духові й настроям часу, а метафоричність Воробйова чи ускладнена філософічність Стуса були ніби з іншої планети. Підтвердженням цього є те ж таки обговорення в Спілці письменників, яке Василь довго з прикрістю згадував. Але так,

[27] Внутрішня рецензія М. Нагнибіди на збірку В. Стуса «Круговерть» (копія зберігається в архіві родини поета).

[28] Там само.

певно, буває завжди. Публіцистичний вірш зрозумілий, легше й краще сприймається публікою. Нагромадження ж образів чи метафор ще треба вміти сприйняти й зрозуміти. А коли чогось не розумієш, воно видається небезпечним.

Внутрішньому рецензентові навіть не довелося писати про відчутне в багатьох віршах неприйняття молодим автором багатьох сторін соціалістичної дійсности. Хоча – міг би, і це було б правдою.

Внутрішній рецензент не приховує роздратування книжкою: «*коли уважно вчитуєшся в нарочито ускладнені поезії В. Стуса, то помічаєш, що мисль у них куца, думки – на гріш*»[29]. Бо чим іншим поясниш це бездоказове твердження людини «системи»? Формальні недовершеності, ще відчутні у Стусових віршах цього часу, дозволяють М. Нагнибіді називати внутрішню органіку автора безмежною сваволею, що рушить та руйнує усталений порядок речей. І це справді – гріх, великий гріх перед системою та людьми, яким ця система забезпечує благополуччя в обмін на вірну службу.

Тим часом саме ця органіка вільної людини, якій для утвердження себе не треба дертися на котурни, а варто лише пильно вдивлятися в себе, аби не збитися на манівці короткочасних успіхів, стала чи не найбільшим успіхом «Круговерті».

«*Ліричний герой Стусової поезії – людина внутрішньо **вільна** – завжди апріорі вільна, незважаючи на обставини, всупереч їм...* [Поет] *вже з юности свідомо будував у собі такий бастіон власного "я". Це дало йому змогу лишитися Людиною і Поетом... З цим пов'язане незмінне в різних життєвих ситуаціях підкреслення вірности своїй долі, небажання "сховатися від долі", проголошення примату Долі над Розумом*»[30].

Все це було властиво ще раннім – доармійським – Стусовим творам, коли мова йшла не про досягнення, а лише про передчуття майбутнього («*Минулі мрії видяться майбутнім*»).

Поступово ці передчуття починають ускладнюватися філософськими напластуваннями, може, навіть дещо надмірними нагромадженнями образів та понять:

Небо. Кручі. Провалля. Вода.
Сонце. Чайки. Високі хвилі
поглинає загусла даль.
Ми – рибалки спочилі[31].

У контексті Стусової творчости межі 1950–1960-х ці рядки дозволяють говорити про свідомий пошук синтезу традиційного, модерністичного і постмодерністичного начал[32], який особливо важко давався поетові. А що означав такий твор-

[29] Там само.

[30] Михайлина Коцюбинська. Василь Стус у контексті сьогоднішньої культурної ситуації // Слово і Час. – 1998. – Ч. 6. – С. 18.

[31] Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 1 – С. 135, 390. Один із ранніх віршів, що пізніше був уключений поетом до «Зимових дерев». У збірці «Круговерть» мав назву «З дитинного віку».

[32] М. Наєнко. Виступ на перших Стусівських читаннях // Слово і Час. – 1998. – № 6. – С. 26–28.

чий метод, як не зраду ідеалів реалізму та соціалістичного реалізму? І мав певну рацію рецензент, стверджуючи, що книга з таким філософським підґрунтям зазіхає на «священну корову» – соціалістичний реалізм як творчий метод радянських митців. Права так починати не мав жоден із початківців.

Проте «трагедія» Тичини, який розміняв талант на право «жити», дихати повітрям нехай і умовної, але таки свободи, уже тоді стояла перед Василевими очима, і тому, навіть усвідомлюючи необхідність компромісів, Стус намагається відшукати власну стежечку між тим, що вимагають ідеологи від літератури, і природою власного таланту. Остання не вкладалася до прокрустового ложа вульґарно-поверхового реалізму, бо перетворювала в текст найяскравіші враження, що виявлялися через образність, а не описовість, фіксували переживання миті, а не займалися її, миті, описом.

І, може, на цей «гріх» ще можна було б закрити очі, аби не відверте небажання молодого автора поступатися й прилаштовуватися до обов'язкових вимог, не надто підкреслена гордість, яка особливо прикрила старше покоління українських літератів, часто вимушених іти на компроміси з совістю заради збереження життя. І що меншим талантом володів автор, то більш відданим було його служіння. Вірші ж Василя Стуса та його дружба зі вже гнаними шістдесятниками ставала ніби додатковим докором усім тим, хто давно став на шлях радянського письменства. І ця моральна вищість молодого поета дратувала його критиків, може, більше за будь-що інше.

Відтак гріх суб'єктивізму, гріх сприйняття світу не в якості об'єктивної реальности, а в якості об'єкта для метафізичного розвитку ліричного героя спричинив злі й надміру нетерпимі висловлювання М. Нагнибіди.

Проте Василь Стус, схоже, уже в цей час визначив, що трансформація зовнішніх вражень у горнилі власного сприйняття – це його, Стусів шлях, що найбільше відповідає природі його таланту, відкриває необмежені можливості для подальшого зростання. І це усвідомлення допомогло коли й не безболісно пережити погромну рецензію, то принаймні знайти в собі мужність, щоб відкинути спокусу стати на проторену сотнями попередників дорогу.

Уже в першій книжці поет абсолютизує особистісне почування ліричного героя, внутрішнє «я» стає єдиною цінністю в системі тотального вихолощення індивідуального.

І це зболене «я» настільки виразне та потужне, що навіть у любовній та пейзажній ліриці виразно вчувається публіцистичний струмінь, через який болі та рани світу стають частиною внутрішнього світу героя, нагально закликаючи його до відповідальности за світ зовнішній, який уже став частиною авторського єства: «*Далекий, дивний сон... Неначе сон – трава... // Спинись, потомлений, з непізнаним бажанням. // Вже степ пожовк. За голубим шептанням // Ти не вловив його затаєні слова...*»; «*Життя симфонія,* «*Симфонія весни*» *// і сатанинський – зойками – Маневич... // Єврей – по горло. І по горло – невір, // по горло – маячний і мудрий сніг*»[33].

[33] Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 1. – С. 206, 205.

Дещо складніша за декларовану схему побудова розділу «Біль – білий день». Тут паростки перед-досвіду набувають історичного вкорінення, і весь світ – від інтиму до суспільного життя – прозначений цими образками історії.

Відкривається розділ віршем «*1875 рік*» (у «Зимових деревах» назву було знято; за першим рядком – «*Сто років, як сконала січ…*»). Домінантою – особиста відповідальність за творення історії сьогоднішньої і навіть давноминулої, бо трагедія народу й роду стає частинкою внутрішнього світу ліричного героя, який ніби перебирає на себе відповідальність за все, що сталося. За таких максимальних ставок не може бути й мови про якусь обережність чи озирання на цензуру. Бо неспокутувана невідповідність предків високим вимогам історії призводить не лише до трагедії народу – «*Звіром вити, горілку пити...*», «*В колгоспі*», – але й привносить іржу цинізму до сфери почуття та кохання, напевно, найвищу в Стусовій ієрархії цього періоду:

* * *

Накрапив нам дорогу пізній глід,
земля осіння під ногами стогне,
і сонце огненне
лиша на вітті червіньковий слід.
Хай вечір жовтня жовтий і зелений,
та багряніє вечорова даль.
Чиюсь печаль
пронесли на крилі у тренах
останні журавлі.
А ми з тобою палимо багаття,
набравши хмизу. І при цім вогні
виводить тушшю силуети ніч
скорботна і розірвана на шмаття.
І видалося на єдину мить,
що ніч горить, і ми горим, і небо,
розпечене, вже рятувати треба,
бо спалахне й одразу догорить.
Що ніч, мов магма проплива розплавлена,
що й ти, схилившись на моє плече,
шукаєш інших і чужих ночей
і з них у сні, мов риба, виринаєш,
чужа і рідна. Загаса вогонь.
І я один. І ніч самотня тліє...
Боронь мене, печаль моя, боронь
того, хто боронитись не уміє.
Похолодніло. В тебе сон пройшов,
зчорніла ніч нас разом огортає.
– Я так бажаю...

Завше ти бажаєш, – відповіла, –
і все не знати що[34].

Гостро відчуваючи цілком реальну перспективу загибелі нації, Василь Стус, слідом за Евгеном Маланюком, цілком міг би повторити: «*Бувають такі періоди історії й такі народи, які, хоч-не-хоч, мусять бачити – далі й гостріше, відчувати – сильніше, чути – тонкіше, словом, бути чуйним... форпостом на плацдармі ідей, на війні духу. Власне такою війною охоплений нині цілий світ, а найтрагічнішої виразности набирає вона на українських теренах. Вислід її означить ту чи іншу цілком конкретну ситуацію... Духовий, але тим не менше реальний характер цієї війни не тільки змушує українську літературу й культуру до максимальної участи в ній із максимальним же моральним напруженням, але й розгортає перед нею цілком реальні перспективи. Коли життя нації зредуковане до справ духових, коли воно не може рости в ширину й довжину, нічого іншого не залишається, як рости вгору, як перегрупувати національну енергію й скупчити її в царині духу*»[35].

Усвідомлення митця як блукальця у високостях духовних обширів – швидше вгадане, аніж сприйняте на рівні розуму ще наприкінці школи – в інститутський період стає тим стержнем, довкола якого поет починає творити міт власного життя, починає доводити надскладну теорему, в якій рівню художнього таланту повинні дорівнятись чесноти особистости. Для України, та й для світу, ситуація майже унікальна. Бо, якщо пазлики склалися в одну картинку, можна припиняти писати життєпис і починати агіографію. Але чи можна в сьогоднішньому світі писати агіографію? Чи є читачі на неї? Чи допоможе вона таким же як і Стус волонтерам свободи й чести не збитися на манівці, й не впасти в розпач після тимчасових поразок чи неуспіхів? Чи не «закриє» агіографія інтерес до постаті Василя Стуса, яку буде вирвано з реального життя й переведено ніби до сонму небожителів?

Ці питання лякають. Принаймні мене. І саме тому я вживаю слово «міт» і продовжую вишукувати плями на тернистому і майже безгрішному життєвому шляху Василя Стуса. Від 1964-го цей шлях перетворюється майже у вертикальну лінію, що загрозливо прямує до неба.

Від цього часу, на який припало остаточне розлучення з Шурою[36], творець у Стусові почав ще вимогливіше ставитися до людини, а людини, що ставала справжнім творцем власної долі, – до поета. Відтак нічого дивного, що Іван Дзюба, з яким Стус зустрічався чи не найчастіше, може згадати лише один випадок, коли

---

[34] Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 1. – С. 216–217.

[35] Е. Маланюк. Книга спостережень. – Торонто. Накладом Видавництва «Гомін України». – 1962. – С. 163. Така близькість уявлень про обов'язки української літератури та українських митців надто очевидна й зрозуміла, аби її замовчувати. На цю тему вже існують дослідження молодих учених. Див., зокрема: Віра Просалова. Концепція митця у творчості Є. Маланюка і В. Стуса // Актуальні проблеми української літератури і фольклору. Випуск 2. Науковий збірник. – Донецьк: Кассіопея, 1998. – С. 88–92.

[36] Спогади Олександри Фролової про цю подію див. у попередньому розділі.

бачив «*Василя п'яним і некерованим, коли він втратив контроль над собою... це, треба сказати, якесь не дуже приємне було явище... якась виставка була... в Музеї українського мистецтва. Якесь нове явище відкривалося. Дмитро Горбачов запросив мене... і, очевидно, також і Василя, тому що коли я прийшов, там був Василь. Він, видно, сильно був п'яний, втратив контроль над собою, трошки аж хитався і трошки чіплявся до інших людей, до оточення... трохи так різко реагував... трохи з мовним моментом пов'язане. Хтось по-російському відповідав, і він різко зреагував на це. Це мене дуже здивувало, бо нормально він дуже толерантно до цього ставився*»[37]. І це єдиний випадок за сім літ тісного й навіть близького знайомства. «*Він* [Стус], – продовжує Іван Дзюба, – *просто належить до тих, про яких Ольга Кобилянська говорила – хто "різьбить себе"... Він щодня "різьбив себе". І це таке стрімке могутнє зростання було, що ми мали б колосального поета, якби він за нормальних умов розвивався*»[38].

Спершу така самовимогливість сковувала, була не вповні органічною, вимагала щоденних надзусиль, а тому інколи хибувала декларативністю:

Ми не перші і не останні,
Що розгойдані береги
покидають в глухих ваганнях,
невгамовних і дорогих.
Ми не перші, що знову стали
На іскріючу болем грань…

І далі –

Ми не перші і не останні,
Що пірвавши тенета злі
Розпорошилися в стражданні
По своїй дорогій землі[39].

Про третю частину «Круговерті» можна сказати небагато. По-перше, саме останній розділ став основою «Зимових дерев», а тому машинописні сторінки з віршів були передані до видавництва, звідки вже так і не повернулися, а по-друге,

[37] Іван Дзюба // Нецензурний Стус. Частина 2. – С. 237–238.

[38] Там само. – С. 256. Таке ж свідчення маємо й від Василевого сусіда по кімнаті Владислава Табєлєва: «Что всегда поражало, Василь всегда был собран. Я не могу вспомнить за два года совместной жизни в отсеке, чтобы он был несобранным. Чтобы он был чем-то озабочен так, чтобы он или ничего не делал, или чтобы у него настроение было не оптимистично... Он всегда был бойцом! Всегда! Всегда был готов вступить в спор, доказать свою правоту, убедить человека. Как правило, ему это удавалось... у него такой наступательный спор был... Он холерик был. Этим он мне импонировал». Див.: Владислав Дмитрович та Вікторія Казимирівна Табєлєви // Нецензурний Стус. Частина 2. – С. 187.

[39] Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 1. – С. 342.

М. Нагнибіда цілковито обійшов цей розділ мовчанкою. Відтак вдалося встановити лише три вірші, включені письменником до третього розділу книжки, але композиційно чужі «Зимовим деревам»: «*То – пантофлі?..*», «*Кольоровий образок*» і «*Виробничий образок*». Усі вони – образки знеособленого дня й народу рідного, який попри все мусиш – саме мусиш, згідного свого морального імперативу, – любити.

ВИРОБНИЧИЙ ОБРАЗОК

Робітники сіли обідати,
примостившись у цеховому подвір'ї.
Хто – на лаві, хто – на жорстві,
а хто – так-таки на землі в холодочку.

Дістають: той – кефір,
той – ковбасу, той – редьку,
а той, сівши під зіржавілою акацією,
густо посолений хліба шмат.

Лектор лекцію розпочав
під дружній хрумкіт.
Говорив про поезію –
робітники мовчали.

Говорив про культ особи –
мовчали робітники.
Тільки булькало в пляшці,
в пересохлому горлі булькало.

Говорив про робочий клас.
А той сидів, солодко позіхаючи,
і слухняно чекав
кінця[40].

Такі вони – представники твого рідного народу із обірваним історичним корінням. А коли обірвано традицію – чого чекати? Байдужий робітничий загал!

Подиву гідно, що 1964-го ця книжечка планувалася до друку. Коли ж 1965-го, після виступу на захист заарештованих друзів у кінотеатрі «Україна», про що мова йтиме далі, її набір треба було розсипати, підстав для цього було більш аніж досить.

Усвідомлене рішення «виростати» збільшило й без того надвисоку Стусову працездатність. Із академіком Шамотою, керівником дисертації, і, очевидно,

[40] Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 1. – С. 224.

не без консультацій із Іваном Світличним, було затверджено тему кандидатської: «Джерела емоційности художнього твору (на матеріалі сучасної прози)».

Паралельно, із власного досвіду знаючи прикрість від неуваги до перших книжечок молодих поетів, Стус написав кілька оглядових статей про молоду українську поезію[41], в яких сформулював власне розуміння справжньої поезії: «*На жаль, багатьом нашим поетам бракує саме глибокої інтелектуальної позначености. Коли знайомишся з поетичною продукцією останніх двох років, відчуваєш, що справжніх успіхів не так і багато, більше того – окремі, в цілому гарні збірки, вірші, думки, мало не губляться в шлаковій масі пересічного поетичного мислення, поверхових розумувань, узвичаєної в поезії атрибутивности*»[42]. І підсумовуючи: «*Нашій поезії, особливо молодій, треба багато зробити для того, щоб збагатити себе тими величезними художніми набутками, які дали поети 19 і 20 століття*»[43].

Паралельно Василь обростав «м'язами» друзів, майже всі з яких були членами щойно розігнаного Клубу творчої молоді. Найближчі приятелі того часу – Алла Горська й Лесь Танюк, Іван Світличний та Іван Дзюба, Микола Вінграновський і Євген Сверстюк, Михайлина Коцюбинська та багато інших, хто попри численні нагінки зберігав дух непокори й продовжував проводити заборонені й напівзаборонені вечори скрізь, де тільки можливо було пропаґувати національну культуру.

Ця напівлеґальна «друга хвиля»[44] шістдесятницького руху захопила Василя. Не зупинило навіть усвідомлення того, що, пристаючи до табору «новознайдених» друзів, він ставить під загрозу літературознавчі й наукові перспективи. Не може ж, справді, мужчина зрадити однодумців, коли над ними нависла загроза.

Літо 1964-го дещо втихомирило пристрасті. Хтось поїхав на відпочинок, а Василь – до батьків. Напруга дедалі гострішого протистояння між молодими культурниками й владою ніби послабла. Обіклавшись книжками, Василь розкошував у затишку батьківської хати, насолоджуючись самотністю. За це літо він перечитав майже все, що вдалося дістати з Хвильового, Плужника та Винниченка. Гегемонію Пастернака якось непомітно порушили Рільке[45] та Ґельдерлін. Із філософів на

[41] Василь Стус. На поетичному турнірі // Дніпро. – 1964, № 10. – С. 150–153; Най будем щирі // Дніпро. – 1965, № 2. – С. 142–150. Див. також: Василь Стус. Твори. Т. 4. – С. 165–189.

[42] Василь Стус. Твори. Т. 4. – С. 173.

[43] Там само. – С. 172.

[44] Іван Дзюба // Нецензурний Стус. Частина 2. – С. 229.

[45] «Юр! – просить Василь Юрія Бадзя в листі за 29 липня 1964 р. – Вчора був у книгарні іноз[емної] книги. Рільке там немає. Дуже тебе прошу: коли є змога, то дістань. З Чернівець, може, не варт замовляти. Може, допоміг би Роман Корогодський у Києві, га?

Дуже було б добре, аби ти мені не висилав гонорару, а придбав би Рільке. На Бога, Юрку! Вік молитимусь на тебе...

Я зараз сиджу над прозою більше. Толстой, Гемінгвей, Бйоль, Моем і т. і.

Пастернаки мої в Грицька у Києві. А без нього – легше. Більше читаю, а головне – джиґую. Хочу вибігатись, аби в Києві не кортіло...

Смерть Рильського – і знав про те – дуже вразила. Я його не колись дуже любив. Я його любив. Страшно то все...» – Див.: Василь Стус. Твори. Т. 6: кн. 2. – С. 34.

його столику все частіше з'являється К'єркеґор, екзистенціалізм якого значною мірою визначив філософську основу «Зимових дерев», і Ортега-і-Ґасет – руками саме ходило Нью-Йоркське видання «Повстання мас» в українському перекладі. Дещо пізніше за критичними оглядами радянських філософів Василь Стус знайомиться з філософськими доктринами Гайдеґґера та Ясперса, працею «Філософія жінки» Отто Вейнінґера[46].

Донецький будиночок його батьків став сховком, де, наодинці з собою, Василь прийняв низку важливих рішень, головним із яких було уникати, по-можливости, відкритих протистоянь виразно політичного характеру, і більше уваги приділяти праці літературній і, може, науковій. Хоча останню, якщо вірити листу до Ігоря Нижника від 22 березня, поет сприймав за вимушений компроміс: *«Стусові кортить бути науковцем, то ти йому не вір. Він – нЕвір»*[47]. На той час здавалося, що, навіть попри «згортання» політики відносної демократизації країни, «не лізти на рожен» може виявитися цілком досить, аби мати можливість для активної творчої праці. Але світ і Доля запропонували йому такі жорсткі умови, що нічого з продуманого здійснити не вдалося.

У цей час і в творчості, і в нотатках, і в самих обставинах Василевого життя дедалі очевиднішим стає печать обраности. Незбагненні зиґзаги життєвих колізій швидко зближують його з тими, хто раніше виявився на передовій боротьби ідей, і хоча погано облаштоване суденце з пасажирами-«шістдесятниками» набагато раніше відійшло від берега надії, самотній Стусів човник несподівано швидко наздоганяв їх. Сприяло цьому й уповільнення руху заблукалого суденця, зумовленого розгубленістю й чварами пасажирів. Самітнику ж допомагала Доля, що завжди напинала вітрила попутним вітром. Та й сам керманич уміло обирав курс, не допускаючи мимовільного розслаблення і виявляючи повсякчасну готовність до остаточного вибору.

1964-го, знаходячись у полоні таких близьких йому екзистенціальних ідей, Стус відчув, що нарешті наздоганяє попередників. І це виявилося настільки приємним і бажаним, що він був готовий платити яку-будь ціну, аби не втрачати відчуття причетности до того високого, що пов'язувалося з іменами шістдесятників.

Повернувшись до Києва, Василь відразу відчув себе так, ніби й не було півторамісячної неприсутности. Із різноманітних практик, експедицій і відпусток поверталися друзі, які знову почали збиратися на вечорах. Почастішали й зустрічі з Іваном Світличним. Клопоти, особливо в стосунках з «дещо дивним» керівником, академіком Шамотою, були не надто приємним, але й не здавалися надмірною платою за те позитивне, що Василь Стус здобув завдяки аспірантурі. Тож мусив терпіти.

Одного вересневого вечора повертався до гуртожитку більш роздратованим, аніж завжди. Останні події та звістки – виключено зі Спілки художників Панаса Заливаху, нагінки на львів'ян, посилення ідеологічного тиску в Інституті літера-

[46] Іван Дзюба // Нецензурний Стус. Частина 2. – С. 238–239.

[47] Василь Стус. Твори. Т. 6: кн. 2. – С. 33.

тури, неприємності в Івана Світличного якось особливо нуртували й не давали можливости зосередитися.

Щоб розвіяти непрохану нудьгу, Василь вирішив самотою прогулятися до метро «Університет». Піднявшись від Хрещатика вверх вулицею Леніна, він вийшов до Володимирського собору. Але цього разу не проминув його, як звично, а вирішив постояти в тиші ікон. Поставив свічку. Без жодних прохань, на долю...

Спокій не віднайшовся навіть у храмі. Перебігши вулицю, Василь хотів було пірнути в черево метра, але останньої миті передумав і побрів гуляти університетським парком. Непомітно видибав до метра «Хрещатик».

На ескалаторі рука звично потягнулась до кишені по книжку, але погляд спіткнувся на профілі молодої красивої жінки, яка їхала ескалатором трохи нижче від нього.

Забувши про книжку, Василь поволі спускався сходами ескалатору. Зупинившись за одну людину вище від неї, він невідривно спостерігав за ґраційними порухами незнайомки. Це заспокоювало.

Відчувши на спині чийсь пронизливий погляд, жінка обернулася. «Ну що це я, справді», – подумав Василь, але очей так і не відвів. «Що за нахаба! Хіба можна так дивитися на незнайому жінку?» – докоряв її погляд.

Незручність не минала, й не маючи бажання розчинитися в драговині ситуації Василь радше інстинктивно, аніж осмислено, ринувся східцями донизу, зачепивши «її своїм крилом», як потім це пригадувалося Валі[48].

– Що ти робиш? Знайомитися на вулиці ніколи не було твоїм коником. Чортзнащо вона подумає. Сідай, лайдаче, до вагону та їдь на свій «Більшовик»[49].

Втім, збігши з ескалатора, він не поспішив пірнути до вагону, а зупинився віддалік, спостерігаючи за наближенням незнайомки.

– Цікаво, звідки тут, у Києві, взялася ця природність?.. Як її звати?

Жінка шарілась і зійшла зі сходів, так і не піднявши очей на зухвалого молодика, який вирішив, здавалося, зжерти її своїми глибокими очиськами.

– Невже тобі сподобався цей нахаба? – питала вона себе, розуміючи, що не без задоволення відгукнеться на будь-який вияв уваги.

Він, втім, лише повернув голову їй услід.

– Нам по дорозі, – констатував, коли вона повернула в напрямку «Більшовика».

Чорноту тунелю прорізали фари поїзда, що під'їжджав до станції. Двері вагонів довго не відчинялись, і Валя краєм ока відзначила, що парубійко з-під лоба спостерігає за нею, ніби зважуючи: «їхати – не їхати».

– Який нахаба! Теж мені, оцінщик, – обурилося частина її єства. Інша тієї ж миті заперечила. – Може й нахаба, але ж ти вже відчула, яким теплом тебе оповило, коли торкнувся твого плеча на ескалаторі.

Двері зачинилися, і в полоні власних думок жінка навіть не звернула уваги на

[48] Валентина Попелюх // Нецензурний Стус. Частина 2. – С. 28–29.

[49] Станція «Більшовик» – нині «Шулявська». Довгий час була останньою зупинкою метро на Святошинському напрямі.

те, що останньої миті Василь ускочив до сусіднього вагона й спостерігає за нею тепер через вікна вагонів.

На під'їзді до «Політехнічного інституту» вона з прикрістю виявила, що молодика в вагоні немає. Випадкова зустріч загрозливо перетворювалась на яскравий кінокадр із життя, що несподівано виник і так само несподівано й швидко зник, трансформувавшись у приємний і дивний спогад.

Піднявшись ескалатором до виходу, вона знову відчула той же погляд, що нагло й тепло поїдав її на «Хрещатику».

Василь, який довго не міг вирішити, сідати до одного вагону з цією дивною жінкою, чию постать його погляд несподівано впіймав на ескалаторі, одразу виокремивши з загалу одноманітних киянок та прибульців, чи все ж у інший, щоб непомітно спостерігати за нею, вскочив до сусіднього вагону, коли двері ледь не зачинилися перед носом.

– Встиг, – подумав він, пробиваючись до віконця торцевих дверей і намагаючись не випустити з поля зору риси обличчя, що несподівано швидко ставали рідними. Він насолоджувався певною розгубленістю жінки, побоюючись зізнатися в тому, що йому до нестями приємно спостерігати за нею. Йому було приємно бачити, як вона заглиблюється у себе, як не звертає уваги на хтиві погляди молодиків, котрі, як і він, не відводили очей від молодої жінки, яка самотньо їхала в майже порожньому вагоні вечірнього метра.

На «Політесі» він перебіг до її вагону й був навіть сприкрений, що, заглиблена в себе, вона не звернула на це найменшої уваги. Жінка не підняла голови навіть тоді, коли він майже зачепив її, проходячи повз неї.

Майже образившись на таку неувагу, Василь обігнав натовп вечірніх роззяв і ввігнався в східці ескалатора. Ступивши на східці, він чомусь одразу ж пошкодував, що не наважився в вагоні заговорити:

– А раптом там, нагорі, на неї чекають. Чоловік, із яким вона зустрічається, подруга, це ж так незручно буде стежити за ними двома. Але як знайомитися? Будь-що-будь, на вулиці я таки підійду до неї. Обов'язково підійду, – вирішив Василь.

Проскочивши скляні двері з надписом «ВИХІД», він заховався поміж дерев, видивляючи натовп, що поволі сунув йому услід, і намагаючись не пропустити жінку, яка вабила до себе дедалі більше.

Людський потік рідшав, а її все не було.

– Невже вона повернулася, випадково проїхавши потрібну зупинку? – не встиг злякатися він, як око вихопило знайому постать із загалу. Жінка йшла майже на нього, але, ніби зіткнувшись із якоюсь невидимою оку перепоною, раптом звернула вбік і попрямувала до п'ятого трамваю, яким Василь звично їздив до гуртожитку.

У вагоні було порожньо. Молода жінка, яка, Василь чомусь був певен, помітила його між деревами, ніби навмисне сіла на подвійне сидіння, провокуючи зайняти місце поруч із собою.

Проте він відразу не наважився, і лише нові пасажири, які почали заходити на

«Гарматній», загрожуючи посісти його – Стусове – місце, підштовхнули підійти до незнайомки:

– Ви пазволітє? – запитав він, соромлячись і відчуваючи неприродність російської, що, втім, притлумлювало незручність від такого знайомства.

– Пажалуста, – відповіла.

Розмова загрозливо не в'язалася. Втім, несподівано виявилось, що навіть мовчання поруч із нею було приємним.

Біля «Червоного екскаватора» набрякле небо прорвалося мжичкою, що дозволило Василеві – треба підняти вікно, з якого дощові краплини падали прямо на одяг – знову виявити увагу..

– Ми, виявляється, сусіди, – несподівано прохопився Василь, очікуючи, як вона прореаґує на українську.

Вона відповіла. Українською!

На четвертій просіці, де майже на галявині лісу закінчувалася трамвайна колія, уже виходили вдвох. Ще не знаючи імен одне одного, але що важать імена, коли після 15–20 хвилин в обох було відчуття, що знаються вони з давніх-давен..

До пізньої ночі – знайомство. Навіть без поцілунків. Василь боявся необережним словом чи дією знищити той химерний і неміцний контакт, який виник у нього з цією жінкою.

– Доля таки вміє обдаровувати, – думав він, прямуючи далеко за північ до гуртожитку.

Так відбулося знайомство Василя Стуса з Валентиною Попелюх. Поет майже не присвячував їй віршів, але всі жіночі образи його поезій та перекладів несуть невловиму печать Валиної особистости. Їй, як Евридиці, він звірятиме найпотаємніше, немов дякуючи за те, що того вересневого вечора вона повірила «правді» й любові ще незнайомого виразу очей, віддаючи себе без жодних застережень чи вимог і повсякчас виказуючи готовність розділити з коханим наслідки якого-будь Василевого рішення.

Для зболеного поета Валя стала королівським призом, адже такої він ще не зустрічав. Йому чомусь зовсім не подобалися інститутські інтелектуалки, які кублилися довкола нього, як раніше не подобалися жінки-Килини, що в пошуках життєвих вигод часто губилися в найпростіших життєвих колізіях, перетворюючись у жінок-на-одну-ніч, а Шура, Шура, яка ще не відболила і, він відчував, болітиме ще доволі довго, Шура залишилася в минулому житті, ері до-Світличного.

Після цієї зустрічі його вже не полишало відчуття, що Валя, Валентина Попелюх, його попелюшка, забезпечить йому те, чого він найбільше потребував: вірність і віру, нехай навіть і без розуміння мотивів його дій.

Коли Василь повернувся до гуртожитку, в його блоці ще не спали. Хтось розважався з новою знайомою, хтось, уже добряче напідпитку, чіплявся з псевдоінтелектуальними розмовами, тож, аби зберегти святість зустрічі, він пірнув у ніч і блукав, аж поки на світанку не придибав до паркану її святошинського будинку.

Тої осени він значно рідше, аніж зазвичай, з'являвся на літературні вечори,

вдовольняючись короткочасними зустрічами зі Світличним в Інституті літератури. Втім, печать закоханости була настільки очевидною, що Світличний навіть не намагався повертати закоханого молодшого приятеля до товариства, даруючи тому можливість віддатися чарам кохання.

За якийся час Василь спробував читати їй свої вірші. Валя слухала ніби впіввуха, ніби знехотя, і спершу Василь навіть думав, що вони їй байдужі. Але коли одного разу він, ніби спіткнувшись, увірвав один із них на півслові й, задля експерименту, спробував почитати уривок іншого, вона відразу відчула це й навіть образилась. За ледь помітними порухами голови чи скупими реакціями Василь вчився розрізняти: подобається – не подобається. Досить швидко Валя стала першим слухачем Стусових віршів, бо він, здається, беззастережно повірив не так, може, її смаку, як відчуттю.

Минала осінь.

Життя потроху вбивалося в розмірену колію. Василь навіть почав потроху виводити Валю в люди, запрошуючи її то на виставку, то на якийсь літературний вечір. Спершу його навіть дещо дратувала її скутість у колі інтелектуалів чи небажання постійно перебувати в прожекторах чужої уваги. Здавалося, Валі цілком достатньо бути його тінню, і хоча Василь постійно повторював, що їй слід бути сміливішою у відстоюванні власних поглядів, думок і відчуттів, але, збагнувши її небажання виставляти на публіку внутрішній світ і побачивши, як вона замикається в мушлі власних переживань і вражень, за жодну ціну не бажаючи змінювати обрану поведінку, вирішив за краще не водити її з собою на вечори, запрошуючи натомість до театру, кіна чи на якусь художню виставку, де існує можливість сховатися від пильних очей.

Так і жили. Час від часу Валя приходила до гуртожитку, технічно-природниче товариство в якому того року поповнилося філологічним новоприбульцем – Юрком Покальчуком[50].

Перше знайомство вразило. Випускник Лєнінґрадского інституту східних мов щедро ділився зі старшим товаришем по аспірантурі знаннями Сходу, хоча досить швидко Василю стало зрозуміло, що вони й не аж такі глибокі, як звик здобувати він.

Проте коли Льоня Селезненко прохопився, мовляв, пурхає по всьому, «*трошки там, трошки там, ніде солідно, все йому легко... як балерина з валізкою*»[51], Василь одразу осадив його: не можна за кількома враженнями виносити остаточні присуди. І коли наприкінці року Юрко потрапив до лікарні, Василь став чи не єдиною людиною, яка реґулярно відвідувала хворого. Причиною були, може, навіть не стільки дружні взаємини, які ще не встигли скластися, як усвідомлення того, що цілковита самотність Юрка – не найкращі ліки від хвороби. Як згадує Іван Дзюба, сильна воля Василя завжди була «*спрямована на утвердження моральної високос-*

[50] Пізніше, користуючись із доброго знання Юрієм Покальчуком іспанської, Василь Стус запропонував йому зробити спільні переклади з Лорки, яким на той час обоє захоплювалися.

[51] Леонід Селезненко // Нецензурний Стус. – С. 248.

ти і чистоти, настільки ця сила волі була, що він ні найменшого ні в чому попуску собі не давав... треба поїхати до друга, який захворів. Пізній час, втома. Хтось би інший сказав – я це залишу на завтра, трошки не такий втомлений буду, трошки більше часу буде... Він робив це негайно... Коли виникала якась потреба моральної реакції на якісь речі, він це робив тут же, негайно, не рахуючись ні зі своїм станом, ні з втомою, ні з якоюсь своєю ситуацією»[52].

Ця готовність завжди й за будь-яких обставин обстоювати чужий біль як власний чи виступити на захист кимось поневажених моральних цінностей, що так вражало Стусових товаришів по ув'язненню, була властива поетові ще в Києві й повсякчас проявлялася в буденному житті, де зберігати максимальну зібраність особливо складно.

Свято кохання затьмарювали лише звістки з дому: батьки нервували, що в сестри, яка навесні народила дочку, не складається родинне життя. Як міг, він заспокоював батьків і підтримував сестру, бо нічим іншим – і це дратувало найбільше – зарадити не міг.

Часто Василь нишком «тікав» із приміщення Інституту літератури й ішов до Музею українського мистецтва, де працював Дмитро Горбачов. Завдяки йому Василь мав можливість переглядати не лише експозицію, а й ті картини, що зберігалися в сховищах музею. Горбачов каже, що Стус уже тоді мав вироблений мистецький смак: «*він вирізняв першокласних художників від другорядних. Петрицький, скажімо, йому дуже подобався. Бойчукісти... Речі кубо-футуристів українських йому теж були до снаги... він говорив про це мало. Я тільки бачив жваву реакцію на ці речі. А говорив мало тому, що взагалі про це мистецтво тоді тяжко було говорити навіть мистецтвознавцям*»[53].

Дивовижне багатство українського малярства, що відкривалося Стусові, манило його до музею, адже в Донецьку він був абсолютно нічого не знав про український живопис.

23 жовтня 1964-го Василь Стус знову «*був... у Музеї у Діми Горбачова. Бачив родину (з триптиха Ф. Кричевського), Катерину. Бачив Пальмова (тема війни, хати, зелено-важкий фон, прапор, літаки etc). Другий холст – мати з дитиною – опрощені статури з химерно важким і вагомим густо-кольоровим фоном. Чудові "Інваліди" А. Петрицького, відзначені десь у 1930 р. першою премією. Гарна, ребриста гама, жорстока і жорстка.*

Чудові речі Пальмова-Рибалка, композиції інші з недоробленими планами. Тони розкладені. Богомазов – бог! Його "Пильщики" – то незрівнянна штука; така ж – портрет дружини. Кубізм, тут відбитий. Гарні мотиви Кавказу і кішка. Гарна тюрма з похмуро-синьо-сизим розгніваним небом. Біла пляма – сова. Бачив порізаний холст (портрет Пастушенко?) одного з бойчукістів – Цедляра»[54].

[52] Іван Дзюба // Нецензурний Стус. – С. 234.

[53] Дмитро Горбачов // Нецензурний Стус. Частина 1. – С. 198.

[54] Щоденникові записи Василя Стуса на кількох аркушах 1963–1964 рр. – Зберігається: ІЛ НАНУ. Фонд 170, од. збер. 1201, арк. 2.

Після таких відвідин особливо прикро вражало патріотичне хуторянство, і Стус намагався уникати зустрічей із тими, хто псевдопатріотичною риторикою вульґаризував і профанував як досягнення української культури, так і її трагедію. «*Василеві,* – каже Іван Дзюба, – *противні були всякі форми малоросійства... Він відштовхував якісь, так би мовити, середньовічні форми патріотизму, пов'язані з якоюсь ненавистю, з якимось озлобленням проти людей інших націй. Це теж такі форми патріотизму є. Василь цього органічно не приймав... Я думаю, це "ізначально" було в ньому, тут він не мусив себе навіть виховувати... Це в його натурі було*»[55].

А що людей з такими толерантними поглядами завжди менше, бо значно простіше у всіх своїх бідах звинувачувати чужинців, то шістдесятництво вже в цей час почало давати тріщину: «культурники» ніби відокремлювалися від «політиків», які, усвідомлюючи резонансність культурного шістдесятництва, усе активніше починали використовувати їх з політичною метою, часто спрощуючи культурні проблеми до політичного рівня чи підганяючи їх під прагматику власних устремлінь.

Чиста, майже прозора радість перших зустрічей і відкриттів потроху затьмарювалась, «*всередині* [руху] *уже намічались якісь суперечності*»[56]. Це ставало дедалі очевиднішим, адже далеко не всі, і Василь Стус у тому числі, розглядали свою культурницьку опозиційність і відстоювання права народу на власну мову як відверту опозицію існуючому ладові. Особливо це стосувалося вихідців зі Східної України, які, на відміну від вихованих в Україні Західній, зберігали певний пієтет і до ленінських ідей, і до соціалістичних досягнень, вимагаючи від влади лише одного: правди й можливости для самореалізації.

Отож нічого дивуватися, що вже 1964-го Василь часто повертається навіть з неофіційних літературних зустрічей не в кращому гуморі. Важко сказати, як би далі розвивались події, якби держава не виявила своєї нелюдської суті.

Після того, як у жовтні 1964-го до влади прийшов Лєонід Брєжнєв, для багатьох стало очевидним, що доба «оттєпєлі» залишилася позаду, попереду – заморозки.

Проте молоде покоління, виховане в атмосфері якщо й не цілковитої, то доволі значної лібералізації СРСР, не хотіло миритися з політикою згортання національного культурницького руху.

Створений того року у Львові Клуб творчої молоді «Пролісок»[57] стояв уже на зовсім інших позиціях, аніж київські культурники. Якщо «громадські» вимоги киян, що так налякали владу, обмежувалися домаганням правди про трагедію в Биківні та відстоюванням, як сформулював це Іван Гель, «*культурних прав нації*», то метою львів'ян була «*Боротьба за державність України*», а найрадикальніший

[55] Іван Дзюба // Нецензурний Стус. Частина 2. – С. 234.

[56] Там само. – С. 233.

[57] Очолював «Пролісок» літературознавець, аспірант Львівського університету Михайло Косів. До складу входили психолог Михайло Горинь, мистецтвознавець Богдан Горинь, студент історичного факультету Іван Гель, викладач університету Михайло Осадчий, поети Ігор Калинець, Ірина Стасів-Калинець, Григорій Чубай, художниця Стефанія Шабатура.

поміж них – Іван Гель – не приховував, що був прихильником «*не лише боротьби словом, але й збройної боротьби. І вважав, що боротьба словом є щось таке – інтелігентська вигадка*»[58].

І лише виважена позиція Івана Світличного, який, за визначенням Михайлини Коцюбинської, був «живим містком»[59] між Києвом і Львовом, переконала членів «Проліска» втриматися від збройної боротьби, обмежившись леґальними формами протистояння – «*відкрито говорити про те, що ми думаємо про існуючий режим*»[60].

Не дивно, що вже 1964-го Іван Драч попереджує львів'ян про можливість арештів[61]. Проте тоді обійшлось, однак з утвердженням нової влади в Кремлі Україною – найімовірніше, за вказівкою кремлівського ідеолога Міхаїла Суслова – прокотилася хвиля арештів.

Безпосереднім провідником лінії Суслова в Україні був секретар Львівського обкому В. Маланчук. Відтак не дивно, що найбільше заарештованих було саме в Західній Україні. У Львові, зокрема, заарештували братів Горинів, І. Геля, М. Осадчого, М. Косіва, С. Батуріна, Г. Садовську, М. Зваричевську, М. Масютка, Я. Менкуш; у Тернополі – І. Герету та М. Чубатого; у Луцьку – В. Мороза та Д. Іващенка, в Івано-Франківську – М. Озерного, В. Іванишина та П. Заливаху. У центральних реґіонах арешти були менш масштабними і, за винятком І. Світличного[62] в Києві та С. Караванського в Одесі, оминули найвідоміших шістдесятників. Цілком імовірно, що Перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест був проти арештів, бо вважав, що це посилить вплив Маланчука в усій Україні. Проте й він не міг опиратися арештам тих, чиї зв'язки з західними «радикалами» здавалися слідчим очевидними.

Виразною була неузгодженість дій і навіть певна розгубленість влади. В «Літературній Україні» навіть вийшла стаття вже заарештованого М. Масютка, і далі тривала дискусія довкола надрукованої раніше рецензії М. Косіва, у жовтневому числі журналу «Мистецтво» була надрукована репродукція картини заарештованого Панаса Заливахи, а мовознавці з АН УРСР на семінарі для працівників преси весною 1966-го згадували статті М. Озерного та С. Караванського.

Коли звістки про арешти докотилися до Києва, то в них навіть не всі повірили. Але після дзвінків до Львова сумнівів уже не лишалося.

Ті, хто знаходився в Києві, думали, як бодай повідомити громадськість про арешти.

---

[58] Авдіо-інтерв'ю з І. Гелем взяте Б. Захаровим 1997 р. // Архів Харківської правозахисної групи (далі – ХПГ). – С. 4–5; Цитується за: Борис Захаров. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). – С. 84–85.

[59] Михайлина Коцюбинська. «Доброокий» // Доброокий. – С. 108.

[60] Авдіо-інтерв'ю з М. Горинем взяте Б. Захаровим 1997 р. // Архів ХПГ. – С. 5; Цит. за: Борис Захаров. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). – С. 84–85.

[61] Там само. – С. 86.

[62] Івана Світличного заарештували дорогою зі Львова до Києва.

Оптимальним здавався вихід, запропонований Іваном Дзюбою. 4 вересня, тобто кількома днями по арештах, у кінотеатрі «Україна» мав відбутися громадський перегляд фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків». Іван та Марта[63] близько товаришували з Сергієм Параджановим, а тому Дзюба запропонував Чорноволу, скориставшись присутністю великої кількости людей, оголосити перед переглядом фільму про арешти українських інтелігентів.

– Я сподіваюся, що Сергій не заперечуватиме, – переконував він.

Параджанов не заперечував і навіть, схоже, радів, що завдяки цій акції його фільм, який хоча й виграв кілька престижних західних премій, але в Україні на великий екран так і не вийшов, матиме резонанс.

Побоюючись, аби про їхній задум не дізналися представники КДБ, «змовники» вирішили не посвячувати в це нікого, крім Параджанова.

Коли Василь Стус ішов до кінотеатру дивитися фільм, у нього ще були сумніви: заарештували Івана чи ні. Телефон Світличних мовчав; як пізніше з'ясувалося, від 31 серпня до 2 вересня у квартирі Леоніди Світличної тривали безперервні обшуки[64], а Леонід Селезненко «*тоді трошки збрехав, сказав з надією, що нібито ні*»[65].

Лише під кінотеатром «Україна» Василь довідався, що Івана заарештовано. І хоча жодних подробиць ніхто не знав, виглядало, що Світличний таки їсть «казенні» харчі.

Настрою дивитися «Тіні забутих предків» не було, телефон Світличних і далі мовчав, а тому Василь вирішив зайти до зали.

Відшукавши своє місце, гепнувся в крісло, намагаючись за всяку ціну навести лад у думках: що робити? як допомогти Івану? чи варто якось протестувати? та й чи допоможуть Іванові його протести? але ж хіба можна мовчати, коли новознайденого товариша, який непомітно став Василеві найближчим другом, несправедливо – безперечно, несправедливо – кинуто до в'язниці?

Що буде тепер з тим колом, що згуртувалося навколо Івана, де так приємно було зустріти давно не баченого письменника? Як допомогти Льолі? Як взагалі жити без дому Світличних, де тебе завжди привітно приймали доброзичливі господарі?

Стус пригадав, як, ніяковіючи, колись уперше піднявся на той п'ятий поверх на Уманській, де мешкало подружжя. Як переступив поріг, не знаючи, куди приткнути шапку, яка чомусь виявилася майже смішною в його руках, як ледь не розбив у малесенькому коридорчику якусь керамічну цяцьку й так сприкрився від цього, що мав намір одразу ж піти геть, але, піднявши очі, побачив таку людську приязнь «вусатого господаря» і господині Льолі, що за кілька хвилин уже й не згадував, через скільки вагань довелося пройти, поки перед ним не відчинилися двері квартири Світличних.

Таким болем відгукнулася у Василевій душі ця згадка, таким відчаєм війнуло, так боляче стало від цієї несправедливости, що все єство Василя почало вимагати дії.

[63] Дружина Івана Дзюби.

[64] Леоніда Світлична. Поруч з Іваном // Доброокий. – С. 27–29.

[65] Леонід Селезненко // Нецензурний Стус. Частина 1. – С. 253.

Несамохіть він почав підніматися зі свого місця й похопився аж тоді, коли побачив, що на сцені Сергій Параджанов і Юрко Якутович[66] надають слово Івану Дзюбі.

– Господи, – мучився Василь, – як можна говорити про мистецтво, коли вчора по всій країні прокотилася хвиля арештів?

Дзюба почав дякувати художниці костюмів Байковій, яку чомусь обійшли увагою організатори. Вручив їй букет квітів. Після цього повів мову про те, що в той час, як культурна громадськість України вітає світове визнання фільму «Тіні забутих предків», зовсім поруч, майже за стінами цього залу, тривають арешти. Заарештовано Івана Світличного, Богдана та Михайла Горинів...[67]

Далі говорити Дзюбі вже ніхто не давав. Першим на нього кинувся директор кінотеатру, почав кричати, виштовхувати зі сцени. Зревла сирена.

«*І в цей час*, – згадує Іван Дзюба, який тоді все ще стояв на сцені, – *піднявся Василь. Я абсолютно стопроцентно запевняю, що це чисто спонтанний був його рух. Це не було заплановано, ніхто про це не говорив... ніхто тоді навіть не думав, що Василь це зробить, і ніхто до нього не звертався... Просто така була атмосфера, суміш і трагізму, і гіркоти, і оцеї брутальности, коли глушать сиренами і хапають за руки. І Василь піднявся*[68]*, ним щось таке заговорило. І він крикнув, що всі, хто протестує проти арештів, встаньте, чи прошу встати. Кілька спочатку людей піднялися, потім більше, потім більше, потім більше. Але не всі. Десь так половина піднялася залу, а половина сиділа*»[69].

Із зали це виглядало інакше:

«*Встало,* – на думку Романа Корогодського, – *найбільше три-чотири десятки. Думаю, що навіть і чотирьох не було... але я хочу розповісти про Стуса, який він був. Він був страшний. В нього був такий стрес, він був блідий і весь такий, ніби його судоми зводили. Я запам'ятав, як він кричав, що це ваша байдужість призведе до того, що буде те, що вже було, – тридцять сьомий рік*»[70].

Увесь фільм він просидів, немов на голках: вони, ці людці, не встали, його народ – боїться, його країна – боїться, його держава – боїться, вони – один суцільний-суцільний-суцільний страх, що посилений тисячами переляканих очиць, марою вкриває собою всю країну. Бридко, як бридко.

І як пізніше пекло, що Павло Тичина, Павло Григорович, ранні вірші якого так високо цінував, змалів до того, що навіть обурювався, що група молодиків порушила комфортну атмосферу перегляду[71].

[66] Юрій Якутович – художник фільму «Тіні забутих предків».

[67] Іван Дзюба // Нецензурний Стус. Частина 2. – С. 243.

[68] У спогадах різних людей ця мить зафіксувалася по-різному. Комусь, як Іванові Дзюбі, згадується, що саме Стус закликав присутніх встати на знак протесту. Михайлина Коцюбинська ж у своїх спогадах пише, що заклик протестувати проти тиранії належить Вячеславу Чорноволу, а Василь Стус лише розвинув тему.

[69] Іван Дзюба // Нецензурний Стус. Частина 2. – С. 243–244.

[70] Роман Корогодський // Нецензурний Стус. Частина 2. – С. 83.

[71] Іван Дзюба // Нецензурний Стус. Частина 2. – С. 243.

Але найпідступнішим був інший парадокс доби тоталітаризму. Люди, які не встали зі страху, від того ж страху після фільму ніби води в рот набрали, думаючи лише про одне: так, ми не виступали, але ж ми були при **цьому**, і хтозна, які це ще матиме наслідки. Відчайдушно кинутий камінь провалився в трясовину ситого й забезпеченого життя й жодного розголосу подія в кінотеатрі «Україна» не набула, «*такий паралізуючий страх був, що навіть публічні форми протесту, інформації безсилі були*»[72].

Коли ввімкнули світло, кожен думав лише про те, заарештують його чи ні. Але хоча до кінця фільму весь кінотеатр уже було оточено спецпідрозділами КДБ й одягнутими в однакові плащі молодиками, арешти не розпочалися. Найімовірніше, десь у верхах не було отримано санкції, а хапати представників еліти «без вказівки» згори КДБ собі не дозволило.

Наступного дня Василь мав намір зустрітися з Валею. Думки про одруження давно вже жили в його голові. Та чи має він після сьогоднішніх подій на це право? Набрякле переляком повітря кінотеатру, яке він нутром відчував усенький фільм, вплинуло й на нього: кожної миті Стус очікував можливої провокації й арешту. Опанував себе лише в університетському ботанічному саду, куди забрів у невеселих думках. Дещо заспокоївшись, купив пляшку доброго вина, й поїхав до гуртожитку.

У вівторок 7 вересня Василь Стус не поспішав, як звично, на десяту до Інституту, а дозволив собі випити кави й, ідучи поверхом, шкірою відчував на собі зацікавлені погляди, що пронизували його звідусіль.

– Тебе викликають до дирекції! – Василь аж здригнувся від цих слів, що ніби проткнули важку, майже ватяну, тишу, що висіла в коридорі Інституту.

– Зараз буду, – недбало кинув, перехопившись кількома словами з Юрком Бадзьом, із яким встиг заприятелювати.

– Зараз тобі запропонують писати пояснення. Усі, хто там був, уже писали. Я, Світлана[73], Михайлина Коцюбинська...

– А що я маю їм пояснювати? – кинув він. – Що заходиться на тридцять сьомий? Що заарештовано відповідального секретаря інститутського журналу, а всі води в рот набрали й роблять вигляд, що нічого не сталося?

Натягнутий, немов струна, Василь навіть не ввійшов, а ввірвався до кабінету заступника директора Інституту літератури Сергія Зубкова.

Набрякле кров'ю обличчя керівника, який уже дістав доброго прочухана по партійній лінії, не обіцяло нічого доброго. «Ну що, голубчику, вляпався, – вібрувало воно злістю й роздратуванням. – Мало того, що собі проблеми створив, так ще й нас під удар підставив! Що ж, із Інституту ти вилетиш, але ще можеш і не сісти, як твій дружок Світличний».

Що саме говорилося за закритими дверима, невідомо, але переказують, що закінчувалася розмова криком. Коли Василь Стус вийшов із кабінету, у нього від

[72] Там само. – С. 245.

[73] Світлана – Світлана Кириченко, дружина Юрія Бадзя.

нервової напруги тремтіло все тіло. Коли ж у дверях з'явилося розчервоніле й перекошене від ненависти обличчя Зубкова, стало зрозуміло: Стусові в Інституту більше не вчитися.

За кілька годин Стус передав дирекції свої пояснення:

«"ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА"

В суботу, 4 вересня, під час виступу автора фільму "Тіні забутих предків" та його учасників і потім, після виступу І. Дзюби, який не зміг сказати про групу арештів (його зіпхнули зі сцени, гукаючи, що людей не заарештовують), я виступив так само. Мене обурило брутальне поводження з І. Дзюбою, факт арештів і та атмосфера приховування цього факту, яка найточніше виявилася під час зустрічі з акторсько-авторською групою фільму. Були шалені вигуки: "Це провокація", "Це брехня", "Тут не місце..." і т. д. І тоді я не зміг стерпіти.

*Я говорив з обуренням про те, що підозріливо приховувані арешти виявляють якусь гнітючу атмосферу, яка створилася в Києві, особливо ж – щодо молодих митців. Ці підозріливі арешти створюють ґрунт для страшних аналогій. Тінь кривавого 1937 р. надто близька, щоб можна було не реаґувати на будь-які подібні симптоми. Чисто психологічно, чисто громадянськи – я не міг стриматися. Я вважаю, що в таких умовах **мовчанка є злочином**. Злочином проти тих високих ідеалів комунізму, на яких я виховався.*

Факт негарного приглушування виступу обурив так само! Коли заарештовані винні, то чому це приховувати? Як можна говорити, що арештів нема? Як можна миритися з таким станом, коли в навколишніх умовах є ряд таких симптомів, що суперечать правді ленінізму, правді високого громадянського обов'язку і права радянської людини?

*Я не міг стерпіти. Я не міг мовчати. Після фільму я хотів сказати, що ми, радянські люди, не повинні забувати, що Сталін, проводячи ряд антисоціалістичних заходів, прикривався ім'ям Леніна. Хрущов це робив так само, проводячи ряд своїх експериментів, теорій і т. д. Я хотів сказати, що використання священного ім'я Леніна для прикриття своїх, не завжди ленінських заходів – це використання змушує нас **боротись за справжнього Леніна**. Не такого, яким його часом бачив Сталін чи Хрущов, а такого, яким він є: як ідеал всього найпрогресивнішого, що виробило людство, комуністичний суспільний прогрес протягом століття. Я мав сказати, що сталінські розстріли безневинних багатьох людей робилися всупереч ленінізмові. І вважаю, що кожна чесна людина, кожен чесний комуніст (незалежно, чи належить він до партії безпосередньо, чи ні) мусить робити все, щоб чисте ім'я нашого вождя Революції не використовували в своїх інтересах (може, просто в силу свого специфічно індивідуального розуміння) деякі люди. Я виступив, бо відчув, що виявлена в кінотеатрі атмосфера свідчить про такі самі факти, що в країні виявилися сили, які можуть і далі займатися нечесною, по суті антиленінською роботою. Я вважаю, що кожна чесна людина, кожен чесний комуніст*

повинен *захищати революційні завоювання, наш соціалістичний лад, нашу радянську демократію. Кожна чесна людина мусить боротися за Леніна.*

До цього зобов'язує пам'ять про мільйони людей, які боролися за справді ***соціалістичний****, справді* ***найбільш демократичний*** *суспільний лад, пам'ять про людей, що офірували своє життя для високого вогню Революції, для щасливого майбуття нащадків.*

Але загуділа сирена, глушачи мій голос. Це страшне. Я намагався говорити про ***обов'язок кожної радянської людини*** *боротися і захищати демократію, соціалізм, справжнє революційне ленінське вчення. А сирена гуділа. Сирена не давала говорити, затуляла рота.*

В. Стус
7.9.1965 р.»[74]

Апеляція в «Пояснювальній записці» до Леніна не випадкова. Те ж бачимо й у праці Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація». Сьогодні, коли відомо, що Ленін і сам не цурався жорстокости й чимало злочинних наказів віддавав особисто, це може здаватися або ж наївом, або ж добре продуманою грою, яку вели шістдесятники, які хоча й не могли достовірно знати про «славні» ленінські діяння, але, принаймні із передач «ворожих» голосів, не могли не припускати, що вони таки могли бути.

Однак в умовах «закритого» суспільства, яким був Радянський Союз, ім'я Леніна давало можливість «законно» ввести в офіційний публічний дискурс найгострішу проблему, захистивши її цитатами з ленінських робіт і протиставивши «перекрученій» практиці соціалістичного будівництва. Іншого шляху не було. Ленін був найвищим і, може, незаперечним авторитетом, що вживлювалося всім радянським людям зі шкільної лави.

Відтак посилання на ленінські праці створювало ілюзію легальности і, що, може, навіть важливіше, надавало вагомости публіцистиці. Важко сказати, хто першим використав це як полемічний прийом, але «шістдесятники», й Іван Дзюба особливо, користалися ним блискуче.

Втім, не можна говорити, що апелювання до Авторитета було лише прийомом. Ідеологічна обробка, принаймні в Східній Україні та Росії, була настільки добре поставленою, що мало кому вдавалося «звільнитися» від авторитету Ленінського імени: у країні, де з повсякденного життя був витіснений Бог, його місце поволі зайняв Ленін, який у дитинстві асоціювався з «добрим дідусем», у юності – зі справедливим і сильним лідером-переможцем, у зрілості – з мудрим і непомильним політиком. Надто мало залишилося людей, які знали правду, а хто знав, добре розуміли, що це в СРСР – «найнебезпечніше» знання. Не лише в шістдесяті, а й на початку дев'яностих років минулого століття мільйони людей, які під тиском доказів визнавали злочинність комуністичного режиму, відмовлялася вірити в не-

[74] Василь Стус. Твори. Т. 4. – С. 374–375.

погрішимість і «святість» Ілліча, який для радянських громадян був радше символом віри, аніж живою людиною[75].

Тому апелювання Стуса, причому апелювання наступальне, а не з метою оборонитися, було передусім добре продуманою стратеґією, прагненням оборонитися від нападників їхньою ж зброєю.

Проте на досвідченого ідеолога Зубкова це не справило жодного враження. Юнак, якого він запросив до кабінету, не лише відмовився «визнати свою вину та покаятися» – помилка молодости, з ким не буває, – але й звинуватив його в бездіяльності, говорив про хиби в політиці соціалістичного будівництва Сталіна та Хрущова.

Втім, навіть на це можна було б закрити очі, якби не такий «нахабний» тон молодика, який не лише не намагався приховати відвертої неприязні, але й жорстко вимагав поваги до себе.

20 вересня було підписано наказ про відрахування аспіранта Стуса «*за систематичне порушення норм поведінки аспірантів та співробітників наукового закладу*»[76].

Найгіршим в усій цій ситуації було те, що звільнення з аспірантури означало втрату місця в гуртожитку, звідки за вказівкою Зубкова Стуса відразу виселили.

Звісно, якийсь час можна було ночувати у друзів, але відразу постало питання: що – далі?

Василь відразу відчув довкола себе якийсь вакуум. Віктор Зарецький, Алла Горська та Надійка Світлична – в тривалому творчому відрядженні на Донеччині, Іван – за ґратами, до гуртожитку треба пробиратися напівпідпільно. Та й всі плани щодо активної наукової та літературної праці урвалися на самому початку. А ще ж треба хоч трішки допомагати сестрі Марії, яка змушена виховувати дитину сама. Тільки Валя й Леонід Селезненко...

Василь розпочав пошуки роботи. Льоня вирішив допомагати у цих пошуках. Але жодного позитивного результату досягнути не вдалося. Передусім, бракувало прописки. По-друге, потенційних роботодавців відлякував «політичний» запис у «Трудовій» про відрахування, по-третє, – вища освіта, а в СРСР існувало правило: з вищою освітою на робітничі посади не приймати.

Нарешті Леонід довідався, що є можливість працювати в цегельні на Корчуватому, куди візьмуть навіть без київської прописки.

Їдуть. Василь, який уже отримав кілька відмов, нервує. Загострилася виразка, що тривалий час доймала Василя. Різко збільшилася кислотність. Напівдорозі вискочили з автобуса біля якогось парку, бо Василя знудило.

Нарешті – відділ кадрів. Першим зайшов Леонід. Загалом несміливий і навіть

[75] До речі, в Росії в різний час були специфічні правозахисники, які «мотали» термін «за Леніна», за відстоювання його поглядів і правдивого ленінізму. Особливо популярними ленінські ідеї були в середовищі робітничого класу, де жила віра, що Ленін робив революцію для того, «аби робітникам жилося добре», а його послідовники зрадили його ідеалам.

[76] Трудова книжка Василя Стуса. – Зберігається в архіві родини поета.

вайлуватий, він інколи був спроможний на вчинок, коли це стосувалося інших. Зараз була саме така ситуація, бо до краю знервований і готовий будь-якої миті зірватися Василь міг одним різким словом усе зіпсувати.

За якийсь час Леонід вийшов з відділу кадрів і сказав, що справу ніби залагоджено.

– Зайди занеси лише необхідні документи.

Однак коли до кабінету завкадрами зайшов Василь, то нарвався на відмову:

– Ви понімаєтє, в даний момєнт у нас мєста нєт, но ви звонітє, ви понімаєтє…[77]

Мовчки вийшли на вулицю. Від розпачу Василь аж пожовтів. Леонід, в квартирі якого кілька тижнів мешкав викинутий із гуртожитку Стус, навіть злякався за нього. Лише за півгодини Василь вийняв з кишені книжку і став читати…

За кілька днів знайомі порадили Василеві звернутися за допомогою до 47-літнього поета Миколи Самійленка, який працював в Інституті садівництва бригадиром будівельної бригади, а до того, подейкували, скількись років відбув у сталінських таборах.

Зустрілися. Познайомилися. Була можливість влаштуватися лише в будівельну бригаду, але Самійленко обіцяв, що знайде для Василя роботу хоча й у бригаді, але таку, де б була можливість працювати окремо.

Як згадував Микола Самійленко, там «*яма була і тонн сто, приблизно, вапна. Треба було гасить його. Я його поставив туди. Він брав добру мішалку і ото спускав його* [вапно] *в яму, заливав водою, розмішував. І це протяглося, мабуть, більш як півтора місяця. Похолодало. Прийшов він у кінці вересня. А коли вже похолодало, то він пішов у котельню. Вона тоді опалювалася вугіллям*»[78].

Разом із напарником треба було обслуговувати два котли. Зміна – вісім годин. Вентиляції немає. Тож у суцільному вугільному пилу спершу завантажували котли, потім, за які дві-три години, вигортали жужелицю, потім – знову. І так одну-дві зміни, бо часом доводилося підміняти напарника. Були й плюси. У перерві між завантаженнями-розвантаженнями можна було залишитися наодинці, почитати, не потерпаючи ні від надмірного нагляду, ні від «чужих» очей.

Ставши до праці, Василь знову відчув ґрунт під ногами й нарешті наважився на розмову з Валею, якої довший час уникав, переймаючись, чи зі всіма своїми негараздами він може дозволити собі розкіш шлюбу.

Після нетривалої розлуки[79] Василь нарешті повідомив їй про арешти, а також про зміну соціального статусу. Бо виходити заміж за аспіранта Інституту літератури – одне, а за різнороба, який гасить вапно, – інше.

Валина реакція приголомшила:

– А що, ти станеш після цього іншим?

---

[77] Леонід Селезненко // Нецензурний Стус. Частина 1. – С. 251–252.

[78] Микола Самійленко // Нецензурний Стус. – С. 327–328.

[79] Наприкінці серпня Василь їздив до батьків, а Валя відпочивала в будинку відпочинку, путівку куди випадкового отримала на Київському механічному заводі, де працювала інженером-конструктором. Див.: Валентина Попелюх // Нецензурний Стус. Частина 2. – С. 29–31.

– Не іншим, ні. Просто, коли висиш у повітрі, важко займатися плануванням, тим більше – брати на себе відповідальність за когось...

– То й не будемо планувати. Мені добре з тобою, а все інше – дурниці, – «закрила» вона розмову.

Того ж дня вони вирішили побратися. Розписуватися вирішили 25 листопада[80], але коли прийшли до ЗАГСу подавати заяву, виявилося, що це можливо лише 10 грудня.

– Десятого, то – десятого, – вирішили вони. – Куди поспішати?..

Це просте рішення коханої, яка прийняла все, як є, не дошукуючись ймовірних життєвих прикростей, а навпаки, прагнучи за всяку ціну підтримати коханого в **його** рішеннях, було дуже важливим для Василя: він знайшов ту, яку шукав упродовж багатьох років. Того дня він уперше після арешту Світличного збагнув, що його «патологічна» неспроможність мовчати, коли поруч із тобою чиниться несправедливість, не така вже й безглузда. Виявляється, що в його оточенні чимало людей, які відчувають як він, і як він готові не лише до словесного співпереживання чужої біди, а й можуть допомагати в її подоланні.

Те ж відчуття було й за кілька днів, під час зустрічі з Романом Корогодським, який сказав, що в Центральному державному історичному архіві УРСР, де він часто працював, є вільні вакансії, на одну з яких Василь може претендувати. Він, мовляв, уже розпитував про це деяких людей, які, своєю чергою, говорили з керівництвом, що поставило лише одну вимогу: Василь має отримати бодай тимчасову прописку в межах Київської области.

Вражений такою підтримкою з боку малознайомих людей, Василь обіцяв подумати, як щось зробити в цьому напрямку. Бо з одного боку, робота в Інституті садівництва навіть влаштовувала його, адже залишалося чимало часу на творчість. Проте з іншого, Василеві було дуже шкода тих годин, які він міг би присвятити літературній і науковій праці. Він уже тоді поспішав жити, переймаючись, що може так і не «*піднестися до вершин культури світової*»[81], а для цього потребував бодай мінімальних умов, які б уможливили працю бодай в якійсь ділянці гуманітаристики. Та й надривний кашель від постійного вугільного пилу дедалі більше мучив, змушуючи думати про здоров'я, про мінімальний відчинок, що дозволив би залікувати виразку, яка не на жарт доймала.

Розмова з Романом дедалі більше перетворювалася на задушевну бесіду двох давніх товаришів, і Василь, який не надто охоче ділився з оточуючими особистим, прохопився:

---

[80] У листі до Віктора Дідківського від 23 жовтня 1965 р. Стус зокрема пише: «у свій старий будинок т. Шамоти, де було чимало спроб професійного повчання – як краще підтримувати вогонь і тримати візка, аби не перекинувся і надміру не засолодив перепахчений нюх хитрющим солодом СО (здається). Цей візок крупнозернистого шлаку я сподіваюся через місяць, з 25 листопада, возити парокінню. Може, візок буде легшим, хоч – чисто логічно (це вже вплив «Носорога» Йонеско) – другий кінь може й «сачконути». – Див. Василь Стус. Твори. Т. 6: ч. 2. – С. 37.

[81] Дмитро Горбачов // Нецензурний Стус. Частина 1. – С. 205.

«– Ти розумієш, для мене головне в цьому всьому... це щоб знати, що в тебе є дуже міцний тил. От я про неї не маю думати, як і про себе. Бо я про себе не думаю»[82].

Це був час стрімкого зближення з гуртом «священних корів» шістдесятництва, які до 4 вересня дивилися на Стуса лише як на поета-початківця, що пише химерні вірші, а після того визнали його за рівню[83].

Шостого грудня до Леоніди Світличної Василь прийшов у товаристві Євгена Сверстюка та Ліни Костенко.

Засиділись далеко за північ. Розпитували про Івана, говорили про справи, про можливість подальшої реалізації й небезпеки самвидаву, що став чи не єдиною можливістю друкуватися.

Коли Євген із Ліною почали збиратися, Льоля, яка довідалася, що зараз Василь ночує по друзях, запропонувала залишитися в неї.

До третьої Василь розпитував про Симоненка, інших літератів, які проходили свої літературні університети в Світличного, а тепер поховались по шпарах і бояться сказати щось на захист свого вчителя[84].

Тієї ночі в квартирі на Уманській з'явився один з кращих публіцистичних Стусових віршів:

Не можу я без посмішки Івана
оцю сльотаву зиму пережить.
В проваллях ночі, коли Київ спить,
а друга десь оббріхують старанно,
склепить очей не можу ні на мить,
він, як зоря, проміниться з туману,
але мовчить, мовчить, мовчить, мовчить.

Ні словом не озветься. Ані пари
із уст. Вусате сонечко моє!
Несуть тобі три царіє со дари
скапарене озлоблення своє.

Іваночку! Ти чуєш, доброокий?
Їй-бо не знаю, що я зле зробив.
Чого ж бо й досі твій поріг високий
ані відчув, ані переступив.

Прости мені, недільний мій Хрещатик,
що, сівши сидьма, ці котли топлю
в оглухлій кочегарці. Що терплю,
коли вже ні терпіти, ні мовчати

[82] Роман Корогодський // Нецензурний Стус. Частина 2. – С. 86.

[83] Див., зокрема: Михайлина Коцюбинська. У свічаді пам'яті // Не відлюбив свою тривогу ранню... – С. 130.

[84] Леоніда Світлична. «Не можу я без посмішки Івана...» // Не відлюбив свою тривогу ранню. – С. 88.

не можу, що, читаючи, люблю
твоїх Орхана, Незвала і Данте,
в дев'яте коло прагнучи стремлю.
Моє ж досьє, велике, як майбутнє,
напевне, пропустив котрийсь із трутнів.
Із тих, що білий світ мені окрали,
окравши край, окрали спокій мій,
лишивши гнів ропавий і кривавий
і право – надриватися в ярмі.

Сидять по шпарах всі мужі хоробрі,
всі правдолюби, чорт би вас побрав.
Чи людська добрість – тільки доти добрість,
поки без сил, без мужності, без прав
запомогти, зарадити, вступитись,
страждённого в нещасті прихистить
і зважитись боротися, щоб жити,
і зважитись померти, аби жить?

Коли тебе, коханий, покарають –
куди втечу від сорому й ганьби?
Тоді прости, прощай, проклятий краю,
вітчизно боягузів і убивць.

6.12.1965[85].

За всім цим спостерігали уважні й злі чужі очі. Пізніше з'ясувалося, що Ліна Костенко, Євген Сверстюк та Василь Стус на гостини до Льолі прийшли не самі, а з «хвостом». І коли близько першої той виявив, що до дружини Світличного зайшли два чоловіки та одна жінка, а вийшов лише чоловік із жінкою, про це відразу стало відомо Іванові.

Наступного дня слідчий, ніби між іншим, єхидно запитав:

– Іване Олексійовичу чи не цікавить вас, у чиєму товаристві проводить ночі Ваша дружина?[86]

Світличний обірвав розмову, хоча хто знає, яким зусиллям волі вдалося йому здолати сумніви й підозри, неминучі в кожного заарештованого, цілковито відрізаного від будь-якої інформації з волі.

Тими ж днями Валиного батька, Василя Карповича Попелюха, було викликано на бесіду до секретаря парторганізації.

У кабінеті був невідомий чоловік у цивільному. Майже три години тривала розмова, під час якої Василя Карповича переконували, що він мусить вплинути

[85] Василь Стус. Твори. Т. 1: кн. 1. – С. 93–94.

[86] Леоніда Світлична. «Не можу я без посмішки Івана...» //Не відлюбив свою тривогу ранню... – С. 88.

на дочку, яка збирається вийти заміж за безробітного (Стус саме забрав трудову з Інституту ботаніки, сподіваючись після весілля влаштуватись на посаду молодшого наукового співробітника історичного архіву).

– Що ж подєлаєш, єслі вона його любить, – казав Василь Попелюх, пропускаючи повз вуха «залізні» арґументи гебістів. – Ми говорили з нею. Це – судьба.

Саме так «дєдя» описував цю важку розмову, коли незадовго до його смерти я просив пояснити мені, як він, комуніст із тридцятих років, дав згоду на шлюб дочки з людиною, яка відверто протиставляла себе державі. «Судьба, – казав він. – І потом, Валя тоді світилась од щастя».

І більш нічого. Для нього оті «судьба» і «любов» були значно важливішими за всі практичні резони. І настільки багато те все для нього важило, що він взяв доньчин бік навіть усупереч тому, що дружина Ольга цей шлюб, м'яко кажучи, не схвалювала.

Хай там як, а переконавшись, що змінити Валине рішення їм не вдасться, батьки наполягли – мовляв, перед людьми буде соромно – треба справляти весілля, хоча молодята думали обмежитися лише церемонією в ЗАГСі.

Свідком на весіллі мав бути Леонід Селезненко. Щоправда, коли надійшов час оформлювати документи, з'ясувалося, що він забув паспорт. Отож свідком став Юрко Покальчук.

Василь на добрі півгодини запізнився до нареченої: довго вибирав із Р. Корогодським квіти на Бесарабці, телефонував сусідам Стусів у Донецьк, щоб з'ясувати, чи приїдуть батьки... Валя – в розпачі: час женитися, а жениха нема... Коли всі нарешті зібралися, виявилося, що до процедури ще залишилося чимало часу.

Після офіційних вітань працівниці ЗАГСу вийшли на вулицю. Першими словами Василя були:

«*– Я мушу викурити, і зараз ніхто нічого не говорить.*

– Він курив, – згадує Роман Корогодський, *– і дуже переживав... був дуже якийсь роз'їритований, розбурханий...*

– Ну так! Я вже викурив. Тепер ми, хлопці, підемо і добре вип'ємо»[87].

Святкували в Святошиному, в одноповерхову восьмиквартирному будиночку в квартирі батьків дружини. В роки війни німці тримали там коней, а після звільнення Києва приміщення надали сім'ям ветеранів війни для мешкання.

Після весілля молодята на кілька днів їздили до батьків у Донецьк. Василева мама – Їлина Яківна – чомусь увесь час повторювала: бідна, бідна Валя.

Вона відразу прийняла невістку, передчуваючи, втім, надто непросту долю, що дістається молодій жінці разом. Таке ж відчуття було й у Михайлини Коцюбинської: «*На весіллі була. Вперше Валю я побачила в дуже такий момент гострий і відразу зрозуміла, відчула, що це не святковий буде шлюб*»[88].

[87] Роман Корогодський // Нецензурний Стус. Частина 2. – С. 89.

[88] Михайлина Коцюбинська // Нецензурний Стус. Частина 2. – С. 60.

Втім, про негаразди не думалося. Попереду було повернення до Києва, де Василеві пообіцяли місце в Державному архіві. Він жив надіями на краще, сподіваючись, що на новому місці все в нього складеться.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. **Нецензурний Стус.** Книга у 2-х частинах / Упорядкування Богдана Підгірного. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002, 2003.
2. ***Калиниченко Іван.* Зустрічі зі Стусом** // Камертон. – 1994. – № 20 (26 травня), № 22 (9 червня).
3. ***Захаров Борис.* Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)** / Харківська правозахисна група. – Х.: Фоліо, 2003. – 144 с.
4. ***Касьянов Георгій.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років.** – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
5. ***Дзюба Іван.* Пояснювальна записка** // Сучасність. 1968. – Ч. 8. – С. 87–94.
6. **Не відлюбив свою тривогу ранню...** Василь Стус – поет і людина: Спогади, статті, листи, поезії / Упорядник Орач (Комар) О. Ю. – К.: Український письменник, 1993. – 400 с.
7. ***Стус Василь.* Твори у чотирьох томах (шести книгах).** З додатковими 5 і 6 (у двох книгах) томами. – Л.: ВС «Просвіта», 1994–1999.
8. ***Стус Василь.* Зореплавцю** // Донбас. – 1963. – № 1. – С. 72.
9. ***Стус Василь.* Ніч скульптора** / Прапор. – 1963. № 1. – С. 35.
10. ***Стус Василь.* Вірші** // Дніпро. – 1963. – № 10. – С. 92–93.
11. ***Нагнибіда Микола.* Внутрішня рецензія на збірку В. Стуса «Круговерть».** – Копія зберігається в архіві родини поета.
12. ***Коцюбинська Михайлина.* Василь Стус у контексті сьогоднішньої культурної ситуації** // Слово і Час. – 1998. – № 6. – С. 3–23.
13. ***Наєнко Михайло.* Виступ на перших Стусівських читаннях** // Слово і Час. – 1998. – № 6. – С. 26–28.
14. ***Маланюк Евген.* Книга спостережень.** – Торонто. Накладом Видавництва «Гомін України», 1962.
15. ***Просалова Віра.* Концепція митця у творчості Є. Маланюка і В. Стуса** // Актуальні проблеми української літератури і фольклору. Випуск 2. Науковий збірник. – Донецьк: Кассіопея, 1998. – С. 88–92.
16. ***Стус Василь.* На поетичному турнірі** // Дніпро. – 1964, ч. 10, С. 150–153.
17. ***Стус Василь.* Най будем щирі** // Дніпро. – 1965. – № 2. – С. 142–150.
18. **Доброокий. Спогади про Івана Світличного** / Упорядники: Леоніда і Надія Світличні. – К.: Час, 1998. – 572 с.

«І ВСЕ ТО ТЕ – НЕМОВ ДАРИ ГОСПОДНІ»
(1966–1972)

Кожен кат любить
червоне вино, нагріте до 36°.

Василь Стус

Як мало треба людині для щастя.

Улюблена праця. Елементарні умови. Спокій за рідних і друзів.

Допоки цей нехитрий набір життєвих гараздів не загрожений, людині навіть може здаватися, що її життя надто прісне.

Але варто цьому балансу порушитися, як усе йде шкереберть. «Одна біда не ходить», – кажуть у народі. Бо втративши цей баланс, більшість із нас ладна сплатити яку-будь ціну, щоби повернути втрачене.

Проте один із найстрашніших парадоксів нашого життя полягає в тому, що рух вперед можливий, як правило, лише тоді, коли сталого балансу немає. Коли людина відкрита тисячам вітрів і не має жодних інших ґарантій, окрім власної готовності щодень офірувати свій піт і кров на жертовник самоствердження. І що більші втрати – то більші можливості відкриваються. Хоча хто може похвалитися, що скористався тими можливостями в повному обсязі?

Переважна більшість воліє втекти куди-будь, як тільки починає усвідомлювати, що долати обрану дорогу доводиться самотужки. І – жодної підказки, жодного готового рішення. Спробуй не схибити, не проминути потрібний життьовий поворот, коли стільки негараздів зусібіч сипиться на самотню голову необачного подорожнього. І єдиний рятунок – постійна готовність до втрат і все-несподіванок та зібрана в кулак воля.

Так і йдуть, хто скільки здужає, вірні за своєю Долею, яка, ніби збиткуючись із відчайдухів, пропонує їм щораз тяжчі випробування. А – зможеш? А – здужаєш? А – витримаєш?

Коли ж зі всім цим людина нарешті дає собі раду, на неї чекає новий підступ – втома. Вирватися з її цупких пазурів не вдається нікому. Далі – роздратування, нетерпимість... Коли ж неборака, подолавши усі перешкоди, нарешті досягає мети, виявляється, що й ідеали вже не надто важливі, й результати ніби девальвовані...

От і доводиться мимоволі озиратися на пройдену дорогу, ціна долання якої – саме життя, що пішло лише на те, щоб не збитися на втоптані попередниками колії життєвих стратегій, навчитися гідно сприймати поразки і підніматися після них, зуміти за жодних обставин не втрачати людської гідности...

З останньою найскладніше. Вона, як лакмус, «перевіряє» тебе на кожному кроці, провокуючи до реаґування на різноманітні не пов'язані зі сферою «*практичної політики, практичної політичної дії чи поведінки*» ситуації, що безпосередньо впливають на долю людини. Іван Дзюба вважає, що саме миттєві реакції й невиважені публіцистичні виступи В. Стуса найбільше вплинули на долю поета. Але чи міг він чинити інакше, коли це було в сфері Василевого «*морального існування в цьому світі, де значною мірою все визначається зовнішнім тиском. В тому сенсі визначається, що якби йшлося про нормальне людське існування в нормальному людському суспільстві, в цьому не було б потреби і воно б не виявлялося... в такій формі. А коли людину в штучні умови ставлять і в страшні умови, і колосальний нелюдський тиск, то це і відповідні форми спротиву викликає.*

У Василя, мені здається, – продовжує Іван Дзюба, – *це йшло від людської гідности. Все могло б зовсім по-іншому скластися, він був би собою, був би, як є, але життя його склалося б по-іншому, якби його штучно не заганяли на оце... Він просто жертва в цьому відношенні... Часто висловлюється така думка, яка мені з багатьох причин неприємна. Говорять, що якби... не ця трагічна доля, то ми б не мали такого поета, як Василь Стус. По-перше, мені здається, так взагалі негарно ставити питання. Воно десь межує з відчуттям втіхи від того, що хтось інший жар тягає, чужими руками жар вигрібає. Це негарно. Це від нашого бажання мати жертви, але щоб хтось той був жертвою, а ти гордився українським народом за те, що він здатний на такі жертви...*»[1].

В українському соціумі ця незбагненна потреба мати іконостас мучеників часом набирає потворних форм. Спершу суспільство ніби стискується, створюючи самозахистами чи кар'єрними цілями кожного зі своїх членів максимально дискомфортну для людини ситуацію, а потім або ганить людину, яка не витримала статусу жертви, або прославляє її здатність до самопожертви, принижуючи інші – позірно ніби менш суттєві – чесноти.

Але кожна жертва потребує ката, який може використати її у власних цілях.

Наприкінці 1965-го у західноукраїнському реґіоні ним став тодішній секретар Львівського обкому компартії України В. Маланчук. Санкції, які він дав голові місцевого КДБ на арешти західних культурників, стали трампліном його, Маланчука, подальшої кар'єри. Прорахувавши можливі вигоди від такої партійної «пильности» й принциповости, він вирішив навіть не погоджувати їх із Першим секретарем ЦК КПУ Петром Шелестом.

Натомість у Києві, де «ката» не виявилося, було заарештовано лише Івана Світличного, якого притягнули до кримінальної відповідальности на підставі особистих тісних зв'язків із західноукраїнськими інакодумцями.

[1] Іван Дзюба // Нецензурний Стус. Частина 2. – С. 255.

І треба визнати, що після львівських арештів Київ злякався. Більшість втягла голову в плечі, тихенько сподіваючись, що «чаша сія» не для них. Тут і почали виявлятися індивідуальні особливості характеру кожної людини. У 1965-му не змогли змовчати Вячеслав Чорновіл та Іван Дзюба, що виступили не так може із солідарности з ув'язненими (бо чому така солідарність зарадить?), як із внутрішньої необхідности перебувати у вирі подій. Ланцюгова реакція, що виникла після їх виступу, зачепила собою Василя Стуса і ще кількох людей, які також не змогли залишитися сторонніми спостерігачами. І лише випадок і незацікавленість офіційного Києва в репресіях у столиці, вберегла всіх трьох від арештів.

До речі, Вячеслав Чорновіл інтерпретував події, що відбулися в кінотеатрі «Україна» так: «*Заклик до людей висловити протест вставанням з місць помилково приписують Василю Стусу. Він спонтанно включився в цю акцію. А все готували ми з Іваном Дзюбою... Дзюба розповідає про арешти, з кінобудки пускають якийсь свист, але він встиг головне сказати. А після нього я закликав підвестися всіх, хто проти повернення сталінізму. Підвелася більша частина залу, хоч багато було присутніх по запрошеннях ЦК.*

...Вийшли на вулицю – ніхто нас чомусь не бере. Ще домовилися, щоб уранці піти до Параджанова й вибачитися за зіпсовану нами прем'єру фільму. Тоді нам не думалося, що кращої реклами для Параджанова годі було й вигадати»[2].

Жорстка індивідуальна мотивація Чорновола – «нас чомусь не беруть» – провокувала арешти багатьох людей, які тоді й згодом ситуативно підтримали його продумані «під себе» вчинки. Спрацьовувало ораторське мистецтво й відвага В. Чорновола, що провокувало неготових до протистояння людей і собі, бодай на одну мить, відчути смак відчайдушного вчинку. Спокуса цього завжди була надто високою, а тому підтримка завжди знаходилася. Проте коли надходила черга відповідати за емоційний порив, що трактувався каральними органами, як «антирадянська агітація і пропаганда», людина, яка й у думках не мала подібних намірів, починала вагатися: з одного боку – виправдовуватися й «каятися» ніби соромно, з іншого – нелюдський три-, п'яти- чи навіть семилітній термін за емоційний порив – надто багато. От і «ламалися» люди, які часто починали давати свідчення на себе та своїх друзів від елементарної розгублености перед відверто цинічним тиском з боку каральних органів. А чому, власне, така людина не мала «ламатися»? І взагалі чи коректно людську слабість і небажання «сідати» називати «ламанням»? Адже коли хтось ішов на перегляд фільму, читав «заборонену» літературу чи брав участь у якійсь акції, то робив це з цікавості чи природного почуття справедливости – без жодної політичної мотивації.

Але після арештів 1965-го колесо репресій вже закрутилося, а тому комуністичні ідеологи, які пов'язували свої кар'єрні інтереси з боротьбою з «українським буржуазним націоналізмом», повинні були знаходити все нових і нових жертв. От і доводилося роздмухувати вогонь гонінь на українську інтеліґенцію, використо-

[2] Інтерв'ю В. Чорновола газеті «Молода гвардія» від 24 червня 1990 р. // Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду...» – С. 702.

вуючи індивідуальні особливості характерів окремих українських харизматиків. Приєднувалися до руху й життєві невдахи, яким особисті поразки легше було пов'язати з антиукраїнською політикою Москви, аніж із власною неспроможністю. Все це творило ілюзію організованої опозиції в Україні.

А що влада коректністю ніколи не відзначалася, то створилася ситуація, за якої обов'язково треба було обирати «свій бік» барикад: або – шанс на офіційне визнання й лиха слава, або – «високо піднята голова» й горда постава, але... але жодних шансів на благополуччя й просування кар'єрними щаблями.

Більшість, як завжди, шукала компромісу й мало чого досягла, бо що далі заходило це протистояння, то жорсткіше держава вимагала слухняности. Діяв і страх судових і позасудових репресій, що знову загрожували не лише конкретній людині, а й її рідним. 1965-го цей страх уже паралізував волю багатьох: «забуття» на двадцять з лишком років подій у кінотеатрі «Україна» абсолютною більшістю присутніх це лише підтверджує.

Для Василя Стуса така поведінка була неприйнятною, бо втрата гідности була для нього тотожна втраті таланту, втраті здатности творити, а відтак – смерті й капітуляції.

Зберегти гідність означало для Василя перемогти обставини й бути собою. І це відчайдушне прагнення залишитися людиною за майже нелюдського збігу обставин, уміння позбутися відчуття загнаного вовка, коли тебе як вовка женуть на червоні прапорці, дало настільки могутній поштовх до творчої та особистісної реалізації, що від 1966-го року Стус починає творити в умовах, здавалося б, цілком для того непридатних, без зовнішніх зривів множить і множить автографи віршів та збірок, які хоча й невідь куди зникають, але більшість з написаного бодай в одному-двох варіантах таки вдається зберегти.

Життя в режимі нон-стоп примусило Стуса визначитися в ситуації, яку зумовили три доволі випадкові чинники: арешт Івана Світличного, рішення Дзюби–Чорновола повідомити громадськість про арешти та сирена, яку від страху втратити місце, ввімкнув директор кінотеатру. Емоційно зреагувавши на несправедливість і не відступившись від цього під тиском Зубкова, Василь Стус прирікав себе на «хресну дорогу», на якій втрата місця в аспірантурі – найменше з можливих лих.

Проте Стусів вибір мав і очевидні плюси.

Після подій в «України» молодого поета, «слава» якого обмежувалася середовищем друзів, визнали не лише шістдесятника, а й люди з іншого боку «колючого дроту»[3], які були для Василя зразком стійкости та моральности. А повертаючись у січні з молодою дружиною від батьків, Стус уперше усвідомив, що, випадково відчувши подих доби, він спромігся не лише витримати його, а й спромогтися на відповідь. І на дорозі, яка обрала його (а може, таки її?), слава людини торуватиме славу поета – найважливішу для нього. Відтак навіть за нелюдських умов він повинен творити себе, бо тільки так люди його народу, чиє визнання для Стуса було понад

[3] Михайло Горинь // Нецензурний Стус. Частина 2. – С. 264.

усе, можуть звернути увагу на його пошуки в царині духу і, може, навіть зрозуміти його життя та вірші.

Це усвідомлення, що першої миті видавалося цілковитою фантастикою, було безжально витіснене зі свідомости. Однак це вже був усвідомлений шлях боротьби за увагу до власної творчости. І, виходячи морозним січневим ранком на перон Київського вокзалу, Василь уже знав, що не зрадить цього шляху.

Так розпочалося Стусове «кшталтування». Почався новий виток, що непомітно переріс у вертикаль зростання, на якій творець розподіляє свої зусилля так, аби вони ставали життєписом непримиренної й чесної людини, яка попри жодні виправдальні обставини не потурає злу, а поет – друге «я» цієї людини – фіксує межові стани, які повинна перейти особистість у боротьбі за збереження себе самої в цьому ворожому, жорсткому, але водночас доброму та справедливому світі.

Василеве самопочуття цього періоду випрозорюється настільки, що він навіть не дивується, що його без зайвих розмов беруть на вакантне місце молодшого наукового співробітника Державного історичного архіву УРСР.

Це була перемога. Над обставинами, над невдачами, врешті – над постійним фінансовим неблагополуччям. Новий статус дещо згладжує певні непорозуміння з мамою дружини, яка, як і кожна матір, хворобливо реаґувала на проблеми зятя з владою, що обіцяло молодій родині численні проблеми. Та й як було забути воронки, що в часи Сталіна, здається ‑ зовсім недавно, серед глупої ночі під'їжджали до будинків, кожна з квартир яких перетворювалася на напружене чекання: до нас чи таки до сусідів? Чи до обох? І лише тоді, коли стихав шум моторів, можна було зітхнути спокійно і спробувати перед сном уявити, кого ж на світанку буде оголошено ворогом народу.

Докучали й житлові умови. Маленька двокімнатна квартира, в якій Валині батьки виділили молодятам окрему, але прохідну кімнату, а самі з молодшою дочкою Олександрою (Шурою) тулилися в іншій, примушували навіть вночі працювати з оглядом на спокій рідних.

Зате Василь розкошував на роботі.

За яких кілька днів він знайомиться з Василем Куком, колишнім провідником Служби безпеки ОУН, який працював у тому ж архіві. І хоча Василь дивувався, як йому пощастило вижити, проте розпитувати живу леґенду поет не наважувався. Тримався Кук відособлено від більшости співробітників, але Стус одразу ж поклав спробувати заприязнитися з ним, бодай для того, щоб з перших рук довідатися про історію збройного опору радянським окупантам на Західній Україні.

Не можна сказати, що між ними склалися довірливі стосунки, але достеменно відомо, що Кук неодноразово переконував Стуса утриматися від різких полемічних виступів і зосередитися на науковій і творчій праці.

В останньому переконувати Василя ніби й не було потреби. Отримавши доступ до майже невідомих архівних джерел, він увесь вільний час присвячував вивченню історичних хронік і документів з історії України нової доби.

Всі п'ять із половиною місяців, упродовж яких Стус працював у Архіві, він

перечитував і конспектував усе, що було пов'язано з українською революцією 1917–1919 років. Матеріал, що потрапив до його рук, настільки заполонив Василя, що він спокійніше, ніж можна було сподіватися, сприйняв лист із видавництва «Молодь», у якому було повідомлення, що збірку «Круговерть», набір якої давно був готовий, відхилено видавництвом. У будь-який інший час він би довго приходив до тями, але в січні 1966-го його цікавив лише архів.

Пильність і старанність молодого науковця помітило керівництво, і вже з 3 травня Стуса переводять на посаду «старшого наукового співробітника»[4].

Доволі швидко про стрімку наукову кар'єру нещодавно відрахованого аспіранта стало відомо заступникові директора Інституту літератури С. Зубкову, який застосував увесь свій партійний і адміністративно-науковий вплив, аби колишнього аспіранта, який так непоштиво говорив із ним у вересні 1965-го, було звільнено з радянської наукової установи.

Ув автобіографії від 23 липня 1966 року Василь Стус так виклав цю ситуацію: «*Робив у ЦДІА науковим співробітником, потім – старшим науковим співробітником, але звільнений* "*за власним бажанням*" *– за безсовісним, здається, наполяганням тов. Зубкова з Інституту літератури (про це я довідався в ЦК КПУ у тов. Митюкова*»[5].

Проте навіть кілька місяців наукової роботи дозволили Василеві накопичити матеріал, що ліг в основу неопублікованої за його життя статті «Дещо з думок наших попередників»[6] та дав йому неоціненний матеріал до найґрунтовнішої літературознавчої статті – «Феномен доби (Сходження на Голгофу слави)»[7], присвяченої творчому злету та падінню Павла Тичини, кому «*судилася доля генія*»[8]. Вона була закінчена лише серединою 1971 року, але так і не стала помітним явищем самвидаву, бо надміру прискіпливий автор довго радився з друзями та дослідниками творчости Тичини щодо тих чи інших своїх оцінок, а після арештів 1972-го дві машинописні копії, що перебували на руках у людей, були спалені.

Про «Феномен доби» мова буде в наступному розділі, поки ж – кілька цитат зі статті «Дещо з думок наших попередників...», що свідчать про уявлення Василя Стуса про роль та місце письменника в житті народу:

«*Митець потрібен своєму народові та й усьому світові,* – пише Василь Стус, – *коли він* ***сучасний,*** *коли його творчість іде по самому нерву життя, коли вона зливається з криком його нації.*

Де та сучасність для сьогоднішнього українського митця, для сьогоднішнього українського інтелектуаліста? Вона між лезом великодержавного меча й горлом української нації. Там і тільки там шукали й знаходили сучасність наші попере-

[4] Трудова книжка Василя Стуса.

[5] Автобіографія Василя Стуса. – Рукопис зберігається в архіві Гуманітарного центру Василя Стуса.

[6] Василь Стус. Твори у чотирьох томах (шести книгах). З додатковими 5 і 6 (у двох книгах) томами. Том 4. – Л.: ВС «Просвіта», 1994, С. 381–397.

[7] Там само. – С. 259–346.

[8] Там само. – С. 260.

дники, вітчизняні письменники-великомученики, більшість яких стала жертвою російського царизму та новітніх деспотій...

Не біймося їх, не сахаймося, відліпімо приклеєні до них недругами України ярлики. Як писав надовго забутий на Україні легендарний український мандрівник першої пол[овини] *XVIII ст. Василь Григорович-Барський:* "***...не бійся того, що я тут написав, бо писав я все це в запалі свого серця... а до того ж пишу оцю книгу і для тих, хто полінується бути самовидцем – то нехай же такий довідається про все, хоч читаючи****...*"[9].

Запал серця, на якому наголошує Григорович-Барський, стає домінантним для поета у творчості й самому житті. «Літературна праця повинна бути потрібною народові, інакше вона втрачає сенс. Бо коли письменник не має надії, що його слово буде комусь потрібним бодай після його смерти, такий письменник поповнює й без того густі лави графоманів та пустоцвітів, яких так багато наплодилось на нашій землі», – сказав мені батько з іншого приводу 1980-го, незадовго до другого арешту.

Чиї ж думки здаються Стусові настільки співзвучними, що він «переплавлює» їх на окрему статтю? Степана Руданського, Сергія Єфремова, Олександра Довженка, Олеся Гончара та Івана Пулюя.

Змальована ними приголомшлива картина занепаду національного життя (і то не лише мовного, а й традиційного життя українського селянина, шкільництва, книгодрукування тощо) завершується цифрами офіційної радянської статистики, на підставі якої Василь Стус робить висновок про дедалі загрозливішу русифікацію міст і пригнічене становище титульної нації в Україні:

«*Як і до революції, в республіці корінне українське населення порівняно з російським та єврейським (що живе у містах) тримається в темряві, нормальний культурний розвиток української нації всіляко гальмується й консервується. Сільське українське населення... не має фактично доступу до міста, не може вливатися в міське населення й виносити за межі села українську мову. Колгоспники приречені на постійне, безвиїзне проживання тільки в селі. Не маючи паспортів, вони фактично* ***закріпачені*** *за конкретними колгоспами*»[10].

Аналізуючи трагедію «нової Греції», як назвав Україну в записці до Катерини II німецький філософ Гердер, маючи на увазі трансформацію цивілізованого краю в безсловесний і неосвічений нарід, Стус формулює завдання: «*Врятувати цю новітню "Грецію" для народів світу з її геніальними народними піснями, з її співучою мовою, з її народом, що викохав, проніс через віки свою людяність, свою гостинність, доброзичливість до всіх народів світу, до будь-якого найменшого народу-брата, – що може бути радіснішим,* ***природнішим*** *для українського інтеліґента за цю мету, якій наші попередники офірували всіма своїми силами і навіть життям!*»[11].

[9] Там само. – С. 382.

[10] Там само. – С. 394.

[11] Там само. – С. 397.

«Позви з історією», як пізніше назвав період свого архівного життя поет, були надважливі для його дальшого самовизначення й позиціонування у світі. Його позірне народництво й боління за людей краю, на відміну від самих народників, зовсім не передбачало «ходіння» в той народ і було, можна навіть сказати, втечею з того народу в архіви, наукові заклади, сучасну світову літературу та культуру.

Усвідомлюючи себе представником нації з «обрубаною кроною», що з чужої волі опинилася в ситуації культурної стагнації, він намагається звільнити від псевдопатріотичного мулу імена офіційно дозволених письменників і прагне вводити в сучасну йому літературу призабутих авторів. Відтак завдання статті – показати, як представники різних галузей знання в різні часи плекали тяглість культури, не дозволяючи обірватися їй у найскрутніші історичні періоди. І ми, новітні інтеліґенти-шістдесятники, ніби наголошує Стус, повинні зробити все залежне, аби не опинитися в цій шерензі останніми. Для цього вже не досить ходити в народ, не досить підніматися на збройну боротьбу, не досить просто писати чи малювати. Для цього треба всіма можливими засобами боротися за створення умов, які б не дали перерватися постійному притоку національного елемента в культурні центри, чим від давніх часів живилася національна культура. Саме тому такою важливою стає боротьба за розкріпачення селянства, за українські школи, українські університети, високу й навіть елітарну українську культуру й науку. І шлях цей передбачає передусім леґальні форми боротьби, компроміси, пошуки шляхів виходу з кризи, що стала загрозливою.

Не всі думали, як Стус. А тому коло його нерадикальних однодумців було значно вужчим за коло шістдесятників. Культурники, які уникали прямої конфронтації з владою, але були готові робити максимум можливого для досягнення цієї мети, у середині шістдесятих згрупувались у ще тісніше коло. Після повернення Віктора Зарецького та Алли Горської з творчого відрядження на Донбас та звільнення 30 квітня 1966 року І. Світличного як «*соціально неопасного*»[12], квартири цих людей стають місцем зустрічей і дискусій незгодних. До цього кола належали Іван Дзюба та Ліна Костенко, Галина Севрук і Євген Сверстюк, Роман Корогодський і Надія Світлична, Людмила Семикіна й Віктор Іванисенко, Іван Дзюба й Василь Стус, а ще – широке коло технічної інтеліґенції, яка підтримувала зв'язок із культурниками передусім через Леоніда Селезненка, який на той час важив для цього культурного руху дуже багато.

Звільнення Світличного з-під варти в умовах дедалі більшого ідеологічного тиску було для всіх цих людей справжньою перемогою й, може, єдиним реальним наслідком подій в кінотеатрі «Україна». Перемога ця була справді вистражданою й виборeною, а не подарованою «доброю» волею влади. Ліна Костенко збирала підписи «метрів» під вимогою звільнити Світличного, під якою підписалися не лише М. Стельмах та А. Малишко, а й академік М. Амосов з авіаконструктором

[12] Див.: Леоніда Світлична. Поруч з Іваном // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998, С. 31.

О. Антоновим. Анґлійський письменник Пол Таборі, який очолював комісію Amnesty International, що опікувалася долями митців, які перебувають в ув'язненні, допоміг Об'єднанню українських письменників «Слово» винести справу з оборони Івана Світличного на загальну сесію, наслідком чого стала ухвала Конґресу зі засудженням «*насильства над українськими письменниками в СРСР*»[13]. Особливо важливою була підтримка технічної інтеліґенції, яка різко виступила на захист відомого українського літерата, вимагаючи від влади звільнення «несправедливо утримуваного під вартою» письменника. Не рахуватися з цими думками керівництво КДБ не ризикнуло.

Проте ейфорія була короткочасною. Радість від Іванового звільнення затьмарювалася тиском на М. Коцюбинську в Інституті літератури, судовими процесами у Львові й Івано-Франківську над братами Горинями й П. Заливахою, звільненням з роботи Василя Стуса, неможливістю друкуватися для Б. Антоненка-Давидовича, Г. Кочура, Є. Сверстюка та багатьох інших письменників, чиї твори, якщо й потрапляли до періодики, то під псевдонімами чи навіть чужими прізвищами.

Тоді ж почалися перші розколи й у середовищі шістдесятників. Поступово загострювалися взаємини між І. Світличним та В. Чорноволом, які по-різному розуміли завдання українських інтелектуалів в умовах тотального пресингу з боку держави. Розуміючи нечисельність нової української культурної еліти й прагнучи зберегти її від нищення в таборах, Іван Світличний вважав доцільним обмежитися культурницькою та інформаційною роботою, що давало можливість передавати в Москву, а відтак за кордон інформацію про свавілля влади на Україні й здійснювати публікацію найцікавіших літературних текстів у чеських та польських україномовних часописах, що не мали таких жорстких цензурних утисків. В'ячеслав Чорновіл наполягав на більш радикальних методах. Вважав, що позитивного результату можна досягти лише різким протистоянням із владою: масові незаконні й безпідставні арешти, на його думку, мали привернути увагу до катастрофічного культурного становища в Україні[14].

Конфлікт досяг свого апогею 1967-го, після виходу книги «Лихо з розуму (Портрети двадцяти "злочинців")», у якій Чорновіл зібрав документальні матеріали про репресованих 1965-го шістдесятників. Видання мало значний резонанс на Заході й навіть було відзначене міжнародною журналістською премією у Великій Британії[15]. Попри все остаточного розколу в середовищі опозиційно налаштованої до влади інтеліґенції вдалося уникнути. «Допомогло» КДБ.

3 серпня 1967 року було заарештовано Вячеслава Чорновола[16].

---

[13] Там само. – С. 30.

[14] Позиція Василя Стуса щодо цього була доволі непослідовною. Усвідомлюючи правильність позиції І. Світличного і загалом підтримуючи її, поет ставав справжнім радикалом, як тільки стикався з яким-будь виявом несправедливости щодо конкретної людини.

[15] Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод: в 4-х томах. Т. 1: Особистості / Упорядник Є. Захаров. – Харків: Фоліо, 2001, С. 172.

[16] Там само. – С. 172–173.

І якщо до цього більші чи менші незгоди, що мали місце між умовними культурниками та умовними ж «політиками» в середовищі шістдесятників, здавалися принциповими, то судовий вирок (три роки ув'язнення) Львівського обласного суду допоміг усвідомити, що спільного в опозиціонерів таки більше, аніж відмінного, а тому треба підніматися над дріб'язковими суперечностями. «Етичні» міркування «перемогли» тактичні й стратеґічні: справді, хіба можна залишити товариша напризволяще?

Літо 1966-го для Василя Стуса видалося непростим. Справжнім шоком для нього, щойно звільненого з Державного історичного архіву, стали слова дружини:

– Василю, я... чекаю дитину, – почув він якось увечері, коли після чергової невдалої спроби знайти роботу картав себе, що він – мужчина, годувальник – не може утримувати родину.

– Як вагітна? – промовив, розуміючи, що змолов дурницю. – Валю, я ж без роботи. Можливі арешти, як можна приводити дітей у цей світ, де ми з тобою не маємо жодної певности щодо завтрашнього дня?

– Бог дає дітей, і дає на дітей, – прорвалися приказкою Валині думки. – Якось буде. Я буду народжувати.

За кілька днів Василеві вдалося знайти підробітки на будівництві метро, а 17 вересня він влаштувався на посаду старшого інженера Відділу технічної інформації проектно-конструкторського бюро Міністерства промисловости будівельних матеріалів УРСР[17].

Робота, звісно, не бозна яка, але мінімальні кошти на прожиття таки забезпечувала. Редагування технічних текстів було малоцікавим і зовсім не творчим, але залишало трохи вільного часу.

Пізніми вечорами, коли батьки дружини та її сестра Олександра засинали, Василь до ранку сидів над віршами. Непростої зими 1965–1966 років, гуляючи з Валею Святошинським лісом, він мимоволі звернув увагу на красу вкритих памороззю безлистих зимових дерев. Ніякого надміру, жодних зовнішніх прикрас, – ніщо не заглушало суті величних чи покручених стовбурів і кістяків-гілок, що у величному супокої споглядали за суєтою людського життя.

– Такою й має бути поезія, – міркував Василь, – вільною від лушпиння й нашарування щоденности, від намулу випадковостей, лише квінтесенція буття, людського переживання кожної миті, котрою живе людина у світі. «Зимові дерева» – це ж блискуча назва для нової книжки віршів. Невже досі ніхто не використав цей образ? – поет напружував пам'ять, намагаючись витягнути з неї які-будь згадки чи асоціації. – Ні, такої назви я наче не зустрічав. Так і назву книжку!

Ночами, долаючи спокусу затишно простягнутись у теплому ліжку поруч із дружиною, він примушував себе сідати за письмовий стіл, геть завалений розкладеними рукописами, й зосереджувався на роботі з доопрацювання віршів або систематизацією інформації, накопиченої за кілька місяців архівної праці. Тоді вперше майнула думка про Тичину як співця української революції. Зламаного,

[17] Трудова книжка Василя Стуса.

щоправда, як і сама революція. В трагедії поразки маліють навіть генії. Ось про що слід писати в праці про Тичину, який став співцем найбільшого в XX столітті підняття українського духу і, піднятий поривом національної величі, сягнув небес. Коли ж сила пориву зійшла нанівець, упав у безнадію відчаю.

За тим же клаптиком письмового столу, або й на кухні, куди часто виходив курити, Стус писав і свої листи – до друзів на волі й за огорожами колючого дроту: «*Панасе!* – звертається до ув'язненого художника Заливахи, прагнучи бодай листовно підтримати його дух. – *Що хотів тобі сказати. Недавно в Донецьку був голова Ради міністрів Косигін, був він і на тій шахті, де я після Горлівки працював плитовим трохи. Це шахта "Октябрьская" м. Донецька. То мій товариш з ним розмовляв, і якось зайшла мова про вас – в'язнів. Товариш казав, що з вами неґречно поводяться, і наводив деякі факти – як ведуться з Даніелем, Караванським. То Косигін сказав, що він не знав того, а колись так намне хвоста тим паскудам-начальникам, що знати будуть повік. Чоловік він рішучий, і думаю, що матимете нових начлагів, коли ваші "педагоги" не матимуть зайвої клепки. І ото товариш мені розповів – і я вирішив – тобі переписати, аби ти (і інші) не вішали носа. Але хіба ж Ви його вішаєте? Мені ваші місця знайомі – 5 літ тому служив на північній Свердловщині, то проїздив і ваші благословенні краї. Тільки не знав, що все то матиме колись славу інтелектуальної Мекки, куди збиратимуться кращі розуми під капральський нагляд.*

...У мене таке відчуття, що вже жалкую – якого біса місцева сволота не запроторила мене туди до Вас. Побути там кілька років – нікому не завадить. Навіть тому начлагові, якого так лаяв Косигін. Він у вас свиня, як і належить начлагові? Тепер буде (або – має бути) славний чоловік у торжковських туфлях...[18]

Недавно був у мене (сьогодні я збагатів на сина!) Микола Холодний[19] *з якимось гидким Василем Глинчаком зі Львова. Микола геть усього боїться. То вже трохи його заспокоїли. Бо, виселеному з Києва, йому не мед. Читаю всілякі міністерські доповіді й повість Дюрренматта "Грек шукає гречанку". Тягне на прозу, але жалкую, що крім стройбатівської не мав ніякої зеківської практики. Чи не знаєш, у Вас не можна стажируватися на посаді молодшого зека? Розпитай, будь ласка, у якого бурмила.*

Завтра – з'їзд письменників. Усе, здається, розіграно до решти. Преса мовчить, хіба що який відважний Гуцало згадає одіозну Л. Костенко та М. Вінграновського. В Одесі мені читали його вірша:

---

[18] Карл Брюллов назвав поміщика Енгельгардта «свиньей в торжковских туфлях», коли був у нього в справі викупу Шевченка з кріпацтва.

[19] Микола Холодний часто відвідував Київ і часто зупинявся у квартирі Стусів на вул. Львівській, 62, кв. 1. 1967 року батьки Валі з сестрою Олександрою переїхали жити на Воскресенський масив, де В. К. Попелюх – тесть поета – отримав двокімнатну квартиру. Відтоді друзі зупинялися в невеличкій двокімнатній квартирі Василя й Валі дуже часто. Проте молоду жінку особливо «діставав» саме Холодний, брудні шкарпетки якого часто бували розкидані всією квартирою.

Повідлітало і не стало.
І стало синьо в небесах.
За птахом птах. За птахом птах.
За птахом птах. Повідлітало.
<...>
Не вірю в долю – в Україну!
Вона мій Бог і проводир.
У щастя вірю, вірю в мир
і хоч загину – до загину!
До бою, бо не буде бою!
Міщанство знелюдить і нас.
Погасло літо – день не згас,
і я з тобою, як з собою.

Бач, як ламається Микола від геніяльного до просто дешевого. Але я вірю в нього найбільше – він найчистіший талант.

З новин – іще такі: десь за місяць буде Плужник – я вже бачив третю верстку[20]*. Новиченко написав величезну передмову, де провадить довго й нудно. Там будуть дві поеми Євгена Павловича. Недавно був вечір пам'яти Зерова. Г. П. Кочур цікаво розповідав про поневіряння. Читав деякі тюремні листи. Це було цікаво. Гарно провадив і Євген*[21] *– але завжди з дозою романтики, як він те полюбляє. Бачив у одного товариша автографи Плужника – чіткий упевнений неграйливий почерк. "Каменю один приділ – мовчати". Знаєш ти Плужника?*

Звичайно, він геній. Може б ви там займалися вивченням іноземних мов, то можна було б переслати всі словники й літературу?

Може – китайські словники? Тут читався лист про хунвейбінів. Кажуть, "сотрем в порошок" всю імперію.

Щасти тобі, Панасе!

Щасти друзям-побратимам, уже нівроку більше року – а там – кончіл строк і ногі в потолок.

З побажаннями доброго настрою, Василь»[22].

Туга, нестерпна туга від життя в дедалі більш обмеженому просторі духу, відсутність можливостей друкуватися, розчарування від розуміння, що вся твоя літературна праця нікому не потрібна дедалі більше тисне на Василя. Звідси коріння мимовільного накликання на себе привиду «зеківського досвіду», який проривається не лише в листах, але й у розмовах із товаришами того часу.

Попри застереження «обережних», Василь доволі активно листується з ув'язненими, переймається долею Василя Голобородька, який «*вирвався з-під*

[20] Плужник Євген. Вибрані поезії. – К.: Радянський письменник, 1966.

[21] Мова про Євгена Сверстюка.

[22] Лист Василя Стуса до Панаса Заливахи від 15.11.1966 р. // Василь Стус. Твори: Том 6: кн. 2. – С. 39–41.

влади дрібних наживок-принад нашого світу, а в голій порожнечі вирваної зубами свободи відчув таку втому, таку оскаржливу жалобу за собою, за світом, що день йому похитнувся»[23].

Стус навіть потерпав, аби Голобородько не вчинив чогось «непоправного», але такий стан був тоді в багатьох. Людина, втім, призвичаюється до всього. Поступово стало звичним і нове, опозиційне до влади, життя.

З переїздом батьків дружини в отриману квартиру у Василя нормалізувався побут, і хоча малий Дмитрик, як назвав поет свого сина, переставав нагадувати про своє існування лише тоді, коли спав[24], однак життєвий простір значно розширився, поет навіть дозволив собі «розкіш» друкарської машинки, на якій від 1967 р. власноручно передруковував вірші.

1967-й взагалі видався доволі спокійним. Світличний таки намовив Василя розпочати працю над «Феноменом доби» та новою збіркою віршів, що з'їдало майже увесь вільний час.

Коли треба було побути самому, Василь ішов до Леоніда Селезненка, що мав однокімнатну квартиру в Академмістечку. Але моральний стан поета дедалі погіршувався: «*Богданцю-друже!* – пише він у листі до Богдана Гориня. – *Дуже тебе перепрошую за... брудний попередній лист. Стало чути, що в тебе там гіршає зір. Дуже важко відчувати всі Ваші невесели, бачити те, що робиться тут, і відчувати власну безсилість. Якісь нитки надій, обривки ліній – і ніякого згущення. Все – епізоди, що сприймаються цілим тільки тоді, коли дивишся (озираєшся) далеко назад. Тоді стає трохи легше...*

Недавно один мій товариш[25]*, який любить по-жіночому поплакатись біля мене, сказав – ми, мовляв, пропаще покоління. Справді: нам, людям, що доходять (чи перейшли) межу 30-річчя, залишається менша половина з можливого й дарованого нам. Звідти ми винесли тільки лють невдоволення – наші локомотиви "по той бік пристрасти". Ця наша лють хіба ще колись нас удруге (чи й не раз) повертатиме до молодости. І, може, стане сумною причиною нашої гіркої подовженої до смерти молодости. Згага незробленого, лють перед неосягненим (ніби й неосягненним), нічні полюції натомість діянь – це наше. Згадую бідного Джойса, що носив свою Ірландію в серці, що зробив із неї духовно-безтілесу інтеліґентську реальність і жив – так, як живе всякий (навіть – український) інтеліґент: без рук, без яєць, без учинків. Ще: уяви собі предмет у русі. Предмет втрачено, скажімо, він згорів. Лишився тільки рух як пам'ять про предмет і туга предмета, грудний собачий щем перед місяцем. Ти пізнаєш у цьому нас?*

Згадую багатьох мучеників наших, бувших до й після бар'єру. І – "поверхи бар'єрів". Кожен мав її, свою кревну, за курву, за п'яндижку, за повію, за таку-

[23] Лист Василя Стуса до Богдана Гориня від грудня 1966 – січня 1967 р. // Стус Василь. Твори. Том 6: кн. 2. – С. 42.

[24] Іван Калиниченко згадує, що коли він наприкінці 1960-х приходив до Василя Стуса в гості, то скільки б вони не розмовляли, стільки було чути крик і плач малого.

[25] Йдеться, ймовірно, про Леоніда Селезненка чи Миколу Холодного.

перетаку. І потім болів нею, люблячи, вже звихнувшись на сказі. Як у "Галілеї"[26]*: чесноти на гидкому ґрунті, квітка, виросла з учорашніх нужників. І цей педерастизм, ця чеснота навпаки, ця гангрена болю видається за патріотизм.*

Вибачай мені. Це мені додав люті вчора читаний Мина Мазайло й Малахій[27]*. Ця радість пам'яти, вальпургієва ніч осягнень, цей оргазм укотре перечуваної долі – це наше. Гидке – наше. Тупе – наше. Сліпе – наше. Добре – наше. Незнання – наше. Осліплення духовних пуп'янків – наше.*

У нього, мудрого по-особливому, чую колючий дріт до справедливости, чую усміх "парубка моторного" й оргію дикуна.

Не знаю. Я вже прорубав штольню до останньої сили віри. Стою над краєм – радію зі скепсису. Що – тут? Перепрошую – за сказ мій.

Новини – такі. Вся продукція журнальна спихається до ідеального рівня 1946–1947 рр. Ріжуть повість Є. Гуцала, багато іншої прози, кажуть – путньої (Гуцала – теж). Вимели шпальти, ніби там був шабаш прекрасних амазонок із Лисої гори!

Канадійські комуністи, здається, поїхали ні з чим[28]*. Та й із чим могли поїхати? Знаєш, що помер останній з могікан – Крип'якевич? А з бандитів – жоден покищо.*

Всідаюсь за прозу...»[29].

Того перехідного року, коли вся країна зачаїлась немов у передчутті катастрофи, Василь Стус багато експериментував і, як бачимо з листа, навіть сів за написання прозових творів: автобіографічна повість «Подорож до Щастівська» та оповідання «Дзвінок», «Бевзь», «Щоденник Петра Шкоди», «[Так бувало уже не раз]», «Хуга»[30].

Проза, втім, захопила Стуса ненадовго. Можливість значно ширшого – панорамного – розкриття доби й внутрішніх станів людини, що так вразило Василя в нещодавно прочитаному «Улісі», швидко змінилося тверезим усвідомленням: попри все, йому ближча природа поетичного слова, щільна стилістика звільненої від філологічної води суті, де можна заховатися за образ ліричного героя, відсторонюючись від особистих переживань і негараздів.

[26] 1967-го Василь Стус працював над перекладом віршованих частин п'єси Бертольда Брехта «Життя Галілея», яку на українську переклала Зінаїда Йоффе. Пізніше він відредагував і увесь переклад та написав передмову «[Про п'єсу Бертольда Брехта Життя Галілея]» (Див.: Василь Стус. Твори. Том 5. – С. 241–335). Однак саме тому, що переклад віршів виконав Стус, переклад Зінаїди Йоффе було знято з видання творів Брехта. Це дуже гнітило Василя й він навіть листовно вибачався перед перекладачкою в листі від 25 квітня 1968 р. (Див.: Василь Стус. Твори. Том 6: кн. 2. – С. 46–47).

[27] «Мина Мазайло» і «Народний Малахій» – п'єси Миколи Куліша.

[28] У квітні 1967 р. Україну відвідала група канадських комуністів на чолі з Петром Кравчуком. Їх возили всією Україною, переконуючи в щасливому житті радянських людей і торжестві ленінської національної політики. Натомість спроби українських шістдесятників, у тому числі Михайлини Коцюбинської та Івана Світличного, зв'язатися з ними, аби розказати про інший бік радянського життя, були ґранично ускладнені.

[29] Лист Василя Стуса до Богдана Гориня від 1967 р. // Василь Стус. Твори. Том 6: кн. 2. – С. 43–44.

[30] Див.: Василь Стус. Твори. Том 4. – С. 3–159.

Василь згадав сльози Валі – їх ніяк не міг собі вибачити. Коли з геть малим сином на руках спускався з літака, того лихоманило високою температурою. Звідки ж він міг знати, коли відправляв сина до батьків у Донецьк, що здоров'я в малого аж таке склінське. Дружина не дорікнула жодним словом, тільки якось так сумно подивилася, що аж мурашки побігли тілом.

– Треба якось звільнитись від цього нав'язливого спогаду, – поклав він і зусиллям волі примусив себе сконцентруватися на іншому.

Подивився на годинник. Чорт, ледь не спізнився! Сьогодні ж він збирався завітати з Льонею на вечір до україномовного доктора-хіміка Генріха Дворка, який, каже Льоня, тривалий час влаштовує в себе вечори українських поетів і митців, які мають вдячну авдиторію: молодих україномовних науковців з природничих і технічних дисциплін. Льоня каже, що довкола нього вже сформувався чималий гурт людей, які навіть відпочивають разом. Треба завітати. Це ж ніби поруч, в Академмістечку.

Коли він підходив до під'їзду Селезненка, Льоня виразно нервував.

– Я вже почав хвилюватися, – буркнув він, поглядаючи на годинник. Ти ж, як правило, не запізнюєшся, – затинаючись докінчив Леонід, схопив поета за рукав і потягнув до сусіднього будинку. – Нас уже чекають.

– Та зачекай ти. Дай хоч віддихатися, чортяко.

– Там, там віддихаєшся. Незручно запізнюватися.

Запізнюватись було таки справді незручно. Біля під'їзду зустрілися з молодим істориком Ярославом Дзирою, який також прямував до Дворків.

Зайшовши до кімнати, Василь звернув увагу на знайомі йому обличчя Бориса Мозолевського та Віктора Іванисенка, які щось жваво обговорювали з незнайомими йому людьми. У кутку примостився Іван Калиниченко, готовий будь-якої миті включитися в дискусію. «Що ж, схоже тут всі свої», – вирішив Василь і примостився на стільчику в кутку кімнати, з інтересом прислухаючись до розмови, яка стосувалася політичних «заморозків». – «Схоже, на відміну від моїх колег-гуманітаріїв, не надто боїться, що їх розмови можуть прослуховуватися», – з приємністю відзначив Василь.

За хвилину кімнату заповнив густий запах кави, яку пропонувала господиня на незвичне ім'я Геля. Пізніше Василь довідався, що Геля – скорочений варіант Енгельсини, як її нарекли батьки.

Йому дедалі більше подобалося товариство, і коли господар, владний жорсткий чоловік попросив його прочитати щось зі своїх віршів, Василь після нетривалого вагання погодився.

Читалося легко. Василь купався в увазі публіки, якої ще ніколи аж так не відчував. Отож, аби не перевтомлювати слухачів надміру складними образними конструкціями й екзистенціалістськими мотивами віршів зі збірки «Зимові дерева», вирішив закінчити публіцистичним віршем:

Сто років, як сконала Січ.
Сибір. І соловецькі келії,
і глупа облягає ніч
пекельний край і крик пекельний.

Сто років мучених надій,
і сподівань, і вір, і крові
синів, що за любов тавровані,
сто серць, як сто палахкотінь.

Та виростають з личаків,
із шаровар, з курної хати
раби зростають до синів
своєї України-матері.

Ти вже не згинеш, ти двожилава,
земля, рабована віками,
і не скарать тебе душителям
сибірами і соловками.

Ти ще виболюєшся болем,
ти ще роздерта на шматки,
та вже, крута і непокірна,
ти випросталася для волі,

ти гнівом виросла. Тепер
не матимеш од нього спокою,
йому ж рости й рости, допоки
не упадуть тюремні двері.

І радісним буремним громом
спадають з неба блискавиці,
Тарасові провісні птиці –
слова шугають над Дніпром[31].

У кімнаті запанувала мовчанка. Сміливість молодика, який відважився в незнайомій компанії прочитати гострий публіцистичний вірш, вразила людей навіть більше ніж сам текст, що багатьом здався співмірним за силою з кращими віршами Василя Симоненка, ім’я якого, як зрозумів Василь з обговорення, було майже культовим у цій компанії.

– Що вдієш, – міркував Василь, уважно прислуховуючись до обговорення останнього вірша, – декларативна й публіцистична поезія завжди сприймається емоційніше й гостріше за справжню.

[31] Василь Стус. Твори. Том 1: кн. 1. – С. 90–91.

На господарів Василь теж справив добре враження: «*Він, з одного боку, дуже з повагою такою ставиться, а з іншого – людина незалежна, горда, шляхетна... дуже уважна до всього, що робиться... людина абсолютно незалежна. Це не та людина, на яку можна впливати якось*»[32].

Коли випадала нагода, Василь любив прибиватися до цього гурту. І хоча траплялося це не надто часто, але раз на два-три місяці він бував на цих поетично-співочо-культурологічних вечорах, куди заглядали «*Мозолевський, Кордун, Холодний, Воробйов, Ілля..., Голобородько.., Орач*». Господарі не були аж надто пуританами і сповідували «*принцип однієї пляшки... Як правило готували каву, канапки. І одна пляшка. Пляшку випивали... Фактично це було протистояння. Всі чудово знали,* – згадує Генріх Дворко, – *що в нас збираються, що до нас приходять... наукова інтелігенція зустрічається з гуманітарною. Це дуже не подобалось*»[33].

Та й як могло подобатися, коли саме там було закладено фундамент міцної дружби, що витримала випробування не лише часом, але й арештами початку 1970-х: коли заарештували І. Світличного, родина Дворків фінансово підтримувала його дружину, родині Василя Стуса допомагало подружжя Довганів, хтось інший сприяв дітям репресованих при вступі до технічного вузу (гуманітарні вищі навчальні заклади були для них закритими).

Інколи Василь приводив на ці зібрання молодих поетів. І хоча з 1968-го під вікнами будинку почала з'являтися машина зі спецапаратурою для підслуховування, це мало впливало на атмосферу доброзичливости, що панувала в товаристві.

Не можна оминути увагою й зібрання на квартирі Зарецьких, де панувала й створювала настрій та атмосферу норовлива й безстрашна Алла Горська, яка була «*душею громади шістдесятників*»[34].

Між Василем і Аллою майже відразу встановились ніжні, дуже теплі взаємини. Ходили чутки, що вони навіть дещо симпатизують одне в одному. Проте Роман Корогодський, який близько спілкувався з обома, заперечує цю тезу: «*Я Аллу дуже добре знаю,* – каже він. – *Вона з хлопцями цілувалася, коли ми зустрічалися. Я їй колись сказав:*

– В тебе такі гарні губи, як у коня. М'які, теплі, великі.

– Такі компліменти, – розгубилася Алла, – що я навіть не знаю, чи дати тобі ляпаса.

– Просто я трошки тебе люблю.

– Я тебе теж, – відповіла вона, – але не трошки, а багато.

– Дякую.

– Але ти знаєш, я б дуже хотіла, щоб мені це сказав Василь Стус.

– Як, отаку пошлість, як я сказав? Та він на таке не здатний. Що ти говориш?

---

[32] Генріх Дворко // Нецензурний Стус. Частина 2. – С. 196.

[33] Там само.

[34] Михайлина Коцюбинська. Словник імен, що зустрічаються у листах // Василь Стус. Твори. Том 6: кн. 2. – С. 192.

– *В тім то й справа. Я ніяк не можу з ним поцілуватись...*»[35].

Василь Стус і Алла Горська – «*це люди одної структури, але з різними психотемпераментами,* – веде далі пан Роман. – *Вони дуже ніжно одне одного любили. Вони любили одне одного так, як тільки можуть люди одного плану, однакові на зріст, духовно, мається на увазі.*

Василь був людина, приречена від любови зійти на свою Голготу. Він є сином Божим не тільки тому, що він все це робить, а тому, що він між нами ходить. Це людина, яка для себе нічого не хотіла, йому нічого не було потрібно. У нього все було елементарне: черевики, костюм, штани, светр. Все – е-ле-мен-тар-не. Ми ніхто цьому не надавали значення... Але він, певно, поодинокий, який цьому підкреслено, чи що, не надавав значення. Йому нічого не потрібно було. Хіба що оті цигарки... Потім з'ясувалося, чай»[36].

Важко сказати щось іще про характер взаємин цих двох непересічних особистостей, які, хоча й зустрічалися досить рідко, проте завжди продовжували розмову так, ніби вона не закінчувалася, мали чимало спільних уподобань, довкола них природнім чином відразу створювалася надзвичайно притягальна аура абсолютної довірливости й відкритости.

Ці приватні культурологічні (значною мірою – майже закриті для чужаків) товариства, що збиралися на квартирах Світличних, Зарецьких та Дворків, від 1967-го року почали відігравати важливу роль у консолідації «нового», сказати б, шістдесятництва. Тут витворювалося середовище тих, хто був готовий не йти на моральні компроміси з владою і був готовий відстоювати національну культуру й не зрікатися заарештованих товаришів навіть в умовах політичних «заморозків».

Та й інтелектуально вони були цікавішими за ті, що офіційно проводилися в палацах культури чи Спілці письменників. Тут можна було говорити про Рільке та Ґельдерліна, сперечатися про новітні віяння в малярстві чи літературі, обговорювати біжучі політичні подій, «плакатися» з приводу творчих криз і завжди мати хоча й нечисленних, але напрочуд вдячних слухачів.

Майже непомітно Василь Стус став одним із лідерів цих зустрічей. До його думки прислухалися. Як згадує Іван Дзюба, лідери нового шістдесятництва – «*Іван Світличний, Євген Сверстюк, Василь [Стус], Михайлина Коцюбинська, Алла Горська...*» І коли виникали якісь суперечки, то виникали вони переважно поза колом цих людей[37].

Дуже ймовірно, що найрезонансніша праця шістдесятих, праця, яка на десятиліття стала визначальною для багатьох мислячих людей, а в багатьох навіть перевернула світогляд – «Інтернаціоналізм чи русифікація» Івана Дзюби, – спершу пройшла випробування саме в цьому колі. Більшою мірою, може, автор радився з Іваном Світличним.

[35] Роман Корогодський // Нецензурний Стус. Частина 2. – С. 93.

[36] Там само. – С. 93.

[37] Іван Дзюба // Нецензурний Стус. Частина 2. – С. 237.

«Інтернаціоналізм...» був інтелектуальною відповіддю на арешти 1965-го, може, навіть новою програмою, яка вже наприкінці 1965-го була надіслана керівництву ЦК УРСР і ЦК КПРС[38]. А вже в 1966-му книжка, яку керівництво республіки навіть видрукувало для ідеологічних партійних працівників під ґрифом «Для службового користування», стала хітом самвидаву й активно ширилася республікою.

Особливо актуальним був сьомий розділ книжки – «Пугало "Українського буржуазного націоналізму" і реальність російського великодержавного шовінізму як головної небезпеки в національному будівництві СРСР», в якому І. Дзюба не лише став на захист «українського буржуазного націоналізму», словосполучення, яке радянська офіційна ідеологічна машина зробила лайкою, але й показав, яку небезпеку для єдности СРСР становить російський шовінізм, зведений до ранґу державної політики.

Іван Дзюба вважав, що головним завданням «Інтернаціоналізму чи русифікації» було пояснити російськомовним людям республіки, що в СРСР «*створені умови, які змушують людей відмовлятися, переходити на російську мову, замість української.., що все це вписується у велику стратегію і в історію політичну*»[39]. Російськомовний виходець із Донбасу, Дзюба як мало хто інший надто добре усвідомлював усі небезпеки насильницької офіційної майже примусової русифікації. Тому зробив арешти українських патріотів приводом до серйозної теоретичної розмови.

Другим завданням, яке Іван Дзюба ставив перед собою, було показати «*керівництву, що вони взагалі погибельну справу роблять, для самих себе погибельну, для ідеї комунізму, ідеї соціалізму*»[40].

Звертався автор і до української патріотично налаштованої громади. Застерігаючи від практики різких і незаконних форм протесту, в які часто переходили виступи опозиційно налаштованої молоді, особливо на теренах Західної України, Дзюба сформулював теоретичну програму дій українського патріота в новітніх умовах і переконливо доводив, що першочерговим завданням української інтеліґенції є боротьба за відродження української культури й України в цілому.

Він вважав помилкою йти на відкритий конфлікт із владою, пропонуючи натомість досягати «*легальним шляхом всього того, що нам обіцяно всіма конституціями, всіма програмами, всіма деклараціями*»[41].

Позірна поміркованість праці неабияк сприяла зростанню лав національно налаштованої молоді й лише після цього – в середині 1972-го – «Інтернаціоналізм...» було визнано «антирадянським» твором, саме зберігання якого могло стати приводом до репресій (це через сім років після написання!).

Під впливом книжки традиційне щорічне відзначення пам'яті Тараса

[38] Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. Том III / Упорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. – Сучасність. 1983. С. 200.

[39] Іван Дзюба // Нецензурний Стус. Частина 2. – С. 251.

[40] Там само.

[41] Там само. – С. 252.

Шевченка, яке неформально відбувалося кожного 22 травня, в 1967-му перетворилося на справжню демонстрацію протесту проти політики «русифікації».

О 22-й годині до пам'ятника під'їхав міліцейський воронок і по меґафону почав вимагати розійтися. Люди, що до того мирно співали пісні на слова Шевченка, не лише зіґнорували цю вимогу, а й із криками «Ганьба! Ганьба!» перекрили рух Володимирською вулицею. Міліцейські воронки відразу ж зникли з місця інциденту, прихопивши з собою п'ятьох людей, які перебували найближче до машин. Мітинґ, що вже мав було закінчитися, спалахнув із новою силою. До мітинґуючих приєднувалися нові й нові люди, і коли молодий лікар Микола Плахотнюк запропонував іти до будинку ЦК КПУ й вимагати, щоб заарештованих відпустили, боронити справедливість пішло близько трьох сотень людей. Не зупинило їх навіть те, що дорогу було блоковано вантажівками, були спроби зчинити бійку й розігнати людей струменями води з брандспойтів.

О другій годині ночі міністр охорони громадського порядку Головченко вийшов до людей і пообіцяв «*до ранку відпустити затриманих*». На світанку наступного дня їх справді відпустили з міліцейської дільниці без жодних пояснень[42].

Прикра поразка в боротьбі з дедалі організованішим культурницьким національним рухом змусила владу посилити пильність і дала нові козирі прихильникам «жорсткої» політики придушення непокірних. Молоді ж культурники, які швидко вливалися до національного руху, ставали дедалі активнішими. Не зупиняла навіть небезпека втратити роботу чи бути відрахованим із вищого навчального закладу.

Закономірним підсумком цього протистояння став лист 139 діячів науки, літератури й мистецтва, заадресований Генеральному секретареві ЦК КПРС Л. І. Брєжнєву, Голові Ради міністрів СРСР О. М. Косигіну та Голові Президії Верховної Ради СРСР М. В. Підгорному[43]. Представники гуманітарної та творчої інтеліґенції били на сполох щодо політичних репресій останніх років, висловлювали занепокоєння тим, що «*ведені в останніх роках політичні процеси стають формою придушення інакомислячих, формою придушення громадянської активности й соціальної критики, необхідної для здоров'я всякого суспільства. Вони свідчать про щораз сильнішу реставрацію сталінізму, проти якої так рішуче і мужньо застерігають І. Габай, Ю. Кім та П. Якір у своєму зверненні до діячів науки, культури і мистецтва СРСР. На Україні, де порушення демократії доповнюються та загострюються перекрученнями в національному питанні, симптоми сталінізму виявляються ще сильніше*»[44].

[42] Див.: Борис Захаров. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987) / Харківська правозахисна група. – Х.: Фоліо, 2003, С. 92–93; Георгій Касьянов. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К.: Либідь, 1995, С. 71–72.

[43] Повний текст листа див.: Українська суспільно-політична думка в 20 столітті. Документи і матеріали. Том ІІІ. – Сучасність, 1983, С. 238–241.

[44] Там само. – С. 239–240. Лист було надіслано в березні 1968-го, а 11 жовтня 1968 р. опубліковано в газеті «Свобода».

Першим підписав цього листа Сергій Параджанов. Приєднав свій голос до цього протесту і Василь Стус.

Лист викликав певний резонанс в Европі та світі. У лютому 1969-го «за амністією» було звільнено Вячеслава Чорновола[45].

У квітні 1968-го починається збір підписів під листом 150-ти, де також є Стусовий підпис. У ньому засуджувалася практика «закритих» судових процесів над представниками творчої інтеліґенції Києва, Івано-Франківська та Львова[46].

Удар у відповідь з боку влади не забарився: за роман «Собор» почали цькувати українського письменника Олеся Гончара. Очолив кампанію Голова КДБ при Раді Міністрів СРСР Ю. Андропов, який у листі до ЦК КПРС оцінив «Собор» як «*політично шкідливий твір, що пропагує елементи націоналізму, в спотвореному світлі зображує радянську дійсність*»[47].

Саме в цей час Василь Стус закінчив роботу над укладанням збірки «Зимові дерева» й 12 травня 1968 року подав її до видавництва «Молодь»[48].

Книжку неофіційно забороненого молодого й незручного літерата чомусь було відразу включено у видавничий план і розпочато її підготовку до друку.

На жаль, первісний варіант збірки не зберігся. Загалом схвальну внутрішню рецензію на неї написав Іван Драч, який «*гаряче рекомендував*»[49] книжку до друку. Однак після того, як набув розголосу відкритий лист Василя Стуса до Президії Спілки письменників України з приводу статті О. Полторацького «Ким опікуються деякі гуманісти», опублікованій в «Літературній Україні», збірку було знято з виробництва, а рукопис повернуто авторові.

Не маючи надії, що його листа буде опублікувано в газеті українських письменників, В. Стус надсилає його копії секретарю ЦК КПУ Ф. Д. Овчаренкові та редакції журналу «Всесвіт». До цього нерозважливого, але емоційно зрозумілого кроку поета підштовхнуло обурення, яке він відчув, читаючи пасквіль Полторацького, в якому оббріхували його товаришів та пересмикували зміст «Листа 139-ти». Не зреаґувати на це Василь просто не міг:

---

[45] Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод. Том 1: Особистості. – Харків: Фоліо, С. 173.

[46] В. Ф. Верстюк, О. М. Дзюба, В. Ф. Репринцев. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник. – К.: Наукова думка, 1995, С. 568.

[47] Там само.

[48] Василь Стус. Твори. Том 1: кн. 1. – С. 355.

[49] Машинописна копія внутрішньої «Рецензії на рукопис книжки «Зимові дерева» – вірші Василя Стуса» Івана Драча. – Зберігається в архіві родини поета. У своїй дипломній роботі «Ранні роки життя Василя Стуса», яка була видана окремою книжкою під назвою «Життя і творчість Василя Стуса» (1992), автор цієї книги, не маючи на той час повного варіанту рецензії І. Драча, дозволив собі назвати її позитивною й поверховою. Зараз, коли в архіві Василя Стуса знайдено повний текст рецензії, мені хочеться перепросити шановного Івана Драча за свою непоштивість, зумовлену браком матеріалу. Згадана внутрішня рецензія є важливим джерелом інформації про «Зимові дерева» зразка 1968 р.

«Як відомо, чорна сотня культовиків відновила свої погроми ще з середини 1965 року. Упродовж наступного року були засуджені десятки людей – художників, науковців, інженерів, педагогів, студентів.., звільнено з посади багато вчених, кваліфікованих редакторів; виключено з вузів чимало студентів; зарізано не одну талановиту книгу – М. Осадчого, М. Далька, М. Холодного, В. Кордуна, М. Воробйова, Л. Костенко; травмовано тисячі душ. Про багато з цих погромів ішлося в листі В. М. Чорновола до уряду... Репресії не припиняються й подосі. Зовсім недавно було звільнено з роботи... М. Х. Коцюбинську, палеонтолога Г. Бачинського, фізика І. Заславську.., виключено зі Спілки художників А. Горську, Л. Семикіну, Г. Севрук.., зацьковано та віддано в солдати одного з найбільш обдарованих сучасних українських поетів В. Голобородька.

О. Полторацький, спростовуючи "ворожі наклепи", згадує тільки про С. Караванського і В. Чорновола.

Запитую, чого Полторацький і К° не писали памфлетів, коли провадились масові арешти..? Чого Полторацький озброївся своїм талановитим пером тільки тоді, коли про варфоломіївські ночі минулих літ заговорили на Заході?

...Як відомо, майже півтораста киян у своєму листі обставали за конституційними правами й демократичними свободами радянських народів. Цей головний зміст листа Полторацький свідомо обходить, оскільки він майже не надається до "нищівної критики". Автор статті тільки спиняється на окремих фактах, але й при цьому дійшлий літературний флібустьєр дуже безталанно бреше.

Вся стаття тримається на екскурсах у далеке минуле Караванського (при цьому Полторацький не бентежиться, що цього прізвища в листі немає зовсім)...

Талановито бреше Полторацький і тоді, коли "викриває" В. М. Чорновола...

...Автор надрукованої в "Літературній Україні" статті не розуміє, як, "викриваючи «злочинців», він викриває самого себе". Спинюсь тільки на одному моменті. Із садистською насолодою Полторацький відзначає, що згадані ним "людці" – зовсім безталанні, бо про цих письменників у нас ніхто й не чув. Безсилий гнів полторацьких спричиняється до грубих помилок, навіть прорахунків... По-перше, що читається досить недвозначно: цим ми таки не дали ходу, знищили на цвіту. По-друге, який це має стосунок до суті звинувачень? Хіба "талановитий член спілки" і "безталанний інструктор товариства" не підлягають одній і тій же моралі, хіба вони мають не однакові права й обов'язки?..

Дуже гірко відчувати, що Полторацький завше має рацію: і коли вбиває, і коли займається реабілітацією вчорашніх жертв. А таких, як він, чимало...

За проклятих старих часів таких, як Полторацький, викликали на дуель. Сьогодні Полторацькому це не загрожує... Крім того, свідомі наклепники завше уникали чесного двобою: боягузтво – друге наймення підлости»[50], – завершує Василь Стус листа, в якому висловлені його найбільші болі.

Поет розпочав втілювати в життя програмову засаду Івана Дзюби, сформульовану в «Інтернаціоналізмі чи русифікації», щодо конституційних форм протесту

[50] Василь Стус. Твори. Том 4. – С. 375–381.

проти несправедливости. Індивідуальна форма протесту здавалася й більш безпечною, адже в карному кодексі УРСР і СРСР існували статті, які загрожували кримінальною відповідальністю лише ініціаторам групових листів. «До арешту листовно реаґував на кожну несправедливість Вячеслав Чорновіл, тепер, судячи зі всього, надійшов мій час, – міркував Василь. – Мусить же бодай хтось боронити справедливість».

Забрані з «Молоді» «Зимові дерева» були безжально перекроєні Василем. Книжку було перероблено до такої міри, що перший її варіант навряд чи можна буде відновити. Що ж сподобалося в першому варіанті книжки Іванові Драчу?

«*Коли перечитуєш ці поезії вдруге і втретє, тільки тоді постають вони в своїй повносилості,* – пише рецензент про вірші молодого поета, – *дихають сконденсованою різкістю часу, часом може неоковирно висловленою, часом затамованою десь між рядками, але ця різкість, саме негнучкість музи Василя Стуса є ознакою дуже важливою, дуже симптоматичною для його цікавого обдарування. Його вірші нелегко читати. Але здебільшого це справжня поезія*»[51].

Рецензент відзначає «густоту» поетичного світу Василя Стуса – «*густобарвність, густонастроєвість, багатоповерховість, ненавмисну ускладненість*», що «*знаходить свої слова, ословлюється. Тут вже не зафіксуєш точних чи неточних метафор, тут вловлюєш точність відчуття, вагомість і значимість слова, його необмежені можливості світовиявлення, його людинознавчу функцію*»[52].

Проте рецензія мала й низку «*конструктивних міркувань щодо її* [збірки] *удосконалення, пропонувала деякі нові підходи в групуванні матеріалів на суто естетичних засадах,* – писав текстолог Микола Гончарук, який готував текст "Зимових дерев" до публікації у "Творах" Василя Стуса. – *Важливо звернути увагу на те, що, працюючи над новим варіантом збірки, автор у багатьох суттєвих моментах ішов по лінії, означеній у рецензії. Зокрема це стосується принципів групування матеріалу.., композиції збірки, її складу*»[53].

Із огляду на це, навіть попри поліваріантність поетичного мислення Стуса, зупинимося на зауваженнях І. Драча детальніше:

«*В II "солдатському циклі"... не все рівноцінне... вірш "Генерали завше дуже добрі"*[54] *більше скидається на заримовану образу солдата-новачка.., аніж на певне художнє осягнення... Не все гаразд зі смаком у вірші "Розмова"*[55]. *Як на мене, то він*

[51] Іван Драч. Рецензія на рукопис книжки «Зимові дерева» – вірші Василя Стуса.

[52] Там само.

[53] [Микола Гончарук]. Збірка «Зимові дерева» // Василь Стус. Твори. Том 1: кн. 1. – С. 356.

[54] Вірш не ввійшов до остаточної редакції «Зимових дерев». Див.: Василь Стус. Твори. Том 1: кн. 1. – С. 220.

[55] Василь Стус включив вірш до остаточної редакції збірки «Зимові дерева». «Він дивився на мене. Умовляв. / Переконував вибалушеними очима. / Такі мама часом галушки варить, / Коли дуже вже їстоньки...» Повний текст див.: Василь Стус. Твори. Том 1: кн. 1. – С. 96. (Далі примітки даватимуться лише до віршів, які на підставі рецензії І. Драча не були включені поетом до остаточної редакції «Зимових дерев»).

надто просякнутий такими псевдонатуралістичними дрібними знахідками, що аж ніяково за здібного поета: контрапункт вибалушених очей і галушок, м'яко кажучи, невдалий. Вірш "Смерть бійця"[56] *відгонить звичайнісінським газетним штампом*»[57].

Високо оцінює рецензент вірші «*Коли я один-однісінький...*», «*Тонкостанна тополе!..*» («*тисячма голосами оспівана, тисячма пальцями заяложена... "тополина" тема знаходить у Стуса органічне, справді поетичне вирішення*»), «*Холоднозорий присмерк приуральський...*», «*Накликання дощу*», «*Молодий Ґете*» «*Під диким сонцем*», «*Сто років як сконала Січ...*» (у первісному варіанті збірки мав назву «1875 рік»), «*Гайдамацьке*» *та цикл* «*Костомаров у Саратові*»[58]. Всі ці твори поет включив до наступного варіанту «Зимових дерев», як, до речі, й «Думу Сковороди», який видався рецензентові слабосилим та надто спрощеним для того, «*щоб віддати поетично бодай одну грань зі світогляду мандрованого філософа*»[59].

Вірш «Останній лист Довженка», на погляд І. Драча, є «*саркастично точним і безвідмовним, серед віршованої публіцистики Стуса він один із найясніших і тому найвдаліших. Вірш "Порожні мчать автомобілі" – один із апокаліптичних загальників, жах людини перед безсиллям дати раду з самим собою, тут просто залишається словесним жахом: ніякої спроби тлумачення, окрім загальновідомої фіксації стану*»[60].

Найважливішим для Стуса був абзац, у якому рецензент піддав критиці V цикл збірки як «дивно» (читай – невдало) скомпонований: "*Не одлюби свою тривогу ранню...*" *все таки краще читається в І розділі*[61]. *Та і взагалі тут змішане все – і така собі публіцистика* ("*Без присвяти*"), *і такі малоцікаві образки, як* "*Дівчинка у чорному*"[62] *та* "*Який це час?..*". *Гадаю, що цей цикл надто різношерстий, укладений наспіх, варто деякі з них* [віршів циклу] *перенести до інших розділів, деякі – вилучити*»[63].

Відзначу й високу оцінку Драчем поеми «Потоки» – «*трохи переускладненої, але й переповненої глибокими роздумами*»[64]. Наприкінці шістдесятих ця поема була проґрамовою для творчості Василя Стуса.

Спираючись на висловлені метром української поезії шістдесятих думки, Стус у 1969-му робить чергову спробу більш цільно представити свій поетичний доробок. Визнавши правомірність завваг рецензента, поет значною мірою перекомпо-

[56] Вірш не включено до остаточної редакції «Зимових дерев». У «Творах» не вміщений.

[57] Іван Драч. Рецензія на рукопис книжки «Зимові дерева» – вірші Василя Стуса.

[58] Там само.

[59] Там само.

[60] Там само.

[61] В остаточному варіанті цим віршем закінчується третій, останній, розділ «Ранні поезії та експерименти».

[62] В остаточній редакції збірки вірш трансформувався у «Негр у червоному...»

[63] Іван Драч. Рецензія на рукопис книжки «Зимові дерева» – вірші Василя Стуса.

[64] Там само.

новує збірку: у його архіві збереглося більше десяти варіантів змістів нового укладання «Зимових дерев»[65]. «*Відкинувши і хронологічний, і тематичний підходи до побудови збірки й одночасно розширюючи її склад за рахунок нових творів, поет прагне подати свій поетичний доробок як якусь певну естетичну цільність*»[66].

Остаточно формування рукопису нових «Зимових дерев» поет закінчив у грудні 1969-го. Наприкінці грудня чи на початку січня 1970-го Василь Стус робить кілька машинописних копій збірки, одну з яких заносить у видавництво «Радянський письменник», а шість інших особисто зшиває й переплітає[67].

На відміну від попередніх збірок і навіть рукопису «Зимових дерев», поданих до «Молоді», цей варіант відкривався авторською передмовою – «Двоє слів читачеві», що говорить про автора та його збірку більше, аніж будь-який рецензент.

ДВОЄ СЛІВ ЧИТАЧЕВІ

«*Перші уроки поезії – мамині. Знала багато пісень і вміла дуже інтимно їх співати. Пісень було стільки, як у баби Зуїхи, нашої землячки. І таких самих. Найбільший слід на душі – од маминої колискової "Ой, люлі-люлі, моя дитино". Шевченко над колискою – це не забувається, а співане тужно: "Іди ти, сину, на Україну, нас кленучи" – хвилює й досі. Щось схоже до тужного надгробного голосіння з "Заповіту". "Поховайте та вставайте, кайдани порвіте, і вражою злою кров'ю волю окропіте". Перші знаки нашої духовної аномалії, журба – як перше почуття немовляти в білому світі. Ще були – враження од дитинства. Гарного дитинства.*

Шкільне навчання – вадило. Одне – чужомовне, а друге – дурне. Чим швидше забудеш школу, тим краще. В четвертому класі щось заримував про собаку. По-російському. Жартівливе. Скоро минуло. Відродилося в старших класах, коли прийшла любов.

Інститутські роки – трудні. Перша публіцистика віршована – позви з історією. Захоплення Рильським і Вергарном. Ще чогось прагнув безтелесий дух. І знову ж – любов. Стужілий за справжньою (не донецькою) Україною, поїхав учителювати на Кіровоградщину, поблизу Гайворона. Там витеплів душею, звільнився від студентського схимництва. Армія – прискорила. Почувся мужчиною. Вірші, звичайно, майже не писалися, оскільки на плечах – погони. Але там прийшов до мене Бажан. Тоді ж – перші друковані вірші – 1959 рік.

Післяармійський час був уже часом поезії. Це була епоха Пастернака і – необачно велика любов до нього. Звільнився – тільки десь 1965–6 рр. Нині найбільше люблю Ґете, Свідзінського, Рільке. Славні італійці (те, що знаю). Особливо Унгаретті, Квазімодо.

[65] [Микола Гончарук]. Збірка «Зимові дерева» // Василь Стус. Твори. Том 1: кн. 1. – С. 356.

[66] Там само.

[67] Василь Стус. Зимові дерева. Авторизований машинопис рукопису збірки в «самвидавівському» оформленні з дарчим написом Г. П. Кочуру. – ІЛ НАНУ, фонд 170, од. збер. 926.

Ще люблю "густу" прозу Толстого, Гемінгвея, Стефаника, Пруста, Камю. Вабить – і дуже – Фолкнер.

З молодших сучасників найбільше ціную В. Голобородька. Потім – М. Вінграновського. І, звичайно, Л. Кисельова. Ненавиджу слово "поезія". Поетом себе не вважаю. Маю себе за людину, що пише вірші.

І думка така: поет повинен бути людиною. Такою, що повна любови, долає природне почуття зненависти, звільнюється від неї, як од скверни. Поет – це людина. Насамперед. А людина – це, насамперед, добродій. Якби було краще жити, я б віршів не писав, а – робив би коло землі.

Ще зневажаю політиків. Ще – ціную здатність чесно померти. Це більше за версифікаційні вправи!

Один з найкращих друзів – Сковорода»[68].

Останнє прізвище в передньому слові, сказати б, концептуальне. Воно засвідчує свідомий авторський вибір традиції, в якій національне тісно переплетене з космополітичним, а естетика домінує над суспільною значимістю й актуальністю. І хоча Сковородинська традиція менш впливова в Україні, аніж Шевченківська, проте в світі визнана саме вона[69].

Отож «Зимові дерева» зразка 1970 р. суттєво відрізнялися від збірки-попередниці: замість шести циклів новий варіант книги складався з трьох розділів, де лише третій мав підназву: «Ранні поезії та експерименти»; до збірки були включені вірші, написані впродовж 1968–1969 років: «*Отак живу, як мавпа серед мавп...*», «*Даждь нам, Боже, днесь...*», «*Вчися чекати, друже...*», «*Присмеркові сутінки опали...*» та ін.

Не оминути й доволі специфічний спосіб, в який книжка потрапила на Захід.

Те, що Василь Стус заніс рукопис збірки до видавництва «Радянський письменник», не означало, що він розраховував на видання. Від безнадії побачити книжку опублікованою поет виготовив шість самвидавчих примірників. Один із них він подарував Леонідові Селезненку.

На той час Льоня опікувався студенткою з Чехословаччини Ганною Коцуровою, яка однією з перших приїхала до СРСР після придушення «Празької весни» 1968 року. Він знайомив молоду жінку з українською культурою, що вже була виразно опозиційна режимові, а Ганна розповідала про події в Чехословаччині після введення радянських військ.

Серед книжечок, які Селезненко дав їй почитати, у тому числі й самвидавчих, виявилися й «Зимові дерева».

– Льоню, це – чудовий автор, я потримаю збірочку кілька днів, – попросила Ганна.

[68] Василь Стус. Твори. Том 1: кн. 1. – С. 42. Попри те, що окремі цитати з «Двох слів...» наводилися в тексті, вважаю за необхідне навести цей текст повністю, аби не руйнувати автопортрет письменника, який прагнув, аби читач уявляв собі автора «Зимових дерев» саме таким.

[69] Теза, звісно, суперечлива і, може, навіть провокативна. Проте співзвучна Стусовим завданням: відтворити національний космос інтернаціональною мовою світової культури.

Селезненко не заперечував.

За кілька днів Коцурова на тиждень поїхала до Чехословаччини й захопила з собою Стусові вірші. У Празі вона показала твори невідомого українського поета Богдану Чаприні та Богдану Левицькому.

– Слухай, Ганю, є можливість видати цю збірку. Як думаєш, автор не перечитиме?

– А чого б він мав перечити? – здивувалася жінка.

За кілька місяців «Зимові дерева» вийшли друком у Великій Британії[70].

Після повернення до Києва Ганна сказала Селезненкові, що книжку залишила в Празі. Льоня не виявив захвату, хоча й погодився з тим, що рішення студентки Коцурової логічне: тут збірка однак не вийде. Щоправда, він турбувався з приводу Василевої реакції, яку не міг уявити чи передбачити.

За кілька днів на черговому поетичному вечорі в Генріха Дворка Льоня повідомив Василеві, що «Зимові дерева» передано до Праги. Можливо, що там навіть вдасться її видати.

Василя це не надто потішило, адже він був готовий до значних компромісів задля того, аби видатися тут, в Україні. Хоча реальних шансів, і Стус це усвідомлював, на вихід «Зимових дерев» в Україні майже не лишалося. Та ще й Селезненко говорив про все якось аж надто непевно. Вирішивши, що це лише попередня розмова, а конкретно нічого не вирішено, Василь Стус вирішив за краще просто перевести розмову на іншу тему, щоб в такий спосіб уникнути будь-якої реакції щодо цього. Втім, реакція таки була. Коли Селезненко попросив у поета ще один примірник «Зимових дерев», Василь не відмовив.

Отож, коли наприкінці 1970-го до рук Василя Стуса потрапила його перша друкована збірка – це стало для нього цілковитою, і вже приємною, несподіванкою. Бо коли в 1969-му він ще мав якісь вагання – передавати книжку за кордон чи ні – то в 1970 вже не було жодних сумнівів, що його вірші в Україні не друкуватимуть.

Нарешті й він має свою книжку!

Василя приємно здивувала передмова невідомої йому Аріядни Шум, яка відзначила головні особливості поетової творчости, ненав'язливо допомагаючи читачеві сприймати ускладнені поетичні побудови.

Критик відзначила надзвичайно широкий діапазон Стусової лірики, що «*їде від спроб італійського сонету, через народнопісенні строфічно побудовані вірші до найбільш сміливого верлібру*». Однак, на думку дослідниці, «*не інструментація, не ритм і не рима є найцікавішими в Стуса, а образність його вислову, яка, у пов'язанні з дуже своєрідним світосприйманням, дає нам стиль оригінального поета-імажиніста з певною закраскою сюрреалістичної композиції*»[71].

Усвідомлюючи кризу традиційного поетичного слова, яке надто довго було

[70] На користь британської версії свідчать слова Є. Сверстюка. Зазначене ж у вихідних даних брюссельське видавництво «Література і мистецтво», схоже, не більше, аніж конспірація з метою не пов'язувати прізвище автора з британськими західними оунівськими видавництвами.

[71] Аріадна Шум. Вступна стаття // Василь Стус. Зимові дерева. – С. 1.

переобтяжене соціальними, народницькими, моральними, класовими і ще якими там функціями, Стус періоду «Зимових дерев» крокував у фарватері імажиністських пошуків «нової вмотивованості» або «нової реальності» слова.

І Стус був не самотнім у цьому пошуку. Шукали способи зупинити словесну девальвацію в українській літературі того періоду й Ігор Калинець, і Василь Голобородько, і Микола Воробйов, і Ліна Костенко... Повертаючись до передмови А. Шум, хочеться лише відзначити, що властива імажинізму «переплавка» образу з декоративної текстової оздоби на основну подію художньої реальности, що стає ритмічною одиницею композиційного становлення вірша, хоча й властива природі Стусової творчости, але аж ніяк не є її (творчости) домінантою. Аналізуючи поетові вірші 1960-х, завжди надміру переускладнені образами, часто ловиш себе на думці, що вони хоча й є своєрідними емблемами неназваних ідей, хоча й виконують композиційно-творчу функцію, але значно більше пов'язані з реалізмом і навіть натуралізмом, аніж це зається на перший погляд. Інша річ, що відчитати цей закодований буттєвий план вдається далеко не кожному і не з першого разу.

У частині віршів («*Куріють вигаслі багаття...*», «*Синє небо обрієм пролилося...*») на побудову віршового тексту справді працює властива імажизму конкретна образна точність, натомість у циклі «*Костомаров у Саратові*», віршах «*Звіром вити, горілку пити...*» та «*Сто років, як сконала Січ...*» віршотворча модель поета значно ближча акмеїстичній традиції, підпертій українською історією. Модерні засоби віршотворення поет використовує передусім для «відмивання» слів, «затертих» буквальним вживанням і псевдопатріотичним патосом. Під пером майстра це стає потужним засобом повернення словам справжніх смислів.

Активно залучає поет до своїх творів архаїку й діалектні слова[72], що часто стають ситуативно зрозумілими на рівні чуття, й контекстного, а не конкретного значення. Широко представлена в збірці й історія України, доповнена сучасними візіями, баченнями та передчуттями:

Звіром вити, горілку пити – і не чаркою, поставцем,
і добі підставляти спите вірнопідданого лице.
І не рюмсати на поріддя, коли твій гайдамацький рід
ріжуть линвами на обіддя кілька сот божевільних літ.
І не бештати, пане-брате, а триматися на землі!
Нею б до печінок пропахнути, в ґрунт вгрузаючи по коліна.
А щоб звикнути – остудити, закропити у крик, у кров,
заперіщить вишневим віттям віком викрадену любов.
І з ордою під дикі галаси прорешечуватись гробами,
раз жене нас ненатля сказу по роках, по віках, по горбах![73]

[72] Упорядники «Зимових дерев» навіть додали до збірки «Словник невідомих і маловживаних слів», розміщений у кінці книжки.

[73] Василь Стус. Твори. Том 1: кн. 1. – С. 91.

Наявні в збірці й відверто публіцистичні вірші, «іделогічно» доволі чужі модерному мистецтву: «*Балухаті мистецтвознавці...*», «*Не можу я без посмішки Івана...*» та ін.

Навіть цих нечисельних прикладів досить, аби зрозуміти, що ранній Стус не перебуває у фарватерах модерних течій, а лише використовує їх формальні набутки.

Спонукає до роздумів і провокує на суперечку ще одна теза Аріядни Шум: Василь Стус, «*як ідеаліст у своїй життєвій філософії, не залишається невільником гуманізму. Поет звертається до космосу, до природи, якої чується частинкою*»[74]. Але ж Стус «чується частинкою» не лише природи, невіддільною частиною його поетичного світу є і звук, і присутність народної пам'яти, і навіть Бог, який хоча майже не нагадує про себе діяннями, але завжди присутній на берегах віршів як всесильний вершитель людських доль.

І дарована Богом доля – то вище призначення людини, її хрест, її стежка, якою вона покликана йти, бо

...від народження берем
правічний гріх собі на душу:
його покутувати змушені,
його ми вистраждати ревне
повинні – спогадами, сном
(що вчинить вічний недоросток,
як щось блукає під вікном,
страхає великоднім постом?).
Всі прогріхи минулих душ,
напевне, ще від неоліту
ввійшли у серце, оповите
гріховністю...[75]

І ця, присутня від народження в кожному, «гріховність» несподіваним чином у поемі «Потоки» трансформується у зв'язок (а який зв'язок без гріха?) ліричного героя з обширами та історією, традицією та сучасністю, бажанням помсти й прагненням життя та життєствердження.

І тільки усвідомивши себе частинкою світу та зробивши весь світ частинкою себе, пропустивши крізь себе всі болі світу і звільнившись від думок про помсту як безнадійної спроби миттєвого відновлення справедливости, ліричний герой Стусової поезії стає на шлях дальших самовдосконалень: йому ніби відкривається серце землі й він опиняється в центрі містерії з «Накликання дощу»:

Трипільських сонць шалена коловерть
волого ллється у трипалі руки

[74] Аріядна Шум // Василь Стус. Зимові дерева. – С. 1.

[75] Василь Стус. Твори. Том 1: кн. 1. – С. 80.

богів поганських. Спопелілі круки
розлітані круг ватрища пожертв.
Волів і коней на кострі димлять
патрошені гніді і круглі туші,
і лопаються лунко, як гладущики,
обезголосені тіла закланні.
В гінких руках мовчазних рожаниць
високі чари, димом прокіптявілі.
І рветься зойк, високий до нестями,
тугими борлаками кобилиць.
Кружляє ватрище в рухливім колі чар,
простерті чари вкручуються в простір,
мов пасма дощові, долоні гострі
жіночою колишуться печаллю.
Сколінені мужі і ниці пахолки
німотні руки перед себе рвуть.
І неба молять і дощу зовуть,
окляклі круг багаття, ніби пакілля.
Чотири сонця відгорять вгорі,
чотирикрилий день відмайоріє.
Загрузнуть в ніч язичницькі бори.
Самі тіла жалобні бовваніють[76].

Поступово розрізнені скалки складаються в поетичний «майже світ», де безнадійно втрачено гармонію, і, де б не був, ти постійно на ґрані – життя й смерти, чести й безчестя, вірности й зради. І хоча кінець трагедії не обіцяє нічого доброго, з'являється нагода випробувати себе, друзів та рідних.

Відтак майже кожен Стусів вірш – це своєрідний іспит і спроба зазирнути за ґрань можливого. Та щоб постійно перебувати на вістрі, маєш бути спроможним на надзусилля. Але часом спокою й відстороненої впевнености бракне, і тоді Василь Стус проривається віршами-плачами майже Шевченкової сили й напруги:

Даждь нам, Боже, днесь! Не Треба завтра –
даждь нам днесь, мій Боже! Даждь нам днесь!
Догоряють українські ватри,
догоряє український весь
край. Моя дорога догоряє,
спрагою жолобиться душа.
Як Господь нас оком поминає,
тоді, болю, грай без кунтуша![77]

[76] Там само. – С. 69.

[77] Там само. – С. 91.

Цей вірш, написаний у березні 1969-го, – своєрідне накликання випробувань, готовність і навіть свідоме прагнення дороги незгод та аскези, бо тільки вона для Василя Стуса могла стати перевіркою справжности.

«Зимові дерева» були безперечним успіхом молодого автора. Це розуміли навіть у «Радянському письменнику», де вже була вказівка «зарубати» книжку. Дирекція видавництва вирішила зробити це руками внутрішнього рецензента Євгена Адельгейма, про якого в націоналістичних колах навіть подейкували, що він «душить» все українське. Наприкінці літа 1970-го року він подав до видавництва таку рецензію:

«*Ми надто пізно випускаємо молодих поетів у світ. Це призводить до "перестоювання", вимушеної самоізоляції, втрати "розбігу" для того, щоб набрати потрібну швидкість польоту.*

Щось подібне сталося з Стусом, чоловіком обдарованим ***надто*** *самостійним світовідчуванням, щоб безболісно вкластися в рамки вироблених норм. Чи є потреба говорити, як ми страхаємося цього* ***надто****? Надто пружного вияву особистости, надто великої неподібности до інших, надто великого бажання за будь-яких обставин* ***лишитися собою****?*

Мушу признатися – саме ці риси найбільше приваблюють мене в творчості Стуса, бо з них врешті складається те "лица необщее выраженье".., що є достеменною ознакою поезії.

Стус – поет драматичних почуттів, він живе у світі складних або – точніше – неймовірно ускладнених переживань і, звертаючись до них, нічого не хоче "вигладжувати", як це чинять не такі щирі або менш обдаровані... письменники.

Особисто не приймаючи багатьох концепцій поета, я хочу лише сказати, що його ***абсолютна одвертість самовияву*** *може стати надійним ґрунтом для такої ж одвертої полеміки та імовірною умовою подолання похмурих настроїв, що* ***вже*** *починають роз'їдати особистість...*

Крізь збірку "Зимові дерева" проходить наскрізна тема – Людина і Людство, вужчий аспект її – "я" і люди довкола мене. Поет часто губиться перед складністю питання і, борсаючись у його суперечностях, шукає виходу там, де його знайти неможливо – в гордій "байронівській" самотності... Очевидно, Стус і сам відчуває суб'єктивізм свого настрою і в якійсь мірі намагається його подолати...

Про що б не писав Стус, він повертається до ядра своїх роздумів – людини. Саме поетове "я", те чи інше інтимне переживання врешті зводяться в збірці до ширших міркувань про Людину ***взагалі****, про зміст її існування перед Всесвітом, Смертю, Вічністю або перед моральними категоріями, взятими в найбільших вимірах,* ***як Абсолюти****.*

Не заперечуючи в принципі проти цих вимірів, заразом мушу сказати, що поет до них найменше підготований; у безмежно-великих масштабах, обраних у збірці, надто часто губиться конкретність ліричних характеристик і – що найважливіше – сама можливість поглянути на людину в рамках часу історії, етапів суспільного поступу.

Невипадково Стусу, на мій погляд, не даються вірші на історичні теми: "1885 рік", "Гайдамацьке", "Молодий Ґете", "Дума Сковороди" і в значній мірі "Костомаров у Саратові". Практично це історичні поезії ***без історії****, позбавлені часової перспективи і суспільної конкретности.*

Але йдеться про поетів антиісторизм не стільки у віршах на історичну тему, скільки у віршах на тему Людина і Сучасність або "я" і Сучасність.

У мене складається враження, що й поетів песимізм ("У тридцять літ ти тільки народився, аби збагнути: мертвий ти єси у мертвім світі"), і його відчай, і болісне чуття беззахисности та самотности виникають з дуже абстрактної концепції Людини, вирваної з часу і розглянутої в межах того нерухомого Абсолюту, до якого так тяжить молодий поет з його недисциплінованою уявою, романтичним надміром, невмінням мислити діалектично.

Коли Стус пише:
Людина – флюгер. Так. Людина – флюгер,
Підвладний вітрові, а не собі, –

то я бачу в цьому твердженні... трагічне невміння знайти синтез історичної детермінованности людської поведінки й свободи вибору, самостійно обраного рішення.

*Ми живемо в складний час і зрозуміла зненависть поета до конформізму, компромісу, розчарування, коли людина не вкладається в горде романтичне "****або-або****", але якби Стус поглянув на неї з точки зору невблаганного історичного поступу, йому довелось би відмовитися від того безнадійного висновку, до якого він приходить:*

Людину заступало бажання,
бажання мінилося.
Тому за смугою перетворень
вона оберталася поступово
на рінь,
на пісок,
на порох.
Від людини полишався
тільки єдиний знак
від'ємності.

Питання, які повсякчас порушує поет, не беззмістовні: "Хто ти? І що ти? І де ти?". Вони викликані бажанням зрозуміти – з чого ***починається*** *людина і де межа, за якою вона* ***втрачає*** *свою особистість, самостійність, саму можливість зробити свій вибір*»[78].

Євген Адельгейм, який був одним із найуважніших читачів «Зимових дерев», звертає увагу на те, що Стусова метафора часто виростає з потворної й жахливої

[78] Адельгейм Євген. Рецензія на збірку поезій Василя Стуса «Зимові дерева». Авторизований машинопис. – Зберігається в архіві родини поета, с. 1–4.

для людини естетики сьогодення. А що автор книжки «*безперечно обдарований хистом несподіваного зближення далеких асоціацій, то і народжується дуже оригінальна метафора*»[79].

Цікаві й паралелі, які знаходить рецензент між творчістю Василя Стуса й Миколи Бажана, «*періоду* “*Гетто в Умані*”, “*Трилогії пристрасті*” *та* “*Сліпців*”»[80]. Особливо помітні ці перегуки, коли йдеться про «вертикаль» часу – пов'язання сьогодення з давньо-слов'янським ґрунтом, його мовою, типом мислення, філософією.

«Язичницький Київ», що з волі історичного поступу наповнився готелями, електричками, поїздами, мостами Патона і «незґрабними будинками Хрещатика» («Тисячолітньому Києву»), астматично задихається в індустріальному декорі нової доби, за яким надійно сховано поганські звичаї, природну й живу розмовну мову, давні традиції; і хоч як кортить вилаятися – «*а побила б тебе сила божа*»[81] – мусиш мовчати, бо зграйка піонерів, що біжить вулицею, очищеною від твоїх прадавніх справжніх токів, біжить у твоє ж таки, Києве, майбуття.

От і мовчить Київ, міркуючи, що майже все втрачено й нічого вже не повернути. Принаймні в метафізичному сенсі. А з діалектикою, як відзначив Є. Адельгейм, у Стуса не склалося.

Рецензент закінчує свою рецензію висновком, що збірку не лише «***можна***», але й «***потрібно***» друкувати[82].

Цього не чекав ніхто. Навіть Василь Стус, який, вражений увагою, котру приділив йому Є. Адельгейм, 25 серпня 1970-го писав у листі до нього:

«*Шановний Євгене Георгійовичу!*

Передусім – дуже Вам дякую. І – не стільки за позитивну, як у нас зветься, рецензію, скільки за те і, може, тільки за те, що вона – дуже людяний відгук на доробок автора, чиїх багатьох думок Ви не поділяєте. В авторові рецензії на “*Зимові дерева*” *я пізнав добру людину. За це дякую: людяність – найбільша, тому й така рідкісна достойність теперішнього митця.*

Мені навіть захотілося самопрорецензуватись – для Вас.

Як на мене, песимізм мало чим різниться від оптимізму. Як і всі антиномії, сіамські близнюки: добро і зло, ніч і день і т.і.

Мій песимізм іде від розуміння безглуздости людського життя і його неможливости – водночас. Єдиний смисл – у народній приказці: народився – то мучся.

Але є мудрі поняття: так на роду написано, судилося; дав Бог і т.і. Таке осмислення здається мені найсправедливішим. Тобто ніяких нарікань на життя, навіть абсурдне.

Мій оптимізм-песимізм: живу не я, а – мною. Живе природа – через мене, тому я мушу жити – мушу, на рівні здатности моєї екзистенції.

[79] Там само. – С. 5.

[80] Там само.

[81] Василь Стус. Твори. Том 1: кн. 1. – С. 105.

[82] Євген Адельгейм. Рецензія на збірку поезій Василя Стуса «Зимові дерева». – С. 8.

Людина шанує життя – і тоді, коли їй важко чи й нестерпно важко. Але свічка індивідуального людського існування, запалена природою, землею, Богом і т.і., має горіти – стільки, скільки їй дано.

Коли Вам здається, що мені тяжко, то це тому, що тяжко живому – в змертвілому світі отруйних соціальних інтеґрацій. Тяжко тому, що животіння мають за повне існування, а пробу квітування сприймають за асоціальну.

І ще одне: мої оскарження – глобальні, а не якісь вузькочасові, режимні і т.д.

Ось Вам іще одна вірша – з подякою:

Сто дзеркал спрямовано на мене –
в самоту мою і німоту.
Справді – тут? Ти справді – тут? Напевне,
ти – таки не тут. Таки не тут.
Де ж ти є? А де ж ти є? А де ж ти?
Урвище? Залом? Ачи зигзаг?
Ось він, довгожданий дощ! Як з решета!
Заливає душу, всю в сльозах.
Сто твоїх конань. Твоїх народжень.
Страх як тяжко висохлим очам!
Хто єси? Живий чи – мрець? Чи, може,
і живий і мрець? І – сам-на-сам?

З повагою Василь Стус»[83].

Пристрасті довкола «Зимових дерев» хоча й були найболючішими й найдрастичнішими для Василя Стуса на межі 1960–1970 років, але не лише вони зумовлювали вже чітко спрямований рух у напрямку «державних» дверей, що от-от мали прочинитися для «молодих» інтеліґентів, остаточно витіснених із офіційного літературного життя.

– Чому вони мене не викликають? – риторично запитував Василь дружину. – Вже майже всі мої знайомі відбули розмови з представниками ГБ, а мене не чіпають...

– Прикуси язика. Не чіпають, і слава Богу, – відповідала Валя, яка чомусь відразу ж сприйняла ситуацію протистояння між своїм чоловіком і державним апаратом примусу як щось закономірне.

Василь нервував дедалі більше. З кожного приводу строчив листи в різні інстанції, протестуючи проти свавілля влади, яка рішуче витискала опозиціонерів або до Москви, як Леся Танюка, або на марґінеси, як Горську, Світличну, Голобородька, Антоненка-Давидовича й самого Василя Стуса, або й – найбільш непокірних, – не соромлячись, кидала за ґрати. Дехто вже навіть встиг «відмотати» термін.

Наприкінці неспокійного літа 1970-го, відбувши п’ять років у Мордовському

[83] Василь Стус. Твори. Том 6: кн. 2. – С. 66.

таборі № 385[84], повертався до України художник Панас Заливаха. Єдиною провиною цього талановитого вихідця зі Слобожанського краю була любов до малярства й України. Втім, було ще загострене почуття власної гідности, яке не дозволяло принижуватися до покаянь, розкаянь чи доносів на друзів.

За це він відбув п'ять років.

Коли зеківська зачіска Заливахи з'явилася на пероні Київського вокзалу, її володар неабияк здивувався. Йому, як справжньому герою, Іван Світличний та Алла Горська організували зустріч, яку не забудеш навіть на схилку віку. Зрештою, Панас і був звитяжцем, який витримав тиск несправедливого ув'язнення без скигління й плачу.

Він повертався в Україну через Москву, де його обігріло подружжя Танюків, які «*запарили доброї кави, взули в добрі черевики і – вйо на Київ! А в Києві – урочиста вечеря в* "*Наталці*"[85] *з добірним товариством*»[86].

Товариство справді зібралось неабияке. В одній половині зали – коло Світличного-Стуса-Горської, в іншій – їхні «топтуни»[87] і представники КДБ в цивільному.

Утім, на останніх зважали мало. Пили вино та горілку. Гомоніли. Майже до світанку співали й танцювали, бо головну – моральну – перемогу одним із них було здобуто: його не зламали.

І хоча Панас повернувся в Україну майже не маючи надії, що якось вдасться зачепитися хоча б за яке повітове містечко, проте спілкування з друзями повернуло віру: я знайду собі в Україні місце.

У КДБ ж, шаленіли:

– Це переходить всякі межі. Вони зустрічають зеків, немов героїв.

Після тої ночі тиск посилився. Василь, який врешті по-справжньому познайомився з Панасом, розпитував його про зеківські будні. Панас казав, що мріє лише про одне: малювати.

– Не прагни туди, Василю, там немає жодної можливости для реалізації. Це – тисне.

Стус дивився на Заливаху з непідробним захопленням: як, певно, страждала людина, відлучена від улюбленої праці, а таки не поступилася, не зламалась.

У Панаса Заливахи життя поступово налагодилося. Вдалося навіть осісти в Івано-Франківську.

Під Києвом за нез'ясованих і загадкових обставин не стало Алли Горської.

---

[84] Шевченківські лауреати. 1962–2001. Енциклопедичний довідник / Вступне слово І. М. Дзюби. Автор-упор. М. Г. Лабінський. – К.: Криниця, 2001, С. 178–179.

[85] Ресторан «Наталка» розташований на трасі «Київ – Бориспіль». Його стіни були прикрашені фресками Алли Горської.

[86] Опанас Заливаха. Ніхто не пройде за тебе твого шляху // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – С. 203.

[87] «Топтуни», або «шпики» по-дореволюційному. Працівники КДБ, які шпигували за лідерами шістдесятників чималі відстані, вишукуючи якого-небудь компромату.

Пізнім вечором 28 листопада страшного 1970-го року її понівечене тіло знайшла в погребі тестевого дому в Фастові Надія Світлична, яка вирушила туди, немов передчуваючи щось лихе. Ще до її приїзду не стало й тестя Горської, якого хтось штовхнув під електричку. Друга смерть «допомогла» слідчим «закрити» справу, непристойно натякаючи на те, що, мовляв, це міг вчинити і тесть.

Побоюючись, щоб похорон Алли Горської не перетворився на мітинґ протесту, кадебісти провели з більшістю друзів покійної попереджувальні розмови: не хочете втратити роботу й не набути нових проблем – не ходіть на цвинтар.

Зі Стусом не говорили. До того часу роль цього емоційного юнака в культурницькому русі шістдесятників, який уявлявся владі кимось керованим, залишалася для них цілковитою загадкою. Виступає чи не найгостріше, але говорить лише від свого імені, не ховаючись за авторитетами чи підтримкою друзів. Напевно, або Донкіхот, або – божевільний, який до того ж читає щось зовсім незрозуміле: «*1. Бердяев, Философия свободы. 2. Вопросы литературы – Сартр, № 11.69. 3.* “*Искусство и элита*”*. 4. Богомолов. 5. Шварц* “*Экзистенциализм в европейской литературе*”[88].

Зчорнілий, немов суцільно натягнутий нерв, Василь прийшов на цвинтар. Він уже знав і про профілактичні «розмови», і про «незбагненні» смерті, і про «огидні» натяки...

До могили Василь ніс портрет Алли Горської. Так гірко, так несправедливо, так нестерпно було відчувати втрату близької людини.

Він майже не слухав промовців, а коли з'явилася можливість сказати слово й собі, почав:

Сьогодні – ти. А завтра – я,
і пустить нас Господь до пекла,
де нам на вічний біль – утекла,
в смерть перелякана земля.
І тільки горстка нас. Щопта
для молитов і сподівання,
усім нам смерть судилась рання,
бо пізня суджена мета[89].

У мовчанці, що запанувала над могилою, Василь захлинаючись говорив про те, що це – вбивство, свідоме вбивство, коли з наших лав підло вибивають кращих...

Після цієї втрати Стус ще довго не міг «*прочуматись*»[90].

Межею 1970-го – початком 1971-го датовані й останні записи в Стусовому щоденнику.

---

[88] «Боргова записка» Євгена Сверстюка, що стосується книг, які він узяв у Василя Стуса разом із «Зимовими деревами». Див.: Євген Сверстюк. Базилеос//Не відлюбив свою тривогу ранню... – С. 194.

[89] Василь Стус. Твори. Том 1: кн. 1. – С. 320–321.

[90] Василь Стус. Твори. Том 6: кн. 2. – С. 70.

«30.11.1970 р. Варто було б написати книгу про теперішню поезію. Так поети безчасні або поети без сучасности. Показати комплекс утрачености – землі, життя, подоби людської. Сновиди вакууму. Сліпці-провидці. Утрата вертикального й горизонтального екзистенціального ряду. Виходи звідси – в божевілля, анархію, мізантропізм і т.і.

2.12.1970 р. Читав учора Анну Ахматову[91]*, дивувався її високому, нагірньому стражданню, успокоєности. Вона сприймає страждання як Господню кару й вивищується над ним, залишаючись аристократкою, людиною, відданою красі. Будь-хто з наших літераторів зайшовся б криком "рятуйте", прокльонами, а на гірший випадок – рятувався б через власну етичну смерть, пішов би в "услужение".*

Подумав, що М. Рильський, один із більших аристократів наших, валявся після 1930 р. попідтинню, а потім заплатив совістю й самоповагою – за добробут. Інші, як І. Драч, починали з плати за вихід у світ. Це наші потворства, долюдський період України.

Інфантильність, існування додосвіду, і є нормальним людським існуванням, це світ без іржі соціяльних інтеґрацій. Так: мені треба щось купити, я знімаю один черевик (він коштує 4 карб.) і сплачую. Дитяча позиція в бандитському світі: щось штовхається – при повній втраті причиновости.

8.12.1970 р. Великою потребою є повернення комунікабельности митців, старанно поодинених у теперішньому світі. Як це митець – художник, скажімо, не може винести людям своїх творів? Вони не бачать ширшими очима своїх полотен, музиканти – не чують своїх творів, літератори – не читають своїх. Це самотність довжиною в життя.

10.12.1970 р. З 22.04.70 по 1.1.72 р. – конкурс на кращий прозовий твір про робітничий клас (роман, повість, оповідання)... 2 примірники, з девізом "На конкурс". У конверті. Київ, [Володимирська] 42, видавництво "Дніпро", журі конкурсу. Це Л[ітературна] У[країна], 8.12. 1970 р.

29.12.1970 р. Може бути уточнений варіянт "Веселого цвинтаря" – побагачений сюрреалістськими ситуаціями. От як старий колгоспник-пенсіонер, що на порожньому дворищі пас ув'язану за ногу чорну курку. Це елементи відграненого існування – скажімо, шмаття, що висить на жердці – кури, машини, сваряться сусіди etc. Це – перше. Друге: підлягає великому осмисленню тема України, яка – в разі серйозного її розв'язання – може бути метою всього життя. На неї вистачить багато років. Може й бути назва збірки, скажімо, "неоліт" (Тесав на скелі контур мамонта, потому – в гастроном пішов: привезли помаранчі).

21.1.[19]*71. Учора розповідав мені п. О.*[92]*: 19 липня 1941 р. на вантажній машині, наладованій діжками, вивезли на схід маму І. Ст.*[93]*, Людмилу Михайлівну Старицьку-Черняхівську, академіка Кримського та лікаря-гінеколога Вилегжанина. По дорозі померла мама, академік Кримський помер у в'язниці в Актюбинську чи*

[91] Йдеться про її «Реквием», який зберігався в нього як самвидавна збірочка.

[92] О. – про кого йдеться, з'ясувати не вдалося.

[93] І. Ст. – І. Старицька-Черняхівська, дочка письменниці Л. М. Старицької-Черняхівської.

Акмолінську[94] *22 січня (?) 1942 р. Академік Кримський на своєму ювілеї 22.1.1941 р., коли йому дали ордена Трудового червоного прапора, вітав єврейських, турецьких та інших представників їхніми мовами. А О. Іщук на вечорі 19.1.1971 р. вів про своє знайомство, коли той так блискуче виступив опонентом на захисті докторської дисертації Масальського "Мова і стиль Шевченка". Себе називав Агатангел Євтимович.*

25.3.1971 р. Недавно прочитав цікаву статтю колишнього ректора Единбурзького університету Мальпольма Матернджа "Лібералістське прагнення до смерті". Це якраз у плані частого мого думання. І під настрій чимало неясностей прояснилося: багатьом людям освіта нічого не дає. Вона дає, але тільки поодиноким людям – актив освіти, який неспроможний вплинути на рух світу. Отож, існує вужче нез'ясоване питання: що дає цим одинакам освіта? Може, так само нічого? Може, вони створюють карусель для таких же одинаків? Карусель, незалежну од світу? Істотне ще одне: надміру розумової еволюції планета вже не витримує. Розум – як новітня чума, моровиця, найвдаліший спосіб людського самознищення, іманентний її антипод і ворог?

19.3.1971 р. Мітотворча психологія викликана все збільшуваною відстанню між людиною і світом, адже людина втрачає саме дотичне відчуття світу і тому будь-яка життєва ситуація її непрояснена в багатьох – і найголовніших – відношеннях. Ось чому настає пора не пізнання, а відчування пізнаного, визначення його відношення до своєї екзистенції, чуттєвого наповнення людини. І, може, наповнення страхом. Все залежатиме від міри нашого страху – або він стимулюватиме повернення "на свої кола", або – залізно штовхатиме туди, де є бодай певність ***звичних невідомих*** *набутків цивілізації.*

У мітотворчій психології є щось близьке від примітивного паралелізму, алегоричности, символічности. Міт – це пошуки, переляки, лихоманкове усвідомлення себе в критичній ситуації.

Будучи у відрядженні, заходив до Євгена Концевича[95]*. Він налякав мене своєю усміхкою і своїм ніде ніяк не закоріненим оптимізмом; чиста, звільнена од плоті духовність – чистий дух очей. Що його життя? Спогади, читання, вікно, тюрма, що не відчувається як така і добре, що не відчувається, тому що інакше – дертися на вертикальну стіну. Одна з його більших утіх – згадування голубів, яких у нього методично крадуть. Він уміє розповідати про них – і відчуває по них небо, простір, волю.*

31.3.1971 р. Пригадалася книга Мелорі й знову та ж сама думка про книгу. Дух України – це якась стаття про фольклор – пісні наші, може, вужче – козацькі чи просто ліричні, де більше "вічної теми", зазирання в небо, і Сковорода, і Шевченко,

[94] Академік Кримський помер (точніше – загинув) 25 січня 1942 р. в лікарні для в'язнів у казахському місті Кустанай. Похований у спільній могилі з іншими в'язнями. Див.: М. Кутинський. Некрополь України // Дніпро. – 1996. Ч. 10. – С. 142–143.

[95] Євген Концевич – український прозаїк і перекладач, автор збірок новел «Дві криниці» і «Йдучи вулицею». З 1952 р. прикутий до ліжка тяжкою хворобою. Близький до кола шістдесятників, які часто відвідували його в батьківській хаті в Житомирі.

і Стефаник, і Леся чи Кирило-Методіївські братчики або Драгоманов і Тичина, і Свідзінський. Це було б дуже до душі й, крім того, тут можна було б зробити якісь гарні вияви суті того, чия суть неопредмечена.

1.7.1971 р. Десь недавно був у Б. А.[96]*. Розпитував про оргнабір 1929 р.*[97] *Відповів, що єдине суттєве – С. О. Єфремов писав інтимний щоденник, який... ховав його племінник Павлушков. У того любов підступна, вона довідалась про таємницю і під час шукань показувала, де що. Ніби-то С. Єфремову поставили вибір: або пустимо велику кров, або ось-так – зійдете зі сцени через фальсифікат, кінець якого було гарантовано в пом'якшеній формі. І той ніби погодився. Він, С. Єфремов, чоловік мужній і погодився. Мені в це важко повірити.*

Коли це все почалося, Б. А. і В. Підмогильний попали туди й мали думку дати концерт "тут, на лавах, українська інтеліґенція. Ми теж належимо до її числа. Просимо й нас на лаву". Але побачили не героїв, а маразматиків. Єдиний Бартер, здається, відповів: не визнаю. Тоді їх зібрали в одній камері (після екстреної перерви) і там усі стали його умовляти дружньо і таки умовили.

Застосовували до них специфічні методи?

Каже, що в 1920-ті роки (1926–1928??) був процес над братами В. Підмогильного (?) Червінськими, добрими лікарями на Подолі. Їм закинули, ніби вони хотіли отруїти водогін. І тримали довше, застосовуючи т. зв. ***висідки*****.** ***На висідки*** *– це зверху, як на другому ярусі нар сидіти, спустивши ноги, і не рухатись – і не спати – і це могло бути кілька діб. "Сидіти, як Червінський – така була приказка вчителів тамтешніх, бо цей лікар досяг апогею. Мав зорові й слухові галюцинації, непритомнів.*

Так що – можливо. Цікаво б попитати у Ганцова чи Б. Матушевського..."»[98].

Інтеліґенція знову стала надто незручною для держави, і смерть Алли Горської лише підтверджувала такий висновок.

Але ж чи існує конча потреба йти в табори? Може, справді, має рацію Лесь Танюк, який вирішив перебути ці «зими» в Москві, де трохи легше з киснем, не так відчувається надлюдський прес держави на живу душу людини.

Василь, що давно думав про можливість вступу на московські Вищі курси сценаристів, надсилає на творчий конкурс сценарій «Ожидание»[99].

---

[96] Б. А. – Борис Дмитрович Антоненко-Давидович.

[97] Оргнабір 1929 р. – політичні арешти 1929–1930 років, у результаті яких було віддано під суд 45 представників старшого покоління української інтеліґенції, у тому числі й двох академіків – С. Єфремова й М. Слабченка. Судилище над ними під назвою «процес у справі "Спілки визволення України" тривав від 9 березня до 19 квітня 1930 р. у Харкові. Молодше покоління української гуманітарної еліти не виступило з публічною підтримкою старших. Натомість набув популярности вислів: «музика ГПУ, опера СВУ». Від 1937 до 1939-го 13 з 45 засуджених за рішеннями різноманітних місцевих трійок було розстріляно в місцях відбуття покарання. Див. зокрема: Довідник з історії України. – К.: Генеза, 2002. – С. 813–814.

[98] Щоденникові записи Василя Стуса. – Зберігається: ІЛ НАНУ, ф. 170, од. збер. 2102, арк. 2, 4–7.

[99] Василь Стус. Твори. Том 4. – С. 126–139.

За якийсь час із Москви приходить запрошення на конкурс, а за кілька днів – відмова... Пізніше, переважно з чуток, він довівався, що проти його кандидатури були заперечення з боку ЦК КПУ.

Абсурд вивершився.

Абсурдність існування, за якого чиясь зла воля виштовхує тебе зі сфери культури у політичну площину, примушуючи до відвертого протистояння, – бо як інакше зберегти гідність? – трансформується в саркастичні рядки віршів, що знаменували новий етап у творчости Василя Стуса.

За кілька місяців після смерти А. Горської поет закінчив упорядкування експериментальної збірки «Веселий цвинтар». Книги, що стає краще зрозумілою, коли знаєш, що поштовхом до її створення була смерть Горської, а писалася вона в час судового фарсу над Валентином Морозом, автором «Репортажу з заповідника імені Берії», та зародженням самвидавчого «Українського вісника», який очолив щойно звільнений В'ячеслав Чорновіл.

Василь Стус свої політичні міркування викладає в листах до уряду та лідерів компартії, сподіваючись не так вплинути на незворотні процеси нової сталінізації, як від неможливости мовчати. В черговому листі «До ЦК КПУ; до КГБ при Раді Міністрів УРСР» він, зокрема, пише:

«*Нині зрозуміло кожному, що ми живемо напередодні якихось істотних змін. Про те йдеться і в самвидавівських текстах, і в промовах на пленумах ЦК, і в розмовах пасажирів, і в інтимних сімейних радах.*

Останнє десятиріччя було періодом майже систематичного погіршення матеріальних і духовних умов існування. Продовжується загальна девальвація цінностей – від курсу карбованця до багатьох економічних, політичних, етичних і естетичних понять.

Певен, що сьогодні є багато таких естетичних питань, необхідність розв'язання яких майже однаково відчувають О. Солженіцин і Ю. Андропов, В. Нікітченко і В. Мороз, В. Козаченко і І. Дзюба, І. Світличний і М. Шамота.

Проблема здорового діалогу все зростає. Необхідний референдум з багатьох питань. На жаль, здорове обговорення... заборонене. Щоправда, це обговорення ведеться, але в ненормальних умовах – або на закритих партійних засіданнях, або в самвидавській літературі. А ненормальність умов заважає віднайти істину, призводить до того, що навіть віднайдена істина залишається ненормальною: існуючи тільки для окремих, будучи "таємною", вона викликає природний опір загалу...

Відсутність потрібного діалогу створює прекрасний ґрунт для перебільшення незгод, розбіжностей. Кожен із учасників мовчазної дискусії сприймається ніби через збільшуване скло. Людина, що має іншу позицію, сприймається протилежною стороною за... ворога!..

Гірко відчувати, що, забороняючи людям мати іншу позицію в житті, наше суспільство бере на себе відповідальність за їхню духовну чи фізичну смерть...

Страшно боляче і соромно думати про долю Валентина Мороза, заарештованого два місяці тому за написання кількох публіцистичних статей. Це якраз той

приклад, коли людині відмовляють в існуванні. Бо що значить заборонити людині думати і висловлювати свої думки?..

...я прошу Вас – зробіть все для того, щоб можлива судова розправа над Валентином Морозом не стала новою ганьбою для кожного з нас»[100].

Звісно, Василь Стус не був «наївним» і прекрасно усвідомлював, що навіть цей, виважений за тоном, лист може бути трактований як «антирадянська аґітація й пропаґанда», але мовчати, дивлячись, як світ скочується у прірву, він не міг.

Саме цим зумовлена певна сюрреальність «Веселого цвинтаря», в якому світове божевілля сягає апогею. Буденна й сіра реальність патологій, маразм щоденного існування людей-функцій, які давно змирилися зі світом кривих дзеркал, що остаточно деформували не лише колись людські душі, а й саме життя – ось той гумус, з якого постає нова Стусова книжка. Світ цієї книжки всуціль без-небний, без-сонячний, без-людяний...

Я йшов за труною товариша й думав:
везе ж таки людям:
задер ноги і ніякого тобі клопоту,
востаннє блиснув білими стегнами покійника,
а світ хай собі ходить хоч на голові.
Та коли ми прийшли на цвинтар,
побачили стільки машин, фургонів, катафалків –
не те підступитися,
голови встромити немає де.
Стояла величезна черга за ямами.
Кожен намагався захопити шмат землі
(на руки давали 1,5х2 метри).
Наша черга була вісімсот шістдесят третя.
Де його було дочекатися,
коли полізло стільки горлохватів –
той інвалід першої групи,
в того право, в теї немовля на руках.
А той просто так – залляв од самого ранку сліпи
і суне, куди втрапить,
байдуже, за капустою чи по смерть.
Мали вже повертатися додому ні з чим.
Думаю собі: приїдемо назад
я й кину покійникові, як з кілочка,
буде тобі вилежуватись, уставай-но,
потерпи днів зо три зо чотири,
поки той плав спливе,
однак спішити – якого чорта?

[100] Там само. – С. 404. Надруковано також в самвидавному «Українському віснику». – 1970, ч. 3.

Аж тут підступається до нас
баба з двома кошиками
(на цвинтарі випродовує городину)
вам ями треба питає
можу відступити свою
карбованців за сто п'ятдесят.
Воно можна знайти й дешевше,
але ж то тільки звання, що яма,
а в мене просто тобі перина –
і полежати й виспатись
там самому чи й з молодицею
(у баби весь металевий рот,
що називається – озброєна до зубів).
Я відразу збагнув, що це перекупка –
скуповує й перепродує ці ями,
але не торгуючись
вийняв з кишені гроші й віддав –
на, щоб ти землі сирої наїлась[101].

Не маючи найменшої надії на публікацію «Веселого цвинтаря», поет вільно експериментує з формою, зміщує й змішує стилі, нагромаджує образи й вибухає лірикою сюру *(«Людина флюгер...», «Вертання»).*

Дванадцять примірників збірки[102], якою, судячи з зізнання Василеві Захарченку, поет був не надто задоволений – «*щось ніби не те, що малося б вийти*»[103], – ніби фіксували вільне ширяння автора видноколами маразмуючої сучасности, в якій деформовані лінії доль є ніби ілюстраціями незнайдених усвідомлень самого сенсу людського життя.

Книжка є ще й вільним експериментом із формою: традиційна строфіка «*На Лисій горі...*» сусідує з вільною від рим поетичною нібип'єсою «*Ця п'єса почалася вже давно...*» та цілком аванґардним «*Вперіодрозгорнутогобудівни...*».

Втім, формальні пошуки – другорядні. Надзавдання – відтворити дух доби. Звідси – певна епічність окремих віршів, занижена нагромадженням сюрреалістичних ситуацій, де максимально проявляється самотність, беззахисність і абсурд життя людини, давно позбавленої й «інтимного» простору, і власних думок, і бодай якихось сподівань на краще («*Вертеп*», «*Ось вам сонце...*», «*Я йшов за труною товариша...*» та інші). Трагіка переростає в абсурд.

[101] Василь Стус. Твори. Том 1: кн. 1. – С. 162–163.

[102] Єдиний примірник «Веселого цвинтаря», який не був вилучений співробітниками КДБ чи спалений наляканими власниками під час арештів 1972 р., зберіг доктор хімічних наук Генріх Дворко. За тим варіантом збірки й робилася першопублікація: Василь Стус. Веселий цвинтар: Поезії. – Варшава: Вид. аґентство Об'єднання українців у Польщі, 1990. – 109 с.

[103] Лист до Василя Захарченка від 16.01.1971 р. // Там само. Том 6: кн. 2. – С. 69.

Щоправда, у віршах «*Ярій душе, ярій, а не ридай...*» та «*Колеса глухо стукотять...*», присвячених пам'яті А. Горської та М. Зерова, висока трагіка утримується постатями з того берега Стіксу, але навіть смерть вже не здатна протистояти чорному вертепу світової безголовости:

Колеса глухо стукотять,
мов хвиля об паром,
стрічай, товаришу Хароне,
з лихом, і з добром.
Колеса б'ють, колеса б'ють
кудись торують путь,
Уже. Додому не вернуть,
додому – не вернуть.
Колеса глухо стукотять,
колеса стукотять
в христа, в вождя, в усіх божат
і в мать і в перемать.
Москва, гора Ведмежа, Кем
і Попів-острів – шлях
за ґратами, за вартами,
розбухлий на сльозах.
І знову Вятка, Котлас, Усть-
Вим. Далі – до Чиб'ю,
рад-соц-конц-таборів союз,
котрий Господь забув,
Диявол теж забув.
Тепер тут править інший бог:
марксист, расист і людожер –
один – за трьох.
Москва – Чиб'ю, Москва – Чиб'ю,
печорський концентрак
споруджує нову добу
на крові і кістках[104].

Так пам'ять про трагіку минулого у контексті «Веселого цвинтаря» виявляється найстрашнішим злочином. І щоб запобігти цьому, кожного виявленого самітника піддають прискіпливому промацуванню душі: чи ж не надто далеко відійшов від визначеного кимось шляху?

Стус дуже гостро реагує на ці доскіпливі погляди-лапання живої душі брудними руками: «*Сто дзеркал спрямовано на мене, / в самоту мою і німоту*»[105].

[104] Василь Стус. Твори. Том 1: кн. 1. – С. 166–167.

[105] Там само. – С. 193.

Проте лише минуле зберігає свою чистоту, і саме в давно забутому він дошукується справжности. Звідси проростають паростки глибоко філософської лірики «Палімпсестів», яку можна було помітити ще в збірці «Зимові дерева».

Поки ж про майбутнє краще не думати, бо там:

Зазираю в завтра – тьма і тьмуща
тьма. І тьмуща тьма. І тьмуща тьма.
Тільки чорна водь. І чорна пуща.
А твого Святошина – нема.
Ні сестри, ні матері, ні батька.
Ні дружини. Синку, озовись.
Поніміли друзі. Чорна гатка
в теміні. Пітьмою – хоч залийсь.
Лиш тремтить, як віра в спроневірі,
копійчана свічка на столі
та шугають люто по квартирі,
ніби кажани, твої жалі.
Шурхоти і шепоти і щеми –
то твого спогадування дні
хлюпотять під веслами триреми,
що горить в антоновім огні.
Все життя – неначе озирання
у минулий вік. Через плече.
Ні страху, ні болю, ні вагання
перед смертю. А Господь рече:
відшукай навпомац давню кладку,
походи і виспокійся в нім,
у забутім віці. Тепла згадка
ще придасться на суді страшнім.

2 червня 1970 р.[106].

Це вже близько до пружної стилістики нібиапокрифічних «Палімпсестів», у яких присутнє й усвідомлення спотворених форм новоукраїнського патріотизму, що сформувався в умовах тотального антиукраїнського терору, і людина Всесвіту, яку від космополітизму стримує лише пекуче усвідомлення того, що «*неможливо... для українця бути людиною, не бувши патріотом*»[107].

«Мус патріотизму» – цей новітній хрест українського, ірландського чи якого іншого патріота поневоленого народу, провокує Василя Стуса усвідомлювати втрату національного не лише як чогось специфічно свого, а як безповоротне

[106] Там само. – С. 196, 410.

[107] Іван Дзюба. Свіча у кам’яній пітьмі // Василь Стус. Палімпсест: Вибране. – К.: Факт, 2003. – С. 19.

збіднення крони загальнолюдського дерева. Адже коли в ній бракувати гілочки твого роду, то це – назавжди. І як людина людства, якою Василь усвідомлював себе повною мірою, він мусив обставати на сторожі національної стихії й національного слова, й жити так, немов він – останній захисник рідної мови. У цьому – і може лише в цьому – велика подібність Тараса Шевченка та Василя Стуса.

Психологічно Василь уже відчував, що «тюремні» ворота розчинилися перед ним, але Доля подарувала ще кілька свят.

У липні 1971-го Василь з Валею та сином на кілька днів їздили у верхів'я Прип'яті, де зібралася чималенька компанія однодумців.

Вождь – Генріх Дворко.

Його дружина – Енгельсина Пономарьова, якій Михайлина Коцюбинська присвятила цикл співаночок «Енгельсино, відчини-но...», перелицьованих із сороміцької «Катерини...».

Купа дітлахів – малолітніх адептів прип'ятської стихії, що здійснювали з усміхненим Світличним «великий бульк», а з Віктором Іванисенком вивчали карту зоряного неба.

Дорослі ж вибиралися на береги повноводної Прип'яті, аби бодай на якийсь час звільнитися від неймовірного психологічного тиску Києва.

Стуси приїхали туди напередодні найбільшого свята – дня народження Дружини вождя[108]. Думали надовго, виявилося – на кілька днів. Незалікований зуб мучив так сильно, що навіть терплячий до болю Василь за кілька днів змушений був повернутися до Києва.

Товариству ж він залишив закінчений «Феномен доби» й згадку про себе-Нептуна: коли сонце лише почало сідати, ушкварив оркестр із кварт, металевих мисок, усіляких ложок та саморобних музичних інструментів, а догори злетів саморобний прапор із плавок, трусів і навіть шкарпеток. І тут із-за острова, який знаходився навпроти табору прип'ятчан, виплив човен. «*На носі... високий, худий, але... міцної статури чоловік, весь у... лататті... На голові вінок із чогось зеленого і дві русалки... Галина Севрук і Леся Забой*»[109].

Видовисько було настільки несподіване, що навіть білоруси, які неподалік ловили сітками рибу, підпливли ближче, аби роздивитися. Василь натхненно грав свою роль. Загалом не великий любитель розіграшів та імпровізацій, він сипав жартами, заводив пісень, провокував дітей і дорослих на ігри та пустощі... Це був один із найвеселіших днів Стусового життя...

[108] «17 липня ми їдемо на Прип'ять. Це коло Турова, зупинка зветься Хвоєнськ. Коли б ти відважився (або й гуртом), було б славно. Там великий кіш людей – літератори, науковці, митці – десь душ зо двадцять із сім'ями. Бажано (тобто треба!) мати намет (це коли з сім'єю), спальник. Харчі – риба свіжа і лісові ягоди. Від Хвоєнська цей кіш стоїть на 1,5 км нижче за течією, там можна пройти пішки, запитавши, де тут стоять туристи з бородатим чоловіком, вождем племені. Це Генріх Дворко, доктор-хімік, вождь племені» (Із листа Василя Стуса Василеві Захарченку. Див.: Василь Стус. Твори. Том 6: кн. 2. – С. 73).

[109] Михайлина Коцюбинська // Нецензурний Стус. Частина 2. – С. 57.

Наступного дня, коли довелося сідати в ракету до Києва, він був геть блідий від зубного болю, який не змогла згасити навіть всесильна Надія Одарич, яка була «громадянкою» гамірної й веселої Прип'ятської республіки.

На Київському морі хитало, притлумлюючи неспокій, який невідь чого загніздився у Василевій душі. Чомусь пригадалося минуле літо, коли кілька днів довелося промучитися з малим вередливим Дмитриком у Прохорівці, куди дружина взяла профспілкову путівку, але сама змогла побути лише півтерміну. Довелося другі півтерміну провести з сином і зовсім закинути працю. Немов наяву Василь побачив піщану дорогу, яка бігла з гори Максимовича донизу, по якій він «ішов геть» від сина, який провинився і біг за ним плачучи:

– Таточку, повернися, повернися...

І хоча серце скипало болем, Василь прошкував далі, бо вредного малого, який, здається, ні на мить не переставав каверзувати, таки треба було провчити.

Коли синів плач стишився, Василь почув:

– І сьо мені бідному сямому лобити...

Це вже було понад його сили. Так і не закінчивши виховного моменту, він підхопив малого на руки, картаючи себе за мимовільну жорстокість...

Спогади переросли в рядок ще не написаного вірша: «*і син біжить, мов горлом кров біжить...*»[110]. «Треба буде використати його в якомусь із віршів… – відзначив Василь. – Чому ж так тоскно, так нестерпно на душі?»

Київ захопив Стуса у полон нервових і доволі неприємних зустрічей та вражень. Із кожним днем зменшувався простір його непевної свободи й зростало відчуття небезпеки й невпевнености в дні завтрашньому. Не рятували навіть недільні втечі до лісу, бо й там відчувалася присутність «чужих» очей.

Дратувало й те, що попри його відверту позицію й активне спілкування з «учорашніми» зеками та опозиційними до влади людьми, його й далі вперто не викликали в КДБ, хоча «неофіційне» стеження за зустрічами, поїздками, кореспонденцією ставало дедалі цинічнішим.

15 листопада 1971 року, на п'ятий день народження Дмитрика, у святошинській квартирі Валі та Василя зібралося чимале товариство.

До Києва саме приїхав Вячеслав Чорновіл і захотів зібратися «*у вужчому колі, поговорити про... справи, де що воно робиться*, – згадує Іван Дзюба. – *У цей час уже в якусь іншу якість переходив рух, тому що в своїх легальних формах він був по суті придушений. Залишалося вибирати: або трошки йти в нелегальні форми, або від усього відмовлятися, або шукати форми якісь суто культурницької роботи. Всі гостро переживали цю кризу. Зібралися ми, щоб про все це поговорити... Довго ми... сперечалися.*

В цей час у Львові вже почав виходити "Український вісник", суто підпільне видання. І було різне ставлення до нього. Чи варте то, чи ні. Чи виправдане, чи це може тільки репресії викликати... Різні суперечки були, але все це мирно і дружньо

[110] Рядки з вірша «Наснилося, з розлуки наверзлося...». Див.: Василь Стус. Твори. Том 3: кн. 1. – С. 77.

було. Але ясно, що за цим стежили, що все це було під наглядом. І в мене таке враження, що саме після цього, саме тому, що ця розмова на квартирі у Василя була, вони [кадебісти] *вирішили, що Василь якусь ключову позицію займає в русі, і після цього і його взяли під удар*»[111].

Суперечки затяглися майже до світанку. Давно заснув Дмитрик. Пішла спати Валя. А Світличний, Чорновіл, Дзюба, Сверстюк, Стус та чимало інших усе не могли визначитися: що – далі?

Тій зустрічі слідчі справді приділяли особливу увагу, допитуючись, чи не було там створено якоїсь антирадянської організації. Схоже, має рацію Іван Дзюба, коли говорить, що саме факт зібрання на Стусовій квартирі найвідоміших шістдесятників остаточно переконав владу, що Стуса треба садити!

Залишалося знайти підставу. Власне, привід до арештів уже давно шукали, хоча ситуація залишалася невизначеною ще й тому, що у верхніх ешелонах українського партійного керівництва не було одностайности: треба арештовувати й судити шістдесятників, чи – ні? І, коли треба, то кого саме?

Павза затягувалася. Василь отримав путівку до одного з моршинських санаторіїв і поїхав туди «*латати... шлунок*»[112], бо виразка, що ще з часів військової служби мучила поета, знову загострилася.

Дорогою до Моршина Стус на кілька днів зупинився у Львові, принагідно домовившись, що приїде туди на Новорічні та Різдвяні свята.

Із собою Василь узяв кілька томиків Рільке й книжку Ясперса – усе німецькою мовою[113]. За ті три тижні, які провів у моршинському санаторії «Світанок», він переклав усі елеґії Рільке[114].

До новорічних свят Василь майже щодня тікав із санаторію й блукав околицями західноукраїнського містечка, втішаючись годинами самотности, яких так мало було в його житті. У вечірньому морозному лісі він підшукував кращі варіанти «віддачі» тексту елеґій Рільке українською, міркував над незбагненною ситуацією, в якій йому заборонено робити те, чого він усе життя найбільше прагнув: писати. Як вирватися з цієї халепи, Стус не знав, – «але ж не буває ситуацій, із яких немає виходу», – переконував себе.

Не додавало гумору санаторійне товариство: П. М. Мацкевич, В. В. Кислинський та В. І. Сидоров, що опинилися поруч із ним, ніби спеціально провокували його на гострі політичні дискусії, і він, не бажаючи цього, починав сперечатися. Хоча яка користь від таких суперечок із «землячками», яких у цьому житті цікавлять лише жінки та гроші?

Новий, 1972 рік, Василь Стус зустрів у Львові, в помешканні Ірини та Ігоря

[111] Іван Дзюба // Нецензурний Стус. Частина 2. – С. 239.

[112] Лист Василя Стуса до Зінаїди Йоффе // Василь Стус. Твори. Том 6: кн. 2. – С. 74.

[113] Кримінальна справа № 47 по обвинуваченню Стуса Василя Семеновича у вчиненні злочину, передбаченого ст. 62 ч. 1 Карного кодексу УРСР: в 12-ти томах: Том № 1. – Зберігається в архіві СБУ: № 67298 фп, арк. 141–142.

[114] Там само. – Арк. 142.

Калинців[115], де зібралося коло львівських однодумців, до якого він із цікавістю придивлявся.

На Різдво великим гуртом ходили Львовом, колядуючи до привітних господарів, які гостинно відкривали двері розпашілим колядникам. Проте настрій був гнітючим. Гризла тривога, і Василь з полегшенням зітхнув лише тоді, коли сів у київський потяг.

Уже тоді, коли, пірнувши в ліс,
ти пив пожадно тугу підкарпатську,
востаннє причащаючись його
правікової чужості...
<...>
...тоді, як вечір
плекав твою самотність феєричну
між постатями феєричних пройд...
<...>
передчуття біди в твій слід ступало
і начування бігло наперед.
Спаскуджене парсунами п'яниць,
розпусників, повій, заброд, ссавущих
і пришелепкуватих землячків,
це грішне без гріха глухе містечко
тряслось, гойдалось, мов драговина,
під шептами байдужих баляндрасників,
волівши догодити всім і вся –
яким війнуло холодом на мене
в цій вичужілій вітчині, отут,
де край мені здавався серцем серця,
а стогін крові – обрій знакував!
Уже тоді, коли твій рідний люд –
ці милі, грішні, славні, чесні лиця
зашелестіли, засичали разом
над головою в тебе, вже тоді,
коли в осонні дорогих околиць
ти чув тривожний безрух, а вода
здубілими артеріями бігла,
на тебе коні мчали (він це, він! –
вкрай спантеличені казали здвиги
і жовті пальці тицяли в твій бік),
будучина писала навмання
своє сьогодні вкрадене. Тоді вже,

[115] Там само.

коли останні строїлись святки
(Свят-вечір був, і коляда, і гамір
дитячої дзвінкої коляди),
ти чув про це. Коли незнаним Львовом
ішов наздогад, близячи свій час
(аж ось, аж ось, аж ось ти, мить прощання,
що обігнала зустріч), вже тоді,
коли сподіючись щасливих зичень,
нас виглядали сонми хорих з клініки,
а урочистий вікопомний спів
був греблею для гомінких трамваїв
і перехожих спізнених, збагнув я:
це все – одне прощання понадмірне –
з Вітчизною, зі світом, із життям[116].

Із такими настроями Василь Стус повернувся до Києва, де його приїзду очікував ордер на обшук, виписаний у зв'язку з бельгійським туристом, й водночас, ніби українським патріотом, Ярославом Добошем.

Останнього на кордоні «пов'язали» з самвидавчою літературою та якимись матеріалами, які він ніби отримав від Світличного та інших шістдесятників. Нажаханий український патріот із бельгійським паспортом, якому оповідальники з КДБ не шкодували барв для опису «веселих» перспектив у радянських таборах, дав свідчення, на підставі яких 12 лютого провадилися арешти всією Україною. Пізніше, на судах над Іваном Світличним і Євгеном Сверстюком, В'ячеславом Чорноволом і Василем Стусом, Іриною Калинець і Стефанією Шабатурою про Доболша не згадували, хоча саме з цього «резидента ворожих розвідок» розпочалися масові репресії проти особливо активних шістдесятників, що давно дратували вище партійне керівництво незалежною поведінкою. «Окремим» керівникам виявлена політична пильність і доведена до логічного завершення судова справа над «пособнікамі» іноземних розвідок і націоналістичними елементами забезпечила ще й швидку кар'єру.

Почалися арешти.

До квартири Стусів подзвонили в двері, коли Василь ще не встиг переодягтися з дороги. Обшук тривав весь день. Увечері, коли Валя з сином повернулися додому, посеред кімнати лежали жужмом скидані рукописи, книги, окремі сторінки машинописів, а цілий гурт гебістів все ще розгублено дивилася на все ще заповнений книжковий стелаж, кожна книжка якого потенційно могла містити додаткові свідчення про «підривну антирадянську діяльність» Василя Стуса.

Переляканий Дмитрик ховався від страшних дядьків за великим кріслом, намагаючись поцілити їх стрілою з дитячого лука. Коли йому пощастило, хтось грубо гримнув:

[116] Василь Стус. Твори. Том 3: кн. 1. – С. 59–61.

– Ану слєдітє за рєбьонком.
– Що значить слєдітє, йому давно час спати!
– Ми работаєм...

Ближче до п'ятої ранку Василь поцілував заплакану Валю й вийшов за двері. Процес витворення державними чиновниками та гебістами з Василя Стуса безкомпромісного ідейного ворога радянської системи вступав у заключну стадію.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. **Нецензурний Стус.** Книга у 2-х частинах / Упорядкування Богдана Підгірного. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002, 2003, 336 + 320 с.
2. ***Петро ШЕЛЕСТ:*** **«Справжній суд історії ще попереду...»**: Спогади. Щоденники. Документи. Матеріали / За редакцією Юрія Шаповала. – К.: Генеза, 808 с.
3. **Трудова книжка Василя Стуса.** – Зберігається в архіві родини Василя Стуса.
4. ***Стус Василь.*** **Твори у чотирьох томах (шести книгах).** З додатковими 5 і 6 (у двох книгах) томами. – Л.: ВС «Просвіта», 1994–1999.
5. **Доброокий.** Спогади про Івана Світличного / Упорядники: Леоніда і Надія Світличні. – К.: Час, 1998, 572 с.
6. **Українська громадська група сприяння виконанню Гельсінських угод**: В 4 томах. / Упорядник Є. Захаров. – Харків: Фоліо, 2001.
7. ***Плужник Євген.*** **Вибрані поезії.** – К.: Радянський письменник, 1966.
8. **Українська суспільно-політична думка в 20 столітті.** Документи і матеріали. Том III / Упорядкували Тарас Гунчак і Роман Сольчаник. – Сучасність, 1983, 381 с.
9. ***Захаров Борис.*** **Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)** / Харківська правозахисна група. – Х.: Фоліо, 2003, 144 с.
10. ***Касьянов Георгій.*** **Незгодні: українська інтеліґенція в русі опору 1960–80-х років.** – К.: Либідь, 1995, 224 с.
11. ***Верстюк В. Ф., Дзюба О. М., Репринцев В. Ф.*** **Україна від найдавніших часів до сьогодення**: Хронологічний довідник. – К.: Наукова думка, 1995, 688 с.
12. ***Драч Іван.*** **Рецензія на рукопис книжки «Зимові дерева» – вірші Василя Стуса /** Машинописна копія внутрішньої рецензії для видавництва «Молодь». – Зберігається в архіві родини Василя Стуса.
13. ***Стус Дмитро.*** **Життя і творчість Василя Стуса**. – К.: МП «Фотовідеосервіс», 1992, 88 с. (Серія «Бібліотека українця»).

14. ***Стус Василь.*** **Зимові дерева.** Авторизований машинопис рукопису збірки в «самвидавівському» оформленні з дарчим написом Г. П. Кочуру. – Зберігається: ІЛ НАНУ, фонд 170, од. збер. 926.
15. ***Стус Василь.*** **Зимові дерева:** Перша збірка поезій. – Брюссель: Література і мистецтво, 1970.
16. **Лексикон загального та порівняльного літературознавства** / Буковинський центр гуманітарних досліджень. – Чернівці: Золоті литаври, 636 с.
17. ***Адельгейм Євген.*** **Рецензія на збірку поезій Василя Стуса «Зимові дерева».** Авторизований машинопис. – Зберігається в архіві родини Василя Стуса, 9 с.
18. **Шевченківські лауреати.** 1962–2001. Енциклопедичний довідник / Вступне слово І. М. Дзюби. Автор-упор. М. Г. Лабінський. – К.: Криниця, 2001, 696 с.
19. ***М. Кутинський.*** **Некрополь України** // Дніпро. – 1994–1999.
20. **Довідник з історії України (А–Я)** / Під заг. редакцією І. З. Підкови, Р. М. Шуста. – К.: Генеза, 2002, 1136 с.
21. ***Стус Василь.*** **Щоденникові записи.** Автограф. – Зберігається: ІЛ НАНУ, ф. 170, од. збер. 2102, арк. 2, 4–7.
22. ***Стус Василь.*** **Веселий цвинтар:** Поезії. – Варшава: Вид. аґенство Об'єднання українців у Польщі, 1990, 109 с.
23. ***Стус Василь.*** **Палімпсест:** Вибране. – К.: Факт, 2003, 432 с.
24. **Кримінальна справа № 47** по обвинуваченню Стуса Василя Семеновича у вчиненні злочину, передбаченого ст. 62 ч. 1 Карного кодексу УРСР. В 12-ти томах: Том № 1. – Зберігається в архіві СБУ: № 67298 фп.

«ЧАС ТВОРЧОСТИ * DICHTENSZEIT»
(1972 рік)

Велике-бо зв'язане функціональною залежністю з Цілим.
Велика Особистість, помимо своєї індивідуальної вартости
(генія, таланту, волі), випромінюючи свою власну моральну енергію,
мусить відчувати постійний приплив енергії оточення.
Бо навіть і найбільша Особистість може бути лише мотором,
але не може бути байковим perpetum mobile, якого в природі немає.
Евген Маланюк

13 січня 1972 року слідчий Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР по Київській області старший лейтенант В. І. Логінов, «*розглянувши матеріали обшуку у СТУСА Василя Семеновича, проведеного 12 січня 1972 року за дорученням Управління КДБ при РМ УРСР по Львівській області, і приймаючи до уваги, що під час обшуку у СТУСА В. С. були вилучені предмети та документи, які свідчать про те, що він систематично займався виготовленням та розповсюдженням документів, які порочать радянський державний та суспільний лад, керуючись ст. ст. 94 п. 5, 98, 113 КПК УРСР, –*

ПОСТАНОВИВ:

Проти СТУСА Василя Семеновича порушити кримінальну справу за ознаками злочину, передбаченого ст. І87' КК УРСР.

Справу прийняти до свого переведення та приступити до її розслідування.

Копію цієї постанови надіслати прокурору УРСР та в 10-й відділ КДБ при РМ УРСР»[1].

Начальник слідчого відділу КДБ при Раді Міністрів УРСР полковник КДБ Пивоварець погодився з таким висновком підлеглого. Це – за документами. Як було насправді, сказати складно, але очевидно, що ордер на тимчасове утримання Василя Стуса під вартою в співробітників КДБ був іще до обшуку.

15 січня 1972 р. санкціонував «тримання під вартою» В. С. Стуса й Прокурор Української РСР, Державний радник юстиції 1 класу Ф. Глух, який засвідчив, що Логіновим «*по справі зібрані достатні докази про те, що СТУС на протязі 1968–1971 років виготовляв та розповсюджував документи та вірші, що зводять наклепи на радянський державний та суспільний лад*»[2].

---

[1] Кримінальна справа № 47 по обвинуваченню Стуса Василя Семеновича у вчиненні злочину, передбаченого ст. 62 ч. 1 Карного кодексу УРСР. В 12-ти томах. Том 1. – Зберігається в архіві СБУ: № 67298 фп., Арк. 1. (Далі – Кримінальна справа № 47).

[2] Кримінальна справа № 47. Том 1. – Арк. 12.

Про Ярослава Добоша, за справою якого в 1972-му було заарештовано майже всіх шістдесятників, – ні слова.

Зрештою, про українського патріота з Бельґії й говорили лише на одному – першому – допиті 13 січня 1972 року.

Василь Стус прибув до внутрішньої тюрми КДБ о третій годині ночі[3]. Приймав його черговий по корпусу старшина Мазур, що відзначив одну з «особливих звичок» новоприбулого: «*разговорчив*»[4].

Марудна й принизлива процедура обов'язкових ритуалів: «Рукі за голаву, раздвінь яґадіци, агалі ґаловку». Таке – і відразу – вражає й паралізує волю буденністю повторень. Нарешті – камера, точніше, кам'яний мішок із малесеньким, під самою стелею, віконечком.

Коли відчинилися двері, Василя найбільше вразила неймовірною шириною стіна: таку точно головою не проломиш... Погляд упав на паркетну підлогу, яка поруч із голими кам'яними стінами виглядала аж надто сюрреалістично. На підлозі – п'ятилітрова каструля. Нари. Тумбочка. Все. Більш нічого[5].

– Аправка два раза в дєнь. Утрам і вєчєрам, – кинув у спину Стусові наглядач, чию військову форму кумедно доповнювали матерчаті капці.

Лише зачинилися двері, запала моторошна тиша, яка, здавалось, поглинала все.

Василь міряв кроками невеличкий простір камери внутрішньої тюрми, не зупиняючись, ніби натоптуючи діагональну – з кутка в куток – стежку, що вібрувала його енергіями.

– Що далі?

– Ось тебе й викликали...

– Бідна мама...

Коли відчинилося віконечко й принесли обід, Василь навіть не взяв до рук ложки.

За кілька хвилин їжу забрали.

Не звернув уваги.

Перед четвертою відкрилися двері:

– Стус, на виход!

Вийшов.

– Рукі за спіну, – чомусь послухався команди.

Гучне ляскання пальцями. Звіддалік, десь далі по коридору, такі ж звуки.

– Ліцом к стєнє! Бистро! – щільно втисли його в стіну за поближчим відгалуженням коридору. В'язні не мають зустрітися.

Усе – немов у тумані.

– Треба випручати волю, що спить, – вирішив Василь, але жорсткість і безапеляційність напозір м'яких вимог дивним чином гнітила, й сили зібратися в щось

[3] Там само. – Арк. 4.

[4] Там само. – Арк. 5.

[5] Семен Глузман // Нецензурний Стус. Книга у 2-х частинах. Частина 1. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – С. 216.

цільне після нічного обшуку, Валиних сліз, сутички з прапорщиком, який «приймав» його у внутрішній тюрмі, не було.

Нарешті піднялися сходами й зайшли до кабінету з високими стелями.

За столом – самозакохана й закрита фізія слідчого Логінова, який не сподобався Василеві ще під час обшуку на Львівській.

На годиннику 16.03[6].

«*СТУС: По суті заданих мені питань пояснюю, що названого мені громадянина Бельгії Добоша Ярослава я не знаю. Про його приїзд на Україну мені нічого не відомо і з ним я не зустрічався. Також можу додати, що взагалі з громадянами Бельгії не зустрічався. Як могла потрапити моя фотокартка до Добоша, я пояснити не можу. Я нікому з мешканців Києва та Львова своїх фотокарток не давав, це не стосується тільки працівників відділів кадрів, де я працював.*

ЛОГІНОВ: Чи Вами написана стаття "Місце в розправі чи в бою" та лист на захист Івана Сука?

Відповідь: Статтю «Місце в розправі чи в бою»[7] я не писав. Лист на захист Івана Сука написаний мною і цей лист я надіслав до ЦК КПУ, Президії Верховної Ради УРСР, чи до іншої урядової установи. До якої саме, я зараз не пам'ятаю. Чи давав я будь-кому текст цього листа не пам'ятаю і точно на це питання відповісти не можу.

ЛОГІНОВ: Чи Вами написана стаття "Феномен доби" і кого Ви знайомили з текстом цієї статті?

СТУС: Стаття "Феномен доби" написана мною. Над нею я працював довгий час, приблизно півроку. Я міг звертатись до фахівців за консультаціями по цій статті»[8].

Далі Логінов запитав про «Зимові дерева» й історію їх видання за кордоном:

«*СТУС: Збірка за кордоном була видана без моєї на те згоди, бо я мав намір опублікувати її у видавництві "Радянський письменник", і на цю збірку були позитивні рецензії Нагнибіди[9] у 1965 р., Драча – у 1968 р. і Адельгейма – у 1970–1971 р. Я вважаю, що в останній час видавання за кордоном українських авторів набуло масового характеру і в цьому, на мою думку, винні не автори, а існуюча практика загайного видавання рукописів у нас на Україні. Свої погляди з цього питання я докладно виклав у листах до ЦК КПУ та Президії Спілки Письменників, які я надіслав приблизно у листопаді 1971 року*»[10].

О 17.50 Стус залишив кабінет слідчого.

Порозуміння досягнуто не було. Стус поводив себе виклично й вимагав повер-

[6] Кримінальна справа № 47. Том 1. – Арк. 5.

[7] Стаття В. Стуса називалася «Місце в бою чи в розправі».

[8] Кримінальна справа № 47. Том 1. – Арк. 113–114.

[9] Авторові нічого невідомо про якусь іншу рецензію М. Нагнибіди, окрім згаданої розгромної статті на збірку «Круговерть».

[10] Кримінальна справа № 47. Том 1. – Арк. 115.

нути йому томик німецькомовного Ґете, бо інакше він відмовляється від будь-якої співпраці зі слідством, і за тиждень-другий слідчі задовольнили вимогу в'язня[11].

Сумбурно й непевно минув перший день у КДБ. Нервове напруження не давало розслабитися й віднайти рівновагу. Знову – безсонна ніч. Знову – думи про дружину, сина, батьків.

Слідчий Логінов, навпаки, спав. Час думати над тим, як вилучені в Стуса чернетки і рукописи «переплавити» в кримінальну справу, в нього був. І він майже не сумнівався, що коли вже цього вистачило для того, аби прокурор Ф. Глух санкціонував утримання Стуса під вартою як особливо небезпечного злочинця, то вистачить і на термін. Для нього ж це означатиме – мінімум ще одну зірочку на погони: як не як – успішно проведена справа.

Що ж вилучили у Стуса?

Окрім чисельних чернеток листів і заяв, а також віршів і машинописних збірок «Зимові дерева» й «Веселий цвинтар», під час обшуку було вилучено зшиток «А. Солженицын. Миниатюры. Озеро Сегден», самвидавні поетичні збірки Григорія Чубая «Постать голосу», Миколи Холодного «Крик з могили», аркуш із текстом вірша В. Симоненка «Де зараз ви, кати мого народу...», збірочку Ліни Костенко «Поезії» (Смолоскип), «Вибраний Казімір Едшмідт (Мюнхен, 1960), машинописний текст «Крутой маршрут. Хроника времен культа личности», машинопис М. Ю. Брайчевського «Приєднання чи воз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції)», фотокопію книжки Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація», машинопис збірки Ліни Костенко «Зоряний інтеграл», книжку Емми Андієвської «Базар» (Мюнхен, 1967), два листи Станіслава Тельнюка з приводу «Феномену доби», саморобну збірочку Ірини Калинець «Підсумовуючи мовчання» (Львів, 1970), книжечку Віри Вовк «Каппа Хреста» (Сучасність, 1969), фотоплівку з працею К. Г. Юнґа та друкарську машинку «Erika» № 4525453 модель 30, виробництва НДР, на якій поет передруковував власні твори. Замість підпису під переліком вилучених під час обшуку матеріалів Василь Стус залишив таку заяву: «*Оскільки під час обшуку у мене вилучені предмети, які, на мою думку, не можуть мати відношення до людини, проти якої порушена кримінальна справа* [йдеться про Ярослава Добоша, у справі якого й провадився обшук. – Д. С.], *вилучення вказаних в протоколі обшуку предметів вважаю безпідставним*»[12].

[11] Семен Глузман // Нецензурний Стус. Частина 1. – С. 213.

[12] Кримінальна справа № 47. Том 1. – Арк. 15–22. Під час повторного офіційного (був ще й неофіційний, який таємно провадився, коли в квартирі нікого не було) обшуку, що відбувся 4 лютого 1972 р., було вилучено й долучено до справи книги: П. Рогачев. М. Свердлін. Нации – народ – человечество (Москва, 1967); В. Маланчук. Торжество ленінської національної політики (Л., 1963); Український історичний журнал (1966. – ч. 11); В. Євдокименко. Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму (К., 1967) та чернеткові автографи віршів В. Стуса. Замість підпису дружини В. Стуса стоїть така ремарка Логінова: «Попелюх підписувати протокол відмовилась і заявила, що бажала б, "щоб під час обшуку був присутній її чоловік і щоб він бачив, що було вилучено". – Кримінальна справа № 47. Том 1. – Арк. 24, 27.

14 і 15-го січня Стуса на допити не викликали, сподіваючись, що цілковита ізоляція й невідомість пригнітить його психіку й змусить бути більш поступливим.

Шістнадцятого о 14.50 Василя знову привели до Логінова на допит, і слідчий, немов козирну карту, поклав на стіл статтю «Місце в бою чи розправі».

«*СТУС: На минулому допиті я дав покази, що не писав статті "Місце в розправі чи бою?". Ознайомившись з пред'явленим мені сьогодні вищезгаданим документом, хочу внести поправку, що я не пам'ятаю, чи давав я таку назву листові, адресованому Л. Дмитеркові, чи ні.*

Питання: Чи знайомились Ви з самвидавськими документами під назвою "Український вісник", якщо знайомились, то від кого одержували і кому повертали? Чи відомо Вам, що в "Українському віснику" був вміщений Ваш лист, адресований Л. Дмитеркові?

Відповідь: З самвидавським документом "Український вісник" я не знайомився і мені невідомо, що мій лист Л. Дмитеркові вміщений в цьому документові.

Питання: У листі Л. Дмитеркові Ви пишете: "зараз іде рік 1969 – рік мало героїчний, рік повсюдного наступу реакції". Чи дійсно Ви вважаєте, що в той час у нашій країні був наступ реакції?

Відповідь: Вживаючи вищенаведений вираз, я вважав, що на час написання мною цього листа у нас в країні проходив процес сталінізації. Це стосувалось не тільки питань сучасної літератури, але й питань демократичних людських свобод, їх ущемлення, замовчування окремих рішень 20 та 22 з'їздів партії.

Питання: Чи вважаєте Ви, що й на сучасний момент проходить процес сталінізації?

Відповідь: На мою думку, загроза сталінізації ще значна і тенденція до реставрації сталінізму небезпечна для справи комунізму»[13].

Логінов не поспішав. Здавалося, він отримує особливу насолоду від гри з в'язнем. Утім, він ще й сам не знав, на чому будуватиме звинувачувальний висновок проти Стуса. Але що саме цього від нього очікує начальство, не сумнівався.

Він дістав чернетку ще одного листа до керівництва республіки та чернетку, що починалася словами «За статистичними підрахунками...».

– Вам пред'явлено документ, «*в якому зводиться наклеп на радянський державний лад і стверджується, що в нашій країні нібито проводиться політика геноциду по відношенню до молодих літераторів*»[14].

Таке трактування вимагало від Стуса спростування, і він, відмовившись пояснювати будь-що слідчому, записав заперечення такого трактування власноруч:

«*Передусім – відкидаю кваліфікацію цього листа як такого, в якому зводиться наклеп на радянський лад. Мета листа – інформувати Уряд та СП України про комплекс негативних явищ у літературному та громадському житті з метою виправлення наявних вад, із тим, щоб українська радянська література, зосібна молоді літератори, змогли працювати для народу, служити ідеалам гуманізму й справедливости з високим коефіцієнтом корисної дії.*

[13] Кримінальна справа № 47. Том 1. – Арк. 117–118.

[14] Там само. – Арк. 120.

Оскільки такий коефіцієнт мистецької, естетичної віддачі у багатьох випадках неприпустимо низький, а як часом – то і взагалі дорівнює нулеві, я і повів мову про політику геноциду. Так пишучи, я мав на увазі не те, що така політика геноциду провадиться заплановано, а те, що система загайного друкування рукописів, цензурного втручання в рукопис без належних або й абсолютно відсутніх підстав, опікування з боку КДБ, система дискредитацій чесних імен, звільнень з роботи, психологічного терору, вилучення рукописів – аж до знищення книжок включно – ця система призводить до вигублення творчої праці, творчих років, творчих життів. Припускаю цілком, що вираз "політика геноциду" – закатегоричний, ужитий в стані болю і обурення негативними явищами мистецького життя...

Документ, що починається словами "За статистичними підрахунками, зробленими..."[15]*, я оглянув і з ним ознайомився. Автором цього документу є я, він написаний моєю рукою. Це лист, із яким я звернувся до секретаря ЦК КП України Ф. Д. Овчаренка та Президії Спілки письменників України. Його я надіслав на вказані вище адреси в листопаді 1971 року, після Жовтневих свят...*

Цьому листові передували мої неодноразові звертання до Спілки письменників України, до ЦК ЛКСМУ, до ЦК КПУ. Майже півтора роки тому я був звернувся з письмовою пропозицією до ЦК ЛКСМУ. У ній говорив про необхідність поновлення в Києві клубу творчої молоді та літературного об'єднання. Під час усної розмови зі мною в ЦК ЛКСМУ працівник ідеологічного відділу Василь Губарець підтримав мою пропозицію. Я ж пропонував бодай якесь об'єднання, де б молоді літератори могли зустрічатися разом, щоб читати свої вірші, обговорювати цікаві новинки наших видавництв і т.д. і т.п. Таке об'єднання могло б порятувати багатьох від алкоголізму, викликаного відчуттям літературної безперспективности, від збирань на домівках, від песимізму, додало б сили для творчої роботи. Після цього я неодноразово звертався до Губарця, питаючи, як же стоїть справа з поновленням літоб'єднання, але тільки через рік він відповів, що це зараз "не на часі".

Тоді я звернувся до ЦК КПУ...»[16].

Слідчого особливо цікавило, хто з друзів чи приятелів Василя підказав йому ідею написати такого листа.

Стус відреаґував різко:

– Усю відповідальність за листа я несу особисто, а тому... називати прізвища інших людей вважаю для себе неморальним[17].

Виходячи з кабінету слідчого, звідки, на відміну від приміщень внутрішньої тюрми, можна було бачити протилежний бік Володимирської і навіть бані Софії, Василь вирішив, що ще сьогодні листовно звернеться до керівних органів республіки й спробує по-людському пояснити їм причини своїх дій. Вони ж також люди. І мусять зрозуміти.

[15] Згаданий документ – лист «Секретареві ЦК КП України Ф. Д. Овчаренкові» в остаточному варіанті починається словами «Люди добрі, дуже вже негаразд ви чините...» (Див.: Василь Стус. Твори. Том 4. – С. 409–411. У «Творах» помилково датований 23.01.1972 р.).

[16] Кримінальна справа № 47. Том 1. – Арк. 120–124.

[17] Там само. – Арк. 126.

Лист було дописано ще до «відбою», але продатував його поет наступним днем.

«ДО П. Ю. ШЕЛЕСТА

Шановний Петре Юхимовичу!

У житті бувають ситуації, коли виникає прагнення говорити як на духу. Сьогодні, сидячи в слідчому ізоляторі УКДБ, я відчуваю саме таку ситуацію.

Колись Шевченко писав:

Я так люблю мою Україну убогу,
що проклену святого Бога,
за неї душу погублю.

Я повторив би ці слова, замінивши слово "Україна" словом "істина, як справедливість".

У мене загострене, може, навіть хворобливо загострене почуття справедливости, яку я завжди хотів бачити повною, ідеальною. Я вважаю, що така справедливість повинна бути в нашій країні, яка для народів усього світу мусить правити за взірець. До цього зобов'язує нас 50-літня практика першопроходців соціалізму й комунізму. Доля світового соціалізму й комунізму багато залежить від того, який соціалізм і комунізм збудуємо ми.

Отож, мені завжди ходило про те, щоб справедливість у нашій країні була найвищою, про те, щоб збудований нами соціалізм був більш соціалістичний, а будований комунізм – більш комуністичний.

І коли я бачив факти несправедливости, особливо ж – практику, коли чесній, принциповій, добрій людині живеться гірше, ніж нечесній, безпринципній, недобрій, і гірше живеться якраз через її найкращі людські властивості, я тоді доходив розуміння, що це – дуже небезпечна практика, яка може призвести до ширшого розкладу найціннішої людської субстанції. І тоді я доходив розуміння, що так будуючи комунізм, ми самі утруднюємо собі дорогу до нього.

Думаю, що засуджена партією практика культівських років значною мірою спонукала комуністів інших країн до вироблення самостійного модулю соціалізму – із тим, щоб уникнути багатьох наших утрат, помилок, несправедливостей. Бо Сталін, зробивши чимало доброго для нашої країни, водночас зробив чимало такого, чого йому історія ніколи не вибачить. Він, будуючи соціалізм, багато погрішив проти нього.

Ідучи за цим почуттям загостреної справедливости, я неодноразово намагався з'ясувати в офіційних інстанціях незбагненні для мене парадокси доби. Я звертався до ЦК ЛКСМУ, парткому Спілки письменників, до працівників ЦК КПУ. І ніхто з них не відповів мені щирим словом на мої щирі запити.

Я не націоналіст. Навпаки, я вважав за потрібне робити так, аби серед певної частини українців розвіяти дурман самозакоханости, антисемітизму, загумінкової обмежености. Так само за потрібне я вважав робити так, щоб серед певної частини росіян, євреїв і т.д. розвіяти дурман неповаги до української мови, культури, історії, неповаги до праці селянина, що ґречно причащає усіх нас хлібом і сіллю від своїх мозолів.

Я намагався завжди обставати за слабших, чесніших, принциповіших, мужніших, хоч і не в усьому годився з їхньою позицією.

Прагнення високої справедливости й повної істини, прагнення зробити людину людянішою, а соціалізм – більш соціалістичним – ось що завжди лежало в основі моїх учинків. І коли Ви повірите мені, тоді можете зрозуміти й окремі гримаси, викликані почуттям безсилого гніву, болю, обурення, коли я не міг заступити дороги перед злом, несправедливістю й неправдою.

Мені досить тяжко жилося. Маю старих батьків (татові – 80, мамі – 70 років), маю хвору дружину й хворого сина. Можливо, я мусив би дбати, передусім, про них. Але мені завжди здавалося, що дбаючи про загал, я дбатиму і про них. Так колись писав І. П. Котляревський:

Де общее добро в упадку,
забудь отця, забудь і матку,
спіши повинність ісполнять.

Коли я маю свої заперечення до тих чи інших сторін нашого життя, то тільки з єдиною метою – повніше використати ті могутні запаси соціального прогресу, які містить у собі наш суспільний і державний лад. Тільки для того, щоб наша країна стала ще кращою, ще гуманнішою, забезпечуючи людям усього світу високу віру в здійснення найвищих ідеалів Добра й Справедливости.

Вважаю, що єдиний мій гріх у тому, що я надміру прагнув абсолютної справедливости, яка сьогодні, може, ще не зовсім можлива. Це, сказати б, неюридична кваліфікація мого "злочину" (юридичну Вам дадуть більш компетентні особи).

Отож, я не прошу помилування. Мушу тільки сказати, що окремі фрази, рядки, слова були кинені мною згарячу, в нападі гніву, а гнів – злецький дорадця. Од нього я прагнув "звільнюватися, як од скверни", але не завжди міг звільнитися: занадто часто зі мною поводилися не те що не по-радянському, а просто не по-людськи. Ось тільки один випадок. У травні 1966 р. зусиллями С. Д. Зубкова, заступника директора Інституту літератури АН УРСР, мене було звільнено з архіву. Я лишився напризволяще, хоч дружина ходила вже з сином і треба було щось їсти. Я пішов у метробуд, ганяв вагонетки, але звільнили й звідти, бо я мав вищу освіту. Коли я зазнав виробничої травми, у кадрах заявили мені про звільнення з роботи. В такі хвилини я міг бути злим і несправедливим у своїх віршах чи статтях, хоч, певна річ, і не мусив би на несправедливість відповідати несправедливістю. Я тільки пояснюю, а не виправдовуюсь. І таких фактів було чимало.

Висловлю останнє своє прохання. Дуже Вас прошу – зробити так, щоб люди, які щиро прагнуть робити добро для рідного народу і його культури, могли це робити на повну силу, з цілковитою віддачею своїх ясних розумів і чесних душ. Повірте мені, що ситуація, за якої люди, що багатьом здаються націоналістами, наклепниками, дармоїдами і т.д. і т.п., а мені особисто здаються безпартійними комуністами в найкращому значенні цього слова, ця ситуація потребує старанного з'ясування, розуміння, глибшого вивчення і прояснення.

Я вірю, що Ви хочете справедливости й добра. Прошу повірити і мені, що я хочу (і щиро, затято, до смерти хочу!) тієї ж самої справедливости і того ж таки добра – для трудівника, для людини, для людства, хай буде більше взаєморозумінь, а не непорозумінь.

З повагою Василь Стус

18.1.1972 року»[18].

Варто, напевно, пояснити ситуативне значення деяких слів і виразів. «Безпартійний комуніст», звісно, не означає сліпо відданий комуністичним інтересам. Стус вживає цей вислів як загальноприйняте в той час означення людини, яка віддана інтересам добра та справедливости, хоча й не є членом компартії. Це – фіґура мови, звична для тих часів і «вигідна» в тій ситуації. Слід також зважати, що патос цього доволі відвертого листа зумовлений не так щирістю, як грою, хоча й грою з «відкритими картами», Василя Стуса зі слідством.

Мало ймовірно, що поет сподівався, що його лист потрапить до рук Шелеста (хоча цілковито виключати це теж не можна, бо слідчий міг сказати, що за рухом справи стежать безпосередньо в ЦК), але це було важливою складовою тієї поведінки, яку Василь Стус обрав для себе. Відіславши листа, він поводив себе вже не як підсудний, а як літератор: вимагав від слідчого присутности під час допитів літературного критика (бо як юрист може фахово поцінувати літературні твори?), відмовлявся відповідати на питання доти, доки йому не дадуть можливости писати й перекладати вірші Ґете (його ж вину ще не доведено, то й нічого красти його час?).

Ще більше значення цей лист мав для внутрішнього стану поета. Відверто виклавши свою позицію, Василь Стус ніби окреслив межу: до сих – я можу поступатися, далі – ні. Втім, слідчий, схоже, сприйняв це за ознаку першої слабкости ув'язненого. Ще трошки натисну, він і «посиплеться». Звідки йому було знати, що це межа, і далі тиснути – безнадійно.

Василь же ніби висвітлів. Написавши листа, він відчув таке полегшення, такий стан високого спокою, що вже наступного ранку всі болі та гризоти, від яких він не міг спекатися моторошні чотири доби, проведені в кам'яному мішку, почали переплавлятися на вірші. Починався «час творчости» – час, задля якого він міг пожертвувати всім...

Мені зоря сіяла нині вранці,
устромлена в вікно. І благодать –
така ясна лягла мені на душу
сумирену, що я збагнув блаженно:
ота зоря – то тільки скалок болю,
що вічністю протятий, мов огнем.
Ота зоря – вістунка твого шляху,
хреста і долі – ніби вічна мати,
вивищена до неба (від землі

[18] Василь Стус. Твори. Том 4. – С. 406–409.

на відстань справедливості), прощає
тобі хвилину розпачу, дає
наснагу віри, що далекий всесвіт
почув твій тьмяний клич, але озвався
прихованим бажанням співчуття
та іскрою високої незгоди:
бо жити – то не є долання меж,
а навикання і самособою-
наповнення.
Лиш мати – вміє жити,
аби світитися, немов зоря.

18 січня 1972 р.[19].

Цим віршем започаткувався цілковито новий період у творчості Василя Стуса – період «Палімпсестів», час, коли, за висловом Костя Москальця, на містично-чуттєвому рівні Стусові вдалося синтезувати у своїй творчости дві взаємозаперечні настанови: «фатум», або покірність долі, властиву Сходові, і «*дух аскетичної діяльности та кшталтування*»[20], властиві Заходові.

Поет опиняється відразу на схрещенні багатьох меж: Сходу й Заходу, життя й смерти, волі й неволі, розпачу й надії, чести й безчестя, любови й ненависти... І в швидше відгаданому, аніж розумово й свідомо знайденому поетичному просторі нової книги – книги «Часу творчости», несподівано виявляється, що протиставлення зливаються в одну цілість: Схід і Захід переплавляється в людство, життя і смерть переростають у тривалість роду, воля й неволя – у вільне ширяння у просторі духу, любов і ненависть – у сувору необхідність чину...

Але вся ця логіка чинна лише на розпутті: що вибрати. Далі ж – нова дорога, вже після вибору.

Збірка стає своєрідним хронографом Стусових пере-живань станів-феноменів людини на рівні мікро- й макрокосмосу, своєрідним щоденником спогадувань про минуле життя й фіксацією порухів душі, яка з примхи Долі виявилася викинутою на самий «чолопочок гір», а тепер «кшталтується» в новому стані, бо теоретично підготуватися до життя на вершинах духу неможливо.

[19] Василь Стус. Твори. Том 2. – С. 12. Того ж дня Стус написав вірші: «Яке блаженство – радісно себе...», «Оце твоє народження нове...», «Ну й сон – нападати не хоче...», «Така хруска, така гучна...» (Див.: Василь Стус. Твори. Том 2. – С. 13–15).

[20] Костянтин Москалець. Людина на крижині. Літературна критика та есеїстика. – К.: Критика, 1999. – С. 227. Суперечливий, але від того не менш вдалий термін «кшталтування» К. Москалець пояснює так: «Кшталтування є настановою гуманістичною.., воно залежить від людських зусиль і вчинків, здійснюючись як утілення раціонального проекту й декларуючи, що жодного ірраціонального фатуму», здатного впливати на вибір і поведінку людини, не існує, «як не існує і магічних засобів впливу на успішність цього проекту, хоч би чим він був (спасінням душі, підприємницькою діяльністю, науковим дослідженням...)» (Там само).

Колись Євген Сверстюк у розмові з автором цих рядків сказав:

– Там, в ув'язненні, я намагався притлумити в пам'яті всі спогади про домівку. Бо згадувати – означало катувати себе. Адже повернутися на свободу можна було ціною однієї заяви, але ти не міг написати її, не втративши людської гідности. Тому я намагався не згадувати, «не пам'ятати»...

Василь Стус, навпаки, – згадував.

Опинившись у своєрідній творчій келії, він не лише кожен день мордував себе спогадами минулого, але й конструював із них новий, і то не лише поетичний, світ, заповнював простір, черпав натхнення та рвав душу постійним роз'ятрюванням. Звідси – ґранична чуттєвість та емоційність «Часу творчости».

У перші дні, тижні, місяці ув'язнення Василь ще майже фізично пам'ятав тепло рук і ніжність поглядів дружини, немов насправді бачив обличчя друзів та рідних, відчував тепло розмов. Щоправда все – з перспективи розлуки.

Але ж – нестерпна – безневинна кара,
хоч ти сказись, хоч ти збожеволій[21].

І хоча цієї думки важко було позбутись, однак жевріла надія, що дружина зрозуміє, друзі – підтримають, батьки – повірять, син – не забуде й не озлобиться... Арешт, суд і розлука лякає та пригнічує неготових: а чи ж готові вони, чи готова хоча б вона, Валя, зрозуміти, що треба саме так? що саме мене обрано? що я мушу витримати?.. Чи готовий я, поет, я, Василь Стус, стати сам-один супроти напасників, які позбавили мене найдорожчого й оббрехали перед цілим світом? А що, коли не буде розуміння? Це так важливо – підтримка дружини та рідних! – і скільки зрад знає історія, коли саме її, сеї підтримки, бракувало.

Ґранична загостреність сприйняття й прагнення заглушити підступні сумніви спонукали до систематичної праці. Пишучи чи перекладаючи, можна бодай вдень не гризтися різного роду сумнівами. Вони приходили лише перед сном, привиддями заповнюючи зболену Стусовими попередниками пустку камери:

Ну й сон – нападати не хоче,
все никає, ніби мана!
У тата заплакані очі,
а мама бліда і сумна.
І звівши свій погляд на маму,
татусь мій благає – рятуй.
О дай прихистити руками
        синочка тяжку самоту.
Не треба, мої голуб'ята!
Біда мені ваша болить.
Уже задаремне бажати
у щасті та радості жить.

[21] Василь Стус. Твори. Том 2. – С. 13.

Принишклі тремтять коридори,
заходить в душі на грозу.
Як серце зростає просторе!
Сльоза побиває сльозу[22].

Це писано 18 січня, п'ятого дня по арешті. Цей день став початком потужного творчого спалаху, що тривав аж до суду. Він чітко окреслений хронологічно: 18 січня – 30 вересня 1972 року. Період слідства, час, коли духова робота в'язня, здається, потребує всієї його вітальної енергії. Стусові її, вочевидь, не бракувало. Значною мірою його дух живився його ж творчістю, що розраджувала вдало знайденими рядками сонцесяйного Ґете чи власних віршів, відкривала закриті пласти свідомости та джерела самоенергії, живила вірою, давала несподівані відповіді на найбільш болючі питання. Творчість стала самособоюживленням і «самособоюнаповненням», у ній він раптово й майже знагла відчув себе на одній площині з великими, на яких до 1972-го дивився знизу вгору. Тепер же, у просторі «*Шість з половиною – в один, / чотири кроки – в другий*»[23] (весь простір першої в'язничної камери Василя Стуса), він міг говорити з ними – Ґете, Рільке, Пастернаком – ніби на рівних: бо й вони, і він уже з того боку, за ґранню буденного життя людини.

«Компенсація» за страждання була справді королівською. Відкривався новий – нелінійний – вимір часу, вимір, що пришвидшив з'яву нових текстів: геть інших за формою, м'якших, сказати б, прийнятніших для українського читача.

Творчі шукання останніх років вибухнули зміщенням часових площин, кристалізацією змісту й переживань, безжальним витісненням літературщини й філологічної води, якоюсь майже нелюдською емоційною наповненістю кожної миті. Та й чи може бути інакше, коли кожен момент життя відчувається немов останній. Стус не лише вирвався з періоду межичасся, він встановив свій – Стусівський – час. Відчув його і не злякався цього солодкого відчуття. А довірившись, уже без будь-якого страху, декларував:

Як добре те, що смерті не боюсь я
і не питаю, чи тяжкий мій хрест.
Що вам, богове, низько не клонюся
в передчутті недовідомих верств.
Що жив-любив і не набрався скверни,
ненависті, прокльону, каяття.
Народе мій, до тебе я ще верну,
і в смерті обернуся до життя
своїм стражденним і незлим обличчям,
як син, тобі доземно поклонюсь
і чесно гляну в чесні твої вічі,

[22] Там само. – С. 14.

[23] Там само.

і чесними сльозами обіллюсь.
Так хочеться пожити хоч годинку,
коли моя розвіється біда.
Хай прийдуть в гості Леся Українка,
Франко, Шевченко і Сковорода.
Та вже! Мовчи! Заблуканий у пущі,
уже не ремствуй, прозирай у глиб,
у суще, що розпукнеться в грядуще
і ружею заквітне коло шиб.

20 січня 1972 р.[24].

Це вже не було декларацією. Право на патетику було отримано в обмін на рішення: навіть ціною втрати свободи ти, Василь Стус, не маєш зрадити собі, якщо не хочеш повторити сумну долю Тичини, так боляче й гостро змальовану тобою ж у «Феномені доби».

Але якими б глибокими не були особисті переживання, вони – лише поштовх, гумус. Основу, з якої ті страждання проростали віршами загальнолюдського наповнення, було закладено ще до арешту. І тут, в камері КДБ, Василеві особливо пекло, що струмочки живлень цього гумусу, до болю змілілі. Рятувало відчуття контексту й вміння контекстно існувати-творити-дихати в колі обраних. Його найближчі друзі того року – Ґельдерлін і Ґете, Рільке і Пастернак, ранній Тичина і Шевченко, Свідзінський і Ортега-і-Гассет, Камю і Сартр, Юнґ і Платон, і Сковорода... Він долучався до високої трагедії українського народу XX століття, що примушувала відчувати себе одним із останніх воїнів, від постави якого у час поразки чи перемоги залежить, якою буде пам'ять про людей твого народу.

Василь Стус навіть сам дивувався буденності цього усвідомлення, що живилося тисячами попередників, які в різні часи опинялися сам-на-сам із історією й знаходили сили, як Петро Калнишевський, не втратити гідности й не забруднити сумління.

– Будь-же гідним своїх предків, Василю! Ти – один із останніх людей культури, яка дедалі більше перетворюється на загумінкову. Але це – внутрішня правда. Правда для себе. Ти ж мусиш стати творцем правди зовнішньої, в якій ніхто не побачить певної недолугости й підпорядкованости літератури, яка ось уже кілька століть тільки те й робить, що виконує політичну функцію.

Колись щось подібне вдалося Шевченкові, який вдяг на себе романтичні народницькі шати й старанно закопував у собі модерного митця, плекаючи, натомість, людину й патріота. Це й твоя дорога. Але завдяки Шевченкові ти вже маєш право говорити не так народно-пісенною й біблійною мовою, як мовою символів, кодів, мовою образів, витворених геніально-пророчими попередниками – Тарасом Шевченком, Пантелеймоном Кулішем, Іваном Франком, Лесею Українкою, Василем Стефаником, Богданом-Ігорем Антоничем... Вони клали шлях, і ти маєш,

[24] Там само. – С. 15.

будь-що-будь, докласти й свої зусилля до цього торування, бо сьогодні, як і раніше, треба кожного дня доводити, що існує нарід, існує його мова, існують його достойники.

Проте істотно змінився час. І коли в XIX столітті народ ще залишався в центрі зацікавлень світової літератури, то в столітті XX акценти зміщуються: головним інтересом стає людина. І в Стусовій творчості головна увага приділена людині як представнику народу. І доля одного, як складова долі цілого, від 1972-го стає панівною й найважнішою темою всієї Стусової творчости.

Поет не обмежується осмисленням буття людини в умовах радянської імперії, а розглядає його у значно ширшому вимірі: атомізація людства стає ґлобальною – для того, щоб наприкінці XX століття продовжувати відчувати себе частиною роду, доводиться дертися на котурни, жити на максимумі, виґрабуватися з власних проблем до загальнозначущих. Виґрабуватися навіть попри те, що ти добре знаєш, що це вже нікому, або майже нікому, не болить:

Оце твоє народження нове –
в онові тіла і в онові духу.
І запізнавши погляду і слуху
нового, я відчув, що хтось живе
в моєму тілі. Нишком вижидає
мене із мене. Вабить повсякчас,
щоб погляд мій засвічений обгас,
неначе свічка. Врочить і навчає,
що хай би грець, що й місця не знайду
од погляду зухвалого, що сниться
і видиться, коли мою біду
дотіпує громохка громовиця.
Це він для тебе обживав ці мури,
іще тебе не знаючи? Це він
шукає шпари у твоїй натурі,
аби солодкий близити загин?
Геть одійди, почваро, і не смій
ні кроку ближче. Згинь, гидка почваро![25].

Так з усвідомленого безумства зберігати вірність ідеї, якій (за Стусом) офірували своє життя кращі з попередників, почав творитися своєрідний щоденник буття людини, яка осмислює власне існування як маленьку частинку життя чогось більшого й істотнішого.

Спогад-шкіц-роздум-враження – ось той кістяк сюжету, на який, гейби намистинки, нанизуються образки внутрішніх Стусових візій і снів-переживань, творячи картину з низки структурно пов’язаних між собою поетичних текстів

[25] Там само. – С. 13.

збірки-щоденника. Пізніше, уже у «Палімпсестах», коли притупиться біль утрати, кшталтування духу, втілене в тексті, стане ще більш кристалічним, а тексти будуть старанно очищені від надто очевидних біографічних мотивів, набуваючи натомість більш відстороненого й абстрактного характеру. Але ні мови, ні стилю поет уже не змінюватиме. Тому ключ до герметичних «Палімпсестів», як називав їх Ю. Шевельов, саме тут – у «Часі творчости».

Проте ця книжка значно більше, ніж щоденник буття. Тут – справжнє вивищення над обставинами, визволення духу від тліну плоті, дозрівання до **усвідомленого** вибору. Саме з цих причин подекуди автор дозволяє собі незначні корективи й кілька віршів розміщує не в хронологічному порядку, а підпорядкує їх ієрархії дозрівання[26].

Та поезія – «царина психіатрії, не мистецтва», а тому «становлення буття за допомогою слова» передбачає осмислення всіх стадій існування: народження – розвиток – зрілість – сутінки – тиск культури. Майже за Гайдеґґером, який твердив, що «поезія – це становляче називання буття й сутностей усіх речей». Вона освітлює затінені й загумінкові речі, що раптово стають осердям сутности, найважнішими речами, які повертають втрачений сакральний зміст, здавалося б, уже давно відмерлим смислам.

І саме в цьому сенсі поезія перестає бути штукою, а стає сакрумом, стає надважливою річчю, що наповнює вітальною енергією змертвілий дух животіючої мови, підносячи поета до рівня хранителя-творця, який чином власної творчости наповнює мовний океан.

І жертва творця недаремна, бо приваблює нових вірних, які, підхопивши твою стилістику і твою віру, продовжують рух у вказаному напрямі навіть тоді, коли позірно заперечують твої здобутки. Вони вже не роздмухують ледь тліючі жарини, а підтримують маленькі язички полум’я власними офірами.

Стусу в цьому сенсі пощастило. Юрій Бедрик, Олег Соловей, Андрій Охрімович і чимало інших поетів ідуть обраним Стусом шляхом. Хоча тоді поет лише вірив у «сина», а аж ніяк не мав упевнености в тому, що його мова й стилістика стане привабливою для наступників. Однак переконаність, що справжня поезія є прамовою народу, а тому сутність мови й збереження історичної тяглости зумовлені сутністю поезії, й нічим іншим.

Стус вірив у це й ладен був офірувати.

Подібне творення власної мови є визначальним для поета, адже саме мова встановлює ті невидимі, але існуючі взаємозв’язки між частинами, які потверджують народження нового поетичного світу й нової поезії.

Але справжня Стусова поезія починається за ґранню чуття, там, де особистісно-народне стає частиною всесвітнього, де стираються межі між добром і злом, оптимізмом і песимізмом, між життям і тліном. Цього не сягнути розумом, це –

[26] Так відкриває збірку вірш «Напевне так і треба...», написаний 30 вересня 1972 р.; «Оцей світанок – ніби рівний спалах...», написаний 23 лютого, розміщено між віршами «Б’ється серце, як пташа німе...» та «Загородили білий світ...», написаними в січні, і ще кілька випадків.

предмет усвідомленої віри. У цьому горнилі всенестерпу закінчувалася своєрідна Стусова ініціація, після якої мала з'явитися на світ не лише нова людина, а й нова мова. Василь з жахом і радістю усвідомлював, що на цьому шляху неважливими стають житейські радості та житейська мудрість, а щось важить лише перебування в силових лініях доби.

Народжуються «палімпсести» – символи-образки долі, яка пише нове на затертих автографах попередніх вражень. Відзначимо, що важливою складовою цього процесу була поезія Ґете, над перекладами віршів якого поет працював під час слідства.

Із якоюсь зухвалою затятістю, щодень доводячи самому собі, що жадні обставини вже не владні примусити скоритися, поет на берегах німецького видання Ґете щодень планує до перекладу певну кількість рядків, які мусить перекласти завтра.

Формально праця над перекладами віршів Ґете розпочалася ще наприкінці шістдесятих, але то був радше період вивчення й нагромадження матеріалу, аніж власне активний переклад. Левову частку перекладацької праці Василь Стус здійснив 1972 року в камері попереднього ув'язнення Київського КДБ.

Але саме в цих малопридатних умовах дивним чином Стусові відкривається не лише потаємний світ великого поета й масона високого ступеня посвячення, але й паралелі з його – Василевим – «переживанням» світу через себе:

Крадусь по дикій глушині,
ще й кріс наготував.
Солодкий образ твій мені
із темряви постав.

Ти йдеш по давній борозні,
де ми колись ішли.
О ніжна – згадуєш чи ні
про мене – хоч коли?

Хто так – світ-за-очі зайде,
картаючи себе,
з досади місця не знайде,
що полишив тебе.

Для мене ти – ще дальша зір.
Ледь мрієш вдалині.
Зійшов на мене тихий мир
і бозна-що мені[27].

[27] Василь Стус. Твори. Том 2. – С. 270.

Так народилася одна з найориґінальніших збірок української поезії минулого століття, книжка, у якій поезія відлунює в перекладах, щоб, ніби збагатившись його контекстом, мати силу сприйняти чужинський дух і відтворити його як свій у нові часи, і в іншій культурі.

Працюючи над книжкою, контури якої поет бачив дедалі чіткіше, він був по-справжньому лютий, коли 19 січня Логінов знову викликав його на допит і відразу завів розмову про антирадянські вислови в чернетковому автографі вірша «Безпашпортний закріпачений в селі».

– «*Це чернетка вірша*, – відчеканив Василь, – *писана років сім-десять тому. Вважаю несправедливим, більше того – порушенням закону подавати мені як звинувачення чернетки*»[28].

На цьому розійшлися. Василь Стус ще раз наголосив, що не має жодного бажання розмовляти про літературу зі слідчим, який не є фахівцем, а тому не може професійно говорити на дану тему.

Звісно, аґресивна поведінка затриманого вразила Логінова. Той, про кого він ще напередодні думав як про «слабака», якого буде легко зламати, виявив крицевий характер.

Втім, він уже був готовий пред'являти звинувачення.

І о 18.15 22 січня 1972-го Стус мав нагоду ознайомитися з ними:

«ПОСТАНОВА

про притягнення як обвинуваченого

м. Київ, "22" січня 1972 року.

Слідчий Управління КДБ при РМ УРСР по Київській області старший лейтенант ЛОГІНОВ, розглянувши матеріали кримінальної справи відносно СТУСА Василя Семеновича, –

ВСТАНОВИВ:

По справі зібрані достатні докази для пред'явлення обвинувачення СТУСУ В. С. у тому, що він протягом 1969–1971 років систематично виготовляв, розмножував та розповсюджував документи, в яких зводив наклепи на радянський державний та суспільний лад.

Так, в 1969 році він написав статтю "Місце в бою чи розправі?", яка містить у собі наклепницькі твердження, розмножив її та розповсюдив серед інших осіб. Ця стаття була надрукована в нелегальному антирадянському журналі "Український вісник", який видано за кордоном.

В 1971 році він написав та розповсюдив серед інших осіб листа до Президії Спілки письменників України і партійних органів, в якому є наклепницькі вигадки, які порочать радянський державний лад. Своїми діями він скоїв злочин, передбачений ст. 187–1 КК УРСР.

На підставі викладеного та керуючись ст. ст. 131 і 132 КПК УРСР, –

ПОСТАНОВИВ:

[28] Кримінальна справа № 47. Том 1. – Арк. 128.

СТУСА Василя Семеновича, народження 6 січня[29] *1938 року, притягнути як обвинуваченого по справі та пред'явити йому обвинувачення у скоєнні злочину, передбаченого ст. 187–1 КК УРСР, про що йому оголосити.*

Копію цієї постанови надіслати Прокурору УРСР.

СЛІДЧИЙ УПРАВЛІННЯ КДБ
при РМ УРСР ПО КИЇВСЬКІЙ ОБЛАСТІ (підпис)
ст. лейтенант – ЛОГІНОВ
"ЗГОДЕН"

НАЧАЛЬНИК ВІДДІЛЕННЯ
СЛІДЧОГО ВІДДІЛУ КДБ при РМ УРСР –
ст[арший] лейтенант ПАРХОМЕНКО»[30].

Замість підпису, що свідчив би про ознайомлення з документом, письменник залишив у протоколі емоційну реакцію на прочитане:

«Із змістом статті 187-1 КК УРСР я ознайомився, він мені зрозумілий. У пред'явленому звинуваченні винним себе не визнаю. По суті пред'явленого мені обвинувачення пояснюю, що протягом 1969–71 років я ані розповсюджував, ані виготовляв, ані розмножував жодних документів, у яких би зводив наклепи на радянський державний та суспільний лад.

Стаття "Місце в бою чи розправі" була адресована Л. Дмитеркові, що зводив наклеп на чесного радянського літератора І. Дзюбу. Оскільки в позиції Дмитерка я побачив рецидив культівської розправи, я й постав на захист чесної, відкритої позиції І. Дзюби від нападок із боку Дмитерка, людини, що й до 1956 року не відзнялася високою людською принциповістю.

Цю статтю я надрукував на машинці і надіслав за двома, здається, адресами: до "Літературної України" та самому Л. Дмитеркові. Отже, я її не "виготовляв", не розмножував та не розповсюджував, хоч, можливо, комусь із знайомих міг і показати (а не віддати).

Це саме стосується й листа до Президії Спілки письменників України та Ф. Д. Овчаренка.

Вважаю за необхідне додати, що в згаданих статтях можливі певні неточності фактичного характеру, оскільки я оперував, звичайно, не тими фактами, які публікує преса (вона їх якраз старанно замовчує). Але ці можливі неточності в подачі тих чи інших фактів, окремі занадто енергійні вислови – тільки наслідок або моєї неповної інформованости, або наслідок мого стану обурення з кричущих порушень нормальної людської етики, умов літературної роботи молодих талановитих митців, ладних віддати все багатство свого серця й розуму для блага народу, людськости, отже, зрештою – для успішного будівництва комунізму.

[29] У постанові помилково вказано 8 січня.

[30] Кримінальна справа № 47. Том 1. – Арк. 131.

З приводу того, що стаття "Місце в бою чи розправі?" надрукована в журналі "Український вісник"[31], то скажу таке: оскільки я такого журналу не знаю, то не можу ні давати йому політичної кваліфікації, ні годитися з пропонованою мені слідством кваліфікацією цього журналу. Того, що моя стаття потрапила до цього журналу, я не знаю. Так само не знаю, як вона туди потрапила.

Кожної статті я друкував по 3 примірники (два – в офіційні органи, один – собі). Ці примірники для себе, точніше, останні і єдині копії, я клав до шухляди свого столу. Нікого зі своїх знайомих я, здається, не знайомив, але можу цього добре не пам'ятати, оскільки в статтях я не бачив ніякої крамоли. Єдине моє бажання було – виправити ненормальне становище в літературі, допомогти цьому потрібному процесові, а не шкодити будь-кому з літераторів, навіть тому ж таки Л. Дмитеркові. Не розумію, як можна ці статті кваліфікувати як наклеп на державний лад. Адже про лад там не було й слова, а йшлося про вади (переважно вади етичні) окремих офіційних осіб зі Спілки письменників...»[32].

У матеріалах справи збереглася чернетка ще одного листа Василя Стуса до Шелеста, писана на межі 1965–1966 років[33]. Поет так і не відправив листа, але його характер лише зміцнив слідчого в переконанні, що він має справу з ворогом.

«Шановний Петре Юхимовичу!

На першого листа ви мені не відповіли. Ви користаєтесь правом сильного, яке ніби знімає з ужитку людську неввічливість. Будучи представниками народовладдя, ви поневажаєте думкою народу. Для вас не обов'язково відповідати ні рядовим людям, ані особам з депутатськими мандатами, чи винахідникам із світовими іменами. Влада народу зважає тільки на народ, а не на окремих людей.

Зі свого боку я відмовляюсь від права слабкого й не прошу нічого. Я не хочу ображати себе, відчуваючи власну слабкість тільки тому, що за моєю спиною не стоїть зорганізована сила, що я змушений бути вашим слухняним виконавцем. Зрештою, ви обіцяєте народові пришестя комунізму і, певно, вважаєте, що то буде царство слухняних роботів.

Я не робот. Я знаю, що право мислити й вільно висловлювати свої думки – це ***б і о л о г і ч н а*** *здатність, яка не може контролюватись і обмежуватись будь-якими указами. Це моє біологічне право, що не визначається площею крісла, яке посідає кожен із нас. Це право я майже повністю віддав до ваших рук, лишивши собі найвище право – екстатично схвалювати все, що виходить з мудрої голови геніїв за штатом.*

Як член суспільства, я віддав вам на довічне користування власне право – самостійно вирішувати своє життя. Зрештою, ви добровільно його забрали в мене, покликаючись на одностайність предків, які, не шкодуючи нічого, завойовували вла-

[31] Василь Стус звісно добре знав, що В. Чорновіл видає такий журнал і, цілком імовірно, навіть давав згоду на публікацію в ньому своїх публіцистичних листів. Але слідство є слідство, поки якісь речі слідству невідомі, «поганим тоном» вважається надавати про них інформацію.

[32] Кримінальна справа № 47. Том 1. – Арк. 132–135.

[33] Там само. – Арк. 187–188.

ду одній людині. Вони не знали, що диктатура пролетаріату може стати чиєюсь персональною пенсією, що віковий деспотизм, розтрощений в лютому й у жовтні 1917 р., ще гірко насміється з переможців.

Отож, ваша влада складається з мільйонів обкарнаних людських воль. Тому, як слуга народу, ви частково й мій слуга. Втім, я скажу інакше: ви мій боржник. Право обирати собі самому спосіб життя, майбутнє і т.д. я ще до народження "передав" вам, сподіваючись, що ви не зловживатимете цим, що затиснуте до одної-єдиної черепної коробки мислення народу принесе добрі наслідки.

Ви розумієте, що, повертаючи собі своє ж право мислити, я не роблю державного злочину. Пам'ятаймо, що, живучи в одному суспільстві, ми зобов'язані один одному: я живлюсь вашою геніальністю, ви ж користаєтесь моєю волею, моєю свободою, моїми правами і, зрештою, моєю підлеглістю.

Отож, я не робот. І коли, може, я висловлюватиму вам деякі думки, за які нині судять людей, ви мусите тільки пишатися з того, що виховали таку зміну, яку не спиняє нічого від додержання власної думки. Так само ви мусите пишатися з того, що виховали такий "ідеалізм", коли людина мало не пнеться, аби побачити небо, планомірно і пропорціонально поділене на квадрати. Причини такого ідеалізму я ще спробую з'ясувати.

* * *

Соціалізм за своєю природою виник з високого людського прагнення досягти власної свободи. Відтак, соціалізм майбутнього, як ідеал суспільно забезпеченої людської волі мусив бути особливо дорогий народам таких країн, як Росія – з її віковим деспотичним режимом. Згадаймо, що А. П. Чехов якось зізнався, що протягом усього життя звільнювався від психології раба, яка мало не закодована в спадковості російського підданого. Відома річ, що соціалізм мусив знищити, "розмити" цю столітню спадковість.

Диктатура пролетаріату, конче потрібна в часи повалення царату й зміцнення радянської влади, трималась на рабській психології, хай це й було усвідомлено як минуща необхідність. Як минуща необхідність у нас було збережено чимало з тих державно-організаційних структур, які був виробив царат, а нам – за браком часу – не було як створити чи виробити нові. Ми їх взяли напрокат, щоб згодом викинути. Але метал, із якого твориться держава, загусає дуже швидко, і все минуще знаходить тисячі ходів і виходів, аби перетворитись на вічне, стале, постійне.

У нас продовжили систему диктатури. Продовжили на невизначений час. Тим самим зберегли ту вимушену умовами людську неволю, з якою соціалізм мусить боротись, яку він мусить "зняти". Соціалізм за умови диктатури пролетаріату неможливий. Тому що поєднати найбільшу в світі індивідуальну свободу ("найдемократичніші свободи в світі") з умовами диктатури, як режиму військового, – значить поєднати крайнощі. В умовах Росії, країни, звиклої до класичного лицемірства, можна було, звичайно, зробити й це: забрати в народу всякі політичні свободи й твердити, переконувати, примушувати вірити в те, що наш

народ користується найбільшою у світі свободою. Але це можливе тільки в Росії. Зрештою, значна частина населення вже давно відчуває на собі всі "переваги" сталого деспотизму.

Я переконаний, що продовжувати систему диктату – значить посилювати те, з чим соціалізм мусить вести непримиренну війну. Умови сталінської політики продукували слуг, а не синів, рабів, а не господарів своєї країни. Це продовжується й зараз. Людській свободі наступили на горло, звівши це в вічну необхідність. Цим самим комунізм не наближається, а віддаляється, шлях до нього набирає катастрофічних форм. Теперішній "соціалізм" продукує лицемірство, брехню, підлість, безпринципність, нечесність і інші супутники рабства. Лицемірство возводиться в квадрат.

Ще дитиною, пухнучи з голоду в післявоєнні роки, я зобов'язаний був кричати: "Спасибо товарищу Сталину за наше счастливое детство". Це була перша суспільна травма. Ім'я ж наступних травм – мільйон. Уявіть собі вразливу душу радянського школяра, який протягом 10 років навчання мусить кількаразово здирати з себе шкіру. Сьогодні він приймає на віру те, від чого завтра відмовиться, точніше – що завтра проклене. Так сталося з поколінням мого віку. Великий вождь і вчитель виявився катом націй, державним злочинцем і, по суті, ворогом соціалізму. Скажете, що завдяки йому було піднесено наш промислово-економічний потенціал (у нас люблять наводити цифри і проценти). Відповім: Гітлер примусив німців зробити за семирічку не менше. Отож, це ще не заслуга перед соціалізмом. Інститутські педагоги, планомірно "повалюючи" культ Сталіна, повторювали в зворотному порядку те, що робили спроституйовані паризькі газетярі в перші часи «ста днів» Наполеона. Ці ментори-педагоги були такими ж, як ті газетярі, проститутками. Мені гірко це казати: педагог завжди є педагогом, і про найгіршого незручно казати лиху правду.

Але гіркого аж надто багато. Ми пережили ганьбу "угорських подій"[34]*. Ми пережили ганьбу, пов'язану зі збагаченням марксизму Хрущовим. Пережили ганьбу його повалення. Лицемірство не припинилося. Воно продовжується далі.*

Так не може бути! Це або травмує віру, або призводить до тієї полегшеної віри, яка вже не є ніякою вірою, її ім'я – безпринципність і невіра. Нігілізм – це те, до чого призвели ви, міняючи "Євангеліє", як рукавички. Нігілізм молоді – це ваше законне дітище. Ви прагнули спроституювати молодь – вона вам відповіла повною байдужістю й нігілізмом.

Усі ці травми віри, яких так багато завдано, значно важчі за окремі господарські недоліки. Травми віри ведуть до маразму, до підлости, вони розкладають найчесніших людей, розкладають ізсередини, виховуючи хитрість, точний розрахунок і неперевершену безпринципність. "Чесним бути не можна! Кому потрібна твоя дурна чесність?" – кричать умови. Ти мусиш любити доти, доки наказано, вірити так глибоко, щоб завтра міг безболісно зректися віри, ненавидіти так пристрасно, щоб завтра збайдужіти, коли не полюбити і т.ін.

[34] Йдеться про повстання в Угорщині проти радянського диктату в 1956 р.

Візьміть "просту" радянську людину. У неї пошкоджені вікові реакції на світ. Вона навчилась сміятися, коли їй дуже гірко (так виконується наказ – радійте! співайте!), вона "добровільно" робить те, до чого приневолена (скажімо, вступає до тих "добровільних" товариств, якими хочуть камуфляжувати відсутність права створювати масові організації), хвалить те, що не варте жодної уваги (скажімо, відомі "настанови" Хрущова митцям, зроблені в 1962–1963 рр.), засуджує те, чим нишком захоплюється. Людина одурманена. Вона нібито втратила здатність розуміти такі прості слова, як любов, ненависть, добра воля, свобода, демократія, справедливість, гуманізм, і т.ін. Вона вже не знає, що означають ці слова. Пригадую, як один офіцер, запаморочений регулярними і обов'язковими політзаняттями, цілком серйозно доводив: "В этом как раз и сказывается преимущество советской избирательной системы, что здесь голосуют только за одного человека". Він не був лицеміром. Від цього його оберігала абсолютна глупота. Він це казав по-людськи щиро.

Людина сьогодні загнана в глибоке підпілля, а в ньому чує себе державним злочинцем. Про людське око вона має свій двійник, варіант "на всіх", респектабельний, як автомат, якого щодня запрограмовують новими думками й новими постановками старого питання. Ця людина, взята у варіанті "на всіх", нагадує проститутку, якій набридли все нові й нові клієнти, але, приймаючи їх, вона має з того хосен. Так помалу деморалізується людина. Вона ніби втратила себе, вона ніби забула глибокий смисл слова "людина", сьогодні вона навряд чи відповість, що вона мусить робити, щоб бути "людиною". Нормальна відповідь: робити те, що наказує партія. Ніби партія працює на чистій дошці людської душі. Логічно (і справедливо) тільки так: робити так, як диктують вироблені віками норми справедливости (вироблені простим, трудящим народом), із чим, звичайно, мусить погоджуватись і партія. Коли ж ми кажемо, що справедливе тільки те, що каже партія (фактично – сьогоднішній керівник партії), ми тим самим абстрагуємось від історії: мовляв, її не було, а ми – перші адами. Ні! Історія була. І тому моральне – не те, що декому здається, що служить будівництву комунізму, а те, що є недосягненим прагненням вікової моралі трудящих, а відтак уже й те, що служить справі комунізму. Історії ж у нас бояться, її прагнуть зітерти з пам'яти, бо історія значно складніша за несхибні, затерті догми. Те, що було 5, 10, 20, 30 років тому, це все треба знову "цензурувати", підганяючи під мінливе сьогодні. Історія розглядається як будинок розпусти. Кожен раз підкрашуваний під смак. Догма "підправляє" факти. Об'єктивізм – став хибою, підігнаний під мінливі догми варіант історії став правдою. Хто ж на такій основі може звести високу будівлю?

У силу всього цього людина втрачає свої, вироблені історією, соціальні характеристики, соціальну "систему координат", вона ніби розгубила себе і вже не знає, де в неї рудименти, де в неї нові життєдіяльні органи. Відчуття плинности часу перевернуте, як завжди за кожної "нової" ери. Зазначу в дужках, що, "підправляючи" своє минуле, ми з матеріалістів перетворюємось на свою протилежність. Але такий ідеалізм нестрашний: морально все, що служить справі будівництва кому-

нізму. Та коли варіант майбутнього індивідуально варіює кожен новий наступник Сталіна, тоді скажіть: що ж служить цій справі? І що, нарешті, моральне?

Часом думаєш: коли ж, нарешті, наша партія кине клич: будьте людяними! І уявляєш, як раптово одурманені люди починають вичитувати з газет: а що для цього треба? Що воно значить – олюднюватись. Що треба по-перше, що – по-друге і т.д. Людина, втрачаючи відчуття своєї історичної глибини, слабне, обезволюється. Здається, що ця людина починає втрачати навіть пам'ять на інстинкти, пам'ять на безумовні рефлекси. Людина ніби втратила розуміння й відчуття себе самої й тепер трудно задумується: як це – бути людиною і що для цього треба зробити в наступній п'ятирічці, які для цього треба включити невикористані резерви.

Ми ще не знаємо, які страшні наслідки це принесе в майбутньому, котре ми отруюємо сьогодні. Численні "заповіді" з "Морального кодексу" будівника соціалізму якраз і свідчать про те, що штучні спроби "запрограмувати" інстинкти стають потребою соціальною. Але чесною людина ніколи не була тільки з примусу. Чесність виростає тільки на ґрунті свободи. Морально високою може [бути] тільки людина вільна, коли в неї залишається бодай часточка індивідуальної волі. Але включається механізм лицемірства – і всі приписи "Морального кодексу" летять шкереберть. Скажімо, співаючи пісень про щасливе і заможне життя, колгоспники втікають на виробництво, вихваляючи радянські політичні свободи, людина намагається говорити пошепки, визнаючи суверенність Української соціалістичної держави, звинувачують таким питанням: "А почему вы говорите только по-украински?" То ж чого варті всі ці "заповіді", коли в житті на них треба щонайменше зважати, аби тобі не закинули якогось такого гріха, за який і голову зняти – мало?

Будучи причетним до літератури, я переконаний, що, борячись проти безідейности в мистецтві, ми насаджуємо безідейність (скажімо, солженіцини – завжди безідейні, ідейні – ті досвідчені "інженери душ", які підпільно організували "будинок розпусти", газетярі і тов. дмитерки?); борячись проти формалізму, ми насаджуємо небачений формалізм; ратуючи за тісний зв'язок літератури з життям, ми прагнемо держати читача подалі од правди; багато провадячи про небачений розквіт соціалістичних націй, ми обриваємо досить таки бідні квітки; обстоюючи реалізм у мистецтві, ми його ненавидимо більше за формалізм. Ще будучи аспірантом, я читав лекцію про сучасну літературу на заводі "Точприлад". Робітники запитували: "А когда в нашей литературе будет реальность?" Звичайно, це були несвідомі робітники, і одна з конфіденційних розмов з працівником КГБ могла б їх переконати до смерти. Вони уникають таких розмов і просто читають зарубіжну літературу.

Ми досі ще рятуємо дистрофію тіл (зернова проблема в нас вічна, як "отченаш"), а за прогресуючу дистрофію душ – нам байдуже.

Складається враження, що господар нашої країни – великий міщанин, якого продукують з усіх верств – від робітника до академіка. Верх деградації ж – наша

т.зв. інтеліґенція, яку, правда, рятують од повної ганьби посмертні німби замучених, зацькованих, закатованих типу Маяковських, Довженків, Пастернаків, Чаренців, Заболоцьких, Вертових, Курбасів, Мейєрхольдів. Візьміть історію нашого письменства. Майже вся класика соціалістичного реалізму складається з жертв. Візьмімо українську літературу. Еллан (Блакитний), Вишня, Головко, Сосюра, Кулик, Тичина, Яновський, Слісаренко, Куліш, Курбас, Косинка, Рильський, Йогансен, Петрицький, Плужник, Яновський, Бажан, Зеров, Драй-Хмара, Филипович, Підмогильний, Поліщук, Семенко і т.д.,– хто з них не був "запеклим націоналістом", хто з них безбідно прожив своє життя? Для годиться маємо постійний штат щасливих оманливих сонць, заповнений нині дмитерками різних градацій, їм дають премії – державні і республіканські, їх почитують, але не читають.

Назовіть хоч одного значнішого українського літератора, якому б наші завжди безгрішні пастирі не відпускали гріхів, одним – разом з головою, другим – з досмертною епітимією в модерній келії, третім – з великими моральними муками.

Назовіть хоча б одного більшого російського письменника! Згадайте Маяковського, Пастернака, Шолохова, Платонова, Зощенка, Еренбурга, Паустовського, Кольцова, Олешу, Бабеля, Мартинова, Мандельштама, Заболоцького, Ахматову – хто з них насолоджувався найбільшою в світі свободою?

Хто, скажімо, окрім завжди згідного тов. Міщанина повірив недавньому процесові над Синявським і Даніелем[35]? "Чесна" критика (Єрьомін, А. Васильєв, Кедріна) наводить майже одні і ті ж цитати з їхніх "фашистських" творів, роблячи це так погано, що аж пальці знати. Як відомо, "весь радянський народ" одностайно засудив "перевертышей". Але чому не одержав права захисту Якобсон? Чому не виступив ніхто з видатніших письменників? Чому людину можна судити за художній твір? Чому, одностайно погоджуючись із філологічними висновками правосуддя, "весь радянський народ" змушений сприймати це все на віру (а може, прочитавши самі твори "фашистів", людина зробила б свій власний висновок: вона б "одностайніше" підтримала вирок суду або ж втратила таку одностайність)? Чому можна судити твори, піддаючи їх довічному тюремному ув'язненню в спецфондах і т.ін.? Їх судили за наклепи на радянську дійсність. Хоч слово "наклеп" в умовах радянської дійсности втрачає свої точні характеристики: Н. Коржавін, передхоплюючи на десятиліття рішення 20 з'їзду партії, писав "наклеп" на Сталіна; те, що казав В. І. Ленін про Сталіна, в 30-х роках було наклепом, за Хрущова стало правдою, чим стало тепер – ще не вирішено (немає вказівки). "Геніальні марксистсько-ленінські положення" Хрущова, схвалені всім радянським народом, стали сьогодні антимарксистськими. Слово "наклеп" вивітрилось, воно стало таким же "слизьким", як класичний термін "ворог народу". Ніхто не повірить цитатам, витягненим, як карти, коли грають у "відьму"[36]. Чи не нагадує це все відомі з серед-

[35] 10 лютого 1966 р. почався процес над Синявським і Даніелем. Процес, з якого почалися масові гоніння в СРСР на інтеліґенцію, а точніше на людей, які не хотіли вдавати, що світ, змальований Стусом у цьому листі, придатний до життя людини.

[36] «Відьма» – дитяча гра в карти під час якої кожен із гравців наосліп витягує одну з карт партнера, відкидаючи пари: два валети, два королі й т. д. Мета – не залишитися наприкінці гри з піковою дамою.

ньовіччя судилища над "чаклунками"? Всі одностайно вірять у страх, у підтверджену віками рабську мораль – "твоя хата скраю...", "мовчи та диш", "мовчи, глуха, – менше гріха", "їж пиріг з грибами..." – це найточніша підвалина нашої етики.

Суди, які вже пройшли на Україні (в Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку, Одесі, Києві), наочно показали всю етику суддів. Скажіть, чи засудження Караванського[37] *так само одностайно підтримав весь радянський народ? Чи був над ним суд взагалі, чи його просто схоплено як "помилково реабілітованого"? Чи не є його найбільшим злочином персональне звернення до комуністичних партій світу з приводу розпочатого переслідування молодої української інтеліґенції? Під час суду над М. Озерним*[38] *велись такі розмови: чого ти вживаєш слово "ватра" замість "голубий вогник", витягалась на світ божий "кримінальна" фраза: "ворог твоєї нації є твій ворог", закидалось, що він уживає "віджилих" і "незрозумілих" слів. Суд над Озерним – це цинічна зневага правосуддя. Коли ж йому ставились якісь серйозніші звинувачення, то чому про них не говорилося на процесі? Йому, як відомо, дали 6 років за "особливо тяжкі злочини". За які ж? За які такі "тяжкі злочини" київський суд "упік" Геврича*[39] *на 5 років, судячи його за закритими дверима? Хто повірить у ці суди, коли людей держать за ґратами... без суду? Хто знає, як їх судитимуть? Хто гарантований від того, що його не спіймають на вулиці і не засудять за читання якоїсь книжки? І найголовніше – напівофіційний поголос, який в будь-яку хвилину можна подати як "буржуазну пропаганду". "Ці націоналісти збирали зброю", "вони обирали Директорію перед пам'ятником Шевченка у Києві і збирали на те гроші", "вони хотіли відокремитись", "вони писали такі статті як «Ленін – ворог українського народу»", "вони закидали болотом пам'ятник Пушкінові" – всі ці інсинуації, напевно, розносяться герметизованими партійними каналами, вони роблять свою справу, вони замінюють ясність факту, роблять саму потребу в перевірці фактів зайвою, шкідливою і, може, такою ж "антирадянською" забаганкою "буржуазних націоналістів". Хто відповідатиме за цю хитрувато-підлу, підступну "інформацію"? Мені розповідав один працівник райкому з містечка Київської області, що їм, мовляв, "вполне официально" зачитували, як ці націоналісти плювали в пам'ятник Пушкіна. "Он весь-весь был оплеван". Це страхіття. Де ж той націоналістичний верблюд, який робить такі справи?*

[37] Святослав Караванський – правозахисник і мовознавець, автор «Словника рим», виступав із публіцистичними статтями проти русифікації шкільництва. В 1945-му засуджений на 25 років за зв'язки з молодіжним гуртом української молоді, близької до ОУН. У 1960-му амністований. В листопаді 1965-го знову арештований і примушений «досиджувати» термін: 8 років і 7 місяців. Під час відбуття покарання в Мордовії в 1969-му за написання в ув'язненні статей, зокрема і про трагедію Катинського лісу, проти нього порушено нову кримінальну справу. Після звільнення в 1979-му еміґрував до США.

[38] У лютому 1966 року в Івано-Франківську відбувся суд над митцем Михайлом Озерним. За активну громадянську позицію його було засуджено до 6 років позбавлення волі за «антирадянську аґітацію і пропаганду». Пізніше, щоправда, термін ув'язнення зменшили до 3 років.

[39] Пізніше, засудженому в березні 1966 р., київському студентові Ярославу Гевричу термін ув'язнення було скорочено до 3 років.

Скажіть, де він? Хто ширить такі провокаційні чутки, які стільки сліпої ненависти і злоби породжують, що від неї захлинувся б і сам наклепник? В Інституті літератури тов. Беляєв зачитував окремі "дальнобійні" цитати з виступу секретаря Київського обкому партії. Цитати дуже "страшні". Але що, коли крім цитат нічого більше не виявиться, коли потреба перевірки факту наявности таких статей, як "Ленін – ворог українського народу" відпаде, оскільки "і так все ясно". Хто відповідатиме в такому разі? Хто? Чому шеф високої інституції на Володимирській, 33 тов. Шульженко не відповів на питання – за що засудили студента-медика Геврича, щільно закривши двері?

Чому роз'яснення деяких наболілих питань можна почути тільки в КГБ (даруйте, але слово це ніяк не перекладається українською мовою). Чому радник КГБ в Донецьку може авторитетно сказати, що з національного питання треба читати твори Сталіна, а більше про це не довідаєшся ніде? Чому в тому ж Донецьку у видавництві "Донбасс" провадять збори працівників редакції разом з членами Спілки письменників і представниками КГБ, де редактора тов. Міщенка В. І. звільняють з роботи тільки на основі письмових зізнань якогось С. Цеглюка? Прокурорські записки і "мемуари" цього Цеглюка стають сурогатами фактів! Чому, захопившись арештами і масовими трусами, вилучають літературу, дозволену дикунською царською і цісарською цензурою?

Цікаво, що під час трусу на квартирі тов. Міщенка нічого "недозволеного" не знайшли. Якими ж фактами "керувалась" "громадськість", виганяючи його з роботи? Хіба їх може замінити інформація дійшлого поліцейського? Саме тут я вбачаю ті небезпечні тенденції, які найбільше загрожують радянській владі і справі будівництва комунізму.

Никаючи у пошуках роботи, я роздивився на сильних світу цього. Звільнений з аспірантури "за систематическое нарушение норм поведения научных сотрудников и аспирантов" (доктор М. Шамота – майстер писати такі приблизні "мотиви"), я пройшов крізь анфілади кімнат, крізь порожнечі очей "предержателей власти", крізь їхні лицемірні, підлі душі.

Одні не брали на роботу вантажником ("а что, если он станет воровать?"), інші звільняли з посади кочегара тоді, коли я щойно повернувся з лікарні. Був кінець листопада. Не мати ні притулку, ні роботи перед зимою – все це не дуже втішало. Стан здоров'я вимагав режиму і дієтичного харчування. Уявляєте, як смішно звучали усі приписи добросердих медиків?

На роботі я працював старанно, але іншим робітникам надавали гуртожиток, а мені – зась. Я спішив "на самый ответственный участок фронта" – на будову. Мотиви звільнення були одні: ти маєш вищу освіту. От вам звичайний собі приклад лицемірного фарсу: на роботу за фахом не беруть тому, що ти був звільнений, на роботу ж не за фахом не беруть тому, що заважає диплом: як це так – має вищу освіту і працює кочегаром.

Я звернувся до ЦК комсомолу, мовляв, давайте спробуєм ще таке: я б із задоволенням працював на метробуді прохідником, а вищу освіту, може б, використав,

написавши щось згодом про метробудівців. Не вийшло і так. Спочатку сушилися моїм станом здоров'я, а потім порадили їхати в Донецьк. Людині, що пише українською мовою, їхати в Донецьк усе одно, що, скажімо, в Австралію. Твою українську мову там сприймають за восьме диво світу. Звичайно, я їм ґречно подякував за весь їх "палкий соціалістичний гуманізм".

Отож незручно бутися з такою людиною. Як-не-як, держава тебе вчила 17 років і треба "відробити". То вже краще ніде не працюй, ніж кочегаром, підручним муляра, вантажником чи прохідником. "Удівітельно, но факт": не знайшлося жодної людини, яка запитала б, як ти живеш, чи коли вже витягнеш свої довгі ноги, щоб не заважав трудитися над виконанням святих приписів "Морального кодексу". Я не бачив їх очей, не бачив душ – оцих високих "предержателей власти". І гірко думав, що при виконанні "Морального кодексу" перед нами стоять воістину грандіозні завдання.

Деяким з тих комуністів, які мене звільняли з роботи, я пробував нагадати про совість, людську чи партійну. Вони дивились на мене, як на марсіанця, і питали, скільки мені років. Інші – відсилали мене в якусь інстанцію, де їхня совість зберігається як у коморі схову: назад ніяк не забереш – жетон загублено! Озлоблений, я часом дивився на цей світ, як світ без чести, без совісти, без будь-якої моралі. Але згодом серце відходило: я перечитував відповідні місця з "Програми Комуністичної партії".

Найбільші закиди на мою адресу приблизно такі: "Как ты смеешь быть не таким, как мы?" Найкращі поради – їж пиріг з грибами. Безробітний, я виходжував містом, шукаючи, де ці міфічні пироги з грибами даються безплатно.

А секретар парторганізації АН УРСР тов. Усенко про ті пироги знав. І я звернувся до нього. Та він зводив мову на високі матерії. Він тільки повчав мене: "Ви не знаєте Леніна. Ось почитайте його ще раз і тоді зрозумієте, як це так, що на 48 році революції, як Ви кажете, селяни живуть без паспортів". В своєрідному закріпаченні селянства він вбачав... заповіти Леніна! Ось хто молодець! Правда, цей духовний пастир науковців не посоромився згодом ширити брехливі чутки, ніби я вимагав звільнення з посад людей, що не знають української мови. Втім, він був демократом і, вживаючи таємничої множини, казав: "Ми не арештовуємо людей, які ***ратýють*** *за українську мову". Як йому кортіло зробити з мене провінційного допотопного "націоналіста", якому дай української мови (майже так, як пиво "на разлив"), українських шаровар з націоналістичною матнею – а там півні не кукурікайте!*

Благородний сивенький Дон-Кіхоте! Ви хотіли уподібнити мене рокованому на смерть, який би вимагав робити йому шестимісячний перманент! Дарма, ви помилилися, лицарю сумнівного образу! Помилилися і тоді, коли запитували: "А що це вас так болить те село? Ви ж, здається, самі з міста?" Так, болить, і тому я не належу до ревнителів старої мудрої істини: моя хата скраю. Тільки не подумайте, сивенький Дон-Кіхоте, що претендую на те, що бодай однаково з вами знаю приписи "Морального кодексу". Борони Боже! Ви їх знаєте куди краще, а мені їх ще читати й читати...

Я співчуваю його сивині, співчуваю комуністам АН УРСР, коли біля керма їх організації стоїть такий рульовий, який "ратує" тільки за власну шкуру. Я знаю, що й найбільший злочинець зберігає людські риси, я бачив, як молоденький шпигун-донощик, один з тих, які не пускали людей на суд над Гевричем, плакав, бо його гірко одурили, "підсунувши" йому таку роботу, якої він сахається всіма фібрами душі. Він теж людина, правда, слабкодуха. Але тов. Усенко і ідейний захисник партійної лінії – це поняття протилежні.

Я більше вже вдячний своїм інститутським менторам – тов. Шамоті, Зубкову, Беляєву, які не перекинулись зі мною ні словечком. А так – нищечком видали мені "жовтий квиток" і поховались у шпари. Так бодай чесніше. Втім, ні до кого з них я не волів іти шукати справедливости, а до тов. Усенка таки пішов сам, ще не знаючи його зовсім.

Інший діяч АН УРСР тов. Смирнов, який встановлює культурний зв'язок з зарубіжними країнами, рік тому переконував мене, що Чехословаччина не така вже й соціалістична країна і слати туди рукописи своїх віршів не можна: треба спочатку показати цензурі, поставити відповідне "разрешено", а потім уже... Потім уже, певна річ, не надсилатимеш. Бо цензуру не цікавить мистецтво. Зрештою, вона і не знає, що це таке. Для неї важливе одне: чи повторює художній твір передові газетні статті, а коли не повторює, то чому? Я пам'ятаю, як старанно "заглиблювався" тов. Смирнов у мій вірш "У полоні", де йдеться про поетичний полон, в який попадає людина, оточена доброю і мудрою природою. Ні! Філологам у погонах хочеться всюди віднайти алегорію: а чи не має шибеник-автор за полон своє життя у найдемократичнішій у світі країні? Чи не здається йому наш суспільний рай за Дантове пекло?

Тут легко вловлюється сама святая святих цих менторів: ніхто не сміє видавати "державних таємниць". А "таємниці" такі: спроба поновити в нашій країні сталінський режим (пам'ятаю, як щиро обурювалися начальники: не смійте згадувати 37-й рік!), численні арешти серед української творчої інтеліґенції (за розголошення такого секрету було звільнено з роботи і Дзюбу І., і Чорновола В., виключено з партії М. Коцюбинську, Ю. Бадзя[40], приплюсовано мені до "складу злочину"), наявність у нашій країні дуже суворої цензури (ця таємниця оберігається всіляко, і за її розголошення скидають з роботи будь-кого). Оце та найсуттєвіша суть, яку мав на увазі тов. Смирнов, але не сказав мені про неї, а приховав за словесною зливою – про якість паперу, про "соціалістичність" Чехословаччини, мало не про почерк!

Ось де вся суть! Як же ж! У нас немає таких творів, яких би не пускали до друку (крім ідейно та художньо незрілих), у наших літераторів немає потреби шукати інших способів друку, скажімо, за кордоном, чи ширити свої твори в рукописних списках.

[40] Юрій Бадзьо – Стусів приятель ще з аспірантських часів, учасник правозахисного руху в Україні. Відгукнувся трактатом «Право жити» на арешти 1972 р., де піддав критиці національну політику КПРС і радянський суспільний порядок. Арештований 1979 р. і засуджений на 7 років позбавлення волі (Мордовія) і 5 – заслання (Якутія).

Що ж стосується випадку в кінотеатрі "Україна" 4 вересня 1965 р., то найбільший гріх І. Дзюби – той, що він згадав про арешти. Згадувати не можна! Люди, які провадили арешти, були впевнені, що всі попадають ниць і так лежатимуть. А Дзюба не злякався і тому дуже "підвів" ініціаторів арештів: вони ж бо помилилися в своїх залізних розрахунках на тваринне почуття самозбереження.

Я обурився з того, що якийсь інформатор без усякого сорому гукав: "Це брехня! Ніяких арештів не було! Це провокація!", обурився з того, що якийсь "діяч" викрикував: "Здесь не место обсуждать подобные вопросы", і почав з того всього робити перші висновки. Справді, кінотеатр – не місце для таких розмов, але де ж місце? Я просто не зміг висидіти такого знущання над правдою факту, над правдою людської етики. І ***винен у тому, що мені забракло сили висидіти цю ганьбу, винен у тому, що не злякався тоді, коли треба лякатися, у тому, що обурювався з того, з чого не можна не обурюватися****. Тоді тов. Усенко кричав мені: "Так! Світличний – ворог!" Він ще тоді знав, що Світличний – ворог. Звідки? Чи бачив він його хоч у вічі? Чого ж тоді цього "ворога" ось уже 7 місяців тримають у в'язниці? Зараз і сліпому ясно, що все* ***далеко не так, як здавалося тоді Усенкові****. А Усенко – стара людина і бачив у своєму житті або, принаймні, чув про універсальні апарати – камери 30 р., які були чудово освоїли технологію масового виробництва "злочинців" і "ворогів". Кому ви доведете тепер, тов. Усенко, що заарештовані сьогодні – вороги? Кому ви доведете, що Геврич (один із всіх) був ворогом, коли суд над ним був* ***з а к р и т и й****. Це вже ніяк не повернеш, нікого не переконаєш, нікому не доведеш. Закритий суд – значить, брехливий суд.*

Та повернемось до питання "розголошення таємниць". Знову поведемо мову про цензуру.

Як відомо, все краще з золотого фонду соціалістичного реалізму виходило з величезними родовими муками. Великий радянський прозаїк М. Шолохов немало набідився зі своїм Г. Мелеховим[41]*. Так було і з Фадєєвим, і з Довженком, і з Твардовським, і з Маяковським, і з Платоновим. Майже все сприймалося дуже недоброзичливо, а канонізувалося вже заднім числом, частенько аж після смерті письменника. Згадайте усопші сонми великих. Ви не бачите, що значною своєю половиною це вершники без голови? Їх викопано з могили і посаджено на коня.*

Звичайно, ми кричимо і тут, що ведемо перед у всьому світі. Візьміть у руки олівець і підрахуйте: скільки митців знищив Сталін і скільки – Гітлер. Відшукайте пропорцію. І тоді вже скажете, хто із них комуніст, а хто – фашист, хто з них бандит, а хто – вождь. Ви матеріалісти і вірите статистиці, а не облуді того, що здається.

В мистецтві ми відстали на десятиліття, ми відкинені назад. Ми реґресуємо далі. А геніальні наші митці, такі як Пастернак, Цвєтаєва, Мандельштам відомі більше за кордоном, ніж у себе на Батьківщині. Геніальних Архипенка, Крушельницьку, Мишугу, Кошиця знає весь світ. Тільки не рідний народ.

Все це – наслідок величезної духовної диктатури, яка полюбляє тільки звичне,

[41] Григорій Мєлєхов – персонаж роману М. Шолохова «Тихий Дон».

зрозуміле, недвозначне, пересічне. Їй треба все, витримане "в дусі", тобто повторення, коментар. Всякий "дух" є тільки тоді "дух", коли б'ється серце. А процес серцебиття повернути не можна. "Підганяти силоміць" – значить відмовитись від того, що цей "дух" живий.

Наш час – час диктату естетики хрущових, сталіних, жданових, непорядних людей, які нічого не тямили в мистецтві і нічого не тямлять. Для чого воно потрібне – вони не знають, але воно потрібне, як застарілий етикет.

Впродовж останнього десятиліття стали з'являтися твори здебільшого "безідейні", які ніяк не входили в прокрустове ложе партійної цензури. Почалась критика. Почались відомі "зустрічі". Звичайно, мотиви заперечення твору були наскрізь фальшивими (у А. Вознесенського не було ком, в журналі "Жовтень" – погана обкладинка!). Недарма в час "боротьби з формалізмом" найбільше "перепало" тим авторам, які робили свіжіший аналіз нашого суспільства, які формалістами були щонайменше. Це і було справжньою причиною боротьби проти "формалізму". На мою думку, такого формалізму, який процвітає в нашому мистецтві, історія ще не знала. Це мистецтво найбільш здеґрадоване, найбільш реакційне, найбільш "буржуазне". Воно брехливе в значній своїй суті.

В зв'язку з появою ряду свіжих творів у часи "відлиги" почали помалу перекопуватися межі цензури: то було незручно перед Заходом, то декому кортіло погратися в демократизм, то не було умов для прямого задушення. Цензурна гребля лишалась досить високою, та вже скреслі тороси криги лізли на греблю, вода лилась через край. Пішла ціла пошесть спискової літератури, змушених друкувань Солженіцина, Твардовського, Еренбурга, Гжицького і т.ін. Отут і почалися "кримінальні процеси" над політичними "злочинцями", єдина вина яких полягає у тому, що вони живуть і працюють в умовах найбільшої у світі цензури. Це ясно кожному. Людей судять за гріхи суддів. А ці гріхи держаться "під секретом". "Знищуючи" всякі сліди цензурного тиску (наявність списків, друкування за кордоном, неповажання читачем класиків-ремісників і т.ін.), регулярно "обробляють" людей, чиї твори ходять по руках, викрадають рукописи, судять людей за одне те, що вони читали "заборонені" книги. Але скажіть, що таке заборонені книги? Чи є у нас відкритий для ознайомлення список такої літератури? Ми добре знаємо, що вносить у свій Index librorum prohibitorum (список заборонених книг) Римський Папа, але не знаємо, над чим метикує наш цензурний папеж. Чи можна читати таких авторів, як Хвильовий, Драй-Хмара, Зеров, Филипович, Антонич, Винниченко, Грушевський, Єфремов, Підмогильний, Скрипник, Івченко, Плужник? Чи можна читати ті твори Горького, Рильського, Буніна, Тичини, Бажана, Яновського, Вишні, Сосюри, які видавалися в 10–20 роки, а зараз не видаються? Чи можна читати "Таємну дипломатію" К. Маркса, чи це немарксистський твір?

Хто, окрім радника КГБ, може відповісти на ці питання? Хоч радник КГБ є далеко не ідеальним суддею в галузі мистецтва. Хто з'ясує, як треба поводитись з літературою, яка знаходиться в спецфондах, фондах обмеженого користування і т.д.? Принаймні, особисто я дізнався про те, що передача спецфондівських

матеріалів до інших рук карається як злочин, тільки з розповідей про процес над М. Озерним. Чи можна читати ті твори революційного демократа І. Франка, які не ввійшли до 20-томника? Скажіть же, скажіть про це публічно – і ви матимете куди менше "злочинців"!

Чи є злочином читати дореволюційну періодику, дозволену до друку російським "цензором" чи австрійським філологом-поліцейським?

Ви розумієте, що судити людину за читання книги – це злочинство, одне з найбільших у світі. Ви знаєте, що знищувати книги – це робота фашистів-людожерів. Чого ж подібні речі практикуються у нас? Чого вилучають комплекти дореволюційних російських і австрійських видань (як це сталося при трусах у І. Світличного, В. Чорновола і ін.)?

У мене особисто... пропав зі столу зошит моїх віршів (це сталося в приміщенні Інституту літератури). Кому доведеш, що цей зошит нікому, крім служителів КГБ, – не потрібний, що це зроблено під час нічного або недільного "снимания остатков" у столах працівників наукових інституцій. А такі перевірки, кажуть, провадяться регулярно. Чому при обшуках забирали рукописи молодих авторів – Б. Мамайсура, Л. Череватенка і т.ін. Ще добре, аби була хоч маленька надія на те, що з часом при республіканському КГБ відкриється рукописний відділ молодої української поезії. А то ж пропаде – ні за цапову душу!

Хто займається такими справами? Кому будеш жалітися на такі неподобства?

Кількадесят проведених на Україні арештів збудили апетит у людей, позбавлених совісти і чести. Може, для них [це] якийсь бізнес? Багатьох людей звільнили з роботи, інших – з партії, в багатьох зробили таємні або офіційні, "законні" труси. За багатьма організовано стеження. Багатьох поетів, критиків не друкують. Мета одна: залякати кожну людину, хай вона труситься наодинці, хай вона вбачає в кожному ближньому державного злочинця. Мета одна: зробити на душі кожного татуювання страхом. Мета – збудити в кожній людині тваринні інстинкти, провадячи той масовий гіпноз і психічне травмування, які були геніально проведені Сталіним та його опричниками.

Наслідки цих "кампаній" – виникнення недовір'я між братніми народами ("те украинцы, которые всегда говорят на своей "мове" – это потенциальные или даже настоящие враги русского народа!"). Міщанинові це старанно втовкмачують у голову. А він усьому вірить! Почувши від тов N українську мову, таку незвичну в "городе Киеве", тов. Міщанин запитує: Ви, напевне, націоналіст?

Тов. N дивується: Власне, чому? І що таке націоналіст?

Тов. Міщанин: Це той, хто хоче самостійної України.

Тов. N: Але ж Україна – самостійна. Ви хіба не знаєте?

Далі вже починаються "неувязки". Тепер червоніє вже тов. Міщанин, який сам злякався теми, яку зачепив.

Зв'язки тут вироблені, як безумовний рефлекс. "Український буржуазний націоналіст" – це гаубиця, важча за "ворога народу". Раз тебе так назвали – цим уже все сказано. Тут і провадити далі вже не треба. Коли ти розмовляєш

українською мовою, значить, ти ненавидиш російський народ і російську культуру, значить, тебе треба "упекти". І людину "упікають". За довгі роки "доупікалися" до того, що в Українській РСР міське населення в переважній більшості ігнорує українську книгу. Протягом години в будь-якій книгарні Києва можна кілька разів почути: "А на русском – нет?", "Ах, это по-украински" і т.ін. Складається ситуація, за якої споживачами української книжки стають самі письменники, селяни, мізерна часточка міського населення і... склади макулатури. Буваючи в Спілці письменників, я не раз чую цю вузьку залу, де збирається київська літературна громадськість, якоюсь лодією, Ноєвим ковчегом, який несеться бурхливими ріллями океану і не знайде ані тобі острівка, ані мису. Чи не близимось ми до того часу, коли українські письменники стануть єдиними споживачами української літератури? Ви, мабуть, знову почнете вергати громи, мовляв, як я все перекручую. Я б вам порадив тоді одержати невеличку чесну статистику бодай з однієї міської бібліотеки того чи іншого обласного центру – Харкова, Києва, Донецька, Одеси і т.ін. І ви побачите, що це так і є. Та й не може бути інакше. Бо, по-перше, українська художня література в цілому не витримує конкуренції з російською художньою літературою (і причин тут дві: одна – що нова українська література молодша віком, а друга – що вона зазнавала і зазнає значно більшого цензурного тиску. Те, що виходить у Москві, те майже неможливе тут, як це і годиться для периферії, віддаленої од "щонайвищої" інстанції).

По-друге, російська мова превалює в більшості наших міст і, звичайно, російську книжку читатимуть більше, ніж українську.

Внаслідок багатьох причин соціально-політичного і культурного характеру національна приналежність українця стає мало не предметом його сорому. Це калічить людину, травмує її морально. Все її рідне минуле стає непотрібним тягарем, більше того – гріхом і мало не тавром. Для чого були потрібні національно-визвольні війни минулого, для чого були потрібні тисячі й тисячі жертв боротьби за визволення, коли на 50 році своєї державности виникає потреба говорити про непотрібність цієї мови, про злиття мов і т.д. Ви розумієте всю штучність, всю брехливість такої "природної" ситуації: населення самостійної Української радянської соціалістичної держави саме відмовляється від своєї мови. Хіба не парадоксально, що в Українській соціалістичній державі судять людей за буржуазний український націоналізм, а на суді "злочинцю" закидають, окрім іншого, те, що він вживає "застарілі слова"? Хіба не смішно, що парторг Академії наук Української соціалістичної держави кидає такі фрази: "Людей, які ратують за чистоту української мови, ми не заарештовуємо"? Ви чуєте, як це логічно? В самостійній Українській соціалістичній державі людей таки не судять за те, що вони вживають мови цієї держави.

Я пам'ятаю, як у Донецьку моїм товаришам кидали мало не межи очі міліцейські бланки для прописки паспорта: бланки були заповнені українською мовою. Працівники цієї державної інституції, напевно, не знали, що живуть в Українській радянській державі, чия суверенність гарантована Конституцією

Союзу РСР. Я знаю нещасних українських прозаїків, які живуть у Донецьку і змушені самі "збирати" собі тираж, ідучи з однієї книгарні до іншої, бо їх твори, бачте, не прибуткові. Я знаю й такі факти, коли один з редакторів телебачення в Донецьку "розпікав" молодшого працівника за те, що той ужив слова "зичити" (почему не "бажаємо"?). І він його попередив: "Еще пару таких "зичите" – и вы будете вне телестудии". Бідний М. Марр! Вводячи поняття "класових мов", він не знав, що окремі слова можуть бути ще й проявами буржуазного націоналізму!

Працюючи деякий час літературним редактором українського дубля "Социалистического Донбасса" і відшукуючи гірничій російській термінології неіснуючі відповідники з української мови (гірничу українську термінологію навряд чи освоїли і в Інституті мовознавства АН УРСР, в єдиному місці, де окремі з цих термінів можна почути з живих уст), я чув себе щонайменше злочинцем. Особливо коли підходив до кіосків і бачив, як люди кленуть цей український дубль. Пам'ятаю, як мене "опікали" працівники, які ніколи не розмовляли українською мовою, а пробували мене повчати. Пам'ятаю такий випадок. Помер хтось із співробітників обкому. Помер несподівано, як кажуть, наглою смертю. Я спробував так і написати: нагло помер, помер наглою смертю. Мені заперечили. Я наполягав. Тоді мені сказали: завтра буде догана редакторові І. Доманову і нам обом. "Разве так неуважительно можно говорить об умершем?".

Пам'ятаю, як О. П. Ляшко, тодішній секретар обкому, лаяв мене, що, переклавши його виступ українською мовою, я вживав такі звороти, як "принагідно зауважимо". "Этого никто не поймет" – так він вирішив, і бідному редакторові "Радянської Донеччини" тов. Сіробабі, який краще за мене знав такі тонкощі, довелося "переписувати" мій переклад. Мене дивує, звідки в людей береться така самовпевненість, така безапеляційність при розв'язанні питань, на яких не знаються.

Все це призводить до того, що деякі українці з притаманним їм комплексом національної неповноцінности прямо хизуються незнанням рідної мови! Все це сліди проклятого імперіального минулого, яке морально скалічило українську націю, яке оголосило національну свідомість і гордість – злочином. А тепер це все пішло самопливом. Це стало нормою. Бо ж не будемо ми навертати людей у стару віру! Зденаціоналізований елемент нагадує елемент здекласований. У них не лишається за душею нічого святого. А це призводить до ще більшої моральної деградації. Це теж один із способів масового продукування тов. Міщанина, який має геніальну здатність все переінакшувати. З власного "вірую" він може зробити чекову книжку, совість він уміє перевести на гроші, в почутті патріотизму він може віднайти "невикористані резерви" власного прибутку.

Міщанин – цей ідеальний "людський матеріал" для будівництва ***т а к о г о****, як у нас, "комунізму" – згодиться будь з чим, коли це тільки принесе йому зиск. Але та країна, де міщанин возведений у ранг зразкового громадянина, є будь-якою, тільки не соціалістичною.*

* * *

І, роздумуючи над усім цим, я все більше переконуюсь у тому, що ***т а к и й*** *соціалізм не є соціалізмом.* ***Т а к і*** *політичні свободи – не є свободами.* ***Т а к и й*** *"рай" – не є раєм.* ***Т а к а*** *"правда" – не є правдою.*

Т а к е *закабалення людської душі, людської совісти,* ***т а к е*** *вилюднення людини – майже несила винести. Тоді відкривається найбільша свобода – свобода раба, якому байдуже, де мовчати, байдуже, де хвалити начальника, де брехати – про себе, про оточення, про життя.*

Таке вивласнення душ нищить будь-яку вартість людського існування. Постріли, якими закінчувалось життя Маяковських, Скрипників, Орджонікідзе, Фадєєвих, Хвильових, зашморги, в які лізли Єсеніни і Цвєтаєви, – це знаки рівняння між благами життя і страхами пекла. Це та стежка, якою утікають, лишаючись нескореними. Здобуваючи ту свободу особи, якої не дає ваш соціалізм. Ось вам причина тієї зухвалої сміливости, зразки якої вам чим далі, тим частіше подаватимуть. Від найчорніших думок я врятувався тоді, коли пізнав необмежену волю раба, якому байдуже – чи відчувати на собі увесь тягар вашого деспотизму, чи не існувати. Ви знецінили моє життя повністю. Я не можу займатись улюбленою роботою – значить, я абсолютно незалежний. Я не можу нічого друкувати – ні статей, ні віршів, ні перекладів. Я приречений до тваринного животіння. Ви ж забули про діалектику. Забравши в мене всі права, всього мене, ви тим самим і втратили мене. Інстинкт самозбереження увірвався, як налигач. Вам ні за що мене держати. Ви розумієте масштаби моєї волі? Я можу іще сказати вам, що, вилюднюючи людину, будуючи цей, поліцейського типу, соціалізм, ви грішите перед довжелезним мартирологом людей, які від часу Мора і Т. Кампанелли прагнули до соціалізму – держави сонця. Такий соціалізм проклинатимуть нащадки. Такий соціалізм уже сьогодні потворить цих нащадків – і це вже злочин.

Соціалізм, як найпрогресивніше вчення, восторжествує попри всі перепони, виставлені сьогодні його облудними ревнителями. Той соціалізм, де людина думає, мислить і вільно висловлює свої думки. Той соціалізм, який тримається на успадкованій од віків етиці вільних розкріпачених людей з ясними лицями, не спотвореними конвульсіями страху.

І "прокоментовані" вами заповіти Маркса, Енгельса, Леніна, попередніх соціалістів повернуться до нас не насильством (смотри страницу такую-то и не смей думать иначе!), а своїми мудрими гуманними порадами (подивись, скажімо, у Леніна, він чимало зробив, аби з'ясувати цю проблему; може, це тобі стане в пригоді).

Ви розумієте добре і самі, якою вагомою стала сьогодні проблема розкріпачення людських душ! Ви знаєте краще за мене, що тільки звільнивши народ від кріпосницьких колодок вашої велетенської диктатури, можна поставити на широку колію наше народне господарство. Ви бачите, що проблема етики людини "соціалізму" є проблемою № 1.

Рабство і соціалізм – поняття полярні, їх поєднати нікому не вдасться. Задумайтесь над тим, чому з таким успіхом сприймається у нас антифашист-

ське мистецтво. Ви зрозумієте такий ошелешливий парадокс: у масовому гіпнозі гітлеризму, в гітлерівській неволі людського духу вловлюються "зримые черты" нашого учора, нашого сьогодні. "Це каже вся буржуазна пропаганда!" – знову обуритесь ви. Так, на жаль, це каже тільки буржуазна пропаганда. Але це ще не значить, що вона одержала на це патент. Значно краще і значно раніше знають про це наші громадяни.

Я знаю, що ніяким ієзуїтам, ніяким катам не вдасться зломити до кінця людську душу. Вона, як Фенікс, самовідроджується. Я бачу, як починають пряміти людські хребти, як росте справжній пролетарський інтернаціоналізм, де ніхто не називає націоналізмом твій біль за свій народ і його духовне єство, де литовці, грузини, українці, євреї, росіяни і всі інші народи Радянського Союзу починають усвідомлювати потребу демократизму, ясно бачити всю шкоду сучасного абсолютизму, який розносить шовінізм, лицемірство, підступництво, кількаповерховий бюрократизм і чимало інших "супутників", які вивела тоталітарна диктатура на свою орбіту.

Соціалізм – це найчесніший людський лад. І він мусить виростати на чистій, на природній людській основі чесности, справедливости і взаємоповаги людей, а не підтримуватись зграєю платних шпигунів, поліцейських, донощиків, кар'єристів, чиє ім'я – людська безликість.

І за такий соціалізм варто боротися до скону»[42].

Василь Стус успішно «заробляв» собі термін ув'язнення. Ознайомившись із цим, написаним років п'ять-шість тому, листом, Логінов остаточно переконався у хибності перших вражень від заарештованого Стуса. І хоча слідству все ще бракувало доказів антирадянської діяльности поета, але якщо спершу задовільним результатом міг стати покаяльний лист Василя Стуса у пресі, в якому б той засудив власну «буржуазно-націоналістичну» діяльність і з негативного боку схарактеризував когось із більш відомих діячів «руху», то тепер про це вже не йшлося. Глобальні оскарження, звинувачення першої особи республіки замість трепетного страху, й різка критика політики КДБ щодо українських патріотів і молодіжного національно-культурницького руху, в якому ідеологи КПРС небезпідставно бачили загрозу цілісности СРСР, яку поет задекларував у листі до П. Шелеста ще в 1965-му, не залишала слідчому вибору: Стуса треба ізолювати, інакше це може загрожувати його – Логінова – кар'єрі.

На авансцену виходив вже не просто слідчий, на кону з'являвся «тов. Міщанин», який чітко розумів, що йому треба робити й чого досягати, адже «поразка» (нею безперечно стала б недостатня кількість доказів вини арештованого) загрожувала вже не мітичним державним інтересам, а благополуччю і кар'єрі самого слідчого. Такого тов. Міщанин допустити не міг, а тому ще з більшим старанням почав «копати» і знаходити «докази» Стусової вини.

25 січня він викликав Василя Стуса до свого кабінету саме з цим наміром. Але вже перше питання слідчого, що стосувалося чернеткового варіанту листа, що по-

[42] Василь Стус. Твори. Том 4. – С. 411–432.

чинався словами «Привид бродить по Європі...», наразилося на жорстку відповідь Стуса: «*Поки я не одержу відповідей на мої заяви до компетентних інстанцій, я покази по справі давати не буду. Уточнюю свою відповідь: оскільки мені інкримінують листи, надіслані до офіційних установ, більш компетентних у справах, що стосуються українського літературного процесу, за КДБ, хочу продовжити свою розмову із слідчим КДБ після того, як знатиму оцінку моїх літературних творів від працівників ЦК КП України, ідеологічного відділу зосібна, та Спілки письменників України. До того часу відповідати на запитання слідчого не буду*»[43].

Взаємини загострювалися. Кілька наступних візитів Василя до слідчого нічого особливого Логінову не дали, якщо не вважати «успіхом» слідства інформацію про причини невиходу «Зимових дерев» в Україні.

Слідчий зробив паузу, шукаючи способів примусити в'язня давати необхідну інформацію та відповіді.

12 лютого і в кілька наступних днів він випитував, якими були взаємини поета з неформальними лідерами шістдесятників, намагаючись через Стусові свідчення про них зібрати інформацію проти нього. Ось кілька характеристик, які дав Василь Стус «формальним» (заарештованим по справі Добоша) посправникам:

«*Іван Світличний – одна із найчесніших і найсвітліших голів у сьогочасній українській радянській літературі. І я щасливий, що належу до його знайомих. З ним мене в'язали заняття літературною критикою (з нахилом до наукових досліджень), літературною творчістю; мої стосунки з ним – це стосунки двох літераторів. Чисто по-людськи я його люблю. Знайомий з ним від часу навчання в аспірантурі Інституту літератури АН УРСР, тобто десь із 1963–1964 рр.*»[44].

Про Євгена Сверстюка: «*Із Сверстюком знайомий з 1965–66 року... Це людина великого розуму, надзвичайно високої етики. Для мене він правив за взірець літератора, який служить добру й справедливості попри все*»[45].

На запитання слідчого, що йому відомо «*про виготовлення та розповсюдження Зіновією Франко антирадянських та наклепницьких документів*», – Стус відповів:

– «*Про це нічого не знаю. Вважаю, що це наклеп на чесне ім'я Зіновії Франко. У кожному разі я абсолютно не вірю, що для такого питання є щонайменші підстави*»[46].

Про В'ячеслава Чорновола: «*Я його шаную як принципову, сміливу, навіть мужню людину. Але при цьому стосунки мої з ним – не близькі, хоч до нього як до людини і громадянина я нічого не мав, більше того – поважав його*»[47].

Про Миколу Холодного: «*Миколу Холодного я знаю з 1964–1965 років. Познайомився з ним на літоб'єднанні при видавництві "Молодь"і – тоді, коли це літоб'єднання ще не розігнали. Я його ціную як талановитого українського радянського*

[43] Кримінальна справа № 47. Том 1. – Арк. 137–138.

[44] Там само. – Арк. 155.

[45] Там само. – Арк. 159.

[46] Там само. – Арк. 162.

[47] Там само. – Арк. 166.

поета, одного з найбільш соціально значимих сучасних українських майстрів слова. Дуже високо ставлю його вірші, присвячені сільській тематиці. В його віршах є чимало похмурого гумору, але для людини, над якою так немилосердно збиткуються багатьма роками, це і недивно. Бо це, можливо, його природнє бачення несправедливого до нього світу. Це складна людина. Знаю, що перед університетом він був сповнений чистої комсомольської віри в добро і справедливість; проте пізніше, під впливом тяжких для нього і несправедливих підозр, розпікань, цькувань ця віра в ньому трохи підупала. Так принаймні здається мені, людині, що не належала ніколи до його близьких друзів. Дуже можливо, що я помиляюся, кажучи про підупадання віри»[48].

Останній допит відбувся 24 лютого. Як не намагався Логінов «витягнути» зі Стуса бодай якусь критику інших заарештованих, йому це не вдалося.

Відтак слідчий взяв місячну паузу, підселивши до поета співкамерника, який щодень отруював його життя різноманітними провокаціями. Втім, хоча Василь Стус і не мав тюремного «досвіду», досить легко вирахував тактику слідчого.

Проте Логінов покладався не лише на це. Наприкінці лютого – на початку березня він зустрічається з рідними Василя Стуса, пропонуючи їм вплинути на чоловіка-сина-зятя: або він почне співробітничати зі слідством, або вирок за «його злочини» може бути дуже суворим. Проте й на цій ділянці в нього не склалося, й він облишив даремні спроби.

Втім, місячне перебування в камері, протягом якого Василя Стуса жодного разу не викликали до слідчого, тиснуло на психіку ув'язненого.

Цілковито ізольований від навколишнього світу, позбавлений можливости мати інформацію про перебіг слідства над іншими заарештованими і нічого не знаючи про стан здоров'я рідних (щоправда, ніби між іншим, наглядачі час від часу натякали, що, ось, мовляв, його лише півтора місяці немає вдома, а вже почалися проблеми... які – не уточнювали – нехай хвилюється) Василь Стус не витримав. Почалися конфлікти з наглядачами. Планові для одних і вимушені для іншого.

Єдиним порятунком у цей час був Ґете. «Заплановані» для перекладу сторінки на кожен день примушували поета тримати себе в тонусі. Стус з головою поринав у поетичний світ великого німця, дошукуючись і радіючи вдалому рядку, знайденому образу чи закінченому віршеві.

Після обов'язкової праці над перекладами, піддавшись владі спогадів і роздумів над долею, у постійно освітленій камері (світло в камерах горить цілу ніч) він завжди мав під рукою олівець, аби записати окремий вдалий рядок чи й закінчений текст нового вірша:

Не потурай жалям. Бо то дарма –
своїм жалям намарне потурати.
Уже таким тебе зродила мати,
аби назнати, що то є – тюрма.

[48] Там само. – Арк. 171–172.

А, може, й шляху кращого нема,
аби себе об зорі обкарнати...[49]

Попри постійну присутність чужих очей, з чим вдалося сяк-так притерпітися (звикнути бо до цього майже неможливо), Василь цілий місяць займався самокопанням.

Миттєве й вічне – то одне і те ж.
Коли ти весь, неначе кулька болю,
ані пережидаєш цю недолю,
ані до себе смерти не зовеш...[50]

Або:

Летять на мене сто людських жалів –
тонкоголосих стріл – і душу ранять
батьки, дружина, син, сестра. Кохані,
о як я вами душу обболів[51].

Та понад усе болила йому дружина, перед якою він відчував неспокутну вину:

Спить жона, золотими ножами
пообкладувана,
на зажурену схожа маму.
Боже, мов же, – як там вона?
Що за сон їй стриміє в сумнім узголів'ї?
Що за дума притлумлює душу її?
Так їй хочеться сліз,
щоб пролятися в зливі,
щоб в обидві руки гарячі текли ручаї.
І тремтить її пам'ять, як яра свіча попід вітром,
під ногами – як прірва – двадцять і четверо днів.
Ніч безсонна і довга. Вибачай, коли спогади витру
номерним рукавом. Я завше прощався, як жив.
Все прощався з тобою, бо здавна обпився бідою,
знав, що небо одміниться, місто за мур утече.
Чи ти перекинешся в мене, як я вже не буду собою,
ачи відшукаєш хоч в смерті моє охололе плече?[52]

[49] Василь Стус. Твори. Том 2. – С. 73.

[50] Там само. – С. 59.

[51] Там само. – С. 61.

[52] Там само.– С. 59.

Нарешті ранком 24 березня вкрай знервованого Стуса викликали до Логінова. Дорогою – знову ляскання пальців, знову підкреслена ізоляція, яку Василь часто й виклично порушував гучними повідомленнями: Стуса ведуть на допит, доброго ранку друзі чи якимось иншими. Як згадував Є. Сверстюк, Василь єдиний в тюрмі Київського КДБ відзначався таким підкресленим порушенням тюремних правил.

Звісно, часом не обходилося без ударів кийками чи й кулаками. Втім, таке трапилося лише раз чи два, бо голосне повідомлення про цей факт усій в'язниці зовсім не входило в плани конвоїрів, – вони просто губилися від такої викличної поведінки.

Ранкова розмова тривала, втім, лише 35 хвилин. Василь висунув вимогу повідомити йому про стан здоров'я дружини й рідних, слідчий почав ставити запитання. Відповідей не отримав ніхто[53].

Вечірня розмова тривала довше, але єдине, що слідчий почув у відповідь на запитання про Валентина Мороза, було: «*Коли злочинцями стають літератори – це дуже небезпечні для суспільства сигнали. І коли вже казати про винного – то вина тут обопільна: і людини, і суспільства. Саме в таких ситуаціях і потрібне порозуміння, чесна, відкрита дискусія, а не розправа за закритими дверима*»[54].

Аби якось вплинути на в'язня, Логінов удався до запрошення на слідство вищих чинів КДБ (на допиті 28 березня був присутній начальник відділення слідчого відділу КДБ УРСР старший лейтенант Пархоменко[55]) і навіть помічника прокурора УРСР старшого радника юстиції Макаренка[56]. Втім, це мало вплинуло на Василя Стуса.

31 березня 1972 р. допит знову тривав недовго. Копирсання слідчого у фраґментах чернетки листа до П. Ю. Шелеста спричинило новий спалах обурення: «*наведена слідчим цитата з мого листа-чернетки, який є ані наклепницький, ані антирадянський (просто в ньому можливі ті чи інші помилкові твердження людини, що бореться за соціалізм, а не проти нього), відповідає моєму текстові. Я не вважаю її наклепницькою – цю цитату. Бо соціалізм без гарантованої індивідуальної свободи не є справжній соціалізм. Усупереч гарантованому Конституцією СРСР праву на свободу совісти та переконань слідчий долучає до справи рукопис, який я нікому не давав і, зрештою, не викінчив і сам. Закидати мені чернетки моїх думок і ставити їх у провину як мої переконання – не тільки непристойно, а й незаконно: це суперечить моїм конституційним правам, якими слідчий хоче поневажити.*

На знак протесту проти такого свавілля відмовляюся давати свої покази щодо моїх чернеткових записів і невикінчених творів.

Бо бути спільником при порушенні Конституції не бажаю»[57].

[53] Кримінальна справа № 47. Том 1. – Арк. 175–176.

[54] Там само. – Арк. 182.

[55] Там само. – Арк. 184.

[56] Протокол додаткового допиту обвинуваченого від 29 березня 1972 р. // Там само. – Арк. 186–188.

[57] Там само. – Арк. 190–191.

4 квітня Логінов вирішив повести розмову про збірку «Веселий цвинтар» і наразився на Стусове: «*Я вважаю, що питання про* “*Веселий цвинтар*” *не стосується слідства*»[58]. Коли мова зайшла про вірш «Колеса глухо стукотять...» (Пам'яти М. К. Зерова) і рядок «*Рад-соц-конц-таборів союз*», який слідчий потрактував як наклепницький, то почув:

– «*Це не вигадки і не наклепи на радянський державний і суспільний лад. Ці рядки стосуються концентраційних таборів, а не країни в цілому*»[59].

Вірш «Марко Безсмертний» поет взагалі відмовився обговорювати зі слідчим.

11 квітня «звинувачений» заявив слідчому, що пред'явлену йому збірку віршів «Постать голосу»[60] «*оглядати не бажає, що її в нього* “*безсовісно*” *вилучили. Хто автор віршів, вміщених у збірці, хто її друкував і від кого він її отримав, відповідати відмовився, заявивши, що це* “*забагато чести для вас*”»[61].

Про збірку віршів «Підсумовуючи мовчання»[62] – те ж саме. Коли Логінов почав розпитувати поета про вірш, присвячений В. Морозу, то Василь «*назвав слідчого державним злочинцем*»[63]. Те ж стосувалося і збірочки віршів Кордуна «Тихий майстер дитячих іграшок», у якій була вміщена Стусова передмова.

У квітні Логінов без успіху намагався залучити Василя до участи в слідстві, ставлячи питання стосовно «історії» з передачею рукопису «Зимових дерев» за кордон і випуску збірки в Брюсселі, однак постійно наражався на зухвальство Василя Стуса та його небажання зважати навіть на пред'явлені йому копії свідчень Л. Селезненка, Г. Коцурової, І. Світличного. Стус уважно читав їх і... вимагав очної ставки, бо ви можете будь-що сфабрикувати.

Щось треба було робити. І Логінов знайшов вихід.

29 квітня 1972 року він добився ухвалення постанови «про призначення судово-психіатричної експертизи по справі СТУСА Василя Семеновича»[64].

6 травня 1972 року Василя Стуса було примусово привезено до 13-го Відділення Київської міської клінічної лікарні ім. академіка Павлова.

– Стуса везуть у психушку, – лунало в мовчазних стінах внутрішньої тюрми КДБ, коли його виводили до воронка, аби відвести на примусове обстеження.

У поданні Логінова особливо наголошувалося на тому, що «*Стус винним себе не визнав, пояснивши, що виготовлені ним... документи (“Місце в бою чи в розправі” та лист до Президії СПУ і парторганів) не є наклепницькими.*

Упродовж усього слідства Стус, відмовляючись від надання правдивих показань за його справою, поводить себе зухвало, безпідставно наносить образи свідкам та

[58] Там само. – Арк. 193.

[59] Там само. – Арк. 194.

[60] «Постать голосу» – збірка віршів Григорія Чубая.

[61] Там само. – Арк. 196.

[62] «Підсумовуючи мовчання» – збірка віршів Ігоря Калинця.

[63] Кримінальна справа № 47. Том 1. – Арк. 197.

[64] Кримінальна справа № 48. Том 2. – Арк. 171.

іншим учасникам процесу. Крім того, виявляє ознаки манії переслідування й некритичного ставлення до своїх дій і поведінки.

Стус, крім того, знаходиться на обліку в 5 лікарні Жовтневого району м. Києва з приводу низки інших захворювань.

...вищезгадані ознаки в поведінці обвинуваченого Стуса викликають сумнів в його психічній поведінці...»[65].

Після оголошення Василеві «Постанови про призначення судово-психіатричної експертизи», що відбувалося 6 травня 1972 р. у кабінеті Логінова від 13.00 до 14.10, поет заявив:

«*1. Вважаю експертизу безпідставною, оскільки раніше протягом 34 років жоден психіатр не говорив мені про наявність у мене будь-яких психічних аномалій.*

2. Вважаю, що ця експертиза є спробою КДБ чинити розправу наді мною в додатковий і нелюдський спосіб.

3. Заявляю рішучий протест проти такої експертизи.

4. Мотивація потреби такої експертизи є неправдивою, зокрема, нікого зі свідків чи інших кадебістів я не ображав перший. Ображав тільки тоді, коли мусив захищатися від образ.

5. Ознаки манії переслідування, нібито виявлені у мене, є чистою вигадкою КДБ.

6. Посилання на те, що я перебуваю на обліку в 5-й лікарні Жовтневого району є дешевою спробою аргументувати вигадку, оскільки, навіть як хронічно хворий на виразку шлунку, я на обліку не стояв»[66].

Підписувати постанову Василь Стус відмовився.

Почалося одне з найважчих випробувань – сімнадцятиденна спроба зламати волю за допомогою психотропних й інших засобів психіатричного впливу.

Потрапивши до лікарні, Василь одразу був змушений кардинально змінити поведінку. «Лікарі у погонах» дали йому зрозуміти, що будь-яке «різке» висловлювання автоматично тягне за собою додаткову дозу медичних препаратів, чого психіка може не витримати.

Довелося стати дещо поступливішим, бо – і про це йому говорили відверто – тут, у лікарні, з людиною можна безкарно робити будь-що: все потім буде списано на психічну хворобу.

Можна впевнено твердити, що Акт за номером 643, яким Стуса Василя Семеновича було визнано психічно здоровим, був маленькою перемогою його поступливости:

«*АКТ № 643*
Стационарной судебно-психиатрической экспертизы
Стус[67] *Василия Семеновича*

23 мая 1972 года, судебно-психиатрическая экспертиза Киевской городской клинической больницы № 21 им. акад. Павлова (психоневрологической) освиде-

[65] Там само. – Арк. 173–175.

[66] Там само. – Арк. 177–178.

[67] Написання – за документом.

тельствовала Стуса Василия Семеновича, 1938 года рождения, обвиняемого по ст. 187–1 УК УССР.

В отделении судебной экспертизы больницы Стус находится с 6 мая 1972 года.

Сведения со слов испытуемого:

...Со времени службы в армии страдает язвенной болезнью 12-перстной кишки...

Полагает, что вышеуказанные работы ["Місце в бою чи розправі", "Відкритий лист", збірка "Зимові дерева"] *не должны рассматриваться как преступление, что он мог в чем-то и ошибиться, возможно допустил некоторую резкость стиля, но писал преследуя "цели добра, а не зла". Его практика – "чисто этическая". В связи с этим – виновным себя ни в чем не считает.*

Как видно из характеристики... института (литературы), Стус нарушал нормы поведения работников научного заведения, не захотел стать на комсомольский учет, отказывался от общественных поручений. В 1964 году был оштрафован за непристойное поведение в клубе завода "Большевик". В 1965 году – самовольно пытался организовать литературный вечер на одном из заводов Киева...

В процессе следствия Стус понимал суть обвинения, виновным себя не признавал, заявляя, что вышеуказанные документы не являются клеветническими. На допросах Стус вел себя надменно, оскорбляя свидетелей и других участников процесса, иногда отказывался от показаний, порой высказывал необоснованные подозрения, что и явилось поводом для назначения настоящей экспертизы.

ПСИХИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ

Все виды ориентировки сохранены. Держится естественно. Вежлив. На вопросы отвечает по существу... Внимание устойчивое. Понимает цели экспертизы, возмущен направлением в психиатрическую больницу, так как душевнобольным себя не считает. Заявляет обоснованные жалобы соматического характера. По поводу подозрений, высказанных в процессе следствия, рассказал, что однажды, когда он был очень уставшим после допроса, врач дала ему слабительное, но после него он очень долго спал. Тогда появилась мысль, что ему дали снотворное, не сообщив об этом. Сделали это с целью "возможно как-то повлиять на мою волю".

...При экспериментально-патопсихологическом обследовании... по Айзенку, отмечается преобладание интроверсии.

...В беседах настойчиво отстаивает свою точку зрения по тому или иному вопросу, делая ссылки на литературу, общественные и социальные события и факты. Признает, что повышено раздражителен, чувствителен. Считает, что это последствия "ненормальных условий существования".

Свойственные Стусу – раздражительность, излишняя прямолинейность и резкость, склонность к подозрительности, интровертированность – являются проявлениями психопатических черт его характера, а не какого-либо психического заболевания.

…следует считать его вменяемым»[68].

[68] Там само. – Арк. 179–180.

Наступна зустріч Стуса з Логіновим відбулася аж 13 червня. І хоча позиція заарештованого стала м'якшою, однак на жодну принципову поступку він не пішов навіть після психлікарні.

Зокрема, на запитання слідчого щодо того, хто є автором вилученої у Стуса чернетки «Скільки молодих авторів побувало...» (криміналістична експертиза від 11 травня 1972 року встановила, що це – Іван Дзюба), він пояснює:

«Відповідь [Стуса]*: приналежність цієї чернетки перу Івана Дзюби – для мене сумнівна. Знаю, що це і не моя рука. Як цей аркуш-чернетка опинився серед моїх паперів – не знаю. Через це не можу дати якоїсь точної відповіді на решту питань...*

Запитання [Логінова]*: Із змісту пред'явленого вам рукопису вбачається, що він стосується питань, про які ви писали у листі на ім'я секретаря ЦК КП України та Президії Спілки письменників України. Чи радилися ви з Дзюбою про написання листа секретареві ЦК КП України та Президії Спілки письменників України? Якщо радились, то які побажання висловив Дзюба щодо написання такого листа і коли це було?*

Відповідь [Стуса]*: зміст згаданої чернетки може стосуватися будь-чого. Я не перечу проти такого тлумачення, оскільки коло питань, зачеплених у чернетці, поставлено на порядок денний. Це питання, про які сьогодні пишуть і думають десятки й десятки літераторів, свідомих свого обов'язку перед часом, народом, мистецтвом, комунізмом.*

Я не пам'ятаю такого, щоб із приводу останнього листа до Уряду радився із І. М. Дзюбою.

Запитання [Логінова]*: Пред'явлений вам рукопис Дзюби є планом написання листа про положення молодих літераторів з пропозиціями, які частково були вами використані при написанні вами листа секретареві ЦК КП України та Президії Спілки письменників України... чи використали ви згаданий рукопис Дзюби при написанні вашого листа?..*

Відповідь [Стуса]*: піддаю сумнівові, що це рукопис Дзюби і що це план листа про становище молодих літераторів. Коли в моєму листі є якісь збіги тематичного характеру з пред'явленою чернеткою, то такі збіги можливі, як можна бачити одну і ту ж дощову хмару, що йде з Київського моря, хоч одна людина живе в Біличах, а інша в Корчуватому. Я не пам'ятаю такого, щоб будь-які Дзюбині поради використовував при написанні свого листа до Уряду. Можу сказати, що пред'явлені мені чернетки я не використовував*»[69].

Наступного дня допит тривав від 11.35 до 19.15.

Справа знову стосувалася листа Дзюби, що починався зі слів «Скільки молодих літераторів», – слідству вкрай важливо було встановити не приватний, а колективний (дві людини – уже колектив) характер листа, адже спільні листи підпадали під дію кримінального кодексу.

[69] Кримінальна справа № 47. Том 1. – Арк. 213–216.

«ЛОГІНОВ: На допиті 25 січня 1972 року Дзюба показав, що пред'явлений йому документ, який починається словами "Скільки молодих авторів..."[70] *написаний ним і це його пропозиції до вашого листа в Президію СПУ у справі творчої молоді. На тому ж допиті Дзюба показав, що приблизно у листопаді 1971 року ви знайомили його з чорновим варіантом свого листа до СПУ і він запропонував "наголосити ще деякі справи", свої пропозиції Дзюба подав у вигляді пред'явленого вам рукопису...*

Відповідь [Стуса]*: такого не пам'ятаю. Отже, підтвердити не можу.*

Запитання [Логінова]*: Вам пред'явлено аркуш паперу з рукописним текстом, що починається словами: "Рік тому я звернувся..."*

Відповідь [Стуса]*: це моя чернетка із шухляди письмового столу. Я протестую проти того, щоб мої нотатки долучалися до так званої справи. Це – протизаконно, що слідчий розпитує мене про такі речі, тимчасом не згадавши й словом, чому ж саме наклепницький мій закінчений і відісланий лист до Уряду.*

Запитання [Логінова]*: Вам пред'явлено аркуш паперу з рукописним текстом, що починається словами: "Значення літератури для народу...»*

Відповідь [Стуса]*: це чернетка моя. Але, на мою тверду думку, слідству КДБ, як і будь-якій іншій сторонній людині, до цієї чернетки з шухляди літератора – зась. Цієї чернетки, як і взагалі своїх чернеток, я не давав нікому»*[71].

Гра тривала: слідчий намагався вибудувати звинувачення на підставі чернеткових невиважених судженнях Василя Стуса, яких не було в остаточних текстах різноманітних звернень до уряду, поет опирався цьому, наголошуючи, що будувати звинувачення можна лише на підставі оприлюднених матеріалів, довести «наклепницький» характер яких було вкрай важко.

Зухвалість і безстрашність в'язня, що так контрастувала з переляком «більшости» свідків, особливо дратувала слідчого, примушуючи дошукуватися найменших деталей і особливо жорстко допитувати і навіть принижувати тих, хто не приховував своєї поваги до Василя Стуса. За ті кілька місяців, що Логінов розслідував справу, поет став його – слідчого Логінова – особистим ворогом.

Але якщо від самого поета слідчий так і не дістав жодних корисних відомостей, то різного роду установи й випадкові знайомі допомогли йому досягнути бажаного.

Найважнішими для побудови звинувачення були рецензії, які за дорученням дирекції Інституту літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка написав старший науковий співробітник, кандидат філологічних наук, член Спілки письменників А. А. Каспрук, чиї висновки були різнозначні офіційній експертизі й були беззаперечними доказами вини Василя Стуса в суді. І рецензент постарався на славу.

У рецензії на збірку «Зимові дерева» А. Каспрук, зокрема, писав:

«Збірка поезій В. Стуса "Зимові дерева" видана за кордоном, у Лондоні 1970 р.

В преамбулі від видавництва "Література і мистецтво" сказано, що ця збірка була "скреслена" у видавництві "Радянський письменник" 1965 р.

---

[70] «Скільки молодих авторів...» – так помилково слідчий називає Дзюбину чернетку «Скільки молодих літераторів...».

[71] Там само. – Арк. 217–219

Чим викликане таке ставлення до збірки поезій з боку радянського видавництва, радянської літературної громадськості?

Одразу треба сказати – її антирадянським змістом.

...це поетика декадансу, поетика ідейного занепаду, що бере своїм початком поетику західно-європейського декадансу, а також українського (Пачовський, Карманський, Філянський, Чупринка тощо).

В. Стус у оточуючому його світі бачить лише чорні, смеркові барви, прокльони, смерть. Люди навколо – мавпи, манекени, потвори (“Отак живу: як мавпа серед мавп...”, “Справляю в лісі самоту...”, “Вийду в ніч. Під соснами пройду...” та ін.).

Та й самі образи у віршах В. Стуса декадентські: “колір божевілля і судної доби”, “пекельний німб”, “людство душиться”, “живі – у домовині” тощо.

Проте зміст збірки В. Стуса не вичерпується декадентськими, занепадницькими віршами.

У збірці є ряд віршів явно антигромадського, антирадянського спрямування. Життя в Радянській Україні він змальовує як “право – надриватися в ярмі”, як життя в “проклятому краю, вітчизні боягузів і убивць” (“Не можу я без посмішки Івана...”).

Також пройняті ненавистю до радянської дійсності вірші “Звіром вити, горілку пити – і не чаркою, поставцем...”, “Даждь нам, Боже, днесь...”, “Останній лист Довженка”, “Розмова”, “Балухаті мистецтвознавці...”, “Який це час?..”, “Йдуть три циганки розцяцьковані...”, “У Мар’їнці стоять кукурудзи...”, “Друзі на тебе чекають...”. Із згаданих віршів В. Стуса радянське життя постає як добровільний допр, де живуть і діють “неохайний вчитель етики”, “вчорашній христопродавець”, “переживший п’яниця”, “альфонс”, “дочка асенізатора” тощо. Бридкішої гидоти, жахливішої зненависті не міг би придумати найвинахідливіший упереджений проти нашої дійсності фантазер!

А В. Стус жив, вчився, виховувався, працював серед радянських людей. Звідки стільки жовчі, стільки зненависті взялося у цього, з дозволу сказати, “поета”?

Не треба доводити, що книжка В. Стуса шкідлива всім своїм ідейним спрямуванням, всією своєю суттю.

Нормальна, неупереджена людина прочитати її може лише з обридженням, із зневагою до “поета”, що так паплюжить свою землю і свій народ»[72].

Це вже був якийсь «доказ». Такі офіційні свідчення можна було використовувати на підтвердження антирадянського характеру опублікованих творів Василя Стуса.

Про збірку «Веселий цвинтар» цей же «офіційний» рецензент писав:

«*Машинописна збірка В. Стуса “Веселий цвинтар” – це, власне, не збірка поезій, а збірка віршованих пасквілів на нашу радянську дійсність.*

Все життя наших людей, працю, побут, дозвілля, мистецтво В. Стус зображає в чорних, спотворених фарбах. Радянські люди за Стусом – це бездушні автомати, люди без голови, манекени, що механічно розігрують заданий за схемою безглуздий спектакль.

[72] Кримінальна справа № 47. Том 1. – Арк. 335–336. У вироку суду всі ці пасажі рецензента навіть не коригувалися, а наводилися майже дослівно.

Антирадянський характер більшості віршів збірки абсолютно ясний. Для прикладу... "Ось вам сонце, сказав чоловік з кокардою на кашкеті..." [...] *В цьому, з дозволу сказати, вірші сконцентровано подано паплюження радянського життя. В. Стусу уявляється наше життя як регламентоване "чоловіком з кокардою". Тут замість сонця – мідний п'ятак, замість простору – площа на кілька ступнів, відміряна носиком чобота.*

Щоб написати такий пасквіль, треба справді пройнятися ненавистю і злобою до землі, на якій ти виріс, до людей, серед яких ти живеш.

Такого ж змісту вірші В. Стуса "Колеса глухо стукотять...", де він зображує радянську землю, як "Рад-соц-конц-таборів союз", вірш "Марко Безсмертний", "Рятуючись од сумнівів...", де осміюється черговий з'їзд КПРС та інші.

З художнього боку вірші збірки В. Стуса "Веселий цвинтар" – це якась маячня, злобливе белькотання. А з громадянського, політичного – це свідомий наклеп, очорнювання і оббріхування нашої радянської сучасности»[73].

Останнє речення – ще один доказ «очорнювання і оббріхування». Особливо істотно, що доказ цей наданий представником офіційної літературної державної установи. Тепер Стус може говорити що завгодно, бо висновок про наклепницький характер його творчости очевидний навіть його колегам-літераторам, а не лише представникам КДБ.

Не варто дивуватися поверховості наведених рецензій. Такими були «правила гри»: для слідчого головне, що офіційний «незалежний» літературознавець уписав ключові слова – антирадянський характер, пасквіль на радянську дійсність тощо.

Про «Феномен доби» Каспрук писав:

«Одразу треба сказати, що у висвітленні великого історичного періоду, який досліджує В. Стус (1917–1967 роки) і в оцінці творчості П. Г. Тичини В. Стус стоїть на антирадянських, націоналістичних позиціях.

В. Стус, як взагалі українські націоналістичні критики, визнає лише раннього Тичину, автора "Соняшних кларнетів", збірки, в якій, за висновком В. Стуса, поет "став найпитомішим співцем української революції... березня 1917 року..."

...нав'язування П. Г. Тичині оспівування української контрреволюції ("Бард Центральної Ради") у першій збірці і нібито оплакування поразки цієї контрреволюції у другій збірці "Замість сонетів і октав"... В. Стус намагається подати наступну творчість Тичини як поетичний занепад, як виродження.

В. Стус закономірну еволюцію Тичини від узагальнено абстрактних ідей, абстрактного гуманізму, від деяких національних ілюзій до утвердження ідей радянської влади, до комуністичної партійности зображає як "спроневірений оптимізм", як "одержавлювання", перетворення поета в кабінетного пророка і кабінетного аґітатора...

...У своєму блюзнірстві В. Стус доходить до того, що говорить про поетичну смерть Тичини періоду 30-х років і до кінця життя...

Цілком зрозуміло, що В. Стус зводить наклеп на П. Тичину...

[73] Там само. – Арк. 333–334.

Ось в цьому паплюженні творчості П. Тичини весь "патріотизм" В. Стуса, вся його наукова об'єктивність»[74].

Про статтю «Зникоме розцвітання», присвячену аналізові творчости Володимира Свідзінського, Каспрук написав:

«*Вихідні позиції В. Стуса в даній статті – це ідеалістичне тлумачення поезії загалом і поезії В. Свідзінського зокрема.*

Для В. Стуса творчий акт, поетична творчість – "своєрідна форма інобуття", "клінічна ситуація". "Соціальні побудування мистецтва – щонайменше безглузді"...

Поезія, творчість для В. Стуса – не відображення життєвої реальності, не слугування інтересам радянської суспільності, а відхід в коло особистих, індивідуальних, суб'єктивних вражень і уявлень. Саме так розуміє творчість, витлумачує поезію ідеалістична буржуазна естетика.

Але В. Стус не втримується лише на позиціях індивідуалістичного, ідеалістичного тлумачення мистецтва, поетичної творчості. Він дає свою політичну оцінку поезії В. Свідзінського... говорить про поезію В. Свідзінського не лише як про "герметизацію власного духу", але й як про "еліксир проти гангренозної ери сталінського культизму".

В. Стус захоплюється також містичними, ірреальними мотивами поезії В. Свідзінського, поетичним світом, "підпорядкованим своїм законам, відкритим не осмислюванням, а чуттєвим згадуванням, прозрінням, інтуїтивним осяянням".., світом, куди входили "тіні потойбічні", де "торкаються невидні руки, звучать давно завмерлі голоси".

Таким чином, стаття В. Стуса – типова буржуазно-ідеалістична писанина, чужа радянській критиці й літературознавству»[75].

Проте не варто всіх «собак» вішати на «рецензента». По-перше, працівники Інституту літератури як ідеологічної установи, фінансованої державою, були зобов'язані писати «замовлені КДБ» рецензії, тож уникнути цього без шкоди кар'єрі було неможливо. А по-друге, чимало літературознавців і справді так думало. І в політичній, і – що головне – в культурній площині. Не маючи належної освіти й збудувавши кар'єру на виконанні «державних» замовлень у літературі, вони не могли не усвідомлювати, що пропоноване Стусом контекстне прочитання творів означатиме їх неминучу наукову смерть. Остання ж означала кінець фінансового благополуччя. Василь Стус знову наступив на мозоль «тов. Міщанина».

Незгірш «офіційних» рецензентів поповнювали досьє слідства й випадкові перехожі, які траплялися на його життєвих шляхах:

«*Вместе с ним* [Стусом] *я находился в Моршинском санатории "Рассвет". В этом санатории я находился с 18 декабря 1971 года по 12 января 1972 года. В санаторий я приехал на неделю позже Стуса, и меня поселили в комнату № 23, корпус № 10, где к тому времени уже жили Стус и Кислинский Виктор.*

[74] Там само. – Арк. 335–336.

[75] Там само. – Арк. 337.

…У меня сложилось мнение [про Стуса] *как о человеке самолюбивом и малообщительном.*

У меня сложилось впечатление, что Стус враждебно относится к Советскому строю. К такому выводу я пришел после неоднократных споров с ним. В процессе этих споров и бесед Стус высказывал суждения, несвойственные советскому человеку...

Стус высказывал мнение, что бандеровцы, показанные в фильме [«Білий птах з чорною ознакою»], *являются национальными героями Украины... это было массовое движение. Стус говорил, что если бы этот фильм "правильно поставили", то он мог бы быть гимном бандеровцам.*

Стус говорил мне, что украинский язык находится в худшем положении, чем любой другой иностранный язык, преподаваемый на Украине»[76], – це білорус Пьотр Мацкевич, із яким Василь Стус мешкав в одній кімнаті під час перебування в Моршинському санаторії.

Він же дав згадуване на суді свідчення про те, що поет якось розповів анекдот, в якому допустив цинічний відгук про Леніна, але після зауваження з цього приводу більше таких анекдотів не розповідав.

«*Как-то в разговоре с Кислинским*[77] *Стус стал сравнивать положение рабочих у нас и в капиталистических странах,* – продовжує свідчити Мацкевич. – *При этом Стус говорил, что безработный за границей более обеспечен, чем у нас рабочий. Тогда же Стус говорил, что за границей больше свободы и демократии, чем у нас в стране...*

Стус упоминал Солженицына, характеризируя его как правдивого писателя»[78].

Подібну «інформацію» щодо антирадянської діяльности Стуса дав і інший сусід по моршинському санаторію – Василь Сидоров.

«*За время проживания со Стусом у меня были с ним беседы и споры идейного и политического характера, на основании которых у меня о нем сложилось впечатление как о яром националисте с убеждениями чуждыми нашей советской действительности и опасными для окружающих его людей.*

На меня он произвел очень неприятное впечатление... он всем был недоволен, ничего его у нас не устраивает»[79].

Основні «докази» антирадянської агітації було зібрано. Почалися очні ставки. На них Василь Стус поводив себе переважно стримано. Зірвався лише одного разу, на очній ставці з близьким товаришем останніх років – Леонідом Селезненком.

Спершу заперечуючи факти «антирадянського» впливу з боку Василя, згодом під прямим психологічним тиском, Селезненко визнав їх і – в стані психологічного шоку – говорив потім усе, що хотіли від нього почути спершу слідчий, а потім суддя.

[76] Кримінальна справа № 47. Том 2. – Арк. 2–3.

[77] Сусід по кімнаті В. Стуса у Моршинському санаторії «Світанок».

[78] Кримінальна справа № 47. Том 2. – Арк. 4–5.

[79] Там само. – Арк. 8–11.

– Що ви зробили з людиною!? – вигукнув Василь Стус в обличчя слідчого.

Цікаву характеристику письменника дав Микола Холодний:

«*А от Стус міг би тут не бути. Стуса привів сюди відчай. Досить було Стусові устати в кінотеатрі "Україна" (під час відомого там ексцесу 1965 року) із стільця, як він цим позбавив себе на майбутнє усіх "стільців", на яких міг би сидіти. За те саме його звільнювали тричі або й більше з роботи, за те саме не друкували. Залишився один йому шлях – до самвидаву. І то цей шлях Стус обрав десь із рік тому. Як поет він гостросоціальних речей не писав, принаймні, такі його вірші не були його амплуа. Він сам заявляв, що політизація мистецтва – річ вимушена. Про це він сказав на вечорі Миколи Воробйова в СПУ десь рік-два тому, коли Коротич та Павличко у своїх виступах навертали Воробйова на поетизацію болючих соціальних тем. На тому вечорі Стус признався: "Познайомився я з філософськими речами Воробйова і прямо при всіх скажу: я – не поет". Себто Стус перекреслив те, на що здобувся у поетичному жанрі, і що потім чи тоді видрукував за кордоном. Років п'ять тому він проводжав мене від себе до трамваю і під соснами сказав: "Ех, Миколо. Слухаю я твої вірші, і вражають вони, але це – соціологія. Не наша це парафія. От почитав би ти Рільке, Петрарку". Він був правий. Але, вдарившись головою об зачинені двері (зачинив він їх, звичайно, сам), Стус, тепер уже не з доброї волі вдався до публіцистики. Це було його "А". Так званий "Комітет на захист Караванської"*[80] *став його "Б". Потрібно було ставити крапку. Все одно Василя мені шкода. Це не Селезненко і в ньому є що рятувати. Хоч мені від того не покращає і не погіршає, піде в табори Селезненко чи Стус. І в того, і в того було все-таки щось вище, ніж у конокрада, ґвалтівника дівчат або алкоголіка...*»[81].

Власне, те, що «Стус міг би тут не бути», було зрозуміло всім. Але ж він уже в КДБ був і не лише не виявляв жодного страху перед слідством, а й займав доволі аґресивну до «слідства» позицію, не воліючи втрачати гідности навіть тоді, колі це почало загрожувати ув'язненням.

Цього Василеві подарувати не могли. Це й стало головною причиною того, що 30 червня 1972 року Василеві Стусові було пред'явлено список обвинувачень, зібраних старшим лейтенантом Логіновим. Той встановив, що Стус «*на ґрунті антирадянських переконань та незадоволення існуючим в СРСР державним та суспільним ладом, з метою підриву і ослаблення Радянської влади, починаючи з 1963 року і до дня його арешту, тобто до січня 1972 року, систематично виготовляв,*

[80] Після арешту 8 грудня 1971 року Одеським УКДБ науковця-мікробіолога Ніни Антонівни Строкатої-Караванської, весь «злочин» якої полягав лише в тому, що вона «не відмовилася від свого чоловіка, засудженого на тривалий термін» навіть за значного тиску з боку КДБ, було створено «Громадський комітет захисту Ніни Строкатої» на основі «гарантій Конституції СРСР, Декларації прав Людини та Пакту про громадянські і політичні права». Членами комітету стали: економіст з Москви Віктор Красін, пенсіонерка з Києва Оксана Мешко, поетеса зі Львова Ірина Стасів-Калинець, матрос із Одеси Леонід Тимчук, Вячеслав Чорновіл, московський історик Петро Якір і Василь Стус. – Кримінальна Справа № 47. Том 2. – Арк. 209–211.

[81] Кримінальна справа № 47. Том 5. – Арк. 133–134.

зберігав та розповсюджував антирадянські та наклепницькі документи, що порочать державний та суспільний лад, а також займався антирадянською агітацією в усній формі»[82].

Ось які докази зібрав слідчий:

– у період 1963–1972 років Стус написав і до дня арешту зберігав у себе в квартирі 14 віршів: «Доволі! Ситий вже...», «Безпашпортний...», «Опускаюсь – ніби піднімаюсь...», «Розмова з другом...», «Коли багряніла...», «Комуністи – вперед!..», «Режисер із людожерів...», «Кубло бандитів...», «Три С. – неначе жарт...», «Наша нація – найпередовіша...», «На історичному етапі...», «Між божевіллям і самогубством...», «Від радості – у степ...», «Ви ходили до Петлюри...»[83], «*в яких паплюжиться радянський державний та суспільний лад і зводяться наклепи на умови життя радянського народу, на КПРС і Конституцію СРСР*»;

– у період 1965–1972 років Стус написав 10 документів антирадянського та наклепницького змісту, в тому числі «Шановний Петре Юхимовичу!..», рукописи: «Привид бродить по Європі...», «Ми живемо в дуже цікаву епоху...», «Ми живемо в час парадоксів...», «Франція – це я...», «Відвідини. Лекція на заводі...», «Це існування є злочином...», «Існує тільки дві форми...», «Якийсь киянин...»[84]. «*В цих творах СТУС паплюжить соціалістичні завоювання в нашій країні, ототожнює радянський лад з гітлерівським режимом, твердить про начебто існуюче національне гноблення на Україні та порушення соціалістичної законності, прагне "довести" неможливість побудови комуністичного суспільства в Радянському Союзі*»;

– 28 липня 1970 року СТУС написав листа ворожого змісту, використавши рукопис статті «Привид бродить по Європі...» до ЦК КП України і КДБ УРСР, що був потім надрукований в журналі «так званого "самвидаву" "Український вісник", вип. 3 за 1970 рік;

– написав листа «Нині зрозуміло кожному...» (вилучено у Дзюби І. М. 13.01.1972 року), що «*просякнутий наклепницькими вигадками на радянську дійсність, зокрема на матеріальне і духовне життя нашого народу. В листі робиться також спроба обілити В. Мороза і вміщуються звернення виступити на його захист*»;

– написав статтю «Кожне нормально організоване суспільство...» (на основі «Франція – це я...»), уміщену в «Українському віснику», вип. 3 за 1970 рік. У цих документах «*Стус зводить наклепи на національну політику КПРС, стає на захист осіб, що займаються ворожою діяльністю, а вжиті до них заходи з боку органів Радянської влади розцінює як свавілля над людиною та її совістю*»;

– написав лист на захист Караванського С. Й. «*В квітні 1969 року лист був надрукований у журналі "Сучасність" у Мюнхені, в травні 1969 року – у газеті "Українське слово" в Парижі, у травні 1969 року та грудні 1970 року – в газеті*

[82] Кримінальна справа № 47. Том 1. – Арк. 272.

[83] Усі вірші – недокінчені і ніде, навіть у самвидаві, не публіковані. До обшуку про їх існування не пам'ятав навіть сам поет.

[84] Первісні чернетки заяв та листів до вищих партійних і державних установ, які писалися по «гарячих» слідах якоїсь події, а потім або істотно доопрацьовувалися, або просто залишалися в архіві.

"Шлях перемоги" під тенденційними заголовками: "Боягузтво – друге наймення підлості" та "Літературу здано на поталу Полторацьким»;

– написав лист «Місце в бою...» (ознайомив Селезненка), надрукований в «Українському віснику», випуск 1, січень 1970, текст вилучено у Мешко О. Я.;

– у виданій за кордоном збірці «Зимові дерева» вміщено «наклепницькі» вірші: «Не можу я...», «Звіром вити...», «Отак живу, як мавпа...», «Даждь нам...», «Розмова...», «Балухаті мистецтвознавці...», «Який це час?..», «Йдуть три циганки...», «У Мар'їнці...». Якщо вірити Стусу, «*наша держава... – це "Вітчизна боягузів і убивць"*. Два примірники книжки подарував Селезненкові, по одному – Дзюбі, Світличному, Ірині Калинець. «*Один із примірників збірки "Зимові дерева", одержаних від Стуса, Селезненко в 1970 році передав громадянці Чехословаччини Коцуровій Ганні, який вона вивезла за кордон і передала ЛЕВИЦЬКОМУ, що проживає в Англії*». Книжку надруковано в Лондоні;

– вірш «Не можу я без посмішки Івана...» надруковано в «Сучасності», ч. 12, 1971 року;

– У віршах «Ось вам сонце...», «Колеса глухо стукотять...», «Рятуючись од сумнівів...», «Марко Безсмертний», «Їх було двоє...», «Напередодні свята...», «Сьогодні свято...», «В період розгорнутого...» зі збірки «Веселий цвинтар» «*СРСР порівнюється з концтабором, вміщується твердження про те, що соціалізм в нашій країні нібито будується "на крові і кістках"*. Подарував збірку Світличному й Шабатурі;

– читав уголос вірш «Колеса глухо стукотять...» Селезненку й Калиниченкові, після чого на прохання останнього дав йому змогу переписати цей вірш;

– написав ворожі статті «Феномен доби» та «Зникоме розцвітання»;

– із працею «Феномен доби» ознайомив З. Франко, І. Світличного, Л. Селезненка, Ст. Тельнюка і передав один примірник Ірині Калинець. Ще один був вилучений у Є. Сверстюка;

– працю «Зникоме розцвітання» давав читати Селезненкові;

– лист до ЦК КПУ «За статистичними підрахунками...» від 21 листопада 1971 року давав читати І. Дзюбі, Є. Сверстюкові, З. Франко і Л. Селезненкові. Один примірник дав І. Світличному. Примірники цієї праці вилучені в Н. Світличної, І. Дзюби, Л. Плюща. 14 березня 1972 року за цим листом було зроблено повідомлення антирадянської радіостанції «Свобода»;

– в грудні 1971 року Стус на пропозицію Чорновола дав згоду брати участь у діяльності так званого «Громадського комітету захисту Ніни Строкатої» (дружина С. Й. Караванського);

– зберігав «Інтернаціоналізм чи русифікацію» Дзюби, «Крик з могили» Холодного, новелу «Дзвінок» Василя Захарченка;

– «*У грудні 1971 року та в січні 1972 року СТУС, перебуваючи на лікуванні в санаторії "Світанок" у м. Моршин Львівської області, в розмовах з відпочиваючими МАЦКЕВИЧЕМ П. М., КИСЛИНСЬКИМ В. В. та СИДОРОВИМ В. І. висловив антирадянські та наклепницькі судження. Викладаючи свої ворожі погляди, Стус в образливій формі висловлювався на адресу засновника Радянської держа-*

ви В. І. Леніна, вихваляв спосіб життя в капіталістичних країнах, твердив, що в країнах капіталістичного заходу нібито існують більш широкі демократичні свободи, ніж у СРСР, зводив наклепи на матеріальне становище трудящих людей нашої країни та всіляко вихваляв українських буржуазних націоналістів, які вели збройну боротьбу проти Радянської влади, і називав їх визволителями українського народу»[85].

«*Таким чином,* – робив висновок Логінов, – *СТУС своїми діями скоїв злочин, передбачений ст. 62 ч. 1 КК УРСР.*

На підставі вищенаведеного, керуючись ст. ст. 131–132 та КІ КПК УРСР,

ПОСТАНОВИВ

Раніше пред'явлене СТУСУ Василю Семеновичу обвинувачення по ст. 187' КК УРСР змінити й притягти його по цій справі як обвинуваченого в скоєнні злочину, передбаченого ст. 62 ч. 1 КК УРСР у викладеному вище обсязі, про що йому оголосити.

Слідчий УКДБ при РМ УРСР по Київській обл. ст. лейтенант ЛОГІНОВ

«ЗГОДЕН» Начальник слідвідділу КДБ при РМ УРСР підполковник ТУРКІН

Стус відмовився підписати постанову»[86].

Становище ускладнювалося. Якщо попередня стаття загрожувала трьома роками ув'язнення, то тепер можна було отримати сім.

Василеві ставало дедалі очевидніше, що слідство та суд – банальний фарс, із визначеним наперед фіналом. І єдиною втіхою був той потік віршів, що майже кожного дня поповнювали його саморобний зшиток. 1 липня народився один із них:

І прочуваю таїнство життя,
свідомий того, що його я втрачу.
Здається, більше я мовчанням значу,
ніж бесідою. Марно вороття
собі діждати. Вже по той бік гір
заходить яре сонце. Іншим – сходить.
Тим, кими теж лиха недоля водить
по тих самих стежках. На той же взір.
Але нічого не передаси
з набутого. Бо що передається,
те тільки ошуканством і зоветься,
без мудрої, немов життя, краси
першоджерел. Потоку. І води
цілющої, мов небуття, криниці[87].

Залишалося лише набувати те, що не передаси у спадок, жити в «часі творчости» й зберігати почуття гідности. Він вибрав лінію поведінки й мусить триматися її до кінця:

---

[85] Там само. – Арк. 272–282.

[86] Там само. – Арк. 282.

[87] Василь Стус. Твори. Том 2. – С. 142.

«*Мою "злочинну діяльність" вигадали слідчі КДБ, надавши тим чи іншим літературно-художнім творам чи публіцистичним статтям невластивої їм кваліфікації*, – заявив він Логінову відразу ж після ознайомлення з текстом обвинувачення, яким передбачалася зміна статті Кримінального кодексу. – *Ніяких антирадянських переконань у мене не було, нема і не може бути. Так само і мети "підриву і ослаблення радянської влади" в мене ніколи не було і не могло бути. В мене була природня етична реакція проти того, що свого часу скоїли на нашій землі злочинці типу Єжова, Ягоди, Берії і т.п. Ось мої зауваження.*

Слідство називає мої 14 "віршів", які насправді є лише чернетками, і чернетками дуже сировими. Вони виникали тоді, коли до мене по-бандитському ставилися ті чи інші люди, од яких залежала моя доля – моя турбота про шматок хліба, моя творчість, моє прагнення зробити добро рідному народові. Природньо, що розглядати чернетки як вірші, до того ж чернетки, настрої яких далекі од моїх сталих, успокоєних переконань, – це значить свідомо доводити автора до потрібної КДБ кондиції, зробивши із мухи слона, а із Стуса Василя – ворога. Ганьба, що в 1972 році така практика "мотивації" злочину (і злочину в величезних лапках!) ще можлива. Це свідчить про те, що КДБ ходить учинити нову розправу над молодою українською творчою інтеліґенцією.

Розправу, здається, ще брутальнішу за попередню розправу 1965 р. Я вже не кажу про те, що до моїх чернеток, які жодної соціальної ролі не могли грати, КДБ просто не має діла. Бо це порушення найелементарніших людських прав.

Записано власноручно
В. Стус»[88].

Ось інші поетові оскарження звинувачень Логінова, які були повторені прокурором в судовому засіданні майже без змін, і на які Стусові так і не дали можливости висловити свої заперечення:

Допит 1 липня 1972 р. (12.15 – 14.00)

«*Власноручно продовжую викладати свої зауваги до пред'явленої мені 30 червня постанови.*

У постанові згадано далі 10 "документів" антирадянського та наклепницького змісту, які я нібито написав у 1965–1972 рр. Слідство обрало своєрідну форму подачі, щоб видати вигадане за дійсне. Насправді ці "10 документів" є лише незакінченими, густо покресленими чернетками, які жодної соціальної ролі не грали, які написані були в ситуації обурення, тобто подавали мої ситуаційні, непродумані, невиважені думки. Те, що окремі з цих чернеток пролежали в мене 5–7 років без спроби докінчення або вивершення, свідчить про те, що вони не входили в коло моїх подальших зацікавлень. Отже, притягати до "справи" чернетки, відкинуті самим автором, – значить нав'язувати авторові їх те, від чого він сам відмовився. "Зберігати", як написано в постанові, я їх не зберігав. Бо в моїх паперах я не завжди мав час навести лад. Коли такі випадкові чернетки мені траплялися на

[88] Кримінальна справа № 47. Том 1. – Арк. 287–288.

очі – я їх палив або рвав. Ці ж – чекали свого природнього кінця, тобто знищення. Крім того, коли на аркуші було трохи несписаного простору, я такий аркуш беріг, шкодуючи папір, справу людських рук.

Перечу і проти інтерпретації їхнього змісту. Я ніколи не ототожнював радянського ладу з гітлерівським режимом, а лише з болем у серці часом відзначав, що окремі споріднені риси (передусім між добою культу особи і гітлеризмом) були і це явище неприпустиме для країни соціалізму (скажімо, масові репресії).

У постанові далі йдеться, що автор цих 10 "документів" "твердить про начебто існуюче національне гноблення на Україні". Наскільки пам'ятаю, я так ніколи не міг писати, бо істина полягає в тому, що окремі факти нігілізму до української культури є фактами не гноблення, а, сказати б, фактами шовінізму (і шовінізму неусвідомленого, шовінізму за традицією царських часів, який не раз і не два давав про себе знати всупереч теоретичним настановам). Отже, малися на увазі факти відходу від ленінізму чи його перекручення в часи Сталіна чи пізніше. А сказати просто "гноблення" – це значить мати заперечення до теоретичних постулатів і, природньо, насамперед постулатів ленініани.

Оскільки я попросив конкретизувати це місце, пославшись на згадані мої 10 "документів", а слідчий від цього відмовився, крім того, не надав мені змоги самому передивитися свої чернетки, щоб з'ясувати ту чи іншу чернеткову думку, нарешті, сумніваючись у тому, що це не вигадка самого слідства, а перевірити факт мені не дозволено, я не можу давати своїх пояснень із приводу цих давно писаних і давно відкинутих чернеток-"документів".

Оскільки слідчий Логінов позбавляє мене змоги конкретно, детально, із посиланням на мій той чи інший закінчений чи незакінчений, чернетковий твір відповідати на звинувачення, мушу заявити таке. Кожна із статей звинувачення подається в неправдивій, позбавленій фактичного підтвердження, формі. Кожна із статей звинувачення дає сфальсифіковану слідством інтерпретацію мого літературного доробку. За таких умов брати участь у розправі над самим собою, боронитися проти накидуваних мені тверджень, думок, поглядів, настроїв і т. ін. – не волію»[89].

На допиті 7 липня 1972 р. (16.40 – 19.10) Василю Стусу було надано можливість ознайомитися з текстом двох листів до Шелеста та чернетками листів, які кваліфікувалися слідством як доказ його «антирадянської діяльности».

Стус: «*Оскільки мою попередню вимогу (надати змогу переглянути свіжим оком статті свої чернеткові) задоволено, згоден пояснення продовжити.*

Переглянувши рукописи своїх чернеток, пересвідчився, що думка слідства, ніби автор чернеток "твердить про начебто існуюче національне гноблення на Україні", безпідставна. Як я і припускав, таких тверджень (навіть у чернетках) немає. Так само ототожнень радянського ладу з гітлерівським режимом немає. Згадано тільки про репресії взагалі й репресії над письменниками – зокрема. Думаю, що ці риси схожості, на жаль, були. І добре, що всі ці репресії було засуджено на 20 і 22 з'їздах партії.

[89] Там само. Том 1. – Арк. 290–294.

Безпідставним є твердження слідства й про те, що автор цих чернеток "прагне" довести "неможливість побудови комуністичного суспільства в Радянському Союзі". Насправді в мене йдеться про окремі явища морального порядку, які – навіть часом проголошувані тими чи іншими ідейними наставниками – об'єктивно шкодять витворенню високої моральної атмосфери, що може згубно вплинути (і згубно впливає!) на моральну конституцію тієї чи іншої людини. Скажімо: те, що вчора всі любили М. С. Хрущова, як вірного ленінця, а сьогодні, 16 жовтня 1964 р.[90]*, всі стали його гудити, свідчить про нетривкість, несталість і, може, навіть безпринципність тих чи інших моральних структур. Саме такі (й схожі до них факти) давали мені змогу висловити полемічне твердження (але – твердження в чернетці!), що з такою етикою комунізму не збудуєш. А згадаймо й такі факти, коли часом той чи інший чоловік, за посадою дуже поважний і свідомий, дозволяє собі речі, негідні будь-якої чесної порядної людини – обкрадає державу, роздаровує чи розтринькує суспільну власність, нишком будуючи собі вілли, дачі і т.д. і т.п.*

Досить своєрідно слідство пов'язує мої чернеткові записи із записами докінченими.

Слідство пише: "28 липня 1970 року Стус написав листа ворожого змісту, використавши при цьому раніше складений ним текст "Привид бродить по Європі". Насправді, текст "Привид бродить" є чернеткою, і чернеткою з помилковими твердженнями, а до чернетки слідству немає діла. По-друге, спільним між обома текстами є думка про те, що "людина В. звертається в інстанцію N з конкретними пропозиціями. Людині не відповідають. Вона починає писати знову. Її знову обходять відповіддю. Тоді В. починає обурюватись. Він пише знову, але вже в різкішому тоні. Хоч різкість викликана єдиним наріканням на глухоніму інстанцію, яка зобов'язана говорити. І що ж? Людину В. викликають в іншу інстанцію і починають погрожувати, або – в гіршому разі – надовго причиняють за чоловіком високу браму" (цитую за відісланим листом). Оце – те спільне місце, яке дає слідству змогу зробити хитрий висновок: раз повторюється одна думка, то може повторитися й інша. Насправді це логічний хід людей, які прагнуть начепити мені чужого обличчя й судити за це чуже, невластиве мені обличчя.

Отже, згадані 10 документів, що залишилися чернетковими, не можуть бути предметом звинувачення, оскільки це мої невиваженні, чернеткові, непродумані думки, що до того ж не грали жодної суспільної ролі. По-друге, спроба слідства "притягнути" їх за вуха до відправлених мною офіційних письмових листів-звернень до Уряду є спробою несправедливою і явно з дискредитаційною метою. Саме такі "притягування" за вуха дають слідству змогу видати бажане за дійсне, приписати мені те, чого я ніколи не говорив публічно, чого я не виважив і не продумав до кінця, що є твердженнями, з якими сам я ніяк погодитися не можу.

Таке ж пересмикування властиве й паралелі, запропонованій слідством, між листом "Кожне нормально організоване суспільство..." і "чернеткою" "Франція –

[90] 16 жовтня 1964 р. М. С. Хрущова було усунуто з посади Генерального секретаря ЦК КПРС, а його місце посів Л. І. Брєжнєв.

це я...". "Чернетку" "Франція – це я..." по суті вигадало саме слідство, бо об'єднало під однією назвою дві різні чернетки – одну, що починається словами "Франція – це я..." і яка до тексту офіційного листа не має жодного відношення, і другу чернетку, що починається словами "Бо це обов'язкова умова...". Остання чернетка є майже текстуально точною копією офіційного листа-звернення. Але до чого слідство припасовує сюди іншу чернетку, "Франція – це я...", – відомо тільки слідству. До тексту офіційно відісланого листа вона не має жодного відношення.

Нарешті. Слідство долучає до свого розгляду чернетку "це існування є злочином", що не має ні початку, ні кінця, а з другого боку аркуша записана чернетка вірша. Те, що чернетка не має ні початку, ні кінця, свідчить про те, що я її не зберігав (інакше б зберігся б бодай початок), що цій чернетці я не надавав жодного значення, списавши її чернетковим віршем і, певне, спаливши чи порвавши її початок.

У чернетці "Існує тільки дві форми..." списано лише 12 з половиною рядків. Решта паперового аркуша – чиста. Зрозуміло, що мета такого "зберігання" чернетки – вільний простір паперу, продукту людської праці, який треба економити. Отже, це зберігання не чернетки, а зберігання чистого паперу.

Мушу, нарешті, додати, що чимало своїх чернеток я палив, рвав, викидав і через це доводиться тільки співчувати слідству, яке не долучило до "справи" їх, тих чернеток, які таки діждали свого природнього кінця, а ці, згадані 10, – потрапили йому до рук як факти "ворожої діяльности".

У Постанові далі йдеться, що в листі "Нині зрозуміло кожному" я зводив наклепницькі вигадки на матеріальне й духовне життя нашого народу. Я ще раз повторюю: підвищення цін, зроблене за М. Хрущова, так і залишилося. І це не наклеп. Посилення цензурного тиску на літературу – це такий "наклеп", який відомий кожному літераторові, що активно прагне допомогти народові жити краще, щасливіше, вільніше, і невідомий літераторам, які паразитують за рахунок літератури.

У листі йдеться (всупереч твердженню слідства), що за нормальних умов із В. Морозом було б можна і треба дискутувати. Нарешті, прагнення, прохання, звернене до Уряду з тим, щоб "можлива судова розправа над Валентином Морозом не стала новою ганьбою для кожного з нас", не може бути соціально шкідливим. Воно може бути лише індивідуально помилковим (це мій персональний лист до Уряду).

У листі "Кожне нормально організоване..." слідство побачило "наклепи на національну політику КПРС", чого там немає зовсім. Там є факти з донецьких умов – про відсутність українських шкіл, про переклади урядових постанов Республіки і т.д. Це не наклепи, а факти, з якими я стикався сам, працюючи в "Соціалістичному Донбасі", навчаючись у педінституті, вчителюючи. Мою українську мову мешканці бувало не впізнавали, кажучи, що розмовляю я білоруською мовою...

У наступному зі згаданих листів я писав про арешти 1965 р., про те, що лист багатьох осіб, що занепокоїлися арештами, дістав принципового осуду з уст О. Полторацького, людини, що заплямувала себе з 20 і 30 рр. фактами літературного бандитизму (статті про Остапа Вишню). Мені видалась ситуація за-

грозливою, коли знову почали обстоювати правду і справедливість люди типу Полторацького, І. Стебуна, М. Шамоти, перед тим публічно критиковані за свою безпосередню участь у несправедливій критиці часів культу особи.

У листі йдеться про те, що минуле Караванського великих симпатій до себе не викликає (мається на увазі його біографія часів війни), але мотивація його нового засудження мені видалася значним анахронізмом, у дусі культівських часів.

Твердження, що я ніби "очорнюю радянську дійсність", ніби тверджу, що на Україні переслідується інтеліґенція – щонайменше неточні. Я писав про арешти серед молодої творчої української інтеліґенції, а не про українську інтеліґенцію взагалі. Я писав про те, що прибічники сталінського стилю роботи... знову взялися за своє ("найсправедливіші статті" пишуть полторацькі, а такі письменники, як О. Гончар, Ю. Смолич, М. Бажан, Б. Олійник, Є. Гуцало, – помиляються). І я звернувся до уряду за роз'ясненням, сподіваючись на відповідь. Бо правда не може бути на боці полторацьких. Бо полторацькі з огляду на своє минуле не мають морального права бути речниками соціалістичної справедливости та гуманізму. Я вважаю, що це стосується і листа-звернення "Місце в бою чи в розправі". Категорично протестую проти накидання мені слідством "антирадянських позицій".

Знаю, що атмосфера 20 і 22 з'їздів КПРС робила неможливою всі ці факти обшуків, арештів, судів, цькувань людей, які, може, і не завжди справедливі в своїй оцінці нових літературних умовин, що почали поступово складатися з 1963 року і продовжували гіршати далі, особливо ж після 1965 року.

Кажучи "час реакції", я мав на увазі рецидив сталінізму, що почався в післяхрущовську добу. Те, що на Україні нищаться тисячі талантів, – вислів закатегоричний. Багато молодих і старших літераторів не має змоги друкувати своїх творів. Сувора і несправедлива критика торкнулась навіть таких літераторів, як О. Гончар, Б. Олійник, Є. Гуцало, В. Дрозд, Ю. Смолич і т. д. Це все – рецидиви забутої практики.

Багато здібних людей позбавлені змоги займатися навіть перекладною роботою. Додам, що, на жаль, немає статистики, скількох молодих літераторів цькували чи цькують.

Моє ставлення до речей – завжди ставлення людини, яку насамперед обходить етика. Саме через це я не міг не висловити своєї думки, коли бачу, що покоління Івана Дзюби – людей, що виросли і здобули моральної, громадянської конституції в часи 20 і 22 з'їздів КПРС, стали цькувати люди типу Полторацького чи Дмитерка, ці типові представники культівського "громадянського" служіння. Коли молодь, виховану на ідеалах 20 і 22 з'їздів, починають цькувати люди із заплямленою від часів Сталіна біографією; коли ці останні, до того ж, вдаються до вигадок і прямих інсинуацій (як то Полторацький "приписав" В. Чорноволові вигадану фразу), то це не може бути прогресом. Це свідчить про те, що люди типу Полторацького тягнуть громадську думку назад, до часів несправедливих і часів, засуджених за уможливлену ними практику керівництва з допомогою залізного сталінського наказу, з допомогою "волюнтаристської" логіки.

Отже, захищаючи Дзюбу, я захищав моральну поведінку від неморальної. Бути полторацьким – завжди легко. Бути дзюбами – завжди тяжко, як завжди буває тяжко чесній, принциповій, порядній і високоталановитій людині.

Мій лист-звернення "Місце в бою чи в розправі" написано не з антирадянських, а з антидмитерківських позицій. Певен, що моя позиція – за радянську етику, тобто за справедливу, людяну, чесну. Певен, що стаття моя, писана з радянських позицій, переслідувала мету: щоб взаємини поміж дискутантами були чесними, відкритими, а не боягузливо-лицемірними, щоб ці взаємини базувалися на єдиному прагненні – обопільному прагненні добра й справедливости.

Цей лист, адресований до Дмитерка та редакції "Літературної України", я міг показати комусь зі своїх знайомих, бо те, що я пишу до уряду чи літературних органів, я можу показати й літераторам чи просто читачам. Я не пам'ятаю такого, щоб цього листа, знайомлячи, показував Л. Селезненкові.

Нарешті, згадки про те, що лист було надруковано в Парижі, до мене може стосуватися щонайменше: свого листа я слав до "Літературної України", яка його не надрукувала. А до Парижа я свого листа не слав, до радіостанції "Свобода" не передавав.

Не пам'ятаю й такого, щоб цього листа давав О. Я. Мешко.

Записано своєю рукою – В. Стус»[91].

8 липня допит Василя Стуса тривав майже шість годин. З 11.40 до 17.20. Щоправда, із майже двогодинною перервою. Того дня поетові довелося спростовувати «антирадянський» зміст віршів та літературознавчих статей, який знайшов у них А. Каспрук:

«*У Постанові згадано вірші збірки "Зимові дерева". Писані вони не протягом 1963–1970 років, як сказано у Постанові, а протягом 1957–1969 рр. Вірші, названі наклепницькими, такими не є. В основі кожного з них – справжні факти, хай, може, як то кажуть, і не типові. Маю перечення до того, що слідство відносить часом і моє уявлення про життя людини на землі до числа наклепницьких ("Отак живу, як мавпа серед мавп..."); що слідство відмовляє в реальності таких спостережень, як "У Мар'їнці стоять кукурудзи...", "Йдуть три циганки розцяцьковані...".*

І зовсім уже вигадка слідства, ніби життя людей в Радянській Україні я змальовую як "добровільний допр". Це пересмикування із недоброю метою: вираз узято з вірша, в якому йдеться про тяжке життя колгоспників у післявоєнний період. "Барліг" – це там, де людина цілий день робить, а заробляє 200 грамів на трудодень або й залишається винною.

Таке саме пересмикування – у твердженні слідства, що "наша держава по Стусу – це "вітчизна боягузів і убивць". Вислів узято з вірша 1965 р., написаного під впливом арештів серпня-вересня 1965 р. Позаду була доба сталінщини із незбагненним масовим запамороченням. Чотири роки тому був 22 з'їзд КПРС. І ось – арешти. Це не могло не викликати моєї реакції на анахронічні заходи – арешти, втаємничене слідство, організовані обмовляння, а згодом – закриті суди.

[91] Там само. – Арк. 295–307.

Втім, визнаю, що вислів мій – закатегоричний попри те, що ситуаційно його можна зрозуміти. "Право надриватися в ярмі" – це мій особистий висновок із своєї дуже несправедливої, злочинно несправедливої до мене долі, коли мене звільнювали з роботи фізичної й за фахом, залишаючи цілком напризволяще.

Свою збірку я міг давати тим чи іншим знайомим чи товаришам по перу. Але кому саме давав – не пам'ятаю. Не пам'ятаю й такого, щоб Л. Селезненку я давав дві збірки, тобто два примірники.

У збірці "Веселий цвинтар" – збірці експериментальній і невиваженій, немає жодного вірша, написаного з антирадянських чи наклепницьких позицій. Вона якоюсь мірою – гротескова, якоюсь – розпачна. Моя позиція – позиція осуду етичних людських аномалій. І – передусім етичних. Ніякого паплюження заходів партії з ушанування 100-річчя з дня народження Леніна там немає.

І вже зовсім безпідставне твердження, що СРСР там порівнюється з концтабором.

Насправді концтабір там береться як концтабір, до якого звикають, обсаджуючи колючий дріт квітами. Це вірш про адаптацію зору й душі. Слідство ж дає символові таку інтерпретацію, яка йому (слідству) вигідна, щоб виправдати свої вчинки по відношенню до мене.

Така ж неправда, що нібито я твердж таке: соціалізм будується в нашій країні на крові й кістках. У вірші пам'яти репресованого М. К. Зерова є такі рядки:

Москва – Чиб'ю. Москва – Чиб'ю.
Печорський концентрак
Споруджує нову добу
На крові і кістках.

Отже, Печорський концентрак, і тільки Печорський концентрак, який слідство чомусь... ототожнює з СРСР.

І цієї збірки я не поширював. Міг її дати тому чи іншому літераторові, аби почути його думку про експериментальну, ще не відстояну збірку. Якби КДБ не втрутилося в мої суто авторські справи, можливо, я перетрусив би цю збірку, залишивши од неї лише поезії суб'єктивно-психологічного плану. Але слідство ловить людину напівдороги й, не питаючи, куди йдеш, звинувачує тебе за те, що не стало твоїм, над чим ти нахилився, роздумуючи й вагаючись.

Не пам'ятаю, щоб цю збірку я давав І. Світличному чи С. Шабатурі.

Так само не пам'ятаю про читання вірша "Колеса глухо стукотять" Л. Селезненкові та І. Калиниченкові[92]*.*

Отже, в оцінці обох збірок слідство дуже несправедливе, переслідуючи мету накинути мені те, чого в мене не було і не могло бути, накидаючи мені як переконан-

[92] І Леонід Селезненко, й Іван Калиниченко факт читання цього вірша визнали, як визнав Калиниченко факт самовільного (себто без згоди автора) переписування тексту вірша. Василеві Стусу ці свідчення на момент написання оскарження висунутих проти нього звинувачень уже були відомі з очної ставки з Л. Селезненком та свідчень І. Калиниченка.

ня мої ситуативні настрої й подуми, даючи дуже й дуже тенденційну, а як часом – то й сфальсифіковану оцінку окремим творам.

Із другого боку, слідство зовсім не обходять такі "дрібниці", як майже десятилітні регулярні труднощі автора віршів із надрукуванням своїх віршів у республіканських видавництвах, багаторічне знущання з автора – звільнення з роботи, цькування і т.д. і т.п., матеріальні злидні, в яких він, автор, перебував чи не від дитячих літ – той весь комплекс життєвих умовин, які так чи інакше спонукували до гірких, а часом – то й розпачливих думок-настроїв.

Слідство називає "ворожими" дві мої статті – про творчість Володимира Свідзінського та Павла Тичини. Про "Феномен доби" слідство пише: "Стус нав'язує читачеві антирадянські, націоналістичні погляди і уявлення" про творчість П. Г. Тичини.

Такі звинувачення – дуже енергійні, але й дуже безпідставні. Жодних антирадянських тверджень у статті немає. Так само – і націоналістичних тверджень. Мені йшлося про трагедію геніального митця, позбавленого таланту в роки сталінського масованого наступу на творчу інтеліґенцію.

Не вважаючи, що принцип партійности є негативним явищем, повторюю, що цей принцип партійности по-різному тлумачили А. В. Луначарський і Берія, Максим Горький і Сталін, М. Рильський і Каганович чи Малєнков.

Твердження ж слідства про те, що, на мою думку, принцип партійности в радянській літературі – це негативне явище, "одержавлювання" і "спроневірний оптимізм" – є така логічна абракадабра, на яку тяжко й відповісти, бо зрозуміти її – неможливо. Справа в тому, що я не адаптував окремих моментів – репресій 30-х років, голоду 1933 року, тенденційної критики Тичини в кінці 20-х років, ховання його ранньої творчости від широкого загалу, як то було в 30-ті роки. Слідство, закидаючи мені в провину, бере на себе сміливість твердити, що голод 1933 року був нормальним явищем, що репресії над письменниками в 30-ті роки були справедливими, що модуль Тичини, вироблений у кінці 30-х років, був мало не задуманий самим поетом із молодечих літ.

Що стосується статті про творчість В. Свідзінського, то в ній не тільки немає наклепів і паплюжень, як пише слідство, а й узагалі нема нічого з того, що б цікавило КДБ. Справа в тому, що доля Свідзінського в 30-ті роки багато в чому схожа до долі тих чи інших поетів після 1963 року – його майже не друкували, він, високий інтеліґент за освітою, не міг знайти собі застосування в часи, коли українська (та й не тільки українська!) інтеліґенція мусила або "перебудовуватися", або йти освоювати Біломор-канал чи Комсомольськ-на-Амурі. Про це, звичайно, я і писав – іншими словами, як специфіку "гангренозної доби сталінського культизму". Але, на мою думку, це факт. Такої втрати субстанції інтеліґентности й інтелектуалізму, якої російська чи українська культури зазнали в 30-ті роки, вони, здається, не знали раніше і не знали пізніше.

Обидві статті я міг давати своїм знайомим – літераторам, але кому саме – не пам'ятаю. Мені ходило про те, щоб виточнити свою позицію, вберегтися од несправедливих і неточних думок, тверджень, настроїв.

Додам, що обидві статті було забрано в стадії незакінченій. По суті, КДБ перервало мою роботу над ними.

Мій останній лист до Спілки письменників ("За статистичними підрахунками") – це крик болю. Вважаю, що наклепницьких тверджень там немає. Є згадки про факти настільки нелюдяного ставлення до того чи іншого молодого літератора, які неможливі чи неприпустимі в соціалістичній країні. На жаль, такі факти є, а за 6 місяців слідство цих фактів не спростувало. Об'єктивно, писав я, виходить так, що до певної частини творчої молоді застосовують політику геноциду. Слово, звичайно, загаряче. Але я взяв словника іноземних слів, перевірив значення цього слова і переконавшись, що друге, фігуральне значення цього терміну не перечить моїм думкам, ужив це слово.

Серед цієї молоді я згадую не три імені, які згадує Постанова (М. Холодний, І. Світличний, В. Мороз та інші, які нібито проявили свою ворожість до радянського суспільства, хоч і з цією думкою я ніяк погодитися не можу), а згадую принаймні 40–50. До них і застосовують "психологічний і адміністративний терор" – судять, обшукують, не дають змоги друкуватися, заочно обмовляють, звільнюють з роботи і т.д. і т.п. Вважаю, що це антисоціалістичні, нелюдські методи "виховання".

Цей лист, надісланий до Спілки письменників та до ЦК КП України, я міг показувати знайомим літераторам. Кому саме – не пам'ятаю.

Звичайно, не знаю, як міг цей лист потрапити за кордон. Я його туди не слав. Я слав до офіційних органів, але відповіді не одержав.

Справді, я дав згоду підписати звернення про арешт Н. А. Строкатої, не вбачаючи в цьому зверненні чогось такого, що б перечило моїм поглядам на обставини справи, як завжди, старанно приховуваної од громадськости. Я не побачив у зверненні ні наклепницьких тверджень, ні неправдивих відомостей про причини засудження чоловіка Н. А. Строкатої.

Атмосфера утаємничених слідств і закритих судів, спроба втручатися в родинні стосунки і порвати їх, цькування жінки-науковця – все це уможливило мою згоду підписати звернення...»[93].

Інтерес становить і пасаж щодо «моршинських» свідків, який, безперечно, додатково розлютив і слідчого, й керівництво УКДБ:

«*У розмовах з так званими свідками з Моршина жодних антирадянських чи наклепницьких тверджень я не припускав. Вважаю, що деякі з цих "свідків" інспіровані КДБ і тому вони "свідчать" про мене те, чого я їм не говорив. Подача змісту наших розмов – то одна велика неправда.*

Насамкінець мушу зауважити, що перечучи як проти статті 187', так і проти ст. 62 ч. 1 КК УРСР, які долучають до мене, маю такі підстави:

Вихований в атмосфері, що виникла внаслідок 20 і 22 з'їздів КПРС, я намагався завжди обстоювати правду, чесність і справедливість.

Критика тих чи інших сторін нашого життя чи окремих фактів носила завжди етичний характер. Єжовці, беріївці, ягодинці вбивали людей. Я казав, що це

[93] Кримінальна справа № 47. Том 1. – Арк. 308–315.

було негарно. Мене позбавляли змоги працювати для рідного письменства, звільнювали з роботи, цькували, обмовляли, не друкували. Я тільки казав, що це негарно.

Я вважав і вважаю, що всі мої вчинки і всі мої дії були продиктовані єдиним прагненням – щоб у нашій соціалістичній країні було більше добра, щоб у ній люди, які чинять несправедливо, негарно, зазнали бодай морального осуду. І, власне, тільки морального осуду. Я не прибічник розправ – навіть над бандитами беріями чи єжовими. Я прагнув справедливости. Соціалістичної справедливости.

Я не дискутував із радянською владою, тим більше не агітував проти неї. Це велика неправда. Я обстоював радянську владу і радянські принципи взаємин поміж людьми всупереч часовим аномаліям, які, твердо вірю, будуть засуджені найближчим часом»[94].

Послідовно викласти всі ці думки Василеві Стусові не дали можливости ні на судовому засіданні, ні навіть в останньому слові. Найімовірніше, що слідчий Логінов, який прийняв рішення передати справу до судового розгляду, не надав їм жодного значення.

Для нього було очевидно інше: він помилився в людині від початку. Стус каятися не буде. Не буде підтверджувати очевидні факти «антирадянської» діяльности будь-кого іншого, навіть коли ті інші в цій «діяльности» зізналися, буде до останку наполягати на своїй думці.

За великодержавницькою логікою таких слід ізолювати.

11 липня обвинувачуваному В. Стусові було оголошено про закінчення попереднього слідства і про передачу справи до судового розгляду. Поет уважно вивчив текст постанови, але підписувати її відмовився, заявивши слідчому, що буде боронити себе на суді особисто, без допомоги офіційного захисника[95].

У заяві з цього приводу, адресованій слідчому Логінову й Прокуратурі УРСР, Василь Стус писав:

«*Ознайомившись з матеріалами справи, мушу сказати таке:*

1. Мій арешт, як і обшук 12.01.1972 р., були викликані “безпідставними” “підставами”: гр. Бельгії [Добоша] я не бачив, а тим часом постанова про проведення обшуку була складена Львівською прокуратурою.

Це – перше порушення і перший акт сваволі проти мене.

2. Під час обшуку в мене не було вилучено жодного антирадянського твору, отже, долучення до «справи» мого літературного доробку... є протизаконним актом.

3. Під час обшуку 12 січня 1972 р. мене не було ознайомлено з вилученими рукописами, зошитами, книгами, листами...

7. Протестую проти дуже образливих і дуже несправедливих рецензій А. А. Каспрука...

11. Протестую проти долучення до справи моїх записничків, чернеткових зошитів із віршами, приватних листів, фотокарток...

[94] Там само. – Арк. 317–320.

[95] Кримінальна справа № 47. Том 5. – Арк. 182–183.

13. Протестую проти всієї справи, списаної в 11 томах...

15. Протестую проти сваволі над моєю літературною долею, над долею багатьох моїх друзів-літераторів, кривджених або в КДБ, або поза КДБ.

16. Протестую проти звинувачення, яке, вважаю, є абсолютно безпідставним»[96].

Власне, протестувати – єдине, що може робити людина в ситуації Стуса, коли вона полишена сам-на-сам з репресивною системою і їй нізвідки чекати допомоги (звісно, без надії на успіх, а просто, щоб не опускати рук). Науковці з Інституту, де він колись працював, надали слідчому і майбутньому судові несправедливу й надзвичайно жорстку критику його літературних творів з політичної точки зору, звернення до Спілки письменників[97] і до Заступника Голови Ради Міністрів

[96] Там само. – Арк. 192–197.

[97] У шостому томі Кримінальної справи № 47 (Арк. 18–19) зберігається заява чи, швидше, крик відчаю «арештанта» Василя Стуса до Голови Спілки письменників України Ю. Смолича:

«Шановний Юрію Корнійовичу!

Сьогодні я відчуваю те ж саме, що відчував кафківський чиновник у романі "Процес".

Моє сьогодні для мене незбагненне. Я не знаю, за які гріхи мене тримають під вартою. Не знаю, чим я заслужив на високу увагу КДБ.

Ось уже 7 років, як я існую в неможливих для творчости умовах. Мені здається, що приблизно в таких же умовах перебуває чимало моїх друзів-літераторів – нещасних тільки тому, що вони, крім таланту, мають іще велике бажання ***чесно працювати для свого народу, щоб дари свого розуму і серця віддати народові – зі своїх чесних рук.***

Задля такої розмови я двічі заходив до Вас на Золотоворітську. Одного разу – не застав Вас, другого – Ви приймали якусь іноземну делегацію і добитися до Вас, як сказала мені секретарка, не було ніякої змоги.

Так само марно я прагнув колись зустрітися з О. Т. Гончаром.

Перед тим, як іти на Золотоворітську, я випробував усі можливі зустрічі на "нижчих рівнях". І з ким тільки не розмовляв! З І. Гончаренком, А. Морозом, Ю. Петренком, Д. Міщенком, П. Загребельним, М. Яровим, Д. Білоусом, Б. Олійником, М. Ігнатенком і т. ін. – і з кожним я прагнув вести офіційну розмову, прагнув, аби мені з'ясували, чого мені заборонено бути поетом, критиком, перекладачем. Я нічого від них не добився: усі вони мовчали, кліпали очима, а на краще – обіцяли "з'ясувати це питання". Із цим питанням я звертався до В. Козаченка, але цей відповів мені, що нам немає про що говорити.

За 13–15 років літературної роботи я написав коло 200–300 віршів, із яких друковано було хіба 30–50; маю понад 30 статей про українську літературу, із яких побачило світ хіба 5–10; перекладав вірші різних поетів світу – Блока і Буніна, Пушкіна і Пастернака, Заболоцького і Брехта, Лорки і Енсценсбергера, М. Валека і Бородуліна, Ружевича і Бобровського, Ґете і Гюнтера, Целяна і Бахман, Кестнера, Гейне, Гессе, німецьких поетів доби Середньовіччя. Ще 1966 року я був здав до "Дніпра" більше друкованого аркуша поезій Мопассана, але переклади мої недавно заперечили і тим самим затримали вихід восьмого тому французького класика.

Я певен, що з моїх власних віршів є добра сотня таких, які читатимуть і наші нащадки. Я певен свого хисту до літератури і знаю, що ще чимало зроблю такого, що буде повнити радістю чи притишеними роздумами обличчя внуків. Певен цього.

Але ненормальні умови існування не дають мені змоги обнародувати тільки те, що зроблене на рівні таланту і почуття максимальної справедливости.

Майже 8 місяців минулого року я віддав перекладам з Р. М. Рільке, радіючи з того, що українському

Української РСР П. Т. Тронька[98], залишилися без відповіді, якогось владного чиновника, який міг би захистити поета від розправи, не було. Натомість слідчий зробив усе, аби «найменші» провини трансформувати в найжорстокіші звинувачення. То чи міг Стус і далі вірити в «правосуддя», чи міг сподіватися, що призначений владою й оплачений її коштом адвокат захищатиме в суді його інтереси?

Але й у цій вимозі Стусові було відмовлено.

читачеві я вперше подарую всі "Дуїнські елегії". Над ними я працював (уже доопрацьовуючи) до самого арешту.

Не досипаючи ночей, забираючи в себе вихідні дні, я переклав усі 10 елегій, понад 30 поезій цього поета.

Ось уже рік-два, як я відчув, що дійшов певного рівня, на якому можна було ***доконувати, вершити все те, що виношувалося роками****. Серед моїх задумів було докінчення своєї дисертаційної роботи, вивчення проблеми естетичної свідомости в українській поезії 20 століття, дослідження поетики М. Рильського і М. Бажана, екзистенціалістська розробка тематики Свідзінського, етики Сковороди, філософія українського пісенного фольклору. Мав працювати над сценарієм, прозою, циклом елегій і т. п.*

Як поет, я все більше і більше тяжів до психологічної поезії – мого генералізованого світо- і самосприймання і усвідомлення. Світ Рільке, Еліота, Заболоцького, Бажана, італійських "герметиків" – ось те, що, може, на 95% визначало найвласніший напрям моєї поезії.

З цього погляду я постійно і дуже критично переглянув усі свої попередні ліричні опуси, прагнучи остаточно звільнитися від обтяжливих настроїв із гримасами гніву, нарікання, оскарження, із металом публіцистики й ситуативної ненависти до зла в усіх його часових, глобальних і навіть іманентних формовиявах.

Отож, наступну книгу своїх поезій мені хотілося зробити сонячною, радісною, навіть – гедоністичною. Я відшукав (і тяжко відшукав) свого найвищого, найлюдянішого і найніжнішого іноіснування, свого висвітленого сковородинівською любов'ю естетичного футуруму, хай і з хапливими перелетами багато де в чому спроневіреного духу.

Цьому не судилося збутися.

Дуже Вас прошу – коли тільки змога – виявіть особистий інтерес до моєї творчости і долі, бо я певен, що тільки письменник, а не слідчий може збагнути по-людському діалектичну сув'язь причин і наслідків. Я твердо знаю, що такі люди, як я, не повинні бути арештантами. Особисто я не почуваюся до жодного вчиненого мною гріха.

Визнаю, що позаду були певні помилки – і художнього, і ідейного плану, але про них можна було б говорити в творчій дискусії, а не в кабінеті слідчого*, який усім художнім тропам може надати юридичної кваліфікації.*

Зрозумійте мене і повірте, що, чуючись на силі, я певен того, що для рідної культури можу зробити чимало. Мені 34 роки і я відчуваю, що міг би перевернути гори.

Можу вам твердо обіцяти – жодного листа до будь-яких установ я більше не напишу. І не з переляку не напишу, ні! А тому, що відчуваю, наскільки все це марно. Як горохом до стіни.

Дайте мені змогу працювати. Я хочу працювати. Я мушу, зобов'язаний працювати. І працювати, як проклятий.

Мені не шкода себе. Мені шкода свого таланту.

02.02.1972 року

З повагою Василь Стус».

[98] Там само. Том 6. – Арк. 20–21. Лист майже такого ж змісту. Закінчення цей лист мав ще більш промовисте: «Мені не шкода себе. Мені шкода, що я не зможу зробити всього того, для чого я народився. Мені шкода свого таланту, цього святого прокляття долі».

Фактично, поетові наперед заборонялося виступити на свій захист навіть у закритому суді. Отож, довелося готуватися до неминучого.

Надія, втім, жевріла в душі поета навіть попри судовий фарс, що розпочався 31 серпня 1972 року під головуванням судді Дишля Г. А., за участю народних засідателів Войтенко Г. П., Самченко І. С., секретаря Кухарського С. Г., прокурора Погорілого В. П. та «нав'язаного» адвоката Кржепіцького С. М.[99].

Клопотання підсудного про запрошення до суду представників літературної громадськости відхилили, як і зауваження про те, що слідство зібрало «односторонні» свідчення. Відтак долю Василя Стуса вирішила фотокартка, яку було вилучено у громадянина Бельгії етнічного українця Добоша під час перетину ним радянського кордону. Саме фотокартка стала причиною трусу, а згодом і привела Василя Стуса на лаву підсудних.

Характер обвинувачувального вироку не залишав сумнівів, що відбувається фарс із наперед визначеним кінцем. Імпровізація була можливою лише в поведінці другорядних персонажів – свідків Михайлини Коцюбинської, Івана Світличного, Івана Калиниченка (на нього, за свідченням очевидців, навіть кричав і тупав ногами суддя, погрожуючи, що він із свідка може перетворитися в обвинуваченого), Олега Орача, Анатолія Лазаренка і навіть підсудного Стуса, – але не в задумі «режисерів» і головних виконавців «спектаклю» – судді, прокурора та народних засідателів.

У пошуках якихось компромісів – надія бо, як відомо, вмирає останньою – Василь Стус навіть заявив, що шкодує, «*що не маючи змоги видрукувати "Зимові дерева" у наших видавництвах, я зробив саморобну збірку,* ***для створення межі своєї творчости...***

Яким шляхом один із примірників саморобної збірки "Зимові дерева" потрапив за кордон, мені невідомо.

Те, що моя збірка видана за кордоном, мене це не радує, я навіть обурений з цього приводу. Але виступити з відкритим листом у нашій пресі я не міг з етичних міркувань. Тому, що потрібно було звертатися до тих офіційних осіб, які весь час відмовлялися друкувати мої твори.

І я не хотів, щоб першою із моїх праць була надрукована саме ця заява. В цьому мабуть і є моя помилка, – сказав Василь Стус під час засідання, аби вже наступним реченням заперечити весь попередній патос. – *Але зараз я цього не можу зробити з етичних міркувань*»[100].

Єдина розрада впродовж усього судового засідання – обличчя тих, хто не втрачав людської гідности. Того ж Івана Світличного на своєму суді Василь взагалі бачив востаннє. Від тих, чия воля не витримувала тиску, він просто відвертався, не бажаючи спостерігати за смертю людського в людині.

Фарс закінчився 7 вересня.

[99] Там само. – Арк. 79.

[100] Там само. – Арк. 100–102.

П'ять років ув'язнення суворого режиму і три заслання.

Того ж дня Стусові дозволили побачення з дружиною та батьком[101], яких поет надсило намагався заспокоїти[102]. Дружина якось трималася, а батькового важкого погляду він намагався уникати, бо нічого пояснити йому не міг.

«*Суд – це пластична операція наді мною,* – писав Василь Стус у заяві В. В. Щербицькому від 12 вересня 1972 р. – ***Задумано знищити мене – в цій гидкій, накиненій мені подобі, яка сповнена трупних запахів, яка для мене просто нестерпна.***

Але для чого? За що?
Це незбагненно.
Це моторошно.
Це страшно»[103].

---

[101] Там само. – Арк. 314.

[102] Варто, напевне, дослідно навести лист Семена Дем'яновича Стуса, який оскаржував вирок синові:

«До голови Верховного суду при раді Міністрів УССР м. Києва
громадянина Стуса Семена Дем'яновича
проживающого Донецьк-26 Чувашська 19

Заява

Січня 13 дня 1972 року приставниками КДБ було заарештовано мого сина Стуса Василя Семеновича, який перебувае під охороною й по цей час, томится в неволі за віщо міні не відомо, знаю що наш син ріс і виховувався при батьках до зросту літ, ходив в школу 10 років а також навчався у вузі 5 років, по закінчені вуза був призван на військову службу, на службі в віську вів себе чесно, за що його начальство присилало нам подяку, змалку і до військової служби ніхто нам ни поскаржився на нього де він ни був між людьми всі ним були задовільні, після військової служби де він ни працював всі ним були довольні, а що трапилось з ним тепер? Він томится в застінках в неволі, нівечит свій молодий вік, губит свою розумову здатність, і рве свої нерви, а можливо що вони знівичені до ниможливості. Він відбувае покарання за що нам невідомо. При щохвилинній згадці про сина, ми як батьки переносим вилику скорб, жаль, мама від сліз уже ни може ходити, висохла на тріску мали одного сина єдину надію, а під старість не буде при кому й голови прихилити, а ми вже старі, мині 82 роки а дружині 71 рік. Що ми будем робити дальніщім?

На вище згадане уважно прошу Вас розглянути його справу і якщо він де і порушив законність Радянської влади то це можливо помилково, і ще буває й таке що люди які й робили доноси на нього в більшості стараются будувати своє щастя на чужім нищасті, такого на сьвіті буває нимало. Можливо і Стус Василь попав під такий невірний варіянт. Я його виховував честною і добросовисною людиною, і віру в його честьність що він ніколи никому ни робив поганого, і вдальніщім незробит поганого до кінця його житя.

На вищезгадане уважно прошу Вас гр. Голова суду і всю комисию розглянути його справу всебічно, і звернути увагу на його молодий вік, в такім віці людина може помилятись, а також на хилий вік мій і моеї дружини. І простити йому його провини, звільнити його від варти на волю.

Надіюсь що Радянська влада ни карає а вчить, і після цього він стане гуманною людиною і буде працювати на користь нашої Батьківщини.

З повагою Стус С.

10–11–72 року». – Кримінальна справа № 47. – Арк. 322–329.

[103] Там само. – Арк. 312.

Страшно, бо закінчивши напередодні суду збірку «Час творчості» поет вже ніскільки не сумнівався, що вирок суду насамперед є страшною загрозою для найдорожчих його дітей – віршів. Чи ж вдасться йому зберегти бодай щось із того, що він створив за півроку слідства? У якусь мить йому навіть здалося, що задля того, аби зберегти свій талант, можна пожертвувати всім.

Дедалі більше пекли й сльози батька та Валі, які, піддаючись позірно переконливим аргументам адвоката, вмовляли його, особливо тато, подати касаційнійну скаргу й написати листа, «як їм треба». Василь знав, що за жодних обставин він ніколи не буде будь-чим дорікати друзям. На все інше він був готовий. Відкритий лист Василя Стуса таки існує. Одна комуністична газетка невдовзі після перепоховання поета у Києві навіть опублікувала його як доказ Стусової непослідовности.

«До Верховного Суду УРСР
Засудженого Стуса Василя Семеновича
Касаційна скарга

7 вересня 1972 року Судова колегія Київського обласного суду засудила мене до п'яти років позбавлення волі з засланням на три роки, визнавши мене за особливо небезпечного державного злочинця.

Прошу Вас переглянути вирок судової колегії, оскільки він здається мені і несправедливим, і жорстоким. Ось мої мотиви.

1. Мені було інкриміновано за злочин мої рукописні чернетки, названі, як "14 віршів антирадянського змісту" і "10 документів антирадянського наклепницького змісту". Усе це – забраковані мною чернеткові записи, що містять у собі цілий ряд помилкових, хибних тверджень. Із тими твердженнями я не був згоден і сам, бо писав їх у стані розпачу, коли вже подумував про самогубство. Це зойки людини, доведеної до відчаю частими і протизаконними звільненнями з роботи (1965 р. – з посади кочегара, 1966 р. – з історичного архіву та метро, де я ганяв вагонетки). Це зойки людини, яка народилася для літератури, але впродовж багатьох років була позбавлена змоги друкуватися – навіть переклади з Рільке, Брехта, Ґете і Мопассана.

Життьові умови розхитали мою нервову систему, я нажив собі хронічної виразки шлунку, підірвав своє здоров'я на фізичній роботі, де я через стан свого здоров'я просто не міг працювати, але радий був і їй, щоб не померти з голоду.

Це зойки людини, що в цих умовах не може допомогти своїй дружині, хворій на туберкульоз, синові, хворому на порок серця із загрозою операції, старим батькам[104]*.*

Це зойки поета, що не завжди може контролювати себе.

[104] Від нервового струсу, пов'язаного з арештом чоловіка, Валентина Попелюх справді потрапила на обстеження до туберкульозного диспансеру, але діагноз щодо туберкульозу не підтвердився. Син у дитинстві дійсно мав проблеми з серцем, і лікарі з клініки Амосова переконували В. Попелюх робити йому операцію. Батькам, що мали мізерні пенсії (Їлина Стус мала щось 12 рублів на радянські гроші, а Семен Стус – близько 60), жилося скрутно, адже єдиним годувальником була дочка Марія, яка сама виховувала доньку.

"10 документів" – це чернетки моїх апеляцій до уряду. Тобто, вони є свідченням того, що і в цьому стані я не зневірився, а йшов на пораду, розмову, зустріч, а не уникав її. Людина, що стала на антирадянський шлях, ховається і маскується. Я так не робив ніколи, бо дотримувався такої думки: "Я не втішаюся зі спільної біди, бо спільна біда – це біда моя. Я не належу до осіб, які вважають, що єдина причина наших завеликих сьогоднішніх клопотів – погане врядування. Як на мене, винні в цьому Л. Брежнєв і колгоспний сторож, П. Шелест і робітник, письменник і міліціонер, і я особисто – винні однаково" (цитую з чернетки "Привид бродить по Європі").

І це моя постійна позиція – щоб усі ми, верхи і низи, не знищували в собі корисних енергій, а зійшлися разом для спільної роботи коло спільної справи, навчились вислуховувати одне одного, а не розпалювати негативних емоцій, закриваючи вуха на доводи іншої сторони.

У кожному разі я не знав, що особисті чернетки є предметом судових звинувачень – навіть тоді, коли жодної соціальної ролі вони не грали.

2. Інкриміновано мені й відіслані до уряду листовні запити. З позиціями деяких засуджених я не солідаризувався, прямо оговоривши це в листах (скажімо, з С. Караванським чи В. Морозом), але робив запит із почуття звичайного людського гуманізму.

Суд оминув те, що моїм листам не раз і не два передувала спроба усного з'ясування тих питань, які мене обходили. Так, перед тим, як написати листа "За статистичними підрахунками", де йдеться про становище творчої молоді, я неодноразово звертався до працівників Спілки письменників України, ЦК ЛКСМУ та ЦК КП України (тт. Білоуса, Гончаренко, Ярового, Ігнатенка, Чубринця, Главак, Олександренка і т.д.). Людина, що стала на антирадянський шлях, так не зробить.

У листі є цілий ряд пропозицій (і дуже конкретних пропозицій), здійснення яких пішло б не на шкоду нашій літературній молоді, а тільки на користь їй.

Мені здається, що сумніватися в моєму бажанні допомогти, а не шкодити, може тільки сліпий.

Але тон листів був дещо загострий, у них містилося чимало полемічних, хибних тверджень і це я особливо зрозумів під час ізоляції. Я зрозумів і те, що об'єктивно, поза моєю волею, вони можуть відіграти негативну роль, особливо коли потрапили до рук недругів нашої країни. Але тут моя провина специфічна: коли б я знав, що хтось передасть їх за кордон, я б не показав цих листів жодній людині. З приводу того, що мене починають брати на озброєння недруги нашої Вітчизни, я зробив відповідну заяву, яку наведу нижче.

Але вже сьогодні твердо знаю, що жодного такого листа я більше не писатиму.

3. Серед складу злочину – ряд віршів із моєї рукописної збірки "Зимові дерева".

У них ідеться про ті чи інші факти нашого життя, але не робиться жодних узагальнень. Ці вірші є наслідком моїх помилкових уявлень про ті чи інші вади, які ще є в житті, про труднощі життя деяких колгоспників у перші післявоєнні роки;

я розумію, що некоректність окремих з них створює ґрунт для кривотлумачень, і тут я мушу серйозно задуматися над своєю естетикою, над тим, яку суспільну роль можуть відіграти ці вірші, коли вони потраплять до читача. Про це я теж пишу в своїй заяві, надісланій до Ф. Д. Овчаренка і редакції "Літературної України". Але я не можу погодитися з тим, що це вірші антирадянського, ворожого змісту.

У кожному разі, коли це так, тобто, коли я помилився в оцінці своїх творів і коли вони об'єктивно є шкідливі для моєї Вітчизни, то нічого, окрім болю й сорому, я відчувати не можу.

Додам тільки, що для мене, поета переважно суб'єктивно-психологічного плану, такі вірші зовсім не характерні, вони – тільки винятки, тільки знаки того, що входячи в невластиві для себе соціальні сфери, я роблю дурницю, бо беруся не за свою справу.

4. Ряд віршів моєї збірки "Веселий цвинтар", коли їм надати викривального тлумачення, можуть бути соціально шкідливі. Це, насамперед, стосується вірша "Колеса глухо стукотять...", присвяченого пам'яті М. К. Зерова. Але я писав про людину, яка потрапила до в'язниці за умов порушень соціалістичної законности в часи культу особи. Коли я писав "марксист, расист і людожер – один за трьох", то мав на увазі тих людей, злочинна діяльність яких була засуджена на 20 з'їзді партії. Так О. Т. Твардовський писав про їхню "крутую и кровавую неправоту и правоту" (поема "За далью – даль").

Як цей вірш можна ототожнити з сучасністю – я не розумію.

Я можу згодитися лише з одним: навіщо всі ці старі історії про засуджену добу? Навіщо вони ***сьогодні****, коли ворожа пропаганда Заходу почала шалені атаки на нашу країну, на наш лад, на нашу історію? Навіщо мимоволі підспівувати їм? Тільки тут я чую свою провину і мені гидко навіть подумати, що якийсь головоріз із дивізії СС "Галичина", який 30 років тому плюндрував нашу землю, міг би потішатися таким текстом. І тільки це змушує мене задумуватися над тим, що коли на твого вірша звертають увагу твої суворі судді – з одного боку і твої вороги – з другого, то слід добре задуматися над соціальною дією таких віршів. І хай твої суворі судді не мають рації, але їхня думка для тебе все одно важлива, оскільки вони застерігають тебе від* ***можливих*** *помилок, бо при такому писанні ти можеш заслужити на компліменти від усякої антирадянської поторочі. Бо коли довкола твоєї творчости ведуть дискусію твої друзі і твої вороги, то думка твоїх друзів, хай і несправедлива, хай і дуже несправедлива, дорожча для тебе за ворожий захист чи ворожу підтримку****. І тільки це примушує, зобов'язує мене визнати слушність звинувачень – аби тільки не мати нічого спільного з ворогом,*** *аби тільки відмежуватися від нього.* ***Бо другові можна вибачити і несправедливість, а ворогові – пощади нема.***

У іншому вірші "Марко Безсмертний" ідеться про те, що людина, такий собі обиватель від партії, із тих, яких, я певен, наступний обмін партійних документів не обмине своєю увагою, справляє 10-літній ювілей своєї смерти. Він п'є горілку

і закушує цибулею та килькою в томатному соусі. Яке ж тут зневажання пам'яті В. І. Леніна? Яке ж тут паплюження заходів Комуністичної партії по вшановуванню пам'яти вождя революції? У вірші йдеться про цього міщанина, який теж поспішає на урочистості, коли світ відзначає 100-літній ювілей Володимира Ілліча Леніна. Я писав про те, що і ***такі*** *міщани,* ***і такі*** *горе-комуністи святкують пам'ять вождя. І тільки про це.*

Відмінність юриста від поета в тому, що він дошукується факту, сумлінно ***аналізує*** *його,* ***а не дає свою версію такого****, щоб потім судити за таку версію.*

У поемі В. Маяковського "Владимир Ильич Ленин" є відомі рядки:

Я себя под Лениным чищу,
чтобы плыть в революцию дальше.
Я боюсь этих строчек тыщи,
как мальчишкой боишься фальши.
Рассияют головою венчик
Я тревожусь, не закрыли чтоб
настоящий, мудрый, человечий
ленинский огромный лоб.
Я боюсь, чтоб шествия и мавзолеи,
поклонений установленный статут
не залили б приторным елеем
ленинскую простоту.
За него дрожу как за зеницу ока,
чтоб конфетной не был красотой оболган.

І далі:

Неужели про Ленина тоже:
"вождь милостью божьей?"
Если б был он царствен и божественен,
я б от ярости себя не поберег,
я бы стал бы в перекоре шествий
поклонениям и толпам поперек.

Їй-богу, при бажанні можна закинути поетові таке: "він наклепницьки твердить, що засновник нашої держави нібито «оболган» «конфетной красотой», нібито йому «рассияли головою венчик». У своїй люті він твердить, що це «вождь милостью божьей», а всенародна любов до вождя доводить його до «ярости». Він хоче стати «поклонениям и толпам поперек".

Такі шаржі, повірте мені, мимоволі спадають мені на думку, коли я думаю про ту методу, яку застосувало звинувачення до моєї дискредитації.

Але для чого це робиться – я збагнути не можу.

Зрештою, я ж не фанатик, я не наполягаю на потрібності таких віршів, до речі, досить недолугих і художньо. І коли вони можуть справити на когось згубний вплив, то я беру це до уваги і твердо знаю, що таких віршів більше не писатиму.

Але як мені погодитися з думкою, що це явно антирадянські вірші, до того ж писані з метою підірвати наш суспільний лад?

Коли мої друзі вимагають від мене, щоб я визнав себе зрадником, оскільки лише в такий спосіб я заплямую ворогів і виб'ю з їхніх рук зброю – то на це я пристати не можу. Бо в такий спосіб я образив би і своїх друзів і самого себе.

Як же я можу визнати за правдиве тлумачення вірша "Марко Безсмертний", коли В. І. Ленін завжди був і завжди буде для мене ідеалом вождя, борця, людини, сина трудящого народу?

Зростали, як гриби,
філософи і генії,
а ми лише тобі
звіряли душі, Леніне! –

ось ***моя*** *позиція до великого вождя, моя* ***постійна*** *позиція. Але при обшуці такими віршами було поневажено, бо до мене прийшли не з метою пізнати, хто я є, а з метою дискредитувати, показати мене в кривому дзеркалі, щоб я сам жахнувся своєї, вигаданої звинуваченням, подоби.*

5. Моя літературна недокінчена стаття "Феномен доби", присвячена творчості П. Г. Тичини до 1940 року, поцінована як наклепницька. Я визнаю помилковість тих чи інших тверджень, оскільки над нею ще працював (у справі є варіант тексту статті із моїми покресленнями, зробленими на 47 сторінках, але звинувачення не взяло це до уваги).

І звинувачення, і рецензент А. Каспрук твердять, що я заперечив усяку цінність творчості поета періоду Великої Вітчизняної війни і пізніших літ, що я називаю автора "Соняшних кларнетів" співцем української контрреволюції.

Але звернімось до фактів. У моєму тексті написано: "Я не торкатимусь тут поетової творчості періоду Великої Вітчизняної війни і пізнішого часу, оскільки це, вимагаючи великої розмови, майже нічого не додає до історії канонізації поета, яка завершилася 1940 року. Отож, залишаю до наступної розмови і розгляд таких високоталановитих творів Павла Тичини, як лірика років війни, поема "Похорон друга", окремих поезій та одноіменної зі збіркою поеми "Срібної ночі".

А ось мої твердження про молодого Тичину: "вузько національна революція поета явно не задовольняла. Мені здається, що з погляду молодого Тичини правда і кривда революції була розподілена порівну між українським Березнем і всеросійським Жовтнем". Про це писав ще 1957 року Л. М. Новиченко у своїй монографії "Поезія і революція", присвяченій творчости поета.

Навіщо ж такий спосіб аргументації моєї вини?

Це стаття недокінчена, я її готував для "Вітчизни" чи "Радянського літературознавства". Віддавши до редакції, я міг би зважити на будь-яку критику, щоб

зробити статтю сумлінною і об'єктивною. Всі її помилки я міг би усунути сам, без втручання судового звинувачення. Бо я думав про долю геніального поета і про його мистецтво.

Навіщо ж виправляти плід в ембріоні, коли він ще не народився, навіщо переривати мою роботу напівдороги? Навіщо закидати мені, як звинувачення те, чого в статті немає, навіщо звинувачувати мене за невикінчені, ***тобто, ще і не мої*** *думки? Навіщо критикувати мене за те, що я і сам розумію, як вади і серйозні вади? Навіщо називати мене наклепником, коли я прагнув істини, шукав її, але ще не знайшов?* ***Навіщо закидати мені ворожі наміри, коли я не ворог, коли я ладен відмовитися і від багатьох слушних своїх думок і слушних критик, аби тільки не підспівувати ворогам моєї Вітчизни, мого народу, мого соціалістичного суспільства?***

6. Стаття "Зникоме розцвітання", присвячена творчости В. Свідзінського, містить у собі тільки 2–3 речення, в яких ідеться про добу 30-х рр., про ту шкоду, яку було заподіяно нашій культурі в ті часи – українській, російській, грузинській чи білоруській – однаково. Про таку шкоду твердять ось уже 16 років. І я про це зауважив мимоходом.

І тут мені йшлося не про ці дві цитати, а про поета, чия доля для нас невідома й досі, чия творчість нам невідома й досі (востаннє його збірка видавалася 1940 року), але чиї вірші вчать нас, що "є помилки, кращі за іншу непомильність – вічні помилки добра і краси. Завжди любити, щоб завжди помилятися. Але – завжди любити. І відтак існувати. А існувати – це помилятися".

Яке відношення має ця стаття до кримінального злочину, я не збагну й досі.

7. Мені ставлять у провину згоду поставити свій підпис під колективним зверненням до офіційних інстанцій з приводу арешту Н. Строкатої. Підпису я не поставив, а тексту цього звернення не одержував (свідчення І. О. Калинець – безпідставне). Жодних соціальних дій я не вчинив – як же це називати злочинним актом, соціально небезпечним діянням?

Таку згоду я дав, виходячи з міркувань звичайної людяности – і тільки. Сама ж згода на колективний запит не означає, що з позиціями тієї людини я цілком солідаризувався. Думаю, що звинувачення зробило якусь версію моїх дій, що судили мене за цю невідому мені версію.

8. Вилучені в мене вірші М. Холодного, стаття І. Дзюби та новела "Дзвінок" [Василя Захарченка] мене цікавили як читача і як літератора, оскільки йшлося про авторів, що є учасниками сучасного літературного процесу. Але це зовсім не означає, що я схвалював кожен вірш М. Холодного.

9. Розмови з малознайомими мені людьми – Мацкевичем, Кислинським та Сидоровим ні в якому разі не носили антирадянського характеру. Покази свідків – та ж спроба дискредитувати мене за будь-яку ціну. Чи ж не дивно, що їхні твердження про те, що я в образливій формі висловлювався про В. І. Леніна чи називав бандерівців "визволителями українського народу", не можуть бути підтверджені ***жодним*** *моїм твором,* ***жодною*** *моєю чернеткою,* ***жодним*** *моїм записом,* ***жодним***

свідченням людей, які мене знали роками. Як я міг таке казати, коли це перечить моїм світоглядним позиціям?

Мені боляче, що звинувачення вдалося до такої аргументації моєї вини.

Мені боляче, що суд не вислухав жодного свідка оборони – із людей, які мене знають багатьма роками.

Правда, мені було запропоновано таких свідків назвати, але я вважав за неетичне для себе це робити, будучи певен, що це має входити в безпосередні функції самого суду, що це має бути обов'язковим при кожному безсторонньому судовому розгляді.

Звинуватити людину, здається, легше, ***аніж зрозуміти*** *її, побачити, що її неправота, її гнів і різкість, її помилки і хиби йшли від бажання прислужитися народові, країні, соціалізмові, високим ленінським ідеалам. Звинуватити, здається, легше, аніж зрозуміти, що ці помилки* ***якраз і свідчать*** *про те, що ідеали комуністичного суспільства є для мене святі, а тому я й вимагав од тієї чи іншої практики цієї святости. Звинуватити, здається, легше, аніж зрозуміти, що ці помилки йшли від невміння розібратися в тих чи інших складних обставинах нашої дійсности, в складній літературній обстановці, яка мене обходила передусім.*

Вся суть у тому, як кваліфікувати ту чи іншу критику окремих негативних явищ нашого минулого чи сучасного, ***як*** *ставитися до бажання людини зробити так, щоб поменше у нас було тих чи інших завад на нашій ясній дорозі.*

* * *

Усе вищенаписане я вважав за потрібне викласти перед Вами, але не з метою виправдати свої помилки і ствердити їх, а з метою іншою: аби Ви бодай задумалися над тим, що й досі буває так, коли окремі способи доведення вини злочинця не є абсолютно сумлінними і безсторонніми. Просто мій маленький досвід дає деяку змогу проілюструвати ті чи інші хиби судочинства, які добре було б усунути, аби на лаву підсудних не потрапляли вигадані злочинці, аби звинувачені люди не мучилися над нерозв'язним питанням: і як це мені можна закидати такі наміри? І як це можна ***так*** *витлумачувати мої дії.*

Їй-богу, добре було б усунути ті чи інші вади судочинства – ще й тому, аби не давати нашим ворогам зайвого приводу для їхнього оскаженілого гавкоту із зарубіжних собачих буд.

Тепер я говоритиму з персонального приводу. Я не націоналіст. ***Я ніколи не стояв і ніколи не стоятиму на антирадянських позиціях****, бо це неможливо для мене, бо це було б* ***абсолютно*** *протилежне моїм переконанням. І як би не склалася моя подальша доля, але я твердо знаю, що наш суспільний лад – це мій лад, який я вважаю за найсправедливіший у світі, а тому з болем говорив про ті чи інші вади і хиби як такі, що ображали в мені священне почуття нашої, радянської справедливости.*

І так воно є. І так воно було. І так воно буде.

Я не вважаю, що я завинив перед законом. Але суд визнав мене за особливо небезпечного державного злочинця. Я волів би вмерти, аби не чути цих звинувачень, які

для мене нестерпні, які мені здаються абсолютно несправедливі по відношенню до мене і мого світогляду.

Водночас я розумію, що ті чи інші мої вчинки об'єктивно виявилися шкідливі. Я це усвідомив і засудив ці вчинки. І знаю, що цього більше не буде.

Уже це 8-місячне ув'язнення навіки відбило в мені бажання торкатися складних соціальних проблем, які я можу сприймати лише емоційно, але чию логіку і закономірність я збагнути не завжди можу.

Я поет суб'єктивно-психологічного плану і цієї проблематики мені вистачить на все моє життя.

Прошу зважити на це.

Прошу зважити, що в мене дуже старі батьки (мати – 1902, батько – 1891 р. народження) і моє засудження окошиться на них смертельно.

Прошу зважити, що в мене хвора на туберкульоз дружина, а мій син чекає операції на серці.

Прошу зважити на те, що всі 8 місяців я жив на порошках як хронічно хворий на виразку шлунку.

Прошу зважити на те, що я добра людина, а не зла, що я не належу до фанатиків, що я завжди прагну зрозуміти, а не стояти на своїх помилках, що я, прагнучи істини, радо її приймаю, а не перечу їй, коли мені відкривають її навіть мої несправедливі судді.

Прошу зважити на те, що я ***не маю права бути*** *відірваним від літературної роботи, оскільки народився для неї, оскільки* ***повинен*** *віддати народові, країні все те, що мушу віддати – як поет, як критик, як перекладач, як майбутній прозаїк. Бо зробив я мало, нестерпно мало – з того, що міг би зробити за більш сприятливих для своєї творчости умов.*

Прошу зважити на те, що живу я для народу, Вітчизни, а не для себе, що заради них я ладен віддати душу.

Нижче я надаю текст свого "Відкритого листа" до редакції "Літературної України", який прошу сприйняти як такий, що продиктований почуттям свого громадянського обов'язку, а не жалюгідним намаганням уникнути покарання"[105].

У прагненні не закопувати в землю свій талант і мати бодай мінімальну можливість для літературної праці Василь Стус не лише пише принизливу для себе касаційну скаргу, а й "відкритого листа". Подолавши гординю, він, зважаючи на прохання батька, пише у "відомому й гидкому" жанрі, майже без надії, що буде почутий. Але він йде на це бодай тому, аби потім не шкодувати, що не зробив усього можливого, аби вберегти від знищення Божого дару.

«ВІДКРИТИЙ ЛИСТ

Мені дуже прикро, що ті чи інші мої твори використовує реакційна буржуазна пропаганда. Хоч я і не передавав своїх творів за кордон, але те, що ними послуговуються недруги моєї Вітчизни в своїй брудній політичній грі, ображає мене як літератора і як громадянина.

[105] Кримінальна справа № 47. Том 6. – Арк. 322–327.

Оскільки збірку моїх віршів видало бандерівське брюссельське видавництво, мушу категорично заявити своїм непроханим видавцям: з панами із жовтоблакитних куренів, із недобитками бандерівських охвість – мені не по дорозі!

І так воно завжди було. І так воно завжди буде.

Бо моя Україна – червона, радянська. Бо мій народ – український радянський. Бо моя Вітчизна – СРСР. Бо чуття єдиної родини народів моєї Батьківщини – це і моє святе чуття.

Видання твору без волі, згоди і відома автора[106] *– це явище аморальне. І аморальне – щонайменше. Літератор, позбавлений змоги проконтролювати своє видання, внести в нього необхідні зміни, уточнення і корективи, опиняється в ситуації матері, яка не може признати власних дітей за своїх. Бо суспільне буття книги накладає на автора цілий ряд таких обов'язків, які не стоять перед індивідуальною, приватною збіркою авторського доробку чи перед його рукописом.*

Саме через це я не можу признати за свої чимало віршів, уміщених у виданій книзі. Це стосується, передусім, поезій, позбавлених необхідної конкретизації в часі та просторі, що створило вдячний ґрунт для їхнього кривотлумачення. Цей ґрунт тим кращий, чим більше бажання дати упереджену інтерпретацію авторського тексту.

Мені дуже прикро, що серед поезій збірки є такі, в яких я, піддавшись інерції особистого настрою, показав у неправдивому освітленні ті чи інші факти нашої дійсности.

Цьому сприяли і певний дальтонізм зору, і помилкове розуміння деяких історичних ситуацій, і переоцінка значення окремих фактів і позаісторичний, позверхчасовий погляд на світ.

[106] У цьому листі та касаційній скарзі Василь Стус двічі порушує власні етичні норми, аби врятувати те, що «вище від мене», як писав він пізніше. Нововідкрита естетика «Часу творчости», з якої пізніше, коли відступили емоції й з'явилася можливість на все подивитися відсторонено, народилися «Палімпсести», була для нього настільки величним здобутком, що він вивищився над ситуативною етикою, політичними іграми й зрікся навіть «Зимових дерев» – збірки, якою він, за свідченнями Івана Калиниченка, «тішився немов дитина». Проте попередня збірка вже була перейденим етапом, а нові вірші й нові горизонти, що відкрилися йому, здавалися чимось настільки значним, що, вражений жорстокістю несправедливого суду, він приймає накинуті правила чужої гри: коли вже вам треба, я відмовлюсь від виданої (таки виданої!) за кордоном книжки, аби створити нову. Правдоподібно, що зректися збірки Стусові було все ж простіше, ніж писати про певні «незгоди» з засудженими В. Морозом і С. Караванським, про що йдеться в касаційній скарзі (байдуже, що в приватних розмовах поет засуджував використання мистецтва в політичних цілях). Втім, Василь Стус жодним словом не згадує В. Чорновола, чого від нього, очевидно вимагали, бо які б різні не були на той час їхні погляди, але з «етичних міркувань» давати свідчення проти людини під слідством – ганьба, до якої його не могли примусити ні сльози батька, ні хвороби дружини й сина, ні страх не зберегти вірші, які в 1972-му поет цінував уже значно вище за своє життя. Достеменно невідомо, але дуже правдоподібно, що до арешту 1972-го Василь Стус не давав згоди на публікацію своїх публіцистичних заяв в «Українському віснику» та емігрантській періодиці, вважаючи ті листи лише особистими реакціями на конкретну несправедливість.

Ще більшою мірою це стосується моїх статей і листів, у яких я припустився цілого ряду закатегоричних... потверджень, помилкових паралелей і деяких визначень, що були стільки ж різкі, скільки й несправедливі.

Озираючись назад, я мушу визнати, що до цих помилок мене призвела втрата належного світоглядного контролю за власними вчинками, які непомітно для мене стала уражати бацила націоналізму і певних ідейних збочень.

Без мого відома і дозволу видрукувані за кордоном, ці статті з'явилися на шпальтах реакційної націоналістичної преси, зазвучали в передачах ворожих антирадянських радіостанцій. При цьому трубадури антикомунізму вхопилися, насамперед, за окремі гіперболічні вислови, надавши їм вигідного для себе тлумачення.

Що їм до того, що це тільки прикрі знаки моїх індивідуальних помилок, сліди суб'єктивних зміщень реальних масштабів і пропорцій?

Що до того людям, які завжди сумують із наших успіхів і завжди втішаються із наших турбот?

Що їм до нашої Великої Справедливости? Вони не хочуть про неї чути. Що їм до наших вад? Вони тільки шукають нагоди, аби насміятися, аби пролити на нашу країну свою задавненілу перестояну лють.

Звертаючись до молодих літераторів, мушу сказати: стережіться непроханих видавців! Це одна з найбільших небезпек, яка чигає на вашу творчість.

Їхня критика – не страшна, зате похвала їхня – вбивча. Створюючи риси авторського обличчя, анатомуючи душу, вони ладні препарувати митця, а потім закатувати його лихою славою.

Тому я не можу визнати за свої будь-які зарубіжні видання власних творів, що суть образливі і для мого народу, і для моєї Вітчизни, і для мене особисто.

Бо мої успіхи належать тільки моїй Батьківщині, а мої помилки належать тільки мені.

Ці помилки мені допомогла збагнути смертоносна ворожа похвала.

І я б сказав собі: схаменися! Ні кроку далі! Бо завтра ти занесеш ногу над прірвою, і це буде твоє найстрашніше із самогубств.

Отже, час вибиратися на дорогу, полишаючи манівці. Бо манівцями блукають одинаки, а дорогу простує твій народ, у якому ти існуєш, ніби зерня у колосі.

Я твердо знаю, що знайду в собі сили, щоб зняти з себе наліт певних націоналістичних нерадянських настроїв, зможу переглянути свої творчі позиції, зможу стати водноряд із тими, що вершать великий похід.

Я твердо знаю, що знайду в собі сили повністю засудити свої хибні вчинки як політично сліпі, як соціально помилкові, як об'єктивно шкідливі.

І я засуджую їх сьогодні.

Василь Стус
20.09.72 р.

Наостанок хочу сказати Вам: я не злочинець, хоч не раз і не два переступав межі. Але переступав їх не тому, щоб комусь зашкодити, а переступав ці межі як літератор, що має ***безмежне*** *бажання прислужитися рідному народові, рідній*

літературі, рідній Вітчизні. Інші ж мої гріхи – то гримаси болю, часового розчарування і зневіри – так само часової, скороминущої.

Ці гріхи-гримаси я розумів як свої вади і помилки ще й до арешту. Сьогодні я розумію їх глибше, точніше, виразніше, а тому твердо знаю, що ***більше їх не буде. Я певен цього!***

Колись Олександр Блок писав:

Простим угрюмство – разве это
сокрытый двигатель его?
Он весь – дитя добра и света
Он весь – свободы торжество.

Я дуже люблю ці рядки.

Я дуже хотів би, щоб Ви повірили мені як людині, що вже збагнула свої прикрі помилки й хиби і засудила їх навіки – судом своєї совісті, судом свого громадянського обов'язку.

22.9.72 р.
Василь Стус»[107].

Ці страшні, писані всупереч собі, рядки гнітили Василя. Своєрідний катарсис, спричиненний переживанням найглибшого падіння, допоміг сприйняти нові умови життя і, може, навіть нового себе. Він зробив усе можливе, аби уникнути шляху страждання.

Втім, жертва виявилася марною. Політики, адвокати та судді говорили й думали зовсім інакше, аніж Стус. їм не вистачило самозасудження окремих вчинків і відмови від якої-будь подальшої суспільної активности. Від поета вимагали розтоптати в собі людину, але цього він зробити не міг. Він навіть шкодував, що в стані емоційного шоку після зустрічі з батьком, написав касаційну скаргу і відкритого листа.

Слухання справи Стуса Василя Семеновича в касаційному порядку в Верховному суді УРСР відбулося 16 листопада 1972 року. Вирок суду залишився незмінним. Поет відчув полегкість: доля була милостивою до нього.

Повним крахом закінчилася спроба Василя Стуса порозумітися з владцями країни, яку він любив більше за самого себе. І ця любов стала високим виправданням його вагань...

Геніальність – страшне прокляття, і часом воно надсило тиснуло на Василя. Але як зректися його?

Так у листопаді 1972-го патріот своєї країни Василь Стус став не просто во-

[107] Там само. – Арк. 328–329.

рогом держави, – він став ворогом, який має спокутувати неприйняту жертву, а тому жодних компромісів із офіційними представниками тієї держави бути не могло.

У таборі він пише власний коментар на вирок суду і вже цілком свідомо передає його для публікації за кордон:

«*Скажу, що своєї вини я не визнав і в останньому слові. Отже, щире каяття стосувалося лише чернеткових загарячих рядків на зразок: "кубло бандитів-кагебістів, злодіїв і ґвалтівників у стольному засіли місті як партія більшовиків". Звичайно, не було й жодних обіцянок чесно служити Вітчизні. Я мусів був визнати, що рядки, схожі до згаданих вище, мають певний наліт нерадянських настроїв, адже я стояв на тому, що я не націоналіст і не годився з тим, щоб мою творчість називали антирадянською агітацією і пропагандою. Тоді я ще називав цю країну своєю Вітчизною, ще не міг зважитися на велику відмову: якщо на твоїй рідній землі тебе розпинають за любов до неї – тоді доводиться змиритися з тим, що в тебе є рідна земля, але немає рідної країни...*

За сотнями загород і колючих дротів лежить моя земля, Україна, заходячи тільки в зболені сни. Вона світить, як далека зірка у вечірньому мордовському небі. А невільницький твій шлях стелиться далі й далі од неї – за сиві уральські хребти, в закрайсвітні сибіри. Бо кати іспитують тебе: а чи витримає твоє серце, чи не пірветься од натуги.

...Під час слідства написав чимало своїх і переклав понад 100 віршів Ґете. Відмовившись від адвоката, вимагав юридичної літератури, щоб підготуватись до своєї оборони. Мені не дали нічого, навіть кодексу. На суді заявив протест проти закритого суду, вимагав літературних експертів... начальник слідчого ізолятора Сапожников матюкався, як швець, і бив мене кулаками за те, що я крикнув на коридорі тюрми, коли мене волокли в божевільню 5 травня. Я гукнув: "Василя Стуса мають везти в божевільню, в Павлівську лікарню". Причина ж була та, що я не давав ніяких свідчень, а слідчих-каґебістів називав "псами сталінськими". Абсолютно беріївська атмосфера тримання в тюрмі, хіба що не б'ють. Щодо суду – то це брутальний самосуд, на якому не хочеться і рота розтуляти до катів. "Прошу дати наукове визначення терміну «антирадянський»" – вимагав я в суді. Суддя ж усміхнувся і мовчав. Бо що він міг сказати?»[108].

Після суду психічний тиск відчутно послабшав, і двадцять днів перед етапом Василь Стус провів у камері з невідомим йому Славком Глузманом – російськомовним киянином, який отримав термін за те, що дав незалежну психологічну експертизу генералові Григоренку, якого радянські медики оголосили психічно хворим.

---

[108] Стус Василь в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників / Упорядкували і зредаґували Осип Зінкевич і Микола Француженко. – Балтимор – Торонто: Укр. Вид-во «Смолоскип», 1987. – С. 143, 146, 147.

У спілкуванні зі Стусом російськомовний Глузман відкривав для себе невідомий материк української культури, починав усвідомлювати, що в середовищі «українських буржуазних націоналістів», яких він мав за обмежених людей, є справжні європейці, у яких нестерпно «*болить душа за свій народ, який винищується, і за свою культуру, але без містечкових, хуторянських проблем*»[109].

– «*Він* [Стус] *прекрасно усвідомлював,* – згадує С. Глузман, – *що ці проблеми значно складніші й серйозніші... Стус виявився першою людиною, яка розповіла мені, що та земля, на якій я народився та виріс, має свою історію. Я ж навіть не здогадувався про неї. Мені в школі цього не розповідали. Батьки теж не змогли цього мені дати, бо просто не знали. А Стус мені розповідав. Природньо, що врештірешт, ми зачепили тему гебрейсько-українських взаємин. І Стус мені дуже багато цікавого розповів... Я знав про ту кров, яка лилася, але лише єврейську. Але передумов, частково пов'язаних із польським впливом, частково з якимись міжрелігійними проблемами і просто ментальністю населення, тоді не розумів. Він дуже цікаво це все розказував. Це було прекрасне відчуття, коли він розповідає й водночас ілюструє це співом давньої української пісні... Коли йдуть до якогось Іцика просити ключі від церкви*»[110].

За кілька днів у обох було відчуття, що вони знайомі одне з одним бозна-скільки часу. Василь навіть читав Семенові свої вірші, терпляче пояснюючи ті чи інші образи, слова чи навіть якісь невідомі сюжети. Після прочитання «Церкви святої Їрини...» Стусові навіть довелося прочитати міні-лекцію, про історію внутрішнього дворику КДБ: колись на території внутрішньої тюрми знаходився Храм богинь помсти Ериній, потім – церква, потім – НКВД-гестапо-КДБ...[111]

Розпочиналися Стусові таборові університети, де він був водночас учнем і вчителем. І новим знайомим було прикро, що їхні дороги розходяться.

Вловивши невисловлене запитання у погляді Семена Глузмана, чи не потрапимо, мовляв, до одного табору, офіцер КДБ не стримався:

– Не сподівайтесь.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. **Кримінальна справа № 47** по обвинуваченню Стуса Василя Семеновича у вчиненні злочину, передбаченого ст. 62 ч. 1 Карного кодексу УРСР. В 12 томах. – Зберігається в архіві СБУ: № 67298 фп.
2. **Нецензурний Стус.** Книга у 2-х частинах / Упорядкування Богдана Підгірного. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002, 2003, 336 + 320 с.

[109] Там само. – С. 215.

[110] Там само. – С. 215–216.

[111] Там само. – С. 212.

3. ***Рогачев П., Свердлін М.*** **Нации – народ – человечество.** – М., 1967.
4. ***Маланчук В.*** **Торжество ленінської національної політики.** – Л., 1963.
5. **Український історичний журнал**. – 1966. – № 11.
6. ***Євдокименко В.*** **Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму.** – К., 1967.
7. ***Солженицын А.*** **Миниатюры. Озеро Сегден.** – Машинопис.
8. ***Чубай Григорій.*** **Постать голосу.** – Самвидавча збірка.
9. ***Холодний Микола.*** **Крик з могили.** – Самвидавча збірка.
10. ***Костенко Ліна***. **Поезії**. – Смолоскип.
11. **Вибраний Казімір Едшмідт**. – Мюнхен, 1960.
12. **Крутой маршрут. Хроника времен культа личности**. – Машинописний текст.
13. ***Брайчевський М. Ю.*** **Приєднання чи воз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції).** – Машинописний текст.
14. ***Дзюба Іван.*** **Інтернаціоналізм чи русифікація**. – Фотокопія книжки.
15. ***Костенко Ліна.*** **Зоряний інтеграл.** – Машинопис збірки.
16. ***Андієвська Емма.*** **Базар**. – Мюнхен, 1967.
17. ***Калинець Ірина***. **Підсумовуючи мовчання:** [Саморобна збірка поезій]. – Л., 1970.
18. ***Вовк Віра.*** **Каппа Хреста.** – Сучасність, 1969.
19. ***Юнг К. Г.*** **Архетип в символике сновидений.** – Фотокопія фраґменту книжки.
20. ***Стус Василь.*** **Твори у чотирьох томах (шести книгах).** З додатковими 5 і 6 (у двох книгах) томами. – Л.: ВС «Просвіта», 1994–1999.
21. ***Москалець Костянтин.*** **Людина на крижині.** Літературна критика та есеїстика. – К.: Критика, 1999. – 256 с.
22. **Василь Стус в житті, творчості, спогадах та оцінках сучасників /** Упорядкували і зредаґували Осип Зінкевич і Микола Французженко. – Балтимор – Торонто: Укр. Вид-во «Смолоскип», 1987. – 463 с.

ЕПІЛОГ
(1972–1985)

«Упродовж усієї історії 99% митців були служками можновладців: виконували їхні забаганки, маючи за те змогу добре жити (тобто паразитувати). Митці губили принциповість свою, діставали, як поденний наряд, те, що згодом стало зватися закономірністю мистецтва. А народ упосліджений творив свою культуру, часом – ніби культуру.., програючи на одному.., але й виграючи на іншому (дусі, що відкривався примітиву й утікав від холоду академічного)».

Василь Стус

До цього часу залишається незрозумілим, чому в 1972-у державним чиновникам СРСР забаглося робити з Василя Стуса ворога. Все своє життя він шукав сфери, в якій міг би з найбільшою користю служити народові, але такої можливості так і не отримав. Відтак – хочеш не хочеш – довелося йти шляхом дедалі непримиреннішого протистояння, в якому на одному боці був державний апарат примусу,

ХРОНІКА ПРОТИСТОЯННЯ

1972 рік

Грудень. Василь Стус прибув етапом у табір ЖХ–385/3–5, сел. Барашево, Мордовська АРСР. Стусу В. С. присвоєно нагрудний знак № 200.

1973 рік

15 травня. За відмову носити нагрудний знак Стусові В. С. оголошено догану.

17 травня. За відмову носити нагрудний знак і невиконання норми виробітку позбавлений права на закупку продуктів харчування на один місяць.

21 травня. За відмову з'явитися на ранкову перевірку позбавлений чергового побачення.

24 травня. За відмову носити нагрудний знак, куріння в строю і невиконання вимог контролера переведений в штрафний ізолятор на 7 діб.

22 серпня. За невиконання норм виробітку, нетактовне поводження проведена бесіда.

27 грудня. За відмову виконати вимогу чергового контролера і неявку на виклик оголошено догану.

30 грудня. «Річна» внутрішня характеристика на засудженого Стуса В. С.: «...Полон злобы в адрес администрации, судебных органов и по отношению политики КПСС. В адрес этих органов высказывает клеветнические измышления, как например: его эксплуатируют, а деньги забирают для откорма

а на іншому – воля людини, яка поклала собі – будь-що-будь – зберегти своє чесне ім'я.

Та й як вибачити (не змиритися чи забути, а саме вибачити) сльози батька та матері, розпач дружини, неможливість у найбільш плідний період життя займатися улюбленою працею. Коли надто довго щось доводиться робити всупереч обставинам, то, виявляється, навіть до цього звикаєш і або ламаєшся, або виробляєш здатність іти супроти течії.

«Коли життя забрано, крихтя – не потребую», – кидав Василь Стус в обличчя кагебістам і наглядачам, які до останніх днів татового життя пильно наглядали за виліпленим власноруч ворогом.

З 1973-го починається період мого, сказати б, неусвідомленого спілкування з людиною, яку маю за честь називати батьком.

Пам'ятаю, як мама кілька років приховувала від мене, що тато – у в'язниці. Їй надто важко було знайти необхідні слова, аби пояснити маленькому хлопчикові, чому його тато, який нікому не робив зла, знагла опинився поруч із ґвалтівниками, заброддами, шахраями й бандитами. Їде з ними в одному вагоні, їсть одну баланду, носить подібний одяг, дихає одним повітрям.

Після татового арешту дуже хворів «дєдя», Василь Карпович Попелюх, мамин тато. Тривалий

работников КГБ, ИТК-3 и т. д. Поддерживает антисоветски настроенных осужденных и сионистов. Сам объявлял несколько голодовок от одних до пяти суток. В индивидуальном трудовом соревновании участвовать отказывается. В работе самодеятельных организаций участия не принимает... Проводимые политико-массовые мероприятия посещает нерегулярно. Вину свою не признает. Считает себя жертвой репрессий Советского государства над советской интеллигенцией. Постоянно высказывает недовольство исправительно-трудовой политикой в СССР».

1974 рік

8 січня. За невиконання вимог адміністрації, постійне порушення внутрішнього розпорядку і самовільний виступ перед строєм засуджених на перевірці переведений на утримання в приміщення камерного типу на шість місяців.

13 січня. За порушення розпорядку позбавлений права закупки продуктів харчування на один місяць.

Лютий. Характеристика на Стуса В. С. за підписом майора Алєксандрова і начальника колонії Бойкова: «С прибытием в ИТУ ЖХ-385/3 определен работать мотористом на пошиве рукавиц. Данную специальность освоил быстро и с января 1973 года стал ежемесячно выполнять нормы выработки на 102–111 % до июня 1973 года. С августа ухудшил свое отношение к труду... Участвовать в трудовом соревновании отказывается, производственные собрания часто не посещал. На Всесоюзный воскресник 22 апреля 1973 года не вышел. Трудовое соревнование считает никчемным делом. Требования внутреннего распорядка и режима постоянно нарушал – в мае месяце 1973 года сорвал со всей одежды пришитые ему ранее нагрудные знаки и отказывался носить их до июля 1973 года. За данное на-

час лікувалася й мама, а я чомусь дуже боявся лишатися у квартирі сам, надриваючи голос і страшенно потерпаючи, що сюди знову прийдуть оті «злі дяді», які забрали батька з собою. Наприкінці 1973-го року загострилася хвороба бабусі Олі – маминої мами, й на початку 1974-го вона померла.

Мама ж якось одразу з дуже привабливої молодої жінки перетворилася на жалібницю, яка видивляє очі за мужем. На перші побачення в Мордовію вона їздила сама. Мені ж на запитання – коли повернеться тато? – відповідала, що він у тривалому відрядженні. Класу з другого, щоправда, інколи читала уривки з його листів, з яких я нічого не міг втямити. Лише зрідка читала (класу, напевно, із другого чи третього) шматочки татових листів, а я все не міг зрозуміти, чому ж так затягується його таке тривале «відрядження».

Влітку 1974-го року я дізнався правду від сусіди Мішки Ситницького: мій тато – «ворог народу». Мішка, єврей за національністю, був тоді моїм найближчим приятелем.

Якось, коли ми гралися в нас удома, він поцупив з моєї скарбнички три чи чотири металеві рублі, якими я необачно вихвалявся, і заховав їх у дровах, в іншому кінці великого двору, поруч з сараями. Йому, очевидно, стало соромно, що він вкрав гроші, а тому з дитячою безпосередністю

рушение подвергался наказаниям: объявлен выговор, лишался очередного свидания, запрещалось ему покупать продукты питания в ларьке на один месяц и водворялся в ШИЗО на семь суток... В обращении с работниками ИТУ, контролерами по надзору вел себя высокомерно, дерзко, не скрывал своей ненависти к ним... Работников администрации называл садистами, якобы они его эксплуатируют, забирают деньги из его заработка для откорма работников КГБ и администрации. За неявку по вызову на беседу в комнату контролеров ему 28 декабря 1973 года объявлен выговор. 11 января 1974 года переведен на содержание в помещение камерного типа за самовольное выступление перед строем осужденных на вечерней проверке с клеветнической речью на исправительно-трудовую политику по поводу смерти в больнице осужденного Клеманскиса. Проводимые политико-массовые мероприятия посещал нерегулярно, но когда на них присутствовал, то старался задавать провокационные вопросы, сопровождая их личными комментариями, переходящими в попытку обосновать их своими антисоветскими взглядами. Вместо выданной одежды лагерного образца, носил подобранную, выброшенную другими осужденными спецодежду.

Участвовал в трех голодовках: 20 мая 1973 года объявлял трехдневную голодовку по поводу недовольства содержанием осужденных в ИТУ... С 4 по 6 сентября 1973 года голодал в связи с годовщиной его осуждения и в знак протеста против исправительно-трудовой политики СССР, якобы по поводу репрессий над советской интеллигенцией. С 5 по 10 декабря 1973 года голодал в связи с годовщиной «Декларации прав человека» и якобы попранием этих прав в СССР. В личных беседах ведет себя высокомерно, дерзко, вину свою не признает, пытается оправдаться методом

він прибіг наступного дня до мене і, геть зіпрілий, випалив: «Дімка, я там рубль нашьол. В дровах. Пашлі, там єщє што-то блєстєло». Ми наввипередки побігли туди, але він знав де шукати, а я – ні.

Усе це могло б так і залишитися прикрим епізодом, аби того ж дня я не завважив (треба ж було показати Мішці, що в мене є нічим не гірші рублі!), що з моєї скарбнички пропали рублі з такими ж малюнками, як він знайшов. Я чомусь дуже цінував ці п'ять-шість залізячок, і якось відмовився дати їх мамі навіть тоді, коли їй ні за що було піти до магазину.

Спершу було дуже образливо. Я навіть плакав, але потім вирішив, що таких збігів не буває. Звісно, що ми билися. Не пам'ятаю, хто переміг, але коли про це довідалися батьки (його бабуся навіть повертала мені якісь паперові рублі, але кому з біса вони були потрібні?), то Мішка, вочевидь повторюючи їхні слова, жбурнув мені межи очі:

– Ти – син «врага народа».

Я страшно плакав тоді й мама довго пояснювала, ***чому мій*** *тато у в'язниці. З Мішкою, звісно, ми перестали товаришувати. Принаймні наше спілкування стало значно обмеженішим, але натомість я почав інколи писати татові листи. Великими незґрабними літерами виводячи «Дорогий тату...» й повідомля-*

клеветы на КПСС, Советское государство и исправительно-трудовую политику СССР».

25 березня. За відмову вийти на роботу позбавлений права закупки продуктів харчування на один місяць.

6 серпня. За відмову від роботи проведена бесіда.

1975 рік

11 лютого. За порушення внутрішнього розпорядку оголошено догану.

3 березня. Лист до Верховного Суду РРФСР на захист В. Чорновола.

4 квітня. Одноденна голодівка на знак протесту проти жорстокого поводження з ув'язненими в карцері.

14 квітня. За невихід на ранкову перевірку оголошено догану.

30 квітня. За відмову від роботи позбавлений чергового побачення.

Червень. В Самвидаві опубліковано відкритий лист Івану Дзюбі.

4 липня. За порушення форми одягу проведено бесіду.

16 липня. Кримінальник Сидельников напав на Стуса і завдав йому поранення «заточкою» за те, що поет сказав, що Фрідріх і Малишевський (друзі Сидельникова) крадуть у в'язнів продукти і медикаменти. Різке загострення виразки у В. Стуса. Сидельникова покарано 15 добами карцеру. Упродовж усього ув'язнення письменникові не давали вікалін, а коли необхідні ліки, попередньо отримавши дозвіл адміністрації, присилала дружина, бандероль повертали.

22 липня. За відмову вийти на вечірню перекличку оголошено догану.

Липень. Підписав звернення політв'язнів в Комісію законодавчих пропозицій ВР СРСР, в якій формулювалися 4 принципи законодавчої реєстрації статусу політв'язня.

2 серпня. Втрата свідомости внаслідок за-

ючи про свої скромні успіхи в навчанні. Батько дратувався від моїх оцінок, але тривалий час не надавав цьому особливого значення, або ж, що ймовірніше, гасив роздратування в собі, вважаючи, що не може вимагати чогось від сина.

У 1976-му я вперше поїхав на побачення з татом. Їхали втрьох: я, мама і тьотя Маруся, татова сестра.

Від Саранска наш дизель сунув, здавалося, одним безкінечним табором, розпанаханим залізничною колією, яку відділяли від чорних і смугастих роб в'язнів кілька рядів колючого дроту. Пам'ятаю, що все питав маму з тіткою, «чи правда, що цими дротами біжить електричний струм?». «Звісно, що ні», – невпевнено відповідали вони...

Нарешті побачення. Мене облапали, щоправда якось доволі «поміркованo», хоча, й так, аби мама з тіткою все бачили, чужі руки: мовляв, чи не спробували жінки з дитячому одязі чи ще десь заховати щось заборонене, аби пронести до зони. Маму й тьотю Марусю шмонали за ширмою. Я чув лише напружений шепіт і бачив білі, майже безкрівні, обличчя: тітки, згодом – мами. Чомусь вони виходили звідти геть пригнічені.

– Що вони тобі робили? – допитувався я.

– Нічого, усе гаразд, синку, – відповідала мама.

гострення виразки шлунку і внутрішнього крововиливу. Від смерти врятувала голодівка, оголошена жінками-політв'язнями сусіднього табору (Н. Світлична, І. Стасів-Калинець, Н. Садунайте та ін.). Під ранок надано допомогу таборовим лікарем, який подякував жінкам за оголошення голодівки, бо інакше б «не врятували». Замість лікарні етап спецконвоєм до Києва на «бєсєду»: представники КДБ мали надію, що хворий Стус підпише покаяння, аби вижити. Побачення з дружиною не дали.

10 грудня. Операція в Ленінградській лікарні для в'язнів ім. Гааза. Під час операції короткий час В. Стус знаходився у стані клінічної смерти. Видалено 2/3 шлунку.

Грудень. 10 днів етапу в Мордовію. Табір ЖХ-385/17. Єдина їжа під час етапу – оселедець і вода.

1976 рік

Лютий. Надіслану Стусові посилку з ліками і продуктами повертають дружині. За різку критику адміністрації Стуса позбавлено дієтичного харчування.

4 червня. За порушення розпорядку позбавлений права закупки продуктів харчування на один місяць і права отримати посилку.

14 червня. За систематичне написання скарг, в яких допускав «наклепи та образи на адресу адміністрації ВТК», переведений в штрафний ізолятор на 14 діб без виведення на роботу.

19 червня. За образу адміністрації ВТК під час етапу в штрафний ізолятор позбавлений права на чергове побачення.

Початок липня. У В. Стуса вилучено рукопис збірки «Палімпсести» для перевірки.

15 липня. В. Стус відмовився від радянського громадянства.

«В Президиум Верховного Совета ССР.

Я украинский литератор, репрессированный по политическим мотивам в январе 1972 г.

Фактически меня осудили за стремление

Нарешті перша по 1972 році зустріч зі зчужілим чоловіком («називай тата – «татом», казала мама). Пропахлі тютюном руки. Коридорчик і дві кімнати, нашпиговані мікрофонами й невидними зовні пристроями для підглядання.

Коли тато хотів сказати щось важливе, то не говорив, а писав на листочку, якого потім спалювали в параші. Ми грали з ним у якусь гру, викладаючи із сірничків слова. Але здолати відчуження, яке виникло за кілька років спільного не-життя, не вдалося.

Після побачення нас не обшукували.

Можливо, в цьому не було потреби, бо кагебісти вже тоді мали технічну можливість так пильно стежити за в'язнями в час побачення, що добре знали, хто щось намагається винести з табору, а хто – ні. Втім, можливо, вони просто були впевнені, що налякані передпобаченнєвими шмонами жінки просто не ризикнуть щось виносити з табору.

Дорога назад в'язне в імлі. Пам'ятаю лише, як якийсь грузин тикав провідниці сто рублів лише за те, щоб не їхати в загальному вагоні, як до Москви довелося теліпатися нам (на станції Потьма левову частку пасажирів складали в'язні чи їхні родичі. То навіщо їм плацкарта? Нехай їдуть у загальних вагонах).

Після побачення мене цікавило лише одне:

к социальной справедливости, ибо нашлись силы, которые вначале отнеслись к этому стремлению резко враждебно, а впоследствии назвали его преступной склонностью, ведущей к антигосударственной деятельности.

Я ратовал за демократизацию – это было расценено как попытка оклеветать советский строй; моя любовь к родному народу, моя озабоченность кризисным состоянием украинской культуры были квалифицированы как национализм; мое неприятие практики, на почве которой вырос сталинизм, бериевщина и другие подобные явления, восприняли как особо злостную клевету. Фактами пропаганды и агитации были признаны мои стихи, литературно-критические статьи, официальные обращения в ЦК КП Украины, Союз писателей Украины и другие органы.

Следствие и суд, по сути, перечеркнули все мои надежды на какое-либо участие в литературном процессе, надолго лишили меня человеческих прав. Все мои произведения – поэта, критика, переводчика, прозаика – были поставлены вне закона, а мой 15-летний труд был конфискован и, может быть, в значительной мере уже уничтожен.

В условиях неволи я испытал на себе еще большие унижения, больно ранящие мое чувство человеческого достоинства.

Скрепя сердце, я долго удерживался от рокового шага – отказа от гражданства (я считаю себя несправедливо осужденным). Я надеялся, что в ближайшее время мое правовое положение, как и моих товарищей, будет восстановлено, а взятый курс на ожесточение внутриполитического климата будет пересмотрен – хотя бы ввиду его очевидной бесперспективности.

Оказалось, что я ошибался.

Репрессии 1972 г. показали, что в дискуссии с украинскими «диссидентами» власти не нашли более убедительных аргументов, чем

Забившись на другу полицю, до самої Москви міркував над тим, що краще, сидіти за те, що щось украв, чи так, як тато, – ні-за-що. Тоді вирішив, що краще красти, бо інакше – надто образливо й прикро. Дитячу ж віру в справедливість радянського ладу поїздка не похитнула: в нас безневинних до в'язниць не кидають.

На заслання в Маґаданскую область я до батька не їздив. Між нами вже існувала стіна відчуження, вимурувана відстанню, часом і взаємним нерозумінням. Та й ціна квитка на літак «кусалася». Лише мамина поїздка обійшлася в дві з половиною її місячні платні. Та й образа на батька зростала: в ім'я мітичних вигадок залишив нас із мамою самих... Я почав злецько вчитися, кожної чверті ніби навмисне заробляючи одну-дві трійки.

Батька такі «успіхи» дратували.

1978-го ми бачилися на похороні діда Семена. Аби попрощатися з батьком, татові довелося навіть оголошувати голодівку в Усть-Омчуґском КГБ, бо для гебістів медична довідка нічого не значила. Стусову голодівку підтримало подружжя Калинців та Вячеслав Чорновіл, з'явилися згадки в іноземних мас-медіа, і йому дозволили їхати.

Батько прилетів до Донецька раніше за нас, а ще раніше за нього у квартирі побували місцеві гебісти, довівши до сліз мою

применение силы. А лагерные условия убедили в том, что пространство применения этой силы не знает пределов. Год назад я уже находился на грани смерти.

Совсем недавно, 14.V.1976 г., из-за моего отказа лечь в больницу без книг, на меня надели наручники, ругая при этом площадной бранью и награждая пинками. Все болит вот уже два месяца, но нанесенное мне моральное оскорбление куда ощутимее. Я подал на обидчиков в суд, в отместку меня подвергли новым наказаниям, продемонстрировав тем самым мою полную беззащитность перед здешним законом. Не остановились даже перед тем, чтобы человека, недавно перенесшего тяжелую операцию (резекция желудка), бросить на две недели в штрафной изолятор – якобы за клевету, содержащуюся в жалобах. Это настолько выходило из ряда обычной практики и лагерных наказаний, что вызвало двухнедельную голодовку восьми заключенных зоны, голодовку, которую администрация фактически спровоцировала своими действиями.

Добавлю к этому нещадную конфискацию писем ко мне, систематические аресты стихотворений, которые я переписываю в письмах к родным, реальную угрозу потерять рукописи своих лагерных стихотворений при освобождении, фактическое нелечение, полное отсутствие статуса политзаключенного и т. д., и т.п.

Нечего и говорить, насколько эти факты резко контрастируют с декларируемыми в СССР принципами гуманности и правопорядка, насколько они противоречат закону и положениям хельсинских решений.

Сегодня я пришел к выводу, что меня сознательно низвели до положения неодушевленной вещи, оприходованной по ведомству имущества КГБ.

Анализируя реакцию местных властей на мое обращение к Вам от 15.IV.1976 г., я убе-

двоюрідну сестричку, яка їх дуже злякалася.

Коли ми з поїзда прийшли до будинку, що загубився в посьолку за Донецьким вокзалом, батько ще був у лікарні. Останні слова діда Семена були гнітючі:

– Сину, яка мені тяжка ця ганьба...

Із цим він і відійшов. Так і не зрадивши сільській і християнській філософії, яка будь-якій бандитській владі видає безмежний кредит довіри, щиро віруючи, що яка-будь влада – від Бога...

Коли геть чорний тато зайшов на подвір'я хати, він крім мами, бабусі Їлинки, не помічав нікого.

– Тато помер.

– Знаю.

Я ховався від нього. Маму він помітив за які 10–15 хвилин.

Неймовірні зусилля, яких довелося докласти, аби добитися дозволу на цю поїздку, остаточно переконали його, що до Києва повернутися не дадуть, а прямо з селища Матросова, де він перебував на засланні, розпочнеться другий тур. Не вірила в повернення й мама.

Похорон перетворився на зустріч із жінками побратимів і жінками-побратимами. Чомусь найбільше запам'яталися Леоніда Світлична й Рита Довгань, яка вже тоді майже боготворила батька.

Доволі велика похоронна процесія йшла за труною майже до

дился, что репрессивные органы в лице КГБ при Совете Министров УССР прямо подталкивают меня к решению об отказе от советского гражданства. Это можно понять: ведь я украинский патриот, а с такой атрибуцией мне гарантирована пожизненная опека сыскных служб.

Итак, я заявляю: оставаться подданным СССР больше не считаю для себя возможным, а потому прошу выдворить меня за пределы страны, в которой мои человеческие права попираются столь бесцеремонным образом.

Решиться на подобный шаг слишком тяжело, но удержаться от него в создавшихся условиях, оказывается, еще тяжелее.

Василь Стус».

Серпень. Розформовано табір ЖХ-385/17. Поет в цей час знаходиться в таборовій лікарні. Під час розформування табору зі Стусових речей вилучено рукопис збірки «Час творчості».

15–20 серпня. Поета привезли в табір ЖХ-385/19, де ознайомили з актом знищення вилучених у нього віршів – фактично всього поетового доробку, написаного в ув'язненні.

20 серпня. За образу контролерів під час проведення у нього обшуку позбавлений права на чергове побачення.

25 серпня. За образу адміністрації ВТК і невиконання вимог контролерів позбавлений права закупки продуктів.

30 серпня. За відмову вийти на вечірню перекличку поміщений на 13 діб у штрафний ізолятор без виводу на роботу.

Осінь. Зошит з «Палімпсестами» повернуто поетові (з 50 вилучених у Стуса зошитів із віршами повернуто було менше 10).

10 листопада. За порушення внутрішнього режиму поміщений на 13 діб у штрафний ізолятор з виводом на роботу.

5 грудня. В. Стус підтримав вірменських політв'язнів П. Айрікяна, А. Аршакяна та

вокзалу, де міліція змусила людей сісти в автобуси.

Поминки тривали всю ніч, плавно й непомітно трансформувавшись у розмови довкола покоління шістдесятників, більшість яких, відсидівши семилітній термін ув'язнення, була розкидана неозорими територіями Союзу.

Жінки політв'язнів, які нещодавно дізналися куди заслано їхніх чоловіків, перебували в нерішучості, їхати – не їхати. Після нічної розмови багато з них зважилися на цей крок, бо аж надто переконливими були татові слова: заслання в радянських умовах значно важче за табір.

Світлана Кириченко, дружина Юрія Бадзя, вже тоді засуджувала маму, яка не поїхала до батька в селище Матросова, а виховувала мене й утримувала родину.

Втім, умови татового заслання й не давали їй такої можливости. На відміну від переважної більшости засланців, він не мав права не лише винайняти квартиру, а й вибрати на свій смак кімнату в робітничому гуртожитку. Та й працювати його змусили не будь-де, а лише на рудні, де його мала «перевиховувати» комуністична бригада заробітчан, які добували золото.

Розуміючи, що Василь тримається з останніх сил, мама, зваживши всі «за» і «проти» (останніх було незрівнянно більше),

Р. Маркосяна, які надіслали в Президію ВР Вірменської РСР заяви з вимогою легалізувати Національну об'єднану партію Вірменії і провести в республіці референдум про самовизначення.

10 грудня. Н. Світлична надіслала на адресу ЦК КПРС листа (пізніше поширеного в Самвидаві) з інформацією про те, що «поэту В. Стусу перед отправлением на сложную операцию желудка зашили в полу бушлата подслушивающий аппарат, а потом забрали у него около 800 стихов и переводов. Руководил этим детективным водевилем начальник оперативного отдела ЖХ-385/3 капитан Шалин... не без участия майора Шорина».

1977 рік

11 січня. За добу до закінчення терміну ув'язнення Василя Стуса взято на етап до місця заслання.

Січень. Характеристика на в'язня Стуса В. С., підписана начальником табору ЖХ-385/19 Нікуліним та начальником загону Хлєвіним: «Стус... проявил действия, оскорбляющие представителей администрации мест лишения свободы (систематически писал жалобы клеветнического содержания), за что 25 марта 1974 года запрещались покупки продуктов питания на один месяц; 14 апреля 1975 года объявлен выговор; 30 апреля 1975 года лишен очередного свидания; 21 июля 1975 года объявлен выговор; 8 июля 1976 года лишен права покупки продуктов питания на один месяц; 14 июля 1976 года выдворялся в ШИЗО на 14 суток; 19 июля 1976 года лишен очередного свидания; 28 августа 1976 года лишен очередного свидания; 23 августа 1976 года лишен права покупки продуктов питания на один месяц; 30 августа 1976 года выдворялся в ШИЗО на тринадцать суток; 10 ноября 1976 года выдворялся в ШИЗО на тринадцать суток... Систематически пишет

навіть завела розмову про можливість подорожі на край світу. Молодий егоїст, не довго думаючи, відповів:

– Їдь. Я лишуся з дєдєю.

Уміло роздмухувана шкільною ідеологією образа на батька, була надто болючою.

Згадую подив на обличчі донецького фотографа, який робив татовий портрет після групової фотографії.

– Я думал ві рєбьонка хотітє снять...

Сьогодні та зболена татова світлина чи не найкраща зі всіх його фотографій.

Після повернення з Донецька мене дедалі більше вабила вулиця. Шкільні розваги «на ґрані» й «за межею» фолу затягували, але рятували від прикрої долі деяких інших дітей політв'язнів, які замикалися в собі й перетворювалися на «маминих» синочків, що виростали поза суспільними реаліями.

З ними було нецікаво, і я намагався за всяку ціну уникнути зустрічей такого типу десь відтоді, як у середині сімдесятих прочитав на одному з Шевченкових вечорів, організованих у квартирі Юрія Бадзя, вірш «Доля». Чомусь майже всі жінки після нашвидкуруч вивченого вірша почали плакати, і я, вражений такою реакцією, кудись утік з того вечора, поклавши більше на такі збіговиська не потрапляти.

За кілька місяців до свого повернення в Київ, незадоволений

жалобы в различные инстанции, в которых излагает клеветнические измышления в адрес политики партии и Правительства СССР, не скрывает своей злости и ненависти к советской действительности».

5 березня. Поет прибув у селище ім. Матросова Магаданської області.

6 березня. В. С. Стуса зараховано учнем «проходчика горного подземного участка на рудник им. Матросова Союзного производственного объединения "Северовостокзолото» МЦП СССР".

15 червня. Поета переведено на роботу машиністом 3-го розряду гірничої підземної дільниці.

20 серпня. Внаслідок нещасного випадку – сусід по кімнаті пішов на зміну, не залишивши ключів від кімнати гуртожитку, і поет після зміни не міг туди потрапити, а тому спробував залізти в кімнату через кватирку і зірвався з другого поверху – перелом п'яточних кісток обох ніг. Два місяці лікарні.

1978 рік

10 лютого. 10-годинний обшук у кімнаті в зв'язку зі справою Л. Лук'яненка. Триденний допит в Усть-Омчузькому районному відділі КДБ. Загрози 15-денним арештом за те, що під час обшуку В. Стус назвав «поліцаями» міліціонерів і кагебістів, які порпалися в його приватних речах і паперах. Шантаж новим терміном ув'язнення.

16 лютого. Телеграма В. Стуса А. Сахарову: «Протестуя против осуждения Василя Овсиенко, требуя его освобождения и наказания виновников судебной фабрикации, начинаю политическую голодовку».

Серпень. Триденна голодівка з вимогою отримати дозвіл вилетіти в Донецьк, щоб попрощатися з смертельно хворим батьком. Голодівку в підтримку цих вимог оголосили Ігор та Ірина Калинці та Вячеслав Чорновіл.

моїми «успіхами» (футбол – замість школи, вулиця – замість інтелектуального середовища, спорт – замість театру), батько написав мені дуже різкого листа, на що я відповів ще більш різким.

Коли наприкінці серпня 1979-го ми зустрічали літак із Москви, на якому мав прилетіти тато, я все ніяк не міг уявити, як обніму майже невідому мені людину, яка вийде назустріч.

Окрім мене, в аеропорту була мама, її сестра Олександра, Маргарита Довгань, може, ще хтось. Я підійшов до тата останнім. Подав руку. Силувано обнялися.

Їхали додому на таксі – неймовірна розкіш на мої тодішні уявлення.

Тато дуже переймався, що повертатися довелося не на Львівську, а на Чорнобильську, куди нас переселили в багатоповерховий мурашник за півроку до його повернення. І хоча це було майже поруч, але й для мене, і для нього та квартира, схоже, так і не стала рідною, хоча за дев'ять місяців умовної київської «волі» він навів у ній сякий-такий лад.

Сподівання на кількамісячну відпустку (на рудні тато їх не брав) так сподіваннями й залишилися. Через тиждень після його повернення до нас почав ходити міліціонер:

– Здраствуйтє, Васілій Сємйоновіч. Когда начньотє рабо-

Василь Стус став почесним членом Лондонського ПЕН-клубу.

1979 рік

Серпень. Повернення із заслання до Києва.

Василь Стус вступає в Українську Гельсінську спілку.

22 жовтня. В. Стус починає працювати формувальником 2-го розряду в цеху лиття Київського заводу по ремонту та виготовленню засобів механізації будівництва ім. Паризької Комуни.

7 грудня. Над Василем Стусом на рік встановлено адміністративний нагляд.

1980 рік

11 січня. Не витримавши великих фізичних навантажень, В. Стус звільнився «за власним бажанням» з роботи на заводі ім. Паризької Комуни.

1 лютого. В Стуса зараховано учнем намазувальника затяжної кромки на конвеєр Київського виробничого взуттєвого об'єднання «Спорт».

2 жовтня. Київський міський суд засудив особливо небезпечного рецидивіста Василя Стуса на 10 років таборів посиленого режиму і 5 заслання. Останнього слова підсудному сказати не дали. «Палачі! Ви мені не дали навіть останнього слова!», – вигукнув поет, коли його з викрученими руками спеціальний наряд тягнув до виходу з судової зали. Останніми словами, які почула його дружина, були: «И вы не смоете всей вашей черной кровью поэта праведную кровь!»

12 жовтня. Звернення академіка А. Д. Сахарова до учасників Мадридської наради для перевірки Гельсінських угод і керівникам країн – учасників Гельсінського акту: «1980 год ознаменовался в нашей стране многими несправедливыми приговорами и преследованиями правозащитников. Но даже на этом

тать? Нє забивайтє, ви под надзором, потому шо так і нє ісправілісь.

Батька дратував покалічений російсько-український суржик гнома в міліцейській формі. І вже на другий чи третій візит він перестав його пускати в квартиру, і я з цікавістю спостерігав, як міліціонер намагається зайти бодай в коридор, а тато вимагає у нього для цього постанови прокурора.

За кілька тижнів батько змушений був почати працювати на заводі «Паризької комуни», де тягав важкі чавунні опоки. Після зміни набряклі вени його ніг набували загрозливого темно-червоного кольору, подекуди трансформуючись у доволі широкі потворні пасма. Навіть мені дивитися на це було страшно.

Після зміни він був по тричотири години лежав на ліжку, бо не мав сил навіть сидіти. Вечорами ж, увімкнувши улюблених Шопена, Моцарта, Бетговена, Баха чи Перґолезі, довершував працю свого життя – збірку «Палімпсести». Книгу, за яку 1985 року голова Нобелівського комітету Генріх Бьолль висунув Василя Стуса на здобуття Нобелівської премії. Власне, навіть не за всю книгу, а лише за півсотні її віршів, перекладених Анною-Галею Горбач майже як підрядники й виданих окремою книжкою: відсторонені образки буття, уже позбавлені,

трагическом фоне приговор украинскому поэту Василю Стусу выделяется своей бесчеловечностью... жизнь человека ломается без остатка – как расплата за элементарную порядочность и нонконформизм, за верность своим убеждениям, своему «я». Приговор Стусу – позор советской репрессивной системе.

...Я призываю коллег Василя Стуса – поэтов и писателей во всем мире, своих коллег – ученых, «Международную амнистию», всех, кому дороги человеческое достоинство и справедливость, выступить в защиту Стуса... Приговор Стусу должен быть отменен...»

1981 рік

Весна. Остання зустріч з рідними.

1982 рік

У 65 числі «Хроники текущих событий» у розділі «Новости самиздата» в перекладі на російську надруковано нотатки Василя Стуса під назвою «З таборового зошита» .

Василь Стус став лавреатом Міжнародної літературної премії «Amnesty International».

1983 рік

6 січня. На Різдво Стуса кинуто до карцера.

10 січня. За передачу і публікацію нотаток «З таборового зошита» Василя Стуса додатково покарано роком камери-одиночки зі зниженням норми харчування.

З ТАБОРОВОГО ЗОШИТА

ЗАПИС І

Отож, п’ятого березня я прибув на Колиму. Позаду залишилося 53 дні етапу, майже два місяці. Згадую камеру челябінської тюрми з натовпами тарганів по стінах; надивившись на них, я чув, як свербить усе тіло, і потім – новосибірська пересилка, перебута разом з В. Хаустовим, страшна іркутська тюрма –

на відміну від «Часу творчости», безпосереднього чуттєвого досвіду. «Палімпсести« – це густий змістовно, дещо засухий емоційно вистояний текст мужа, який давно перейшов потребу переплавляти в текст надміру індивідуальні враження чи емоції.

Це – майже закрита для стороннього герметична книга віршів, яку можна назвати метафізичною книгою буття людського духу, приреченого виростати всередину.

Отак собі й живу,
позбулий часоплину,
і рідну Україну
не кличу не зову.
В невільницьких шляхах
відмарилось поволі,
вже не шумлять тополі
у мене в головах.
І рідний Київ мій
у золото гучливе
не вдарить шанобливо
і не окрилить мрій,
медяні гуки бань
стар-княжої Софії
не оживлять надії
і чару повертань.
Отак собі й живу,
неначе лист опалий,
лиш місяць гострожалий
насуплює брову.
Таке твоє життя
і просте і нехитре,
кульбабою на вітрі
під буряне виття.
Та рідний син біжить –
пустився з крутояру

мене вкинули в камеру з бічами-аліментщиками: вошиві, брудні, отупілі, вони розносили дух периферійної задушливої волі, від чого хотілося вити вовком: виявляється, і так можна жити, і так мучитися тюремною скрутою. П'яні наглядачі Іркутська – ніби вихоплені з когорти жандармів-самодурів часів Миколи І чи Олександра ІІ. Один з них мало не побив мене за те, що я сказав уголос про його брутальне поводження. Нарешті, Хабаровськ, і по тому – пасажирський літак, де вільні й невільники розділені рядами крісел: тут уже соромитися нікого. Мене скували наручниками із якимсь рецидивістом, і так ми перебували дві години льоту.

Аж ось і Колима. Холодне низьке небо, маленька тюрма на якомусь вигоні, порівняно добра страва і тепла тьмяна одиночка. Після прожарки можна було терпіти свій одяг. Викликав начальник тюрми: він нібито ніколи не бачив політв'язня.

За кілька днів воронок з буржуйкою всередині докинув мене до Усть-Омчуга. Це 400 кілометрів од Магадана. Кинувши до камери КПЗ і протримавши кілька днів, мене викликали до начальника міліції Переверзєва, і той заявив, що працюватиму я на рудні ім. Матросова шахтарем, житиму в гуртожитку в кімнаті ч. 6, а що я поскаржився на нездоров'я, то обіцяв показати лікарям. За яких 20 хвилин мене оглянули лікарі; всі заявили, що я здоровий.

Увечері 5 березня мене привезли до селища. В кімнаті, наче сподіваючись мене, сиділо кілька п'яних молодиків і пили горілку. Ніхто не здивувався мені. Ревіло радіо, вищав магнітофон і транзистор: їм було весело.

Почалася моя робота. Бригада – ударна, комуністична. Чи не половина робітників – партійні. Це показова бригада. Вони мали мене виховувати.

Страшний пил у вибої, бо вентиля-

на радість і на кару –
аж вся земля дрижить.
Оце ти й є моя,
дружина і вітчизна,
і трунок і трутизна,
і смертна течія.

На певну герметичність Стусових віршів звертав увагу ще Юрій Шевельов – автор передмови до першого видання «Палімпсестів». Втім, незрозумілість поетових віршів пояснюється не лише цим. Часто тексті «Палімпсестів» так химерно творяться з перестояних і майже забутих образків, що при першочитанні про сприйняття змісту доводиться забувати, сприймаючи мелодику, настрій, звукопис твору. І лише після четвертого-п'ятого прочитання деякі вірші починають «відкриватися»... Проте «Палімпсести» можна збагнути лише так. Сучасні формальні методики досліджень мало освітлять зміст Стусових віршів, які стають прозорими й зрозумілими лише тоді, коли корелюють з реальним епізодом його життя чи настрою.

Зокрема, ось як відлився в поезії Стуса спогад про «довге» (цілу добу!) побачення з дружиною в таборі:

* * *

Ти тут. Ти тут. Вся біла, як свіча –
так полохко і тонко палахкочеш
і щирістю обірваною врочиш,
тамуючи ридання з-за плеча.

ції нема: бурять вертикальні глухі штреки. Молоток важить коло 50 кг, штанга – до 85 кг. Коли бурять «вікна», доводиться лопатити. Респіратор (марлева пов'язка) за півгодини стає непридатний: він стає мокрий і вкривається шаром пилу. Тоді скидаєш його і працюєш без захисту.

Кажуть, молоді хлопці (одразу після війська) за півроку такої пекельної праці стають силікозниками. За порохом не видно лопати, якою працюєш. Коли закінчуєш роботу – немає сухого рубчика – вийдеш до кліті під крижане повітря, яке не підігрівається. Пневмонія, міозит, радикуліт – переслідують кожного шахтаря. А ще ж вібрація і силікоз. Але за 500–700 крб. у місяць люди не бояться нічого. Через 5 років він збере гроші на машину, коли не зіп'ється чи не скалічіє.

Травматизм на рудні – досить високий. То завалилася стеля, придушивши жертву «заколом», то бурильник упав у «дучку», то попав під вагонетку, перебиті руки, ноги, ребра – чи не в кожного другого. Але колимчани – люди міцні. Вони знають, що добробут дається нелегко. За нього треба платити – молодістю, здоров'ям, а то й цілим життям. Життя жорстоке – нічого не вдієш. А на Колимі є продукти, хоч і не завжди дістанеш м'яса. Але де воно є, те м'ясо?

ЗАПИС 2

Я повертався до гуртожитку і падав, як убитий. Була робота і сон. Проміжків не існувало. Так я зміг витримати три місяці. Довелося заявити, що така робота – не для мого здоров'я. Міліція обурилась, почалися перші нагінки. До того ж, я змінив кімнату, перейшов до іншої. Це було новим порушенням: як я смів, коли мені, всупереч положенню про заслання, наказано жити саме в цій кімнаті і саме з цими людьми. Але їхня постійна пиятика не давала мені спокою.

Ти тут. Ти тут. Як у заждалім сні –
хустинку бгаєш пальцями тонкими
і поглядами, рухами палкими
примарною ввижаєшся мені.
І враз – ріка! З розлук правікових
наринула, найшла і захопила.
Та квапилася моторошна хвиля
у берегах, мов коні, торопких.
Зажди! Нехай паде над нами дощ
спогадувань святошинських,
пречиста.
О залишись! Не смій іти до міста
занудливих майданів, вулиць, площ.
Ти ж вирвалася, рушила – гірський
повільний поповз, опуст,
розпадання
материка, раптовий зсув і дляння,
і трепет рук, і тремт повік німий.
Пішла – туннелем довгим –
далі – в ніч –
у морок – сніг – у вереск заметілі,
Тобі оббухли слізьми губи білі.
Прощай. Не озирайся. І не клич.
Прощай. Не озирайся. Благовість
про тогосвітні зустрічі звістує
зелена зірка вечора. Крихкий
зверескнув яр. Скажи – синочок мій
нехай віка без мене довікує.
Прощай. Не озирайся. Озирнись!!!

І так – у кожному вірші, де в кожному образі чи деталі приховано невідчитану інформацію про людину, яка примусила світ рахуватися з фактом своєї присутности на цій землі. Втім, мають рацію й ті, хто воліє за краще віддатися чарам Стусового звукопису, за яким проступає глибше – чуттєве – знання.

У травні мене викликали до райцентру і почали погрожувати: в разі подальшого порушення режиму будуть судити. Я послався на положення про заслання, яке дозволяє мені проживати в межах району, обирати житло своєю волею. Переверзєв тільки злісно усміхався, перейшовши на брудну лайку. Довелося його поставити на місце. «Зі мною навіть у концтаборі не розмовляли таким тоном, отож припиніть лаятися, інакше я піду. Я не збирався їхати до вас, а викликали – то розмовляйте людським тоном».

Незабаром приїхала дружина – нас поселили в т. зв. готелі, підселивши водночас двох каґебістів, що спокійно прослуховували всі наші розмови. Якось вони вдерлися до нас, сіли до столу, а один з них, вийнявши ножа, почав випробовувати мої нерви. Я просто не реагував на цю дешеву витівку. Інший пожилець хотів подарувати мені ножа; я відмовився від подарунка, навіть не знаючи, що це провокація з можливим осудженням (збереження холодної зброї)!

Коли дружина поїхала, зі мною стався нещасний випадок: прагнучи добратися до кімнати (сусід подався на кількаденні зальоти, не лишивши мені ключа), я спробував проникнути до кімнати через вікно, але впав – і зламав обидві п'яткові кості, мене відвезли до лікарні, наклали гіпс, а до кімнати підселили нового жильця. Уже звикши до того, що за мною влаштовували тотальне стеження, я не сумнівався, звідки цей жилець. Перебувши два місяці, я повернувся до кімнати. На ногах був гіпс із металевою дужкою – нижче Plattfus'а. Надворі мороз, сніг. Виходок – за 200 метрів. У мене пара милиць і гіпсові черевики, з яких виглядають пальці. На цей раз кімната була порожня. Принести води, сходити до буфету чи по нужді – стало дуже складною проблемою. З цих вояжів я повертався, чуючи на чолі циганський піт. Було невесело.

* * *

Віддай мені своєї
смерти частку,
візьми од мене
часточку життя,
і вдвох уникнем самоти,
мов пастки,
і не потрібно буде вороття
у проминуле,
що майбутнім стало,
в вельможний нескінченний
сон степів.
Та за тобою небо запалало
овогнене грозою стожалів.

Користаючись перепочинком, батько щодень множив автографи й змісти збірки, ніяк не знаходячи остаточного варіанту, а може й свідомо залишаючи варіанти не лише окремих віршів («Гойдається вечора зламана віть» налічує принаймні п'ятьсім варіантів основного тексту), а й самої збірки, яка видозмінюється залежно від часу – «маґаданська» версія «Палімпсестів», «київська», «повний корпус віршів», сталі віршовані цикли (порядок віршів у таких циклах завжди незмінний), які поет по-різному компонував між собою. Дві частини корпусу збірки «Палімпсестів» були ним, в основному, завершені. Третю він не встиг зробити навіть начорно.

Між двома термінами найчастіше у нього в гостях був Іван Калиниченко – єдина людина, із ким тато часто сидів у прокуреній кухні, дискутуючи на різні

ЗАПИС 3

Я сидів за віршами, розв'язавши транспортну проблему (просто довелося зрізати гіпс, який я мав носити ще два місяці). Зрідка ходив на пошту, оскільки для засланця вона перетворилася на півжиття із зустрічами і контактами: пошта єднала нас, засланців, повертала голос Чорновола і Шабатури, Садунайте і Коцюбинської, приносила вісті з закордону.

За листи доводилося витримувати справжню війну з КГБ. Десятки й десятки листів просто зникали. А на мої оскарження відповідали своєрідно: «В Магаданському аеропорту мішок, у якому носять кореспонденцію, дірявий». Довелося кілька разів бити телеграму до Андропова: «Ваша служба краде мої листи». Телеграми відсилали, але користі не було. Хіба шкода: це стало добре видно із щомісячних відвідин міліції (т. зв. реєстрація). Їздити туди треба було за 30 км (сел. Гастелло). Чулося, що в повітрі – гроза.

10.11.78 року, коли я, ледве пересуваючися на ногах, уже працював на шахті, мене викликали до відділу кадрів. Виявилося, налетіли на мене з обшуком. Групу очолював майор Грушецький із України. Обшук був у справі Лук'яненка. Байдуже, що Лук'яненка я не знав, хіба обмінявся з ним одним-двома листами, – в мене вилучили чернетки моїх листів до Гамзатова, Григоренка, деякі листи інших друзів, зошит віршів. Потім три дні допитували в Усть-Омчузі. Свідчень я не дав, хіба висловив обурення.

Тепер цькування зайшло на нове коло. До кімнати підселяли п'яниць (це вони згодом виявилися свідками на новому процесі). Вони пили, і мені в кімнаті один із них навіть помочився в чайник. Коли я протестував, мені казали: «Молчи, а то опять попадешь, где был». Я вимагав відселити їх – це нічого не давало.

теми – від політики до літератури. І хоча їх мистецькі вподобання були надто різними, розмова часто захоплювала обох аж настільки, що Іван ішов від нас далеко за північ.

Невдовзі після повернення батько на кілька днів їздив зі Світланою Кириченко до Москви, зустрічатися з лідерами союзного правозахисного руху. Після повернення, до нас завітала Оксана Мешко й запропонувала батькові очолити другу українську Гельсінську групу, адже після арешту всіх її учасників хтось мусив «продемонструвати світові, що дух українців не підупав після репресій». Тато погодився, хоча й не відразу.

Після візиту пані Оксани у нас бувало чимало різних людей, більшість з яких переконували тата не «лізти головою в петлю». «Ти ж розумієш, що як тільки стане відомо, що ти очолив Гельсінську групу, тебе заарештують», це – «підстава», «ґарантія нового арешту», «повне безумство», а «ти ж – поет і мусиш берегти свій талант», – повторювали вони одну й ту саму пісню різними голосами.

Одному з таких відвідувачів батько якось відповів:

– Гаразд, переконав. Гельсінську спілку справді може очолити й хтось «простіший», як ти кажеш, за мене. Але я мушу твердо знати, що коли від цього відмовлюсь я, знайдеться інший,

Я намагався знайти десь кімнату – мені було заборонено це зробити.

Стало відомо, що КГБ, міліція, партком старанно нацьковують проти мене людей. Одному з них, наприклад, запропонували підкласти в мої речі рушницю або ніж, іншому – підпоїти мене. За це обіцяли винагороду – 1500 крб. (тобто дві місячні зарплати колимські). А до якого стану? Аби лиш запах був – відповіли йому. Але я цього ще не знав.

Кожного вечора до мене хтось з’являвся – то комсомольський патруль, то міліція. Розмова була недоброзичлива, провокаційна. Особливо докучав капітан Любавін. Довелося просто не реаґувати, коли він з’являвся.

І тут дістав я телеграму, що батько при смерті. Але міліція мене не пустила – мені довелося оголосити голодівку на знак протесту. Через тиждень вони таки дозволили, але перед тим протримали цілу ніч у КПЗ – за те, що на дверях кімнати я вчепив оголошення: «Прошу не заважати. Голодівка з вимогою надати змогу поховати батька». Весь час – од Усть-Омчуга до Донецька – мене супроводжував загін шпигунів од КГБ. Так було в аеропорту, так було в Донецьку. Поховавши батька, я повернувся до Колими – ніби до в’язниці. Я чув, що кожного дня мене можуть зачинити знову.

ЗАПИС 4

Коли я повернувся до Магадана, в аеропорту на мене чекав виклик – негайно з’явитися до обласного КГБ. Ночувати довелося в готелі. В понеділок я поїхав до міста (це 60 км дороги). Прийняв мене заступник начальника Сафонов. Він прочитав мені друге застереження – з погрозою судити.

В Усть-Омчузі, коли я зайшов до начальника міліції Переверзєва, на мене чекав новий сюрприз – заступник редактора райгазети «Ленинское знамя» заявила, що збирається

хто очолить Спілку замість мене. Ти – очолиш?

– Ні, Василю... Очолити сьогодні в Україні Гельсінський рух – безумство!

– Навіщо тоді ти почав цю розмову? – запитав тато, підводячись із-за столу й усім виглядом показуючи, що балакати більше немає про що. Той чоловік так і пішов із пляшкою коньяку, яку приніс татові й яку батько підкреслено вклав йому до рук перед тим, як випровадити з квартири.

Більше він до нас не приходив.

Наприкінці осени Стусові повідомили про адміністративний нагляд, перлюстрацію кореспонденції та вимогу з 20.00 до 8.00 завжди бути за місцем проживання.

Увесь цей час – від серпня по грудень – ми не лише не знаходили з татом спільної мови, а й, можна сказати, жили як кішка з собакою...

Часом траплялися ситуації майже абсурдні. Заробивши під час роботи на рудних Маґаданської области непогані гроші, батько хотів купити сякі-такі меблі, щоб якось облаштувати побут. Одного разу вони з мамою вирішили замінити в моїй кімнаті етажерку, якій було не менше 30–40 років, сучасною книжковою шафою. Та коли я прийшов додому й побачив, що батьки звільнюють її від книг, здійняв скандал, фіналом якого була заборона заходити до моєї кімнати.

писати про мене статтю, і поставила кілька провокаційних питань. Я відповів, що жанр мені відомий, а тому я волію не розмовляти.

І справді, за якийсь час з'явилася довга стаття «Друзья и враги Василя Стуса». У ній було згадано все. І те, що я дістаю пакунки з закордону, і що порвав свій профспілковий квиток, довідавшись, що саме профспілки перечать проти надання мені медичної допомоги, і «свідчення» багатьох мешканців рудні. Як згодом виявилося, Супряга не марнувала часу: поки я був у Донецьку, вона вояжувала на рудні, готувала статтю. Чимало людей заявило мені потім, що нічого схожого вони не говорили, але свої журналістські обов'язки Супряга, забезпечена бронею КГБ, розуміла по-своєму. «Стус готов грабить и убивать», – свідчила одна медсестра із Транспортного. – «Он похож на фашиста, такой на моих глазах убивал детей», – гнули комедію інші.

Прикро було за такий факт. Якось я відмовився стати до роботи, оскільки респіраторів не було. Мені обіцяли видати персональний. Я відмовився, наголошуючи, що респіратор – то обов'язковий захист для кожного шахтаря. Отож, я обстоюю загальний принцип, [протестуючи] проти порушення техніки безпеки. Респіратори потім знайшлися. Певна річ, їх видали всім. А мене покарали за «страйк». Супряга не оминула і цього випадку, вкрай перебрехавши факти.

Якраз на цей час приїхала дружина. Газета вплинула на людей. Вони сахалися мене, мов чумного. Я зрозумів, що маніпулювати громадською думкою – дуже легко. Особливо коли громади – нема, отже, у неї нема і своєї думки. І я, бачачи, що позивати Супрягу марно (жоден суд у Союзі не візьме такої справи до розгляду), наполіг на тому, аби дати їй публічну відповідь. На це адміністрація згодилася. Зробили поширене засідання рудкому, куди запросили підготовлену публіку. Був і

Грюкнувши дверима, я пішов з дому.

Повернувшись опівночі, я побачив, що батьки (себто, мама) розставили мої книжки по місцях. Сутички (мирити нас приїжджали й Маргарита Довгань, і Михайлина Коцюбинська, і ще хтось) між нами тривали майже до середини грудня, завдаючи татові невимовного болю. Невідомо, чим би цей постійно наростаючий конфлікт закінчився, якби випадково на допомогу не прийшло... КДБ.

Трапилося це так.

Десь наприкінці січня, мене, що звично прогулював черговий занудний урок з української, знайшли десь за школою й терміново викликали до директора.

Там на мене чекав чоловік у шкіряному плащі. Директор представила його як співробітника комітету держбезпеки. Він повів мову про «ворога радянської батьківщини Василя Стуса». Мовляв, і посилки він від підступних імперіалістів отримує, і нещасть бажає всьому народові, й користуючись гуманним радянським законодавством, продовжує ворожу антирадянську діяльність.

Не знаю чому, але слова ці мені дуже не сподобалися. А зразковим хлопчиком я ніколи не був, то, наговоривши купу всіляких брутальних і хамських слів незнайомцю й директорці (мамі пізніше довелося навіть пообі-

журналіст з газети (Супряги не було). Я почав відповідати на брехню досить різко і аргументовано. Режисери побачили, що вистава може не вийти – почали обструкцію, не даючи мені говорити. Нічого не лишалося, як покинути залу разом з дружиною, звинувативши публіку в боягузтві.

А в пресі не вщухала буря: десятки читачів обурювалися моєю поведінкою, за звичайною радянською звичкою. Тепер становище моє стало ще драматичніше. Прощаючися з дружиною, я заявив їй: «Відчуваю, що бачитися вдруге доведеться, напевно, в таборі». Вона згодилася з тим, тамуючи сльози. Але голови гнути я не збирався, бодай що б там не було. За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь котрого я мушу обставати до загину.

ЗАПИС 5

Протягом цього часу я фактично не мав медичної допомоги. Повертаючися з роботи, не чуючи ніг, я грів воду в мисці і, вклавши електронагрівача, готував собі ропу, аби попарити ноги. Ліва п'ята так і залишилася зміщеною: хірург просто не помітив того. Парафінові аплікації доводилося робити самому.

Зате провокацій побільшало. Одного разу після тяжкої застуди (у цей вечір повернувся жилець із «материка») я випив із іншими 100–150 г коньяку, ще не знаючи, що то мені заборонено. Міліція тут же довідалася про це – і почала чигати на мене. Коли увечері, вже перед сном, я вийшов на хвилину з гуртожитку, – на мене накинулася міліція і повезла у витверезник. Я заявив, що почну політичну голодівку протесту, якщо вони не припинять комедії. Лікар, викликаний до міліції, встановив легке сп'яніння. Я сів писати протест прокуророві. За цей час напасники переграли ситуацію: відвезли мене до гуртожитку. Після цього я й довідався, що міліція вирішила оформити мене

цяти, що по закінченню 8 класів я піду зі школи), я вибіг зі школи й майже до півночі блукав Святошинським лісом.

Потрясіння було таким значним, а ненависть до людей, які обмовляли (цього я був цілковито певен!) тата такою великою, що відкрила шлях до нашого порозуміння. З того часу наші взаємини стають значно теплішими, з'являється навіть елемент довіри. Втім, до ідилії в стосунках батька й сина, звісно, було далеко.

Попри це, ті п'ять місяців, що залишилися до другого арешту, не лише змусили інакше подивитися на себе, а й значною мірою сформували мою свідомість. Не знаю, чи був Василь Стус знайомий із елементами масонського виховання, але під час наших з ним розмов, які траплялися два-три рази на тиждень, він непомітно заклав підвалини не лише моєї освіти, а й ніби вживив у мене знання, що почало проявлятися вже на певному етапі освіти. Відбувалося це майже непомітно й цілком природньо. Він пропонував аналізувати пропоновані ним же твори Цвєтаєвої, Ахматової, Пастернака, Толстого, Буніна, Гемінґвея, Марка Твена чи Джека Лондона і так повертав розмову, що дивним чином вона завжди стосувалася різних аспектів пошуку людиною свого місця у світі.

Якою має бути людина? як знайти (відчути) своє покли-

на примусове лікування од алкоголізму – їм потрібен був хоч який епізод. Тоді вони й запропонували 1500 крб., щоб мене підпоїли. Але номер не вийшов. Довелося обшукувати свої речі в кімнаті, аби попередити випадок підкидання: рушниці, ножа, порнографічного тексту тощо. Повертаючись увечері з роботи, я не раз заставав зламані двері. Отож, довелося звернутися до прокурора із спецзаявою: якщо в моїх речах буде виявлено зброю, вибухові речовини чи золотий пісок і т.д. – то буде наслідком реалізованої провокації.

Доведений до краю, я склав заяву до Верховної Ради СРСР з другою заявою про відмову від громадянства. Це було в кінці 1978 року. У ній я писав, що заборона займатися творчою роботою, постійне приниження моєї людської і національної гідности, стан, за якого я чую себе річчю, державним майном, яке КГБ вписало на своє конто; ситуація, за якої моє почуття українського патріотизму зведено у ранґ державного злочину; національно-культурний погром в Україні – все це змушує мене визнати, що мати радянське громадянство є неможливою для мене річчю. Бути радянським громадянином – це значить бути рабом. Я ж до такої ролі не надаюся. Чим більше тортур і знущань я зазнаю – тим більше мій опір проти системи наруги над людиною і її елементарними правами, проти мого рабства. За патріотичним покликанням.

Ця заява від 18.Х.78, уже друга на цю тему (першу я написав у таборі), звичайно, залишилася без відповіді. Згодом, у березні 1979 року, мене викликали до директора рудні Войтовича. У кабінеті сиділо біля 20 чоловік т. зв. громадськости, кілька невідомих осіб і начальник міліції Переверзєв. Цей останній заявив, що за дорученням Президії Верховної Ради він має відповісти мені на мою заяву, і почав її читати, кожного разу повторюючи, що це наклеп, за який мене слід судити.

кання себе? чому потрібна гігієна освітою? як підніматися після поразок? як протистояти тискові обставин? чому найбільший «гріх» – загубити себе, себто не знайти сил зреалізуватися як особистість?

Це запам'яталося найбільше.

Згадували ми Ортегу-і-Ґасета, Бєрдяєва, Сковороду, Шевченка, Лесю Українку (батько першим спровокував мене поміркувати над позитивами Килини й обмеженнями Мавки), Винниченка, Хвильового, Курбаса, Шестова, Платонова, Юнґа, Камю, Сартра, Беккета, Борхеса й багатьох інших мислителів та письменників. Це було неабияким стимулом до росту, адже відкритий татом світ був настільки ж привабливим, наскільки ж і не схожим з тим, до якого я звик і який встиг добряче набриднути.

Парадоксально, але й сьогодні я переконаний, що своєю освітою я передусім завдячую саме тим нетривалим розмовам і суперечкам, які ми провадили у накуреній кухні, його кімнаті, чи нечастих прогулянках Святошинським лісом.

Я вчився відчувати час як наповненість життя, і він пояснив мені «нелінійну», нехронологічну його природу.

– Що активніше, щільніше ми заповнюємо наш час, – казав він, – то інтенсивніше й цікавіше живемо. Бувають миті, варті століть, а буває драглиста без-

ЗАПИС 6

Він почав мене лякати, що відправить на Омчак (селище за 6 км од Матросова, де є табір особливого режиму). Я поцінував ситуацію як крайню і вирішив відповідати йому належно. Коли директор спробував трохи розрядити атмосферу, я зупинив його: «Про що мова? У нього в одній кишені ордер на арешт, а в другій наручники!» Це кабінетне судилище тривало з годину. Цим епізодом, здається, закінчилася спроба КГБ взяти мене штурмом. До самого закінчення заслання, здається, більше не мав неприємностей. Тільки вже на суді я побачив, що перші судові допити т. зв. свідків датуються квітнем 1979 року. Здебільша це були всі ті, кого Супряга згадала у своїй статті: от тільки тон брехні став ще обурливіший і страшніший. Читати ці свідчення було смішно. Мабуть, на суді я виявив замало почуття гумору, коли для одного такого лжесвідка, табірного кримінальника-побутовця Сірика (за співпрацю з КГБ його достроково звільнили з 19 табору), зробив виняток – як сам адвокат – почав ставити йому каверзні питання. Помилкою це назвати не можна, – але трохи шкодую: хай сам диявол влаштовує суд для себе, обставляючи його комедією вірогідности, яке ***мені*** до того діло? Так я повернувся до Києва. Там на мене чекав сюрприз. Виявилося, за тиждень до мого приїзду каґебісти вдерлися до моеї квартири, а дружину, яка в той час добивалася додому, схопили на вулиці, силоміць кинули в машину і дві години возили Києвом, поки нальотники подалися з нашого помешкання.

У Києві я довідався, що людей, близьких до Гельсінської групи, репресують найбрутальнішим чином. Так, принаймні, судили Овсієнка, Горбаля, Литвина, так перегодом розправилися з Чорноволом і Розумним. ***Такого*** Києва я не хотів. Бачачи, що Група фактично лишилася напризволяще, я вступив до неї, бо просто

сенсовність існування, що затягується на сотні років. Нічого не відбувається, нічого не твориться, а час «витікає крізь пальці». Так і людина. Вона живе лише тоді, коли робить свій час змістовним. Життя Жанни д'Арк і наповненіше, і більше, і цікавіше, аніж якогось ім'ярек, який тільки те й робив, що сидів під телевізором чи грав у доміно. Хвилина життя д'Арк варта десяткам життів ім'ярек. Розумієш?

Розуміти хотілося. Але бракувало знань і відваги. Проте були закладені умовні полички, як частинки чогось більш цілісного, й лише від мене залежало, чи будуть вони колись наповненими.

– Слухай розмови цікавих людей, навіть коли не розумієш усе сказане. Хоча краще, звісно, розуміти. У цьому разі ти збагачуєшся емоціями, настроями, ставленням тих людей до того чи іншого явища, готуючи в такий спосіб емоційне тло для сприйняття чогось розумом. Утім, це поки, мабуть, занадто складно для тебе...

11 січня батько, не маючи сил і далі носити важкі опоки, звільнився з заводу ім. Паризької комуни. Його здоров'я погіршилось, візити ж дільничного – почастішали:

– Кагда, наканєц, ви пєрєстанєтє тунєяднічать? – запитував він, вкотре залишаючись за порогом квартири. – Ви об'язани пустіть меня в дом!

не міг інакше. Коли життя забрано – крихтя не потребую. Довелося зайнятися тим, аби врятувати свої вірші, дописувати до інформаційних матеріалів Групи. Праця на заводі ім. Паризької Комуни (мене взяли туди формувальником) виявилася затяжка для мене: наносившись опок, я ледве що міг ходити (так боліла нога). Довелося змінити роботу; знову таки дістав її не за фахом. Стоячи за конвеєром, я кваціяв щіткою підошви взуття; за це мені платили від 80 до 120 крб. місячно.

Психологічно я розумів, що тюремна брама уже відчинилася для мене, що днями вона зачиниться за мною – і зачиниться надовго. Але що я мав робити? За кордон українців не випускають, та й не дуже кортіло – за той кордон: бо хто ж тут, у Великій Україні, стане горлом обурення і протесту? Це вже доля, а долі не обирають. Отож, її приймають – яка вона вже не є. А коли не приймають, тоді вона силоміць обирає нас.

14 травня каґебісти прийшли на роботу. Уночі відвезли до КГБ, там я побачив, що ордер на мій арешт виписано ще в понеділок. Отже, два дні мені було подаровано. Ордер підписав прокурор Глух і заступник Федорчука генерал Муха. Тут уже нічого не вдієш. Суд – неминучий. А слідство – зайва і непотрібна процедура. У СРСР треба сідати вдруге – тоді все зрозуміло і просто. Жодних сюрпризів.

ЗАПИС 7

Спроба щоденника в цих умовах – спроба відчайдушна: таких умов, як тут, люди не пам'ятають ні з Мордовії, ні на чорних зонах, ні з Сосновки. Одне слово, режим, запропонований у Кучино, сягає поліцейського апогею. Будь-яка апеляція до верховної влади залишається без відповіді, або – найчастіше – загрожує карою. Буквально за півроку в мене тричі забирали побачення, чи не через

– Скажіть своєму КДБ, що я згоден на будь-яку працю, але ж скрізь цидула КДБ: не приймати. Так що ви не туди прийшли, – закінчував тато розмову, закриваючи двері перед міліцейським носом.

1 лютого його таки влаштували: «учнем намазувальника затяжної кромки на конвеєрі Київського виробничого взуттєвого об'єднання "Спорт"». До самого арешту п'ять днів на тиждень він намащував клеєм кросівки.

Фізично стало легше. Але психологічний стан батька значно погіршився. Одноманітна робота дратувала, але він швидко знайшов, як її урізноманітнити: вчив англійські слова, вивчав вірші, шукав варіанти рядків, які йому не подобалися.

Навесні тато вже чекав арешту. Мене це неабияк дратувало і навіть смішило: чим може загрожувати людина, яка працює на конвеєрі? Чого ж тебе мають заарештовувати, – думав я, – коли ти весь час сидиш дома? Ну, написав листа на захист нікому невідомого Миколи Горбаля, так що з того, коли поруч повно й несправедливо заарештованих, і просто побитих у міліцейських відділках!

Не розумів і абсолютної батькової впевненості в тому, що він один з найбільших українських поетів України XX століття.

– Тату, – зважився запитати, – який же ти великий поет,

місяць т. зв. «ларьок», підряд три тижні відсидів у ізоляторі. Здається, ніде не було такого, щоб за голодівку забирали побачення, бо голодівка – то порушення режиму. Мене двічі карали за голодівку – 13 січня 1982 року і в річницю загибелі Ю. Кукка, посправника Марта Ніклуса. Ніде не доходило до того, щоб наглядач бив в'язня, як то сталося з Ніклусом. Март сидів у ШІЗО і писав скарги. П'яний наглядач Кукушкін відкрив камеру, ударив його кулаком в обличчя, а потім почав копати чобітьми. Ніклус зчинив ґвалт. Ми всі почали дзвонити і голосно обурюватися, і це спинило п'яного хама, що трохи перелякався. Але адміністрація взяла його під свій захист, а на вимоги покарати Кукушкіна стала карати Ніклуса: буцімто за наклеп на старанного наглядача.

Одне слово, Москва дала тутешній владі всі повноваження, і хто зберігає ілюзію, що якийсь же закон має регулювати наші стосунки з адміністрацією, – дуже помиляється. Закон повного беззаконня – ось єдиний регулятор наших т. зв. взаємин.

Ніде в таборі не боронили роздягатися до пояса під час прогулянки, – тут боронять і карають, коли хто хоче впіймати крихту сонця. Обшуки провадяться надзвичайно свавільно: все, що хочуть, відбирають, навіть без акту і без повідомлення. Ми втратили всяке право належати собі, не кажучи про те, щоб мати свої книги, зошити, записи. Кажуть, коли Господь хоче когось покарати, Він відбирає розум. ***Так*** довго тривати не може – такий тиск можливий перед загибеллю. Не знаю, коли прийде загибель для них, але я особисто чуюся смертником. Здається, все, що я міг зробити за свого життя, я зробив. Займатися творчістю тут неможливо абсолютно: кожний віршований запис відбирається при першому ж обшуку. Доводиться вивчати мови. Коли я за цей час безголів'я опаную фран-

коли тебе не вивчають у школі, а в Україні не видано жодної твоєї книжки?

– Я пишу для людей, для світу, для таких, як сам. А ница влада друкує книжки лише своїх холуїв... Втім, не будемо про це, дасть Біг (він чомусь завжди казав саме Біг, а не Бог), навчишся розуміти поезію, тоді й збагнеш, що поет не конче повинен бути визнаним за життя.

Більше ми не торкалися цієї теми. Я навіть вирішив, що в тата звичайна манія переслідування та геніальности. Що ж, «поет», то й поет.

Так ми жили до середини травня 1980 року.

Незрозуміла мені напруга зростала, і я став дедалі частіше затримуватися на лісовому футбольному майданчику, яке ми з однокласниками спорудили в лісі, поблизу Петро-Павловської Борщагівки.

Радянський Союз саме готувався до Олімпіади. У Києві мав відбутися груповий турнір футболістів, й дедалі частіше я чув розмови, що місто звільнюють від «небажаних елементів». Мама стала зовсім нервова й дивно реаґувала на кожен дзвінок у двері.

15 травня, склавши борги з російської літератури, я примчав додому за формою, аби бігти на футбол до лісу.

Дома нікого не повинно було бути, але коли я відкрив двері,

цузьку й англійську мови, буде хоч якийсь хосен. Власне, і читати нічого, хоча ми в камері дістаємо читати (В. Бєлова, Ч. Айтматова й ін.), то в українській – нема нічого абсолютно. Культ бездарних Яворівських, їхній час, їхня доба. Талановиті автори або мовчать (як Андріяшик), або займаються бозна-чим (скажімо, Дрозд чи Шевчук). Ліна Костенко прохопилася кількома талановитими книжками, але так і залишилася на марґінесі сьогодення-безчасся. Бо не її час. Бо не час Вінграновського. Бо не час Драча – капітулянта поезії. Час визначає кожного митця на волячий терпець, на опір. Коли почали тягнути жили – найперші упокорилися талановиті. Що не рік – то риси жіночі все яскравіше виявляються в Драча. Сьогодні він – як балакуча тіточка. Такою ж балакучою тіточкою виявляється і Дзюба. Йому хочеться старої своєї стилістики, але з оглядом на нові умови. Виходить же так, що він багато пашталакає, а без користі. Його стаття про «Київ» Вінграновського – і гарна, і грішна. Бо час твій, Іване, минув. Бо неможливо писати сьогодні про Вінграновського, поета початку 1960-х років. Зрештою, і сам Дзюба – то критик початку 1960-х років. А в 1980-х – вони чуються не в своїй атмосфері. Вони викинені зі свого часу напризволяще. Талановиті люди (який майстер – Дрозд!), але до чого застосувати йому свою майстерність? І він розмальовує громадські туалети – бо це єдина дозволена форма громадського служіння українського мистецтва.

ЗАПИС 8

Згадую лист Павличка, написаний до Юрія Бадзя. Це був лист-відповідь на репліку Ю. Бадзя про те, що дарма Павличко в якомусь із публічних виступів говорив про Франка як борця з українським буржуазним націоналізмом – чи не найголовніша (по-радянському) прикмета Франкового генія. Павличко був

мене м'яко, але впевнено, чиїсь міцні руки притиснули до дверей ванни, обшукали, а полотняну торбочку, з якою замість портфеля ходив до школи, видерли з рук. Я навіть не встиг злякатися, бо відразу побачив обличчя тата.

– Ну от і сталося... те, про що я попереджав, – продовжив він після паузи, щоб якось зняти напругу.

Ефект був, утім, протилежний.

Я зміг видушити лише на одну фразу:

– Хто ці люди?

– У нас обшук, – спокійно відповів тато.

Аби якось опанувати себе, пішов до своєї кімнати.

Мої нечисленні зошити та реферати прочитаного (я, хоча й старанно ховав це від батька, таки вчився записувати найцікавіші враження від прочитаного та принагідні думки, що виникали від знайомства з книгами) в купі зі статистичними футбольними таблицями були розкидані по столу та підлозі. Перетрушені шкільні підручники були скидані купою біля ліжка, а одна з найулюбленіших книжок чомусь опинилася під застилкою... Доконало те, що прийшлі нахабно передивлялися мій щоденник (наступного ранку я все це спалив, аби жодна потвора не могла без дозволу порпатися в моїх записах).

Сльози безсилля, люті й не-

украй обурений реплікою – він здобувся на щирий гнів проти облудної філософії, якій віддав данину і Дзюба (це – мова Павличка). Ніколи не хваліть мене, – закінчив Павличко свого листа, демонструючи свою полярну супроти Бадзя позицію. Це стосувалося 1978 приблизно року. Потім Бадзьо був репресований як автор націоналістичної роботи «Право жити». Націоналістичної тому, що, за Бадзем, кожен народ має дихати, а не животіти під імперіальною кормигою. Цікаво, як почуває себе Павличко тепер, коли Ю. Бадзьо в неволі?

Не розумію, невже не надокучило досі т. зв. українській інтеліґенції толочити старе тирло – між мазепинським патріотизмом і кочубеївським інтернаціоналізмом по-російському, тобто сповідувати філософію меншої чи більшої національної зради. Невже їй, цій інтеліґенції, не досить того, що вже маємо? Коли у нас забрано історію, культуру, весь дух, а натомість дозволено творити душу меншого брата? Невже ось таким холуйством можна прислужитися чомусь доброму?

Тільки божевільний може сподіватися на те, що офіційна форма національного життя може щось дати. Усе, що створено на Україні за останні 60 років, поточено бацилою недуги. Як може розвиватися національне дерево, коли йому врубано півкрони? Що таке українська історія – без істориків, коли нема ні козацьких літописів, ні історії Руси, ні Костомарова, Маркевича, Бантиш-Каменського, Антоновича, Грушевського. Яка може бути література, коли вона не має доброї половини авторів? І авторів першокласних – таких, як Винниченко, Хвильовий, Підмогильний. Ось і маємо прозу колгоспних підлітків – один співучіший за другого, один солодший за другого. З мовою сільської бабусі, яка без «-енька» слова не вимовить, тобто типову колоніальну літературу-забавку. «Київ – то така прекрасна флора, але ж фау-

ймовірної образи засліпили очі. Я знайшов спортивну форму, кеди й кинувся до вхідних дверей. Там ніби чекали на мене.

– Сьогодні тобі доведеться обійтися без футболу, – сказав чоловік, мовби навіть співчуваючи мені.

– Чому це?

– Тому що під час обшуку з квартири виходити заборонено.

– Суки, – прошипів я, намагаючи бодай так не розплакатися від безсилля. Заховався в кімнаті, щосили грюкнувши за собою дверима.

«Вибач, батьку, – розмовляв я з собою, – що не вірив тобі, коли ти казав про швидкий арешт... – Сльози нестримно текли щоками, і я розмазував їх обличчям, найбільше переймаючись тим, аби до кімнати не зайшов тато чи хтось із тих мерзотників. – Ні, гниди, ви не побачите моїх сліз, – вирішив я. – Ніхто вже не бачитиме моїх сліз. Ніхто й ніколи!»

За стінкою саме голосно розмовляли.

Що ж, ви навіть поводитися в чужій квартирі не вмієте. Попрацюйте тепер так.

Я ввімкнув телевізор на повну потужність, а що тоді на обох телевізійних каналах була перерва, то квартира вмить наповнилася дуже неприємним пронизливим звуком: «и-мммм...».

Тієї ж миті гучна розмова урвалася й до кімнати вбіг чер-

на!» – казав Віктор Некрасов. І як з ним не погодитися, бачачи цей набір холуїв від літератури, обозних маркітанток естетики, які на національній трагедії шиють собі розмальовані шаровари блазнів-танцюристів, що на трупі України витанцьовують хвацького гопака. Воістину, сказитись легше, аніж буть собою, бо ж ні зубила, ані молотка.

Власне безсилля перед кривдою – образливе. Коли знаєш, що десь там, за мурами, Олекса [Тихий] – в критичному стані, а над ним збиткуються – як мовчати? Але голос тут безсилий. Як безсилі скарги до прокурора (в кожній скарзі обов'язково знайдуть «недопустимые выражения» – і покарають: думаю, карають за саму форму скарги-протесту), коли на прогулянці – всупереч радянським кодексам – боронять роздягатися до пояса, а немічного Скалича примушують сидіти в бушлаті на страшній спеці; образливо розмовляти з прокурором і начальником колонії, що на всі скарги цинічно відповідає, як автомат, «не положено», і тоді зриваєшся з голосу: або перестаєш розмовляти з капітаном Долматовим (начальник дільниці), або називаєш його катом, убивцею і т.д.

Форма існування тут не віднайдена (жодної індивідуальної поведінки я не назвав би ідеальною, бо ідеально поводитися тут – просто неможливо). Март Ніклус, скажімо, взяв за правило писати довгі часті скарги: він вірить, що вони можуть принести користь. Інші відмовляються від масових голодівок (як правило, це 30.X і 10.XII, але цього року ми відзначали 10-річчя репресій на Україні і річницю загибелі Ю. Кукка), бо вважають, що вони неефективні. І кожна позиція має добру аргументацію. Отож, кожен поводиться, як йому підказує його ґлузд і совість.

Праця дуже марудна: щоб виконати норму, треба працювати всі 8 годин, не відриваючись ні на мить. Але до чого тільки не звикнеш.

вонощокий і вирвав штепсель із розетки.

– Ти шо дєлаєш?

– А тобі що?

– Сіді молча, а то будєт плохо!

– Вимагаю, щоб ви ввічливо поводилися з моїм сином. І взагалі робіть і шукайте, що хочете. Я туди більше не зайду й розмовляти з вами не буду. Однак усе вирішено наперед! – закінчив тато, пропонуючи вийти червонопикому співробітнику ГБ із кімнати.

Той нічого не відповів, але тільки-но повернув до коридорчика, що вів до кімнати, як на всю хату знову залунало: «и-мммм...»

Цього разу він грубо відштовхнув мене і вирвав вилку з розетки. Я мало не заточився. Але ще до того, як він устиг щось сказати, я вирвав у нього шнур і знову ввімкнув телевізор. Страшний неприємний звук знову лунав у квартирі. Червонопикий на якусь мить навіть розгубився. З дверей на нас дивилося кілька пар очей.

Цього разу неприємне виття телевізора увірвав тато.

– Не треба, сину, – і вже до них, – ідіть, шукайте, що там вам треба, я посиджу з сином.

Гебісти вийшли. Ми сиділи мовчки, і я щосили втискався в батькове плече, шукаючи там порятунку від грубої фізичної сили, якій не знав, що протиставити, а тому почувався геть приниженим.

– ...учися вставати, – почув я

Образливо, коли в камеру вриваються наглядачі й забирають усі записи, всі книжки, залишаючи тільки по 5 книжок (рахуючи і журнали). Образливі конфіскації листів: майже ніхто не дістає листів од непрямих родичів чи друзів. У кожного є тільки один дозволений адресат, але й од нього листи доходять не так легко. Одне слово, уряд дозволив робити з нами все, що завгодно.

Лікарня практично не існує, медична допомога – так само. Дантиста чекають по 2–3, а то і більше місяців. І коли він з’являється, то хіба для того, аби вирвати зуби. Тим часом майже всі в’язні – хворі. Особливо тяжкий стан у покутника Семена Скалича, Ю. Федорова, В. Курила, О. Тихого. Але решта – почуває себе не набагато краще.

За останній рік зона кількісно не змінилася. Деякі військові в’язні (поліцаї) перейшли на чорну зону, інші – додалися (І. Кандиба, В. Овсієнко, кримінальник Острогляд). Має над’їхати М. Горинь, в’язні з тюрми (серед них – І. Сокульський). А зона тримається на 30 чоловіках (20 із них – під замком) або на одній третині, тобто у відкритій [безкамерній] секції – поки що там тільки три [в’язні]: О. Бердник, Яшкунас і Євграфов (колишній побутовий). Цікаво, чи не запропонує КГБ другу частку побутових на цю зону, де поліцейська домішка скорочується з кожним роком (нині їх біля 10–12 душ, але через рік під замком може не лишитися нікого). Поки що, окрім військових, наше життя отруюють двоє: В. Федоренко і побутовик Острогляд. Що буде далі?

ЗАПИС 9–10

Київ святкує своє 1500-річчя. Реставровано Золоті ворота, через які ніхто не в’їздить і не виїздить. Символом Києва була для мене брама Заборовського. Замурована. Бо цей Київ запечатано. Що кращим стає Київ, то він страш-

закінчення якоїсь фрази, до того вслухаючись лише в себе. – Немає людини, яка б не падала. Але треба вчитися підніматись. Упав – піднявся, упав – піднявся, як той циновий солдатик. І йдеш далі, намагаючись уникати падінь на тих вибоїнах, де падав раніше.

Години дві ми сиділи в кімнаті й про щось говорили. Чомусь я майже не розумів значення слів, перебуваючи в полоні голосу, інтонацій, настрою. Паралельно батько щось писав на аркушах паперу й кидав їх за ліжко без жодних коментарів.

– Скоро має прийти мама, – перебив я його нескінченний монолог. – Може, я піду начищу картоплі?

– За кілька хвилин. Я саме закінчую.

У кухні ми навіть про щось жартували, добре розуміючи, що це остання можливість побути вдвох.

– Я засмажу картоплю. Не заперечуєш? – запитав він мене, звично очікуючи від мене бажання чогось іншого.

Я не перечив. Того дня я взагалі не міг перечити жодним його бажанням чи навіть наказам.

Коли прийшла мама, картопля була готова, але тато переперчив її так, що їсти її було неможливо.

– Валю, я із-за них переперчив картоплю. – Мама лише притулилися до татового плеча.

Аби дати можливість бать-

ніший. Бо замість живого міста, обернувся на маскарад, машкару вампіра, що п'є кров своїх синів і дочок – і від того кращає. Згадую жінку з «Соняшної машини», голова якої була схожа на зміїну. Золотоголовий Київ – змієголовий. Ніяк не позбудуся враження, що над ювілейним Києвом висить труна Івана Світличного (чи живий він?) – як статуя Ісуса Христа над Римом. Хизування ювілеєм Києва – гордість заброд і підніжків. Бо пишатися вони не вміють, бо люблять тільки хамською любов'ю. Право на офіційну любов до Києва має тільки сонм чиновників – т. зв. інтеліґенція по-радянському.

Власне, чи є українська інтеліґенція? Думаю, або її немає взагалі, або вона все молода і все недозріла. Вона втратила свою якість або ніколи її не досягала. Український інтеліґент на 95 % чиновник і на 5 % патріот. Отож, він і патріотизм свій хоче оформити в бюрократичному параграфі, його патріотизм і неглибокий і ні до чого не зобов'язує. Бо на Україні досі не створено патріотичної гравітації. Введена в систему держави, ця інтеліґенція не чує жодного обов'язку перед народом, який так і не здобув індивідуального обличчя. Він теж многоликий янус, радянський Світовид. Ця інтеліґенція офіціозу, прагнучи жити, простує до безславної смерти, ми, в'язні історії, – ідемо в життя (коли тільки воно прийме нас – життя, через скільки поколінь?).

Думаю про 1000-ліття християнства на Україні. Гадаю, що було зроблено першу помилку – візантійсько-московський обряд, що нас, найсхіднішу частину Заходу, прилучив до Сходу. Наш індивідуалістично-західний дух, спертий деспотичним візантійським православ'ям, так і не зміг вивільнитися з цієї двоїстости духу, двоїстости, що витворила згодом комплекс лицемірства. Здається, що пасеїстичний дух православ'я тяжким каменем упав на молоду невизрілу душу народу –

кам побути самим, я вийшов в коридор.

– Всьо будіт харашо, – сказала мені голова гебіста, що більше за інших скидалася на людську.

– Василю, рідний, коханий Василю... – виплакувала очі мама, коли ми втрьох пхали вечерю до рота.

Ближче до півночі татові наказали збиратися.

Спершу батько прощався зі мною.

– Сьогодні, синку, ти пережив, може, найбільше приниження й розчарування у своєму, ще не такому довгому житті. Я знаю, як буває прикро чоловікові від усвідомлення безсилля. Прикро, як ось мені зараз, від того, що бачиш біду, бачиш несправедливість, а ніяк зарадити. Але мусимо терпіти... Я не знаю, чи ще побачимось, а тому прошу тебе лише про одне. Прости сьогоднішній день оцим людям, які завдали тобі, мені й мамі стільки болю. Вибач їм, але запам'ятай як досвід, щоб ніколи не завдавати нічого подібного іншим. Обіцяй мені... Бо... коли ти озлобишся, коли повіриш, що світ – жорстокий, і щоб жити в ньому, ти маєш стати злим, світ закриється від тебе, бо твоя жорстокість перетворить широко відкриті до світу очі на бійниці ненависти, із яких вона струмуватиме до світу. Тоді й від світу ти матимеш те саме. Попри всю несправедливість, треба вміти

призвів до жіночости духу, як атрибуту нашої духовности. Залізна дисципліна татаро-монголів запліднила російський дух, додавши йому агресивности й пірамідальности будови. Український дух так і не зміг виламатися з-під тяжкого каменя пасеїстичної віри. Може, це одна з причин нашої національної трагедії. Не люблю християнства. Ні.

ЗАПИС 11

Можливо, важило і те, що величезна брила духовного християнства впала на заюну душу, на її ще не зміцнілі плечі. В кожному разі жертвою православ'я ми є найбільшою. Вийти з-під його східних чар ми так і не змогли. Це знищило нашу вітальну, життєву енергію.

Неґативний вплив християнізації на мову, здається, можна вичленити. Але там уже була течія, плин національної історії.

Можливо, це думки надто непідготовлені, чернеткові. Але життя маю таке, що неґативізм до пасеїстичного православ'я не може не розвиватися.

Думаю про світогляд: як на мене, це поняття дуже метафізичне. Більш дійове почуття – співвідношення мусу і бажання, волі і логіки, волі і мусу. Світогляд – то у великій мірі питання темпераменту і совісти, нашої життєвої активности. Часом світогляд визначається шансом на вижиття, на соціальну впливовість, на масовість. Але міняються життєві обставини, а з ними міняються й складові світогляду. За мого теперішнього стану ніякі егоїстично-розрахункові міркування вже його не визначають. Що ж тоді? Погляд вічности чи відчаю? Нестерпно докучили уламки доль, ламані лінії бажань і звершень, гримаси наслідків.

Моторошно чутися без краю свого, без народу, яких мусиш творити сам зі свого зболілого серця. Може, випало жити в період міжичасся, може, коли історичні умови зміняться (але – чи на краще?), можна буде виявити цей

любити, вірити, зберігати надію, бо наш світ – добрий, але обмеженість людських поглядів викривила його в нашому сприйнятті. Знай це, або, поки, вір. Я, на жаль, уже не можу, стомився чи що, вибачати...

Потім батько прощався з мамою. А я все не міг осягнути почутого й лише за кілька десятиліть, зустрівши цю думку, здається, в Умберто Еко, збагнув, що саме 15 травня мав найважливіший урок у своєму житті – урок любови.

Коли зачинилися двері, я бачив лише сухі, чорні мамині очі. І в моторошній тиші, що запанувала у квартирі, я не міг спекатися підлої думки про те, що ті очі – найстрашніша плата за право бути собою.

Суд був швидкий і неправий. Під час слідства й на самому суді Василь Стус не відповідав навіть на запитання, як його ім'я та прізвище. Він не визнав право влади судити себе, та й чого ломати комедію, коли й так усе відомо: 10 років таборів особливого режиму (себто табір камерного типу) й 5 – заслання.

Добре знаючи, що в системі радянського (та й чи тільки?) правосуддя адвокат – перший помічник прокурора, Василь Стус категорично відмовився знайомитися зі справою в присутності «призначеного» судом адвоката. Людмила Коритченко, яку спершу призначили адвока-

життєвий плин народу, його життєвий порив. Поки що його не видно. Звідси й наш супервідчай, кусючість душ, що виявляється і серед найкращих. Але поки що я не бачу – нікого і нічого. Жодного знаку сподівання.

У літі 1981 року до ШІЗО вкинено Олексу Тихого – тричі підряд по 15 діб. Було дуже холодно, і його почав мучити хворий шлунок. За ці 45 діб він уже не міг підводитися. Помітивши його катастрофічний стан, лікар дозволив подавати йому вночі грілку з гарячою водою. Просто з ШІЗО Олексу перевели в лікарню, де він вилежав ще три місяці і, як знятий з хреста, повернувся до камери.

Як боляче, що в наших умовах неможлива звичайна людська солідарність – загальної голодівки і протесту. Одне – люди виснажені довгою боротьбою, друге – повна неефективність будь-якого опору в цих абсолютно закритих умовах. Але як то калічить душу – коли ти бачиш і мовчиш.

Віталій Калиниченко зробив кілька спроб зв'язатися з волею – і все невдало. Йому не щастить. До рук КГБ потрапила його гостра заява протесту – його посадили на рік в одиночку (15.X.1981). Через півроку (з 8.IV.82) рік одиночки дістав Март Ніклус. Я був на черзі – після трьох позбавлень побачень і трьох тижнів ШІЗО. Останнє випало за те, що, не витримавши, я обізвав каґебіста Черкасова фашистом і гестапівцем. Заяви перестав писати – через повну їхню безнаслідковість.

ЗАПИС 12

Чи не від самого Києва стежу за подіями в Польщі. Хай живуть волонтери свободи! Втішає їхня, поляків, нескореність радянському деспотизмові, їхні всенародні струси вражають; робітництво, інтеліґенція, студентство – все, крім війська і поліції. Коли так ітимуть події, то завтра полум'я охопить і військо. Що тоді робитимуть Брежнєви-

том Василя Стуса, зрозуміла, що підсудний, не маючи до неї особистих претензій, має її за особистого ворога й відмовилася від нав'язаної їй функції. Її наступник – тоді адвокат юридичної консультації Шевченківського району В. В. Медведчук, – ні. Розмови в них, звісно, не вийшло. Вони лише роздратували один одного. Проплачений державою адвокат навіть не попередив маму про початок «закритого судового засідання».

Підкреслю, що в матеріалах суду немає навіть натяку, який би підтверджував повідомлення «Хроники текущих событий» про те, що адвокат Стуса просив максимальний термін для свого підзахисного (навіщо це йому?), проте саме татова фраза про ту людину – «зінське щеня» – стала підставою для того, аби наше годинне побачення з батьком, що дається кожному в'язневі відразу після суду, було перерване.

Востаннє ми з мамою бачилися з татом 1981-го. Пізня уральська весна зустріла нас брудним мокрим снігом, розбитими дорогами й п'яними робітниками містечка Чусового, в якому майже двадцять років жив класик російської літератури Астафьєв.

Цілий день ми чекали автобуса до Кучино в брудній будівлі кафе, що було в будівлі автостанції. Коли в другій половині дня площу заповнили учні місцевого професійно-технічного учи-

Ярузельські? У тоталітарному світі немає жодного іншого народу, який би так віддано захищав своє людське і національне право. Польща подає Україні приклад (психологічно ми, українці, близькі, може, найближчі до польської натури, але в нас нема головного – святого патріотизму, який консолідує поляків). Як шкода, що Україна не готова брати уроки в польського вчителя.

Але режим СРСР і офіційної Польщі, відважившися боротися з власним народом найгрубішим поліційним тиском, знову виявив свою антинародну деспотичну суть. Після Польщі – так мені здається – вірити в московські ідеали може тільки останній дурень і останній негідник. На жаль, не знаю, яке враження справила Польща на народи СРСР і цілого табору.

Профспілковий варіант визволення надзвичайно ефективний був би і для СРСР. Коли б початки, зроблені інженером Клєбановим, були підтримані по цілій країні, уряд СРСР мав би перед собою, може, найсучаснішого антагоніста. Бо Гельсінський рух – то вища математика для цієї країни, як, може, і національно-патріотичний. Зате рух за житло й шматок хліба, рух за нормальну платню робітника – це мова загальнозрозуміла, прийнятна.

Я захоплений польськими звитяжцями духу і шкодую, що я не поляк. Польща робить епоху в тоталітарному світі і готує його крах. Але чи стане польський приклад і нашим – ось питання. Польща підпалювала Росію ціле XIX ст., тепер вона продовжує свою спробу. Зичу найкращої долі для польських інсурґентів, сподіваюся, що поліційний режим 13 грудня не задушить святого полум'я свободи. Надіюся, що в підневільних країнах знайдуться сили, що підтримають визвольну місію польських волонтерів свободи.

З огляду на польські події ще помітнішими

лища, я вперше почув звук пострілів, які пролунали зовсім поруч. Нажахана мама вибігла до мене, й аби якось заспокоїти її, я змушений був зайти у те брудне приміщення.

Нарешті – автобус. Під вечір – зустріч з таборовим начальством.

– Дайом вам свіданіє на адні суткі, толька вам нада будіт нємножка патарапіцца, патамушта ви далжни успєть на вєчєрній рєйс. Начєвать у нас нєгдє.

Адміністрація й тут украла кілька годин часу.

Коли їхали з побачення, було враження, що бачилися востаннє, а тому дорогою до Чусового майже не розмовляли.

1984-го батько від побачення відмовився. Якщо судити з листів, йому довелося пройти п'ять чи шість принизливих процедур обшуку – «ритуал», по-табірному. Якоїсь із них він не витримав. Кажуть, що він навіть не знав, що ми на нього чекали.

Усю дорогу додому мама плакала, а я настільки скипав злістю за її сльози. Образа була настільки сильною, що за півроку я написав татові лише одного листа.

1985-го у Василя Стуса народився онук Ярослав. Ані телеграми, ані листів йому не дали. Тільки привітали крізь зуби. І хоча Леонід Бородін – останній співкамерник Стуса – на певний час заспокоїв батька, але вберег-

стали вади Гельсінського руху – боягузливо-респектабельного. Коли б це був масовий рух народної ініціативи, з широкою програмою соціальних і політичних вимог, коли б це був рух із задумом майбутньої влади – тоді він мав би якісь надії на успіх. А так – Гельсінський рух схожий на немовля, що збирається говорити басом. Звичайно ж, він і мав бути розгромлений, бо своїми жалібними інтонаціями передбачав цей погром. Можливо, наступне оновлення влади в СРСР змінить шанси на краще, але поки що соціальний песимізм радянського дисидентства залізно аргументований.

Нарешті, прошу не забувати, що цілий ряд тутешніх в'язнів потребує матеріальної, грошової допомоги – бодай на те, аби передплачувати літературу. Отож, по можливості, бодай 50–100 крб. щорічно істотно допомагали б таким в'язням, як М. Ніклус, І. Кандиба, В. Овсієнко, В. Стус, В. Калиниченко, О. Тихий.

Більшовики, оглушивши народ своєю репресивною пропагандою, виробили побудовану на винятковому лицемірстві методу. Факти ніколи не перевіряються, за аргументи правлять більшовицькі версії фактів. Такою, скажімо, видається стаття Куроєдова в «Литературной газете» (липень 1982). Там згадано С. Ф. Скалича, українського покутника, мученика польської політики санації і більшовицького визволення.

У 16 років (1936) він захворів на туберкульоз ніг, став інвалідом-калікою. 1945 року більшовики відправили його на Балхаш: за те, що знайшли в нього партизанську брошуру. Мук, які переніс він за 10 років ув'язнення, вистачало б на святого великомученика. З 1953 року він зв'язав своє життя з покутництвом – цікавою народною версією українського месіанізму. А те, що пише Куроєдов, – 100-відсоткова брехня. В ОУН його, скажімо, не було. Він Божий чоловік, дуже сумлінний

ти його від чергового спалаху обурення діями адміністрації не міг вже ніхто.

За кілька днів до смерти один із наглядачів, підглядаючи у вічко камери, зробив Стусові зауваження: не можна в камері читати книжку, поклавши її на подушку і спершись ліктями на ліжко, бо це, мовляв, порушує «форму заправкі пастєлі».

Стус узяв книжку до рук і запитав:

– Так можна?

– Можна.

Того ж дня з'явився рапорт, у якому Василя Стуса було звинувачено в порушенні режиму. Коли батькові зачитали цей рапорт, він вибухнув черговим спалахом люті.

За це йому дали 10 днів карцеру.

Коли Стус виходив із камери, то сказав Бородіну:

– Оголошую суху (без вживання води) голодівку.

– На скільки? – злякався той.

– До кінця.

Українські політв'язні у своїх спогадах стверджують, що Леонід Бородін цієї інформації їм не передав (це цілком ймовірно, бо камера Стуса й Бородіна була розташована з іншого боку від усіх інших «житлових» камер). Леонід Бородін стверджує, що сказав про це рішення Василя Стуса, але «українці» не надали цьому особливої ваги. Дуже ймовірно, адже табір, утративши

за вдачею, вірує в нове пришестя Христа з фанатичною відданістю. Марія Куц, яку згадує Куроєдов, жодного відношення до покутництва не мала, її каліцтво – наслідок божевілля. Але більшовики використали цей факт для дискредитації покутництва. За що судили Скалича? За релігійні переконання, за небезпечну для Москви націоналістичну версію християнства. 700 віршів, узятих у Скалича, – це плід його роздумів над світом, вірою, християнством. Чи можна було судити Скалича? За що? Більшого злочину за той, що вчинено проти Скалича, я в таборі не бачив. Я вірю, що долею українського мучня переймуться всі чесні люди світу. Особливої підтримки він потребує з боку конфесійних організацій світу. Людина, що не має ні листів, ні грошей (навіть на те, щоб закупити продукти на 4 крб. місячно), він тримається з винятковою гідністю. Здавшися на Божу волю, він певен, що тут, на цьому хресті, він і загине. Але не нарікає на долю: вона в нього прекрасна, він-бо – мучень за віру.

Недавно ж позбавили побачення О. Тихого. Українців пресують передусім. Ця тюрма – антиукраїнська за призначенням. Отже, загроза українського бунту для влади дуже страшна.

Прошу не покинути напризволяще мою маму, Стус Олену Яківну з 1900 року народження. Її адреса: 340026 Донецьк-26, Чуваська, 19. Живе вона з дочкою, Марією Семенівною (1935 року народження, вчителька математики). Потребує мама головне моральної підтримки, виплакуючи очі за сином. Люди добрі, пишіть їй, хай не буде вона самотньою в своєму горі – підтримайте її дух!

Василь Стус [1982]

1984 рік

Вересень. Заява Василя Стуса до радянського уряду: «23 серпня ц. р., не витримав-

за рік Юрія Литвина й Олексу Тихого, жив в очікуванні нової жертви, а люди трималися з останніх сил. У таких умовах працює лише інстинкт самозбереження.

Я схильний вірити Бородіну.

Було так зване «міжсезоння».

Одяг – літній: полосате х/б, що давно витерлося на марлю. У кам'яному мішку карцера обзиті залізом нари й пригвинчена до підлоги табуретка. Удень температура сягає градусів п'ятнадцяти. Уночі в параші замерзає вода. Ковдри нема. Усю ніч мусиш грітися фізичними вправами, забуваючись у напівсні найбільше на 20–30 хвилин. Далі – знову грітися.

Удень відігрітися також не вдається.

Щоб було «комфортніше», ленінґрадські винахідники придумали круг із льодом, розташований під підлогою карцера.

На обмеженому карцерному пайку людина за 10 днів настільки виснажується фізично, що потребує кілька тижнів, аби відновити сили. Як можна витримати там кілька днів без води, я не знаю.

*Існує чимало гіпотез Стусової смерти. За одною з них, прапорщик Новицький – найжорстокіший наглядач табору – без попередження висмикнув прут, яким на день до стіни кріпилися нари (верхні й нижні з'єднані між собою), що важать близько 90 кі*ши нелюдських умов у концтаборі ВС-389/36, український політв'язень Юрій Литвин зробив спробу самогубства, він відкрив собі лезом живіт, висипавши нутрощі в закривавлену постіль. Забрано його в непритомному стані. Можливо, він уже помер.

Перед цим Ю. Литвина, видатного українського правозахисника, регулярно позбавляли побачень. Спочатку за те, що його вдарив кримінальний злочинець – провокатор (!), вдруге – за те, що його вигляд не сподобався тутешній владі – підполковнику Федорову.

Литвин – тяжко хворий, але медичної допомоги йому практично не надавали. Так, він 9 місяців чекав протезування зубів, проходивши з обпиленими зубами (практично весь цей час він нічого не міг їсти). Литвин – майже зовсім сліпий, а харчують його так, що можна дійти до дистрофії. Адже осліплий Ю. Шухевич втратив зір через дистрофію – тобто через концтабірний пайок. І Литвина довели до дистрофії: він важив 46–48 кг – 50-річний мужчина. Саме ці умови нелюдського знущання привели до смерті іншого правозахисника з України – Олекси Тихого, якого фактично замордували – холодом, голодом і нелікуванням – 3,5 місяці тому!

У ситуації, яка кожного дня може закінчитися новою смертю, перебувають і інші політв'язні – М. Горинь і В. Марченко, В. Курило і Л. Лук'яненко, С. Скалич і В. Овсієнко – тобто практично весь український контингент тутешніх політв'язнів!

Ситуація нагадує найчорніші роки сталінщини, коли кращі сини українського народу – М. Зеров, Л. Курбас, М. Драй-Хмара, М. Куліш – конали й божеволіли по сталінських душогубках.

Питаю – який смисл у таких екзекуціях? Надії на те, що хтось із нас зламається, – марні. Абсолютно марні. Всі ми готові померти в ім'я майбутнього свого народу, в ім'я спра

лограмів. І від цього удару Василь Стус помер.

Мені більш вірогідною здається інша версія. Абсолютно виснажений фізично, батько просто не мав сил опустити нари, і вони впали на нього. Наглядач кудись поспішав і не надав значення глухому удару. Він поспішав дивитися телевізор, забивати козла чи догравати партію в карти.

Відомо, що першого й другого вересня 1985 року Василь Стус просив у наглядачів валідол – дуже боліло серце. Йому не дали.

Коли ми вчотирьох – мама, її сестра Олександра, Маргарита Довгань і я, солдат стройбату, – добилися до Кучино, нас чекала лише свіжонасипана могилка.

– Що ж ви так долга єхалі? – відповів запитанням на запитання місцевий офіцер, по-своєму пояснюючи, чому рідним не дали попрощатися з тілом і здійснити нехитрі церковні обряди.

Лише через годину ми підняли маму з горбика сухої землі, який став першим місцем спочинку Василя Стуса.

ведливости і прогресу. А наша жертовна кров, пролита в кучинському концтаборі, навіки пробуде нашою славою, а вашою чорною ганьбою. Подумайте над цим добре. Знайте: ми – під опікою пам'яті народу. Ми. А не ви.

Я знаю, що писати, власне, ні до кого. Українські перевертні – яничари – не пустять цього листа за призначенням. Бо чи ж не вони віддали українську молодь 50–80 рр. під ніж новітніх сталінців-беріївців? Для чого ж я пишу?

Щоб нагадати: окрім нині, буде ще й завтрашній день. Схаменіться, людове!»

Осінь. У Стуса забрано зошит віршів і перекладів – остання збірка поезій під назвою «Птах душі».

1985 рік

Генріх Белль висуває Василя Стуса на здобуття Нобелівської премії.

Початок серпня. Стуса кинуто до карцера по брехливому звинуваченню в тому, що він «заважає відпочивати іншим засудженим»: його сокамерник Леонід Бородін попросив чергових подзвонити солдату з вишки, щоб він перестав співати.

30–31 серпня. За брехливим доносом наглядача Василя Стуса кинули на 15 днів до карцеру табору ВС-389/36.

Ніч з 3 на 4 вересня. У карцері, під час «сухої» голодівки перестало битися серце Василя Стуса.

ОСТАННІЙ ВІРШ ВАСИЛЯ СТУСА,

який він переписав у листі від 12 червня 1983 р.

Довкола стовбура кружляємо.
Ану, бува, наздоженеш?
(Що цього вже не буде – знаємо,
проте – живеш).
Такий твій сміх мені заливистий,
так він заходився – на плач.
Пробач – за те, що ані вісті
не подаватиму. Пробач.
Ото невитерпу! Недаром
соснова дубиться кора.
– На гору – хочу! – Вниз – і яром!
– І ще побродимо? – Пора!

* * *

Прийти до пам'яті й розстатися
на віки-вічні, на-не-на...
– «вандеєю не стань, сум'ятнице»
мовчить, притужно-потайна.
І ось наш дім – гніздо лелече
в гойдливих вітах етажів,
і спогад солов'єм щебече
до зозулиних ворожінь.
Той спогад може нам придатися,
коли дійде до реченця.
– Невже – навік? Танцює таця
тікає краска із лиця.

– А дерево – кружляє вихором?
Вогнем весільним пойнялось!
Музик троїстих чути пригри,
таки – збулось!
Тугими колами кружляємо,
усе збиваючись з ноги.
Світ вечоріє. Ми – світаємо,
коли ні сили, ні снаги.

АБЕТКОВИЙ ПОКАЖЧИК

ЗМІСТ

ВИДАВНИЦТВО «ДУХ І ЛІТЕРА»
СЕРІЯ «БІБЛІОТЕКА СПРОТИВУ, БІБЛІОТЕКА НАДІЇ»

Тімоті Снайдер. *Перетворення націй.* К.: Дух і Літера, 2012. – 624 с. – ISBN 978-966-378-245-4

У своїй книзі відомий американський історик, професор Єльського університету Тімоті Снайдер досліджує феномен народження модерних націй. Книга починається з розгляду створення в XVI ст. Речі Посполитої – найбільшої держави ранньомодерної Європи. Наприкінці ж XX ст., яким і закінчується дане дослідження, землі колишньої Речі Посполитої поділили між собою держави, названі за націями: Польща, Україна, Литва та Білорусь. Відповідно до найпоширенішого на цей час уявлення про національність, державні кордони мали охоплювати мовні спільноти. Яким чином з однієї ранньомодерної національної ідеї постали чотири модерні? Відповідь автора покликана привернути увагу як фахових істориків, так і людей, яким небайдужі питання власної ідентичності.

Сергій Єфремов. *Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.), в 2-х тт.:*
1 т. – К.: Дух і Літера, 2014. – 648 с. – ISBN 978-966-378-350-5;
2 т. – К.: Дух і Літера, 2014. – 544 с. – ISBN 978-966-378-349-9

У виданні представлено понад 800 публікацій, написаних С. Єфремовим з березня 1917 по червень 1920 рр., в яких розкривається загальна авторська візія розвитку Української революції 1917–1921 рр. Предметами публіцистичних спостережень та рефлексій С. Єфремова цього періоду є насамперед український національний рух, політична позиція Центральної Ради та Тимчасового уряду, політика урядів УНР та Української Держави, більшовицького та білого режимів, зростаюча суспільно-політична криза. Для істориків, політологів, усіх, хто цікавиться історією Української революції, державного будівництва, розвитку громадських рухів в Україні, а також постаттю С. Єфремова.

Курт Зонтгаймер. *Як нацизм прийшов до влади.* Пер. з нім. – К.: Дух і Літера, 2009. – 320 с. – ISBN 966-7888-91-6

Ця книжка про німецький досвід історії від кінця Першої світової війни до приходу до влади нацистів. Зацікавлення людства тими подіями пояснювати навряд чи треба – нацистська ідеологія, а за тим практика втілення ідей націонал-фашизму коштували людству десятків і десятків мільйонів людей, вбитих, знищених, загиблих від голоду та хвороб. Крок за кроком автор описує і осмислює трагічний німецький досвід – шлях від Веймарської республіки до гітлерівського рейху. Книга розрахована на всіх, хто цікавиться історією Європи, історією XX століття.

Ханна Арендт. Банальність зла. Пер. з англ. – А. Котенко. / К.: Дух і Літера. – 2013. – 367 с. – ISBN 978-966-378-315-4

Ханна Арендт (Hannah Arendt, 1906–1975) – історик, філософ, журналіст і громадський діяч, фахівець із політичних та соціологічних наук, один з найбільш глибоких мислителів XX ст.

У своїх філософських поглядах спиралася на вчення М. Гайдеґґера, Е. Гуссерля та К. Ясперса. За часів влади А. Гітлера брала активну участь у боротьбі проти нацистської ідеології. Через переслідування гестапо була змушена тікати з рідної Німеччини до Франції, а потім – до Америки. Арендт викладала в Берклі, Єлі та інших американських університетах і стала першою жінкою-професором у Принстоні. Лауреат цілої низки престижних премій у США та Європі, володар багатьох почесних титулів. Автор десятків монографій, серед яких «Люди за темних часів» (2008), «Джерела тоталітаризму» (2005), «Між минулим і майбутнім» (2002), що побачили світ у видавництві «ДУХ І ЛІТЕРА».

Адам Міхнік. *У пошуках свободи.* Пер. з пол. – К.: Дух і літера, 2009. – 548 с. – ISBN 978-966-378-098-6

У книзі представлені есеї Адама Міхніка – польського громадського діяча, дисидента, публіциста, активного учасника політичної опозиції в Польщі 1968–1989 років, одного з лідерів легендарної «Солідарності», головного редактора «Газети Виборчої» з 1989 року до сьогодні.

А. Міхнік як представник першого післявоєнного покоління активно долучився до створення нової Польщі. Він пройшов крізь арешти та ув`язнення, долаючи наклепи, втрати, розчарування... Його мрією була демократична Польща, і він докладав максимум зусиль задля досягнення цієї мети. Події та роздуми про ці події знайшли своє відображення на сторінках книги. Періоду боротьби з комунізмом присвячені три перші есеї збірки, періоду змагань за вільну та демократичну Польщу – решта. У книгу увійшли нариси про ідейних наставників Міхніка – Антонія Слонімського та Яцека Куроня, про дилеми польського романтизму, про драматичне переплетіння польсько-українських та польсько-єврейських взаємин, які Міхнік розуміє і відчуває як мало хто.

На захисті свободи. *Діалоги Андре Ґлюксмана з Оленою Боннер*. К. : Дух і Літера, 2014. – 280 с. – ISBN 978-966-378-352-9

Ця книга – діалоги знакових постатей межі століть – французького філософа та політичного діяча Андре Ґлюксмана та відомого російського громадського діяча, правозахисника Олени Боннер. Теми діалогів: права людини, подолання наслідків комунізму, міжнародний тероризм, ксенофобія та антисемітизм в сучасному світі. Тексти зацікавлять усіх, хто відчуває свою відповідальність за життя людини в XXI столітті.

Яцек Жаковський, Адам Міхнік, Юзеф Тішнер. *Розмови між паном і панотцем*. Пер. з польськ. – А. Павлишин. – К.: Дух і Літера. – 2013. – 624 с. – ISBN 978-966-378-314-7

Ця книга – пошук відповідей на найважливіші запитання доби та узагальнення життєвого досвіду двох видатних європейських мислителів. Незвичність цього діалогу в тому,

що його за участі колеги-журналіста – блискучого інтерв'юера Яцека Жаковського – провадять уособлення двох різних світів: головний редактор найбільшої польської щоденної газети «Газети Виборчої» Адам Міхнік – світський політик, дисидент, інтелектуал, та знаний польський філософ і публіцист отець Юзеф Тішнер – римо-католицький священик, професор Папської академії. Їхні життєві шляхи настільки несхожі, проте їх об'єднувала одна мета – звільнення Польщі від тоталітарного комунізму, повернення її в лоно європейських демократій. Ця книга – справжня енциклопедія життя Польщі другої половини XX ст., водночас проникла і барвиста від яскравого гумору співрозмовників бесіда про сенс життя, віри, свободи та ідентичності.

Зиґмунт Бауман, Леонідас Донскіс. *Моральна сліпота. Втрата чутливості у плинній сучасності.* К.: Дух і Літера, 2014. – 280 с. – ISBN 978-966-378-352-9

Книга, написана у формі живого філософського діалогу, про втрату чутливості через такі особливості сучасного людського життя, як атомізація, фрагментація, самотність, ізоляція, непевність, незахищеність і ненадійність. Політична історія вчить, що ми можемо подавити в собі здатність співпереживати болю і стражданню інших людей, ми здатні на черствість і нелюдяність, прокидаючись лише тоді, коли трагедія чи агресивні напади торкаються нас особисто чи наших співвітчизників. Цей механізм відмови-повернення свідчить тільки про те, якими уразливими, крихкими, непередбачуваними й загальноцінними є людська гідність і життя. Ця книга, перекладена багатьма мовами, нарешті дійшла й до українського читача.

Світлана Алексієвич. *Час second hand (кінець червоної людини).* Пер. з рос. Л. Лисенко – К.: Дух і Літера, 2014. – 452 с.– ISBN 978-966-378-338-3

Ця книга стала останньою в циклі з п'яти праць Світлани Алексієвич під загальною назвою «Червона людина. Голоси утопії».

«Комунізм мав божевільний план, – розповідає авторка у передмові до книги, – переробити "стару"людину, "ветхого Адама". За сімдесят з гаком років у лабораторії марксизму-ленінізму створили окремий людський тип – "homo soveticus"». Монологи, що потрапили до книги, авторка записувала протягом останнього десятиріччя, мандруючи всім колишнім Радянським Союзом. «"Час секонд-хенд" – це мій діагноз нам, діагноз тому, що ми зробили за 20 років, нашому злочинному романтизмові та, як я зараз вважаю, нашій мовчанці, нашій теперішній німоті й мовчанню еліти. Ми поступилися владою бандитам».

Роман Шпорлюк. Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща. Пер. з англ. Г. Касьянова, М. Климчука, М. Рябчука, Я. Стріхи, Д. Матіяш та Х. Чушаак. / К.: Дух і Літера, 2013. – 552 с. – ISBN 978-966-378-321-5

Книга «Формування модерних націй: Україна – Росія – Польща» презентує найважливіші для розуміння ролі Центрально-Східної Європи тексти професора Гарвардського університету Романа Шпорлюка. Есеї присвячені новітній історії Україні, Росії та Польщі, що розглядається в контексті історії цілого реґіону. Вони дають змогу по-новому

подивитися на історію кожної з цих країн зокрема, й водночас у їхньому тісному переплетенні. Зацікавлення Романа Шпорлюка географічно охоплюють Центральну та Східну Європу, історично – модерну добу, тематично – національні рухи у цьому реґіоні, які розглядаються в контексті світової історії.

Олена Дзюба-Погребняк. *Перша світова війна в літературах південних слов'ян.* К.: Дух і Літера, 2014. – 496 с – ISBN 978-966-378-356-7

2014 року минає сто років від початку Першої світової війни, що викликає нову хвилю інтересу до цієї теми істориків, філософів, соціологів, а також дослідників літератури. Велике місце тематика, пов'язана з Першою світовою війною, посідає в слов'янських літературах. У книзі розглянуто найхарактерніші тексти сербської, хорватської і словенської літератур, написаних безпосередньо у воєнні роки або в період між двома світовими війнами. Залучено також окремі твори чеської, словацької, польської, болгарської літератур. Спеціальні розділи присвячено українській та російській літературам.

Арендт Х. *Джерела тоталітаризму*. – 3-е вид./ Пер. з англ. – К.: Дух і Літера. – 2015. – 584 с. – ISBN 978-966-378-384-0

Увазі читачів пропонується фундаментальна праця видатного американського вченого Ханни Арендт, яка доклала великих і плідних зусиль до глибокого вивчення тоталітаризму в історії людства. Розуміючи тоталітаризм як систему масового терору, що забезпечує в країні атмосферу загального страху, авторка досліджує умови його виникнення. Вона послідовно зіставляє дві форми тоталітаризму – націонал-соціалістську та інтернаціонал-більшовицьку, визначає роль, що її в тоталітарних системах відіграє ідеологія.

Поєднуючи теоретико-структурний підхід з історико-генетичним, Х.Арендт ґрунтовно розглядає головні джерела тоталітаризму – антисемітизм, що пройшов численні стадії розвитку, та імперіалізм, який витворив інший специфічний феномен XX ст. – натовп. У книзі досліджено особливості масового терору, питання про конкретно-історичну «частку історичної відповідальності» різних складників суспільства, метаморфози принципу класовості й партійності, специфічну роль бюрократії та партійної еліти.

Усе наведене надає праці Х.Арендт неабиякої злободенності як філософськи аргументованої перестороги для сучасного суспільства. Книгу адресовано широким колам читачів – історикам, політологам, студентам і викладачам, науковим працівникам, а також усім, кому небайдужий напрямок громадянського розвитку сьогодення і хто волів би брати в ньому справді свідому участь.

kmbs
Києво-Могилянська
Бізнес Школа

Києво-Могилянська Бізнес Школа [kmbs] – школа для лідерів, які прагнуть змін – в собі, своїх компаніях, країні, світі. Заснована 1999 року при одному з найстаріших університетів Європи з майже 400-річною історією – Києво-Могилянській академії.

kmbs створює умови для проривного розвитку учасників – відкритих, творчих, наполегливих і відповідальних управлінців, що приведе до якісного стрибка у розвитку їхніх компаній, а отже – і нашої країни та світу в цілому.
www.kmbs.ua

ДУХ І ЛІТЕРА
науково-видавниче об’єднання, засноване у 1992 році вченими гуманітаріями – співробітниками кількох дослідницьких центрів Києво-Могилянської академії. Друкує переклади світової літератури та тексти вітчизняних класиків з філософії, історії, правознавства, соціології, політології, літературознавства та мистецтвознавства, досягаючи творчого поєднання «наук про літеру» з «науками про дух». Випускає однойменний міждисциплінарний часопис «Дух і Літера», а спільно з Центром юдаїки Києво-Могилянської академії – літературно-мистецький часопис «Єгупець».
www.duh-i-litera.com

З питань замовлення та придбання літератури звертатися:

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ
Серія КВ № 5725

Національний університет
«Києво-Могилянська академія»
5 корпус, кімн. 210, вул. Волоська, 8/5,
м. Київ, 04070, Україна

Тел./факс: +38 (050) 425-60-20
E-mail: duh-i-litera@ukr.net (відділ збуту);
litera@ukma.kiev.ua (видавництво)
www.duh-i-litera.com

Надаємо послуги «Книга – поштою»

Друк та палітурні роботи:

МаЙСтер
КНИГ

м. Київ, вул. Виборзька 84,
тел. (044) 458 0935
e-mail: info@masterknyg.com.ua
www.masterknyg.com.ua
Свідоцтво про реєстрацію ДК № 3861 від 18.08.2010 р.